

AZƏRBAYCAN MİLLİ ELMLƏR AKADEMİYASI
NAXÇIVAN BÖLMƏSİ

NAXÇIVANSKOE OTDELENİE NAŪIONALĜNOY
AKADEMİİ NAUK AZERBAYDCANA

NAKHCHIVAN SECTION OF THE NATIONAL
ACADEMY OF SCIENCES OF AZERBAIJAN

XƏBƏRLƏR

İCTİMAİ VƏ HUMANİTAR ELMLƏR SERİYASI

ИЗВЕСТИЯ
СЕРИЯ ОБЩЕСТВЕННЫХ И ГУМАНИТАРНЫХ НАУК

NEWS
THE SERIES OF SOCIAL AND HUMANITIES SCIENCES

Cild 7, №3

Naxçıvan – 2011

Redaksiya heyəti:

Redaksiya heyəti:

Akademik **İ.M.Hacıyev** (baş redaktor), akademik **İ.Ə.Həbibbəyli**, Akademik **N.M.Vəlixanlı**, AMEA-nın müxbir üzvü **Y.M.Mahmudov**, professor **Ali Birinci** (Türkiyə), AMEA-nın müxbir üzvü **Ə.A.Quliyev**, professor **Şükrü Haluk Akalın** (Türkiyə), AMEA-nın müxbir üzvü **V.H.Əliyev**, professor **Osman Horata** (Türkiyə), AMEA-nın müxbir üzvü **Ə.X.Nuriyev**, AMEA-nın müxbir üzvü **Q.İ.Qədirzadə**, AMEA-nın müxbir üzvü **V.B.Baxşəliyev** (məsul katib), tarix elmləri doktoru, professor **F.Y.Səfərli**, iqtisad elmləri doktoru, professor **A.İ.Şirəliyev**, filologiya elmləri doktoru, professor **M.A.Cəfərli**, filologiya elmləri doktoru **A.N.Bağirov**, filologiya elmləri doktoru **Y.S.Səfərov**, filologiya elmləri üzrə fəlsəfə doktoru **F.H.Rzayev**, siyasi elmlər üzrə fəlsəfə doktoru **R.Z.Rəhimli**.

Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası Naxçıvan Bölməsinin
«Xəbərlər»i, 2011, № 3, 320 s.

Jurnal 25 noyabr 2004-cü il tarixdə Azərbaycan Respublikası
Ədliyyə Nazirliyində qeydiyyatdan keçmişdir (şəhadətnamə №1140).

© «Tusi» nəşriyyatı, 2011

MÜNDƏRİCAT

TARİX

İsa Həbibbəyli. Tarixi gedişatın dönüş məqamı və müasir dövr.....	9
İsmayıl Hacıyev. Naxçıvanda kənd təsərrüfatının kollektivləşdirilməsi: əyintilər, səhvlər, nəticələr.....	21
Fəxrəddin Səfərli. Naxçıvanda orta əsr xətt nümunələri (Epiqrafik materiallar əsasında).....	29
Emin Şixəliyev. Naxçıvana qarşı iddiaların əsl mahiyyəti və regional siyasətdə bölgənin yeri.....	37
Musa Rəhimoğlu (Quliyev). İrəvan xanlarının diplomatik məktubları haqqında axtarışlar və tapıntılar.....	44
İlhami Əliyev. Səfəvilər dövründə Naxçıvanın əhalisi.....	49
Sara Hacıyeva. Naxçıvanda zərgərlik sənətinə dair nümunələr.....	56
Yaşar Rəhimov. Naxçıvanın işğal edilməsinin rus mənbələrində əksi.....	61
Fəxrəddin Cəfərov. Naxçıvan polisinin tarixi və dövlətçiliyə sədaqəti.....	70

ARXEOLÖGİYA VƏ ETNOQRAFİYA

Vəli Baxşəliyev, Abbas Seyidov. Xələc keramikasının xüsusiyyətləri.....	77
Bəhlul İbrahimli. Etno-mədəni əlaqələrin öyrənilməsində qəbir abidələrinin rolu.....	86
Qəhrəman Ağayev, Zakir Rzayev. Şahtaxtda aşkar olunmuş fauna qalıqları və zoomorf tapıntılar.....	97
Toğrul Xəlilov. Naxçıvandakı Son Tunc-Erkən Dəmir dövrünə aid arxeoloji abidələrdən tapılmış muncuqlar, baş və boyun bəzəkləri.....	106
Arif Əsədov. Tunc dövrünün dəfn adətləri.....	115
Asəf Orucov. Əhalinin ənənəvi qış hazırlığı: dadlıqlar və çərəzlər (Naxçıvan materialları əsasında).....	121

AZƏRBAYCAN DİLİ

Firudin Rzayev. Naxçıvanlıların etnogenezi tarixində Tal türkləri.....	127
Zülfüyyə İsmayıl. XVI əsr Azərbaycan ədəbi dilində qeyri-təyini ismi birləşmələr.....	133
Səyyar Məmmədov. Culfa şivələrində xəbərlilik kateqoriyası.....	139
Səbuhi İbrahimov. “Səhabəd-Dümu” əsərinin zəngin xüsusiyyətləri.....	145
Mətanət Quliyeva. Transformasiyanın dominasiya, derivasiya, “semantik nüvə” və omonim cümlələrlə bağlılığı.....	149
Samirə Həsənova. Görkəmli dilçi Məhəmmədəğa Şahtaxtlı və Fransa elmi mühiti.....	154

FOLKLOR VƏ ƏDƏBİYYAT

Fərman Xəlilov. Əliğa Vahidin Mirzə Əli Möcüzə həsr etdiyi bir poema haqqında.....	160
Lütviyyə Əsgərzadə. Hüseyn Cavid və tarixi fakta sədaqət.....	165
Fəxrəddin Eylazov. Xalq təbabətinə dair dəyərli nüsxə.....	172
Elxan Yurdoğlu (Məmmədov). Eynəli bəy Sultanovun ömür yoluna daha bir nəzər.....	177
Xumar Məmmədova. Devid Nissmanın “Sovet İttifaqı və İran Azərbaycanı” əsərində Azərbaycan ədəbiyyatı məsələləri.....	189
Arif Zeynalov. Azərbaycan və Almaniya ədəbi əlaqələrinin tarixinə dair.....	194
Fərqanə Kazımova. “Molla Nəsrəddin” jurnalının Cənubi Azərbaycan mətbuatına təsiri.....	204
Ramiz Qasimov. Cəlil Məmmədquluzadənin “kiçik” adam obrazlarında xalq taleyinin inikası.....	212
Nazirə Əsgərova. Kütləvi və məhəlli lətifə qəhrəmanlarının səciyyəvi xüsusiyyətləri.....	218
Məhərrəm Cəfərli, Rafiq Babayev. Əfsanə və rəvayətlərin toplanması, nəşri və tədqiqi məsələlərinə dair.....	224
Məhsəti İsmayıl. Azərbaycan folklorunda mifik göy atlı obrazı.....	232

İNCƏSƏNƏT

Nizami Aliyev. Bəhruz Kəngərli, yoxsa Bəhruz bəy Kəngərli?.....	238
İli Qəhrəmanov. Naxçıvan teatrı 1905-1911-ci illərdə.....	246

İQTİSADİYYAT

Polad Əliyev. Azərbaycan Respublikasında milli gəlirin yenidən bölgüsü vasitəsi kimi transfert xərclərinin xarakterik xüsusiyyətləri.....	253
Cavadxan Qasimov. Məşğulluq sosial-iqtisadi münasibətlərin əsas tənzimləyicisi kimi.....	260
İradə Bağirova. Sahibkarlığın inkişafında xarici iqtisadi əlaqələrin rolu.....	266
Həbib Vəzirov. Ulu öndər Heydər Əliyev və Naxçıvan Muxtar Respublikasının nəqliyyat sektorunun iqtisadi inkişafı.....	271
Asif Şirəliyev. İnsan kapitalının reallaşdırılmasının yolları.....	279
Asəf Qəribov. Azərbaycanın ümumdünya ticarət təşkilatı ilə əlaqələrinin inkişaf perspektivləri.....	289
Teymur Abbasov. Aqrar bazarın marketinq strukturunun aqrar sektorun inkişafında rolu.....	294
Aləm Bağirov. Naxçıvan Muxtar Respublikasında sənayesinin inkişafının müasir vəziyyəti.....	302
Samir Quliyev. Enerji təhlükəsizliyinin konseptual problemləri.....	309

СОДЕРЖАНИЕ

ИСТОРИЯ

Иса Габиббейли. Переломный момент исторического пути и современный период.....	9
Исмаил Гаджиев. Коллективизация сельского хозяйства в Нахчыване: искривления, ошибки и результаты.....	21
Фахреддин Сафарли. Образцы средневековых рукописных шрифтов в Нахчыване (на основе эпиграфических материалов).....	29
Эмин Шихалиев. Истинная сущность претензий на Нахчыван и его роль в региональной политике.....	37
Муса Рахимоглы (Кулиев). О дипломатических письмах Иреванских ханов: изыскания и находки.....	44
Ильхам Алиев. Население Нахчывана в период Сефевидов.....	49
Сара Гаджиева. Образцы ювелирного искусства Нахчывана.....	56
Яшар Рагимов. Оккупация Нахчывана на основе русских источников.....	61
Фахреддин Джафаров. История Нахчыванской полиции и верность государственности.....	70

АРХЕОЛОГИЯ

Вели Бахшалиев, Аббас Сеидов. Особенности халаджской керамики.....	77
Бахлул Ибрагимли. Значение могильников в изучении этно-культурных связей.....	86
Кахраман Агаев, Закир Рзаев. Остатки фауны и зооморфные находки, обнаруженные в Шахтахты.....	97
Тогрул Халилов. Бусы, головные и шейные украшения, найденные в археологических памятниках эпохи поздней бронзы-раннего железа в Нахчыване.....	106
Ариф Асадов. Погребальные обычаи эпохи бронзового века.....	115
Асеф Оруджев. Традиционная подготовка населения к зиме: приправы и десерты (на основе материалов Нахчывана).....	121

АЗЕРБАЙДЖАНСКИЙ ЯЗЫК

Фирудин Рзаев. Тюрки Талы в истории этногенеза нахчыванцев.....	127
Зульфия Исмаил. Неопределительные именные словосочетания в азербайджанском литературном языке XVI века.....	133
Сайяр Мамедов. Предикативная категория в джультинских говорах.....	139
Сабухи Ибрагимов. Художественные особенности произведения “Сахабад-Думу”.....	145
Матанат Гулиева. Связь трансформации с доминацией, деривацией, с “семантическим ядром”, с предложениями-омонимами.....	149

Самира Гасанова. Видный языковед Мухаммед-ага Шахтаhtинский и французская научная среда.....	154
---	-----

ФОЛЬКЛОР И ЛИТЕРАТУРА

Фарман Халилов. Об одной поэме, посвященной Алиагой Вахидом Мирзе Али Моджузу.....	160
Лютвия Аскерзаде. Гусейн Джавид и преданность историческим фактам.....	165
Фахраддин Эйлазов. Ценная рукопись о народной медицине.....	172
Эльхан Юрдоглу (Мамедов). Еще один взгляд на жизненный путь Эйна-ли-бека Султанова.....	177
Хумар Мамедова. Вопросы азербайджанской литературы в произведении Дэвида Ниссмана “Советский Союз и Иранский Азербайджан”.....	189
Ариф Зейналов. К истории азербайджано-немецких литературных связей....	194
Фаргана Казымова. Влияние журнала “Молла Насреддин” на печать Южного Азербайджана.....	204
Рамиз Касымов. Отражение судьбы народа в образах “маленьких” людей в творчестве Джалила Мамедкулузаде.....	212
Назира Аскерова. Характерные особенности героев массовых анекдотов.....	218
Магеррам Джафарлы, Рафиг Бабаев. К вопросам сбора, издания и исследования легенд и преданий.....	224
Мехсети Исмаил. Мифический образ голубого всадника в Азербайджанском фольклоре.....	232

ИСКУССТВО

Низами Алиев. Бахруз Кенгерли или Бахруз-бек Кенгерли?.....	238
Ali Qaxramanov. Naxçıvanskiy teatr v 1905-1911 qodax.....	246

ЭКОНОМИКА

Полад Алиев. Характерные особенности трансфертных расходов как средства перераспределения национального дохода Азербайджанской Республики.....	253
Джавадхан Гасымов. Занятость как основной регулятор социально-экономических отношений.....	260
Ирада Багирова. Роль международных экономических отношений в развитии предпринимательства.....	266
Габиб Везиров. Гейдар Алиев и экономическое развитие в транспортном секторе Нахчыванской Автономной Республики.....	271
Асиф Ширалиев. Пути реализации человеческого капитала.....	279
Asaf Qaribov. Perspective of relation development of the world trading organization and Azerbaijan.....	289
Теймур Аббасов. Роль маркетинговой структуры аграрного рынка в развитии аграрного сектора.....	294

Алям Багиров. Современное состояние развития промышленности в Нахчыванской Автономной Республике.....	302
Самир Кулиев. Концептуальные проблемы энергетической безопасности.....	309

CONTENTS

HISTORY

Isa Habibbeyli. Turning time of historical move and modern age.....	9
Ismayil Hajiyeu. Collectivization of agriculture in Nakhchivan: distortions, mistakes, results.....	21
Fakhraddin Safarli. Patterns of the medieval scripts in Nakhchivan (on the basis of epigraphic data).....	29
Emin Shikhaliyev. True essence of claims on Nakhchivan and it's role in the regional politics.....	37
Musa Rahimoglu (Guliyev). About diplomatic letters of Irevan khans: researches and finds.....	44
Ilhami Aliyev. Population of Nakhchivan in Safavids' time.....	49
Sara Hajiyeva. Specimens of jewelers art of Nakhchivan.....	56
Yashar Rahimov. Occupation of Nakhchivan on the basis of Russian sources.....	61
Fakhraddin Jafarov. History of Nakhchivan police and fidelity to statehood.....	70

ARCHAEOLOGY

Vali Bakhshaliyev, Abbas Seyidov. The features of Xalac ceramic.....	77
Bahlul Ibrahimli. Importance of burial grounds in studying of ethno-cultural connections.....	86
Gahraman Agayev, Zakir Rzayev. The remains of fauna and zoomorph finds discovered in Shahtakhty.....	97
Togrul Khalilov. Beads, head and neck adornments found in archaeological monuments of Late Bronze-Early Iron Age in Nakhchivan	106
Arif Asadov. Funeral customs of the epoch of the Bronze Age.....	115
Asef Orujov. Traditional winter preparation of population: seasonings and deserts (on the basis of Nakhchivan materials).....	121

AZERBAIJAN LANGUAGE

Firudin Rzayev. Tal turkis in history of ethnogeny of Nakhchivan people.....	127
Zulfiya Ismayil. Not-attributive nominal word-combinations in the Azerbaijan literary language of XVI century.....	133
Sayar Mammadov. Predicative category in Julfa patois.....	139
Sabuhi Ibrahimov. Artistic features of the work of "Sahabad-Dumu".....	145
Matanat Guliyeva. The relation of transformation with domination, derivation, "semantic nuclear" and homonymous sentences.....	149

Samira Hasanova. Eminent linguist Mohammedaga Shahtakhtly and the French scientific environment.....	154
---	-----

FOLKLORE AND LITERATURE

Farman Khalilov. About one poem devoted of Aliaga Vahid to Mirza Ali Mojuz....	160
Lutviya Asgarzade. Husseyn Javid and loyalty to historic facts.....	165
Fakhraddin Eylazov. Valuable manuscript about national medicine.....	172
Elkhan Yurdoglu (Mammadov). One more view to Eynali bey Sultanov's course of life.....	177
Khumar Mammadova. Questions of the Azerbaijan literature in David Nisman's work "Soviet Union and the Iranian Azerbaijan".....	189
Arif Zeynalov. To the history of Azerbaijan-German literary relations.....	194
Fargana Kazimova. Influence of the journal of "Molla Nasreddin" on the press of Southern Azerbaijan.....	204
Ramiz Gasimov. Reflection of the fortune of nation in images of "small" people in works of Jalil Mammadguluzadeh	212
Nazira Asgarova. Typical peculiarities of mass and local anecdote characters...	218
Muharram Jafarly, Rafiq Babayev. To questions of collection, publication and research of legends and myths	224
Mehseti Ismayil. Mythical image of the blue horseman in Azerbaijan.....	232

ART

Nizami Aliyev. Bahruz Kangarli, or Bahruz bey Kangarli?.....	238
Ali Gahramanov. Nakhchivan theatre in 1905-1911.....	246

ECONOMICS

Polad Aliyev. Prominent features of transfers as the means of redistribution of the national income in Azerbaijan Republic.....	253
Javadkhan Gasimov. Employment as the main regulator of social-economic relations.....	260
Irada Bagirova. Role of the international economic relations in the development of entrepreneurship.....	266
Habib Vezirov. Heydar Aliyev and economic development in transport sector of Nakhchivan Autonomous Republic.....	271
Asif Shiraliyev. Ways of realization of human capital.....	279
Asaf Qaribov. Perspective of relation development of the world trading organization and Azerbaijan.....	289
Teymur Abbasov. Role of marketing structure of agrarian market in development of agrarian sector.....	294

Alam Bagirov. Modern condition of industrial development in Nakhchivan Autonomous Republic.....	302
Samir Guliyev. Conceptual issues of energy security.....	309

AZƏRBAYCAN MİLLİ ELMLƏR AKADEMİYASI NAXÇIVAN BÖLMƏSİNİN XƏBƏRLƏRİ
İctimai və humanitar elmlər seriyası, 2011, № 3

ИЗВЕСТИЯ НАХЧЫВАНСКОГО ОТДЕЛЕНИЯ НАЦИОНАЛЬНОЙ АКАДЕМИИ НАУК АЗЕРБАЙДЖАНА
Серия общественных и гуманитарных наук, 2011, № 3

NEWS OF NAKHCHIVAN SECTION OF AZERBAIJAN NATIONAL ACADEMY OF SCIENCES
The series of social and humanities sciences, 2011, № 3

TARİX

İSA HƏBİBBƏYLİ

Naxçıvan Dövlət Universiteti

E-mail: rektor-ndu@edu.az

TARİXİ GEDİŞATIN DÖNÜŞ MƏQAMI VƏ MÜASİR DÖVR

Məqalədə keçən əsrin 90-cı illərin əvəllərində yaranmış ictimai-siyasi vəziyyət, görkəmli dövlət xadimi Heydər Əliyevin Naxçıvana gəlməsi, Azərbaycan və Naxçıvan parlamentlərinə deputat və bir qədər sonra – 1991-ci il 3 sentyabrda Naxçıvan Muxtar Respublikası Ali Məclisinə Sədr seçilməsi tarixi nöqteyi-nəzərdən geniş təhlil edilmişdir. Əldə olunan nəticə budur ki, ulu öndərin Ali Məclisin Sədri seçilməsi və Naxçıvan dövr siyasi fəaliyyəti ilə ölkəmizdə tarixi gedişatın istiqaməti müəyyən olunmuş, müstəqil dövlətçilik uğrunda mübarizənin möhkəm və əsaslı təməli atılmışdır.

Açar sözlər: *Ali Məclisin Sədri, blokada, fəvqəladə sessiya, ittifaq müqaviləsi, islahat, Dövlət bayrağı, Həmrəylik günü, özəlləşdirmə.*

Görkəmli dövlət xadimi Heydər Əliyevin 3 sentyabr 1991-ci ildə Naxçıvan Muxtar Respublikası Ali Məclisinin Sədri vəzifəsinə seçilməsi Azərbaycan xalqının taleyində böyük siyasi əhəmiyyətə malik olan tarixi hadisədir. Dünyanın iki nəhəng super dövlətindən biri kimi tanınan Sovetlər İttifaqının əsas başçılarından biri olmuş, uzun illər Azərbaycan Respublikasına bacarıqla rəhbərlik etmiş Heydər Əliyev üçün ilk baxışda Muxtar Respublika səviyyəsində dövlət qurumunun Sədri seçilmək çox da mühüm bir vəzifə olaraq nəzərə çarpmır. Zahirən Sovet Sosialist Respublikaları İttifaqının rəhbərliyindən, Kremlin zirvəsini fəth etdikdən sonra Muxtar Respublikanın başçısı vəzifəsinə gəlmək geriye dönüş kimi də dəyərləndirilə bilərdi. Zamanında yanlış olaraq bəzən belə düşüncələr də olmuşdu. Əslində isə Naxçıvan Muxtar Respublikası Ali Məclisinin Sədri vəzifəsinə seçilmək Vətənə və xalqa xidmət etmək baxı-

mından mənalı olduğu qədər də keşməkeşli ömür yaşamış Heydər Əliyevin zəngin tərcümeyi-halının ən əhəmiyyətli hadisələrindən biri sayılmağa layiqdir.

Hər şeydən əvvəl, onu qeyd etmək lazımdır ki, XX əsrin doxsanıncı illərinin başlanğıcında Heydər Əliyev kimi zəngin təcrübə və səriştə sahibi olan görkəmli bir dövlət xadiminin yenidən hakimiyyətə, böyük siyasətə qayıdışı Azərbaycan xalqının taleyi ilə bağlı olan tarixi hadisə kimi mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Hadisəyə keçən əsrin səksəninci illərinin sonu və doxsanıncı illərin başlanğıcı dövrünün ictimai-siyasi proseslərinin müstəvisindən baxsaq, xalqımızın və ölkəmizin həmin dövr üçün taleyi üçün təcrübəli və səriştəli Siyasi Liderin nə dərəcədə əhəmiyyətli olduğu qabarıq nəzərə çarpar. Keçən əsrin səksəninci illərinin ortalarından sonuna qədərki dövrün bir-birini tez-tez əvəz edən kommunist rəhbərləri Heydər Əliyevin siyasi hakimiyyətindən sonrakı dövrün boşluğunu doldurmaq gücündə ola bilmədilər. Onlar nə iş yerini dəyişən Siyasi Liderin səviyyəsinə yaxınlaşa biləcək, nə də mövcud mürəkkəb zamanın gedişatına təsir göstərəcək qüvvələr deyildilər. Doxsanıncı illərin əvvəllərində zamanın dalğasında yeni simalar kimi görünən AXCP-Musavat hakimiyyətinin nümayəndələrinin isə nə siyasi təcrübəsi və səriştəsi, nə də normal idarəçilik qabiliyyətləri yox idi. Sözün böyük mənasında Azərbaycan ölkəsinin geniş dünyagörüşlü, möhkəm əqidəli, həyatın çətin sınaqlarından çıxmış, ölkəsinə və xalqına bağlı olan güclü dövlət xadiminə ciddi ehtiyacı var idi. Nə kommunist rəhbərlərin arasında, nə də cəbhəçi bəylərin sıralarında yeni tarixi şəraitdə ölkəyə rəhbərlik edə biləcək, Sovetlər ittifaqının dağılması ilə əlaqədar xalqı düşdüyü ağır vəziyyətdən çıxaracaq, ölkəni irəli apara biləcək əhəmiyyətli siyasi fiqur görünmürdü. Vəziyyət isə çox mürəkkəb idi. XX əsrin səksəninci illərinin ikinci yarısından sonra başlanan hakimiyyət böhranı zaman-zaman ölkəni zəiflətmişdi. Sovet dövlətinin dağılması nəticəsində isə digər keçmiş müttəfiq respublikalar kimi, bəzilərindən isə daha çox, Azərbaycan Respublikası çoxcəhətli böhranın dərinləşməsi dövrünü yaşamaqda davam edirdi. Xalqda ölkənin gələcəyinə böyük ümitsizlik yaranmışdı. Ara-sıra Azərbaycanın parçalanacağı, regionların müxtəlif ölkələr arasında bölüşdürülməyi barədə mülahizələr səslənməkdə idi. Belə fikirlər Naxçıvan Muxtar Respublikası ətrafında da mövcud idi. Üstəlik də blokada şəraiti ölkənin bu regionunda vəziyyəti daha da çətinləşdirmişdi. Bütün bunlar az imiş ki, keçən əsrin səksəninci illərinin axırlarından etibarən Azərbaycan iqtidarındakı sol və sağ təmayüllü rəhbərlərin, demək olar ki, hamısı Naxçıvan Muxtar Respublikasına ögey münasibət bəsləmişdilər. Onlardan bəziləri Naxçıvanı “acı bağırısaq kimi kəsib atmaq”, bəziləri isə muxtariyyət statusunu ləğv etmək barədə bəyanatlarla çıxış edirdilər. Yaranmış boşluqdan istifadə edən Ermənistan tərəfdən də siyasi-hərbi təzyiqlər qüvvətlənməkdə davam edirdi. Ölkədə hakimiyyət böhranı, ictimai-siyasi mühitdə dərin bir boşluq var idi. Vəziyyətin bu qədər gərgin olmasına baxmayaraq, Naxçıvanda əhali bütün sahələrdə çətinliklərə müqavimət göstərir, ərazi bütövlüyünü qorumaq üçün əsl mərdliklə lazımi fədakarlıqları, dirənişi nümayiş etdirirdi. Hətta xalq kütlə-

lərinin tələbi ilə Naxçıvan Muxtar Respublikasının Ali Soveti 19 yanvar 1990-cı il tarixdə "Naxçıvan MSSR-də yaranmış ictimai-siyasi vəziyyət haqqında" məsələ müzakirə edərək Muxtar Respublikanın ərazi bütövlüyü və vətəndaşların həyatı təhlükə qarşısında qaldığından, Qars müqaviləsinin şərtləri kobud şəkildə pozulduğundan Naxçıvan Muxtar Sovet Sosialist Respublikasının SSRİ-nin tərkibindən çıxaraq özünü müstəqil respublika elan etməsinə dair radikal addım atmalı olmuşdu. Bu, Sovetlər İttifaqının monolitliyi, dağılmazlığı haqqında mifi sındıran ilk böyük hadisə kimi beynəlxalq aləmdə geniş əks-səda doğurmuşdu. Bundan əvvəl isə 30-31 dekabr 1989-cu il tarixlərində Muxtar Respublikanın əhalisi Ordubaddan Sədərək kəndinədək olan 150 kilometrədən çox ərazidə Sovet-İran sərhəddindəki dirəkləri sökmək və tikanlı məfilləri dağıtmaqla Sovetlər İttifaqı adlanan dövlətə gözlənilməz ağır zərbə vurmuşdu.

Bunların əvəzində həm Mərkəzi hökumət, həm də Mərkəzin diqtəsi ilə Azərbaycanın yerli hakimiyyət orqanları Naxçıvan camaatına və Muxtar Respublikanın hakimiyyət orqanlarına təzyiq göstərirdi. Kreml rəhbərliyi Ermənistan ordusuna dəstək verməklə Naxçıvana qarşı həmlələri genişləndirirdi. Bu cür çətin, mürəkkəb və məsuliyyətli məqamda Heydər Əliyev kimi böyük və zəngin həyat məktəbi keçmiş, təcrübəli dövlət xadiminin Azərbaycana qayıdışı, 22 iyul 1990-cı ildə Naxçıvana gəlməsi, həmin ilin 30 sentyabrında Nəhrəm kəndindən Azərbaycan Respublikasının Ali Sovetinə və M.F.Axundov adına Naxçıvan seçki dairəsindən Muxtar Respublikanın Ali Məclisinə deputat seçilməsi geniş mənada xalq arasında ölkənin gələcəyinə ümid qığılcımları yaratmışdı. Doğrudur, Heydər Əliyev Bakıda rəsmi dairələr tərəfindən arzuolunmaz şəxs kimi qəbul edilmiş və o, dar məqamda Naxçıvanda ki ata-baba ocağına üz tutmağa məcbur olmuşdu. Azərbaycanın hər tərəfindən Heydər Əliyevin Naxçıvan şəhərindəki ortabab səviyyəyə malik, təmirsiz ata ocağına ölkə vətəndaşlarının axışı, bu böyük tarixi şəxsiyyətlə olan qeyri-adi isti, doğma münasibəti ifadə edən görüşlər, ünvanına ölkənin müxtəlif regionlarından göndərilən ümid dolu məktublar və teleqramlar ulu öndərə bəslənilən ümumxalq sevgisini və inamını qabarıq şəkildə ifadə edirdi. Heydər Əliyevlə Naxçıvan şəhərində keçirilən izdihamlı görüşlərdə və mitinqlərdə ölkəmizin dörd bir yanından gəlmiş sadə, zəhmətkeş, sədaqətli insanların iştirakı bütövlüyün, milli-mənəvi birləşmənin, sarsılmaz inamın əyani göstəricisi idi.

Bu mənada Heydər Əliyevin 3 sentyabr 1991-ci ildə xalqın tələbi ilə Naxçıvan Muxtar Respublikası Ali Məclisinin Sədri vəzifəsinə seçilməsi ümumiyyətlə Azərbaycan miqyasında böyük rəğbətlə qarşılanan əhəmiyyətli siyasi hadisə idi. Bu, Azərbaycan xalqının itməkdə olan ümidlərinin dirçəldilməsi, gələcəyə inamının artması baxımından da böyük dönüş idi. Xalqımız əmin idi ki, Azərbaycanın ayrılmaz tərkib hissəsi olan Naxçıvan Muxtar Respublikası bundan sonra daha heç vaxt düşmən caynağına keçə bilməz. Bu hadisə Dağlıq Qarabağ ətrafında torpaqların itirilməsi prosesinin tez-tez müşahidə olunduğu ağır bir vaxtda xalqda bütövlükdə ölkənin ərazi bütövlüyünün bərpa olunaca-

ğına da ümid işartıları yaratmışdı. Naxçıvan Muxtar Respublikası Ali Məclisinin Heydər Əliyevin sədrliyi ilə keçən iclaslarında ölkənin müxtəlif bölgələrindən gəlmiş rəsmi qurumların nümayəndələrinin, haqları tapdanmış sadə, zəhmətkeş insanların iştirak edib, özlərinin mövcud vəziyyətləri barəsində dəqiq məlumatlar verərək çıxış yolları barədə məsləhətlər almaları, dəstək görmələri Ali Məclisi Azərbaycan xalqının ümid qapısına çevirmişdi. Ümumiyyətlə, görkəmli dövlət xadimi Heydər Əliyev ölkənin və xalqın ümid çırağı idi. Naxçıvanda yaşayıb-ışlədiyi illərdə Heydər Əliyevin iş otağında yanan sadə çıraqdan bütün Azərbaycana işıq düşürdü.

Xalqımızın ümummilli lideri Heydər Əliyev 3 sentyabr 1991-ci il tarixdə Naxçıvan Muxtar Respublikası Ali Məclisinin fəvqəladə sessiyasında bu ali dövlət orqanının Sədri vəzifəsinə seçilmişdi. Fəvqəladə sessiyanın çağırılması zərurəti haradan, nədən doğmuşdu? Əvvəla, 1991-ci ilin avqust ayında SSRİ hökumətində Mixail Qorbaçov iqtidarına qarşı dövlət çevrilişi cəhdi baş vermişdi. Azərbaycan Kommunist Partiyasının rəhbərliyi Sovetlər İttifaqında özünü müvəqqəti, yaxud keçid hökuməti kimi elan etmiş qısamüddətli Fəvqəladə Vəziyyət üzrə Dövlət Komitəsinin fəaliyyətinə müsbət münasibət ifadə etdikdən az sonra həmin qurumun dağılması ilə mürəkkəb vəziyyətə düşmüşdü. Bundan başqa, Sovet İttifaqı Kommunist Partiyasının dağılmasına baxmayaraq, Azərbaycanda hələ də bu partiyayı saxlamaq üçün edilən cəhdlər, atılan addımlar ölkə miqyasında, o cümlədən Naxçıvan Muxtar Respublikasında birmənalı qarşılanmırdı. Çünki Naxçıvan Muxtar Respublikasının Ali Məclisi hələ 1991-ci ilin 14 yanvarında keçirilən sessiyasında Azərbaycan rəhbərliyinin iradəsindən kənarda və ondan asılı olmayaraq Mixail Qorbaçov tərəfindən elan olunmuş yeni İttifaq müqaviləsinin qəbul edilməsinin yolverilməzliyi haqında qərar qəbul etmişdi. Bundan başqa, xalq deputatı Heydər Əliyevin böyük uzaqgörənliyi sayəsində Ali Məclisin 26 avqust 1991-ci il tarixli sessiyasında Azərbaycan Kommunist Partiyasının Naxçıvan Vilayət Təşkilatını buraxmaq məsələləri də müzakirəyə çıxarılaraq müsbət rəy qazanmışdı. Faktiki olaraq Naxçıvan Muxtar Respublikasında sovet hakimiyyəti yox idi. Bir qədər əvvəl Naxçıvan MR Ali Məclisinin görkəmli dövlət xadimi Heydər Əliyevin sədrliyi ilə keçirilən 17 noyabr 1990-cı il tarixli sessiyası Naxçıvan Muxtar Sovet Sosialist Respublikasının adını dəyişərək bundan sonra Naxçıvan Muxtar Respublikası adlandırılmasını qərarlaşdırmışdı. SSRİ hökumətinin hələ fəaliyyətdə olduğu dövrdə Naxçıvan MSSR-in adından “Sovet Sosialist” sözlərinin çıxarılması Heydər Əliyevin sarsılmaz siyasi iradəsinin və böyük uzaqgörənliyinin nəticəsində mümkün olmuşdu. Eyni zamanda, həmin sessiyada Heydər Əliyevin təklifi ilə Naxçıvan MSSR Ali Sovetinin Naxçıvan Muxtar Respublikası Ali Məclisi adlandırılması da sadəcə redaktə xarakterli düzəliş deyildi. Bu, dünyada Sovet İttifaqı kimi tanınan, siyasi sistemini Sovetlər üstündə quran möhtəşəm bir ölkənin siyasi strukturunda dəyişiklik edilməsi demək idi. Naxçıvan MSSR-in adından “Sovet Sosialist” sözlərinin çıxarılması, Naxçıvan MR Ali Soveti for-

matında “Soveti” ifadəsinin “Məclisi” sözü ilə əvəz edilməsi əslində tam mənası və məntiqi ilə de-fakto SSRİ-nin tərkibindən çıxmaq, ən azı isə bu dövlətin çərçivəsində müstəqil dövlət qurumu yaratmaq demək idi. Bundan başqa, Naxçıvan MR Ali Sovetinin 17 noyabr 1990-cı il sessiyasında Azərbaycanın dövlət rəmzi kimi Xalq Cümhuriyyəti dövründə qəbul edilmiş üçrəngli bayrağın Naxçıvan Muxtar Respublikasının Dövlət bayrağı kimi qəbul edilməsi barədə yekdilliklə qərar qəbul edilmiş və sessiyanın iclasına sədrlik edən Heydər Əliyevin təşəbbüsü ilə həmin milli mahiyyət daşıyan Dövlət Bayrağı Ali Məclisə gətirilmişdi. Bütün bunlar yalnız və yalnız Naxçıvan MR Ali Məclisinin sessiyasına Sədrlik edən Heydər Əliyevin həm böyük siyasi iradəsinin, yüksək Azərbaycançılıq idealının, həm də qeyri-adi cəsarətinin sayəsində həyata keçirə bilmişdi. SSRİ adlanan dövlətin bütün müttəfiq qurumlarında demokratik islahatlar adı altında dağılma prosesi getsə də o dövrə qədər Sovetlər İttifaqının heç bir respublikasında Naxçıvanda atılan addımlara yaxın bir hadisə baş verməmişdi. Görkəmli dövlət xadimi Heydər Əliyevin sədrliyi ilə keçirilən Naxçıvan MR Ali Məclisinin 17 noyabr 1990-cı il tarixli sessiyası Sovet dövlətinin dağılmasının birinci paroludur. Bu, otuz beş il dövlət hakimiyyətində olmuş böyük siyasətçi Heydər Əliyevin Azərbaycan xalqı və dövləti qarşısındakı böyük tarixi xidmətidir. Heydər Əliyev Azərbaycan milli dövlətçiliyinin əfsanəsidir. Naxçıvan MR Ali Məclisinin 17 noyabr 1990-cı il tarixli sessiyasına Sədrlik etmək – Azərbaycanda müstəqil dövlətçilik uğrunda mübarizəyə rəhbərlik etmək demək idi. Görkəmli dövlət xadimi Heydər Əliyev Azərbaycanın milli istiqlalı uğrunda mübarizənin rəhbəri missiyasını şərəflə həyata keçirmiş tarixi şəxsiyyətdir.

Məlum olduğu kimi, bütün bunlara görə 1990-cı ilin ikinci yarısından etibarən Azərbaycanda hakimiyyət böhranının dərinləşməsi demək olar ki, son həddə çatmışdı. Etibarını itirmiş Azərbaycan Kommunist Partiyası artıq səlahiyyətlərini də itirməkdə idi. Belə şəraitdə Kommunist Partiyasını qoruyub saxlamaq sahəsində ölkə miqyasında edilən uğursuz cəhdlər Naxçıvanda da müşahidə olunurdu. Naxçıvan Vilayət Partiya Komitəsi Muxtar Respublika Ali Məclisinin sessiyalarının keçirilməsində maraqlı ola bilmirdi. Respublika rəhbərliyinin göstərişləri ilə Vilayət Partiya Komitəsi adından verilən qərarları isə əhali qəbul etmirdi. Buna görə də Azərbaycanın hər yerində olduğu kimi, Naxçıvan Muxtar Respublikasında da, sözün əsl mənasında, elan olunmamış fəvqəladə şərait yaranmışdı. Naxçıvan Muxtar Respublikası Ali Məclisinin 3 sentyabr 1991-ci il tarixli fəvqəladə sessiyasının çağırılması ölkədə, o cümlədən regionda yaranmış çətin və mürəkkəb fəvqəladə vəziyyətin tələblərindən irəli gəlmişdi.

Naxçıvan Muxtar Respublikası Ali Məclisinin 3 sentyabr 1991-ci il tarixli fəvqəladə sessiyasının gündəliyinə geniş mənada həmin tarixi mərhələnin aktual məsələləri, xüsusən də ölkə miqyaslı, o cümlədən Naxçıvan Muxtar Respublikası ilə əlaqədar zəruri məsələlər daxil edilmişdi. Fəvqəladə sessiya ölkədə Azərbaycan Respublikası Prezidenti seçkilərinin keçirilməsinə münasibət bildirməli idi. Çünki həmin dövrdəki şəraitdə antidemokratik şəkildə alternativsiz

əsasda Prezident seçkilərinin keçirilməsi Mərkəzin diqtəsi ilə ölkədə gedən demokratik proseslərin ləngidilməsinə, müstəqillik uğrunda azadlıq mübarizəsinin boğulmasına hesablanmış tədbir idi. Bu, doğrudan da münasibət tələb edən məsələ idi. Eyni zamanda, gündəliyə daxil edilmiş Azərbaycan Kommunist Partiyası Təşkilatının fəaliyyətini davam etdirib-etdirməməsi məsələsi də cəsarətli münasibət tələb edirdi. Hətta gündəlikdə öz əksini tapmış Vilayət partiya təşkilatının əmlakının inventizasiyasının aparılması üçün komissiyanın yaradılması məsələsinin həllini arzu etməyən bəzi qüvvələr də var idi. Gündəlikdə nəzərdə tutulan məsələlərin hamısı fəvqəladə zamanın meydana çıxardığı aktual problemlər idi, Azərbaycan üçün tələpəli məsələləri əhatə edirdi. Bu problemlərin həllinə təsir göstərmək Azərbaycanda müstəqil dövlətçilik prosesinin dərinləşdirilməsinə və sürətləndirilməsinə xidmət edirdi. Ancaq həmin məsələlərin müsbət həlli Naxçıvan Muxtar Respublikası Ali Məclisinin Fəvqəladə sessiyasında bu ali hakimiyyət orqanının Sədri seçiləcək şəxsin siyasi iradəsindən, cəsarəti və uzaqgörənliyindən çox asılı idi. Buna görə Naxçıvan Muxtar Respublikası Ali Məclisinin 3 sentyabr 1991-ci il tarixli sessiyasının həll edəcəyi ən əsas vəzifə təşkilatı məsələ idi. Naxçıvan Muxtar Respublikasının bütün əhalisi Ali Məclisin Sədri vəzifəsinə görkəmli dövlət xadimi, böyük siyasətçi, xalqın sədaqətli rəhbəri Heydər Əliyevin seçilməsini qətiyyətlə tələb edirdi. Həmin gün Ali Məclisin binası qarşısına toplanmış minlərlə insan Ali Məclisin Sədri vəzifəsinə Heydər Əliyevin seçilməsini tələb edən bəyanatlarla çıxış edirdi. Lakin sessiyanın keçirilməsinə qədərki mərhələdə Azərbaycan Respublikası Ali Sovetinin deputatı, Muxtar Respublika Ali Məclisinin üzvü kimi ölkədə, o cümlədən regionda gedən ictimai-siyasi proseslərdə öz sözünü deyən, cəmiyyət həyatının demokratikləşdirilməsinə ciddi təsir göstərən, xüsusən, özünü bütövlükdə dövlət müstəqilliyi uğrunda mübarizəyə həsr etmiş, Naxçıvanın ərəzi bütövlüyünün qorunub saxlanması üçün xalqın birliyinə nail olmuş Heydər Əliyev heç bir rəsmi dövlət vəzifəsi daşımaq niyyətində olmadığını bildirmişdi. Naxçıvan MR Ali Məclisinin 3 sentyabr 1991-ci il tarixli sessiyasının iclasında da o dörd dəfə çıxış edərək namizədliyini irəli sürənlərə minnətdarlıq duyğularını ifadə etməklə yanaşı, böyük təkidlə bu məsələnin səsə qoyulmamasını xahiş etmişdir. Heydər Əliyevşünaslıqda bu məsələ barədə dəfələrlə yazılmasına baxmayaraq, görkəmli dövlət xadiminin həmin iclasda namizədliyinin səsə qoyulmaması üçün etdiyi çıxışların mətni mətbuatda öz əksini tapmamışdır. “Şərq qapısı” qəzetinin 4 sentyabr 1991-ci il tarixli sayında getmiş Naxçıvan MR Ali Məclisinin Sessiyası barədəki rəsmi məlumatdakı Heydər Əliyevin dörd dəfə çıxış etməsinə dair iki cümlədən ibarət informasiya sonrakı dövrün elmi-publisist materiallarında olduğu kimi təkrar edilmişdir. Yalnız aradan on səkkiz il keçəndən sonra, 2009-cu ildə ANS telekanalı “Görünməmiş Əliyev” adlı sənədli filmə Heydər Əliyevin həyatı və fəaliyyətinin Naxçıvan dövrünə aid bir sıra naməlum materiallar, o cümlədən ulu öndərin 3 sentyabr 1991-ci il tarixdə Naxçıvan MR Ali Məclisinin sessiyasındakı çıxışlarının videolenti ictimaiyyətə təqdim edilmişdir.

İlk dəfə səsləndirilən həmin tarixi əhəmiyyətə malik çıxışlar Heydər Əliyev düşüncəsini daha dərinlən dərk etmək, bu görkəmli şəxsiyyətin böyüklüyünün miqyasını bütün aydınlığı ilə dərk etmək üçün mühüm siyasi əhəmiyyətə malikdir. Vaxtilə Naxçıvanda fotoqraf kimi fəaliyyət göstərmiş və dövrün ictimai-siyasi proseslərində iştirak etmiş Oqtay Daşoğuzun şəxsi videokamerası ilə lentə alınmış həmin məqamlar nadir tarixi materialdır. Bu qiymətli videolent Heydər Əliyevin tərcümeyi-halını və siyasi baxışlarının bir çox məqamlarını yenidən öyrənilib dəyərləndirməyə imkan verir. Əvvəla, həmin nadir videolent bir daha təsdiq edir ki, Heydər Əliyev Kremlin təzyiqləri və təqiblərindən qurtararaq Azərbaycana gələrkən həqiqətən də hakimiyyətə qayıtmaq məqsədində olmamışdır. Ümummilli lider Heydər Əliyev çoxsaylı çıxışlarında bu barədə dönə-dönə rəsmi açıqlamalar versə də mövcud iqtidarlar buna inamsız yanaşma nümayiş etdirmişlər. Buna görə də Heydər Əliyev Moskvada olduğu kimi, bir müddət öz ölkəsində də müəyyən dairələrin təzyiqləri və təqibləri ilə üzləşməli olmuşdu. 3 sentyabr 1991-ci il tarixli çıxışı göstərdi ki, o zaman Heydər Əliyevin hakimiyyətə gəlmək üçün Azərbaycana qayıtdığını düşünən qüvvələr nə qədər böyük səhv edirmişlər. Vaxtilə Heydər Əliyev bu məsələyə aydınlıq gətirmək üçün çıxışlarından birində demişdi: “Mən hələ keçən il (yəni – 1990-cı ildə – İ.H.) Moskvadan Azərbaycana gələrkən jurnalistlərə verdiyim müsahibələrdə və görüşlərdə, bu ilin əvvəlində Azərbaycan Ali Sovetinin Sessiyasında çıxış edərkən və nəhayət, son sessiyada bildirmişdim ki, Azərbaycana hakimiyyətə qayıtmaq üçün gəlməmişəm. Mən ancaq Azərbaycanın bu ağır dövründə, çətin vaxtında xalqıma kömək etmək, xidmət etmək üçün gəlmişəm. Mənə bir neçə dəfə Moskvada, elə burada da sual verilmişdi ki, bəs siz öz köməyinizi nədə görürsünüz? Cavab vermişdim ki, mən xalqımın hər bir tapşırığını yerinə yetirməyə hazıram”.

Naxçıvan MR Ali Məclisinin 3 sentyabr 2011-ci il tarixli sessiyasındakı qısa, lakin tarixi çıxışları Heydər Əliyevin həyatının yenidən siyasi hakimiyyətə qayıtmaqla bağlı məqamlarını açıq-aydın şəkildə nəzərə çarpdırır. İndiyədək heç bir mənbədə çap olunmadığını nəzərə alaraq, həm də məsələyə tam aydınlıq gətirmək məqsədilə “ANS” televiziyaşının hazırlayıb cəmi bir-iki dəfə nümayiş etdirdiyi “Görünməmiş Əliyev” adlı çox dəyərli filmdə istifadə olunmuş videomaterialdan sətirbəsətir köçürdüyüm çıxışların mətnini olduğu kimi oxuculara və geniş elmi ictimaiyyətin diqqətinə təqdim etməyi əhəmiyyətli hesab edirəm.

Görkəmli dövlət xadimi Heydər Əliyevin Naxçıvan MR Ali Məclisinin 3 sentyabr 1991-ci il tarixli fəvqəladə sessiyasında Ali Məclisin Sədri vəzifəsinə namizədliyi irəli sürüldükdən sonra etdiyi çıxışlar:

BİRİNCİ ÇIXIŞ:

“Heç bir hakimiyyətə mən gəlmək istəmirəm. Blok təklif eləyib ki, Qafar Məmmədov seçilsin. Mən də təklif edirəm ki, o seçilsin”.

İKİNCİ ÇIXIŞ:

“Mən öz prinsiplərimə sadıq qalıram. Mən heç bir vəzifə daşımaq istəmirəm. Ona görə xahiş edirəm mənim namizədliyimi müzakirəyə qoymayasınız. Demokratik blokdan hazırlanmış namizəd vardır. Qafar müəllim... Mən o namizədi, Qafar müəllimin namizədliyini müdafiə edirəm”.

ÜÇÜNCÜ ÇIXIŞ:

“Hörmətli millət vəkili!”

Mən ikinci dəfə (halbuki bu üçüncü çıxışdır – İ.H.) çıxış edirəm. Xahiş edirəm məni düzgün başa düşəsiniz. Və bilin ki, bu mənim tərəfimdən tamamilə qətiyyətlə deyilən sözdür. Mən necə bir azərbaycanlı kimi, necə bir Naxçıvan əhli kimi çiynimə avtomat salıb, bax, bu dağlarda gedib, Naxçıvan torpağını qorumağa hazıram. Naxçıvan Ali Məclisinin hər bir tapşırığını yerinə yetirməyə hazıram. Azərbaycan xalqının yolunda, onun azadlığı yolunda, Naxçıvanın gələcək inkişafı yolunda canımı qurban verməyə hazıram. Ancaq mən vəzifə tutmaq istəmirəm. Xahiş edirəm, bunu düzgün başa düşəsiniz. Mənim üzərimə başqa nə vəzifə, tapşırıq verəcəksinizsə, mən hamısına hazıram. Yenə də deyirəm, mən buradan çıxıb, avtomatı çiynimə salıb, gedib dağlarda Naxçıvanı qorumağa hazıram. Buna təcrübəm də var, hələ ki, gücüm də var. Ancaq xahiş edirəm ki, bu sözlərimi səmimi söz kimi qəbul edəsiniz, məni başa düşəsiniz və xahiş edirəm ki, bu məsələni müzakirə etməyəsiniz”.

Nəhayət, Heydər Əliyev dördüncü dəfə rəsmi olaraq kürsüdən bəyan edir:

“Mən Sizin hamınıza minnətdaram. Və bir daha xahiş edirəm, fikirləşin, tarixi məsələdir, fikirləşin, fikirləşin, bir də tənəffüs edin, fikirləşin, bir də götür-qoy eləyin. Mən xahiş edirəm, mənim xahişimi siz ödəyəsiniz. Mən xahiş edirəm, mən xahiş edirəm, məni düzgün başa düşün. Mən sizin hamınıza minnətdaram, çox böyük ehtiram göstərirəm. Məni bağışlayın. Ancaq bir də xahiş edirəm...”

İCLAS ZALINDAN SƏS: “Yetmiş nəfər deputata qarşı çıxış edirsiniz”.

Rəsmi mənbələrdə Naxçıvan MR Ali Məclisinin 3 sentyabr 1991-ci il tarixli fəvqəladə sessiyasında 77 nəfər deputatın iştirak etdiyi qeyd olunmuşdur. Hazırda böyük əksəriyyətinin həyatda, hətta bəzilərinin vəzifədə olduğu həmin deputatların iştirakı ilə baş vermiş bu hadisə görkəmli dövlət xadiminin rəsmi dövlət vəzifələrindən çox-çox üstün olan şəxsiyyətinin ucalığını bir daha təsdiq edir. Qeyd olunan çıxışlar Heydər Əliyevin Azərbaycan idealını, vətənpərvərliyini, xalqa və torpağa sədaqətini bütün aydınlığı ilə nümayiş etdirir. Bu tarixi çıxış bir daha göstərir ki, Heydər Əliyevin milli dövlətçilik idealları onun üçün hər hansı rəsmi dövlət vəzifəsi tutmaqdan qat-qat üstündür.

Beləliklə, xalqın və Naxçıvan Muxtar Respublikası Ali Məclisi deputatlarının təkidi ilə Heydər Əliyev ölkə və region üçün fəvqəladə şəraitdə və fəvqəladə olaraq çağırılması zəruri sayılmış sessiyada bu ali dövlət qurumunun rəhbəri seçilməsinə razılıq verməli olmuşdu. Bu, Naxçıvan Muxtar Respublikası Ali Məclisinin bütün tarixi ərzində keçirilmiş ən uzunmüddətli sessiya idi. Belə ki, Naxçıvan şəhərində 3 sentyabr 1991-ci il tarixdə, öz işinə başlayan sessiya-

nın iclasları 4 sentyabr, 5-6 və 7 sentyabrda 5 gün ərzində davam etdirilmiş, ölkə səviyyəsində və region üçün əhəmiyyətli olan məsələlər geniş müzakirə edilərək müvafiq qərarlar qəbul olunmuşdur. Gündəlikdə duran məsələlərə uyğun olaraq Naxçıvan Ali Məclisinin sessiyası yaranmış tarixi şəraitdə alternativsiz namizəd irəli sürüldüyünü, hələlik ölkədə çoxpartiyalı sistemin formalaşmadığını, Kommunist Partiyasının süquta uğradığını, seçki komissiyası və məntəqələri üzvlərinin partokratiya nümayəndələrinin sifarişi ilə təyin olunduğunu nəzərə almaqla Azərbaycan Respublikasının Prezidentinin seçilməsi üçün 8 sentyabr 1991-ci il tarixə təyin edilmiş seçkilərin Naxçıvan MR ərazisində keçirilməsinin dayandırılmasına dair qərar qəbul etmişdir. Eyni zamanda, 3 sentyabr 1991-ci il sessiyası “Azərbaycan Kommunist Partiyasının və onun strukturlarının fəaliyyətinə münasibət haqqında” məsələni müzakirə edərək Azərbaycan Respublikasının Ali Sovetindən xahiş edilmişdir ki, Sovet İttifaqı Kommunist Partiyası, Siyasi Büro, Mərkəzi Komitə dağıdılığdı üçün respublikada da bu siyasi-təşkilati qurumların fəaliyyəti dayandırılсын. Bundan başqa, sessiyada Naxçıvan MR-də partiya təşkilatlarının əmlakını milliləşdirilməsini təmin etmək üçün deputat komissiyasının yaradılmasına da qərar verilmişdir. Bunlar Azərbaycanda tarixi gedişatın axarının, istiqamətinin dəyişdirilməsinə, müstəqil dövlətçiliyin bərqərar olmasına xidmət edən tarixi qərarlardır. Həmin qərarların mətninin sonunda görkəmli dövlət xadimi Heydər Əliyevin imzasının olması sadəcə həmin tarixi günün faktı olaraq qalmır. Heç şübhəsiz, əgər Heydər Əliyev xalqın təkidi və tələbi ilə 3 sentyabr 1991-ci ildə Naxçıvan MR Ali Məclisinin Sədri vəzifəsinə seçilməsəydi Azərbaycanda dövlət müstəqilliyi uğrunda gedən proseslərin məcrası, kim bilir, hansı səmtə yönəldiləcək, neçə böyük və qanlı labirintlərdən keçməli olacaqdı. Bu, xalqın böyük arzusu və tələbi ilə dünyə miqyaslı siyasətçi Heydər Əliyevin böyük siyasətə yenidən qayıdışının həlledici mərhələsi idi. Bu, Azərbaycanda tarixi gedişatın əsaslı dönüş məqamı idi. Naxçıvan MR Ali Məclisinin Sədri vəzifəsinə seçilməmişdən 46 gün əvvəl, yəni 19 iyul 1991-ci ildə rəsmi müraciəti əsasında Sovet İttifaqı Kommunist Partiyasının sıralarından çıxmış Heydər Əliyev ölkə tarixində ilk dəfə olaraq bir tərəf, partiyasız, müstəqil deputat kimi ali hakimiyyət orqanının rəhbəri vəzifəsinə seçilmişdi. Və yenə də görkəmli dövlət xadimi Heydər Əliyevin Sədri olduğu Naxçıvan Muxtar Respublikası Ali Məclisinin təmsalında Azərbaycanın o vaxta qədərki tarixində birinci dəfə idi ki, üzərində Kommunist Partiyasının nəzarəti olmayan ali dövlət qurumu fəaliyyətə başlamışdı. Siyasi gedişatın dönüşünü şərtləndirən bu tarixi məqamlar ölkəmizi müstəqil dövlətçiliyə aparan çətin və keşməkeşli yollara işıq salan, ümummilli prosesin hərəkətverici qüvvəsinə çevrilən hadisələrdir.

Naxçıvan Muxtar Respublikası Ali Məclisinin Sədri kimi Heydər Əliyevin həyata keçirdiyi məqsədyönlü hərbi-siyasi tədbirlər sayəsində Sovet ordusu hissələri dinc yolla Muxtar Respublikanın ərazisindən çıxarıldı. Ölkənin bu regionunun xarici ölkələrlə olan sərhədlərini Naxçıvanda yaradılmış milli or-

dunun əsgərləri qorumaq şərəfi qazandılar. Həmin dövrdə düşünülmüş geniş miqyaslı müdafiə tədbirləri nəticəsində Naxçıvan Muxtar Respublikası kənardan böyük dəstək alan Ermənistanın işğalından xilas olmuşdur. Dünya azərbaycanlılarının Həmrəylik Gününün dövlət səviyyəsində qeyd edilməsi haqqındakı 16 dekabr 1991-ci il tarixli dərin məzmunlu qərara da Heydər Əliyev imza atmışdır. Ali Məclisin Sədri Heydər Əliyevin Türkiyə Cümhuriyyətinə və İran İslam Respublikasına tarixi səfərləri, apardığı danışıqlar regionda blokada şəraitinin yaratdığı böhranın aradan qaldırılması, iqtisadi problemlərin və enerji məsələlərinin həllində əhəmiyyətli rol oynamışdır. Azərbaycanda ilk dəfə olaraq sosialist təsərrüfat sistemi ləğv edilmiş, torpaq islahatları və özəlləşdirmə tədbirləri həyata keçirilmişdir. Azərbaycanla Türkiyə Cümhuriyyətini əlaqələndirən Naxçıvan Muxtar Respublikası ərazisindəki Sədərək-Dilucu – “Ümid körpüsü”nün 28 may 1992-ci ildə istifadəyə verilməsi ilə ölkələr arasında çoxcəhətli əlaqələrin yeni mərhələsi başlanmışdır. Ulu öndər Heydər Əliyev Naxçıvana ikən, 21 noyabr 1992-ci ildə yaradılmış Yeni Azərbaycan Partiyası ölkənin sonrakı inkişafında mühüm rol oynamışdır. Bir sözlə, görkəmli dövlət xadimi Heydər Əliyevin rəhbərliyi ilə 1991-1993-cü illərdə Naxçıvan Muxtar Respublikası Azərbaycanda müstəqil dövlətçiliyin böyük məktəbinə çevrilmişdir.

Heydər Əliyevin Azərbaycan Respublikasının Prezidenti vəzifəsində fəaliyyət göstərdiyi tarixi mahiyyət daşıyan mərhələ (1993-2003) ölkəmizdə müstəqil dövlətçiliyin yaradılması, möhkəmləndirilməsi və inkişaf etdirilməsi dövrüdür. Bu, çətin, mürəkkəb, məsuliyyətli və tarixi epoxada müstəqil Azərbaycan dövlətinin böyük qurucusu olmuş Heydər Əliyev özünün adı və yorulmaz mübarizəsi ilə bağlı olan yeni bir epoxa yaratmışdır. Heydər Əliyev epoxası – Azərbaycanın xilas və inkişafı dövrünün epoxasıdır. Heydər Əliyev epoxası – Azərbaycanda müstəqil dövlətçiliyin böyük təməllərinin, möhkəm əsaslarının yaradıldığı epoxadır. Dünya birliyində Azərbaycan ölkəsinin layiq olduğu şərəfli yerin qazanılması da Heydər Əliyev təliminin bəhrəsidir. Heydər Əliyev yolu – Azərbaycanı böyük gələcəyə aparan möhtəşəm magistraldır.

Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyev ölkəmizdə Heydər Əliyev milli dövlətçilik təliminin dönməzliyini, davamlılığını, yaradıcı şəkildə inkişaf etdirilməsini təmin etməklə xalqımızın və dövlətimizin tarixində yeni bir epoxa yaratmağa nail olmuşdur. Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyev ölkəmizin yeni tarixi epoxasının Heydər Əliyevdir. Möhkəm dövlətçilik, üstəgəl geniş miqyaslı quruculuq, müasirləşdirmə və modernləşdirmə, üstəgəl tarazlaşdırılmış siyasət və analitik təhlil, bərabərdir İlham Əliyev demək mümkündür. Yenidən qurulmuş və modern inkişaf səviyyəsinə çatdırılmış müasir Azərbaycan tam mənası ilə Prezident İlham Əliyevin möhtəşəm əsəridir. Aparılan böyük siyasətin sayəsində regionların inkişafı proqramının düşünülmüş və məqsədyönlü həlli ilə Azərbaycanda bütün bölgələrin bərabər və yüksək inkişafına nail olunmuşdur. Nəticədə qısa müddətdə dünyanı heyran qoyan yeni, modern və möhtəşəm Azərbaycan yaradılmışdır. İlham Əliyev siyasəti tarixi

neft ölkəsi olan Azərbaycanın bütün bölgələrini “nöyütün padşahı” olan paytaxtımız Bakı ilə yanaşı böyük sürətlə inkişaf etdirməyə xidmət edir. O cümlədən, yeni tarixi epoxada Naxçıvan Muxtar Respublikasında da böyük inkişafa nail olunmuşdur. Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyevin ölkənin digər regionları kimi Naxçıvan Muxtar Respublikasına olan səfərləri hər dəfə qədim diyarın müstəqil dövlətimiz qarşısında böyük hesabatına çevrilir. Ümum-milli liderimiz Heydər Əliyevin tarixin çətin sınaq məqamlarında böyük xilas-karlıq missiyasını həyata keçirərək qoruyub saxladığı və gələcək inkişafının proqramını müəyyən etdiyi Naxçıvan Muxtar Respublikası hazırda ulu öndərin adına və arzularına layiq şəkildə, böyük sürətlə və məqsədyönlü şəkildə inkişaf edir. Naxçıvan – Şərqi qapısından Qərbi modern inkişafının yüksək səviyyəsinə doğru inamla adımlayır. Naxçıvan – milli tarixi ənənələri yaradıcılıqla inkişaf etdirib saxlayan və Qərbyönlü inkişafın əsas meyllərini özündə cəmləşdirən günəşli diyardır. Bu gün Naxçıvan inkişaf etmiş Şərq yönlü Qərb şəhəri kimi dünyaya açılır. Naxçıvan ölkəmizin Qərb sərhədlərində ucalan Şərq tipli Azərbaycan qalasıdır. Görkəmli dövlət xadimi Heydər Əliyevin Ali Məclisə rəhbərlik etdiyi dövrdən sonrakı iyirmi illik dövr ərzində Naxçıvan Muxtar Respublikasının keçdiyi çətin və şərəfli mübarizə yolu, əldə edilmiş böyük nailiyyətlər müstəqil ölkəmizdə ümummilli liderimizin adı ilə bağlı olan siyasətin real təntənəsini əks etdirən böyük bir hesabatdır. Naxçıvan Muxtar Respublikası Ali Məclisinin Sədri Vasif Talibovun ulu öndər, ustad rəhbər qarşısında Böyük Andda yoğrulmuş dövlətçiliyə sədaqətlə xidməti və yorulmaz, çoxcəhətli fəaliyyəti Azərbaycanda müstəqillik dövrü milli dövlətçilik məktəbinin əsas göstəricilərindən, mühüm nəticələrindən biridir. Ötən hər il Azərbaycanın ayrılmaz üzvi tərkib hissəsi olan Naxçıvan Muxtar Respublikası ölkəmizin ərazi bütövlüyünün qorunub daha da möhkəmləndirilməsinə, milli dövlətçiliyin inkişaf etdirilməsinə, quruculuq proseslərinin genişləndirilməsinə özünün sanballı töhfələrini bəxş etməklə müstəqil dövlətimizin müasir mərhələdəki sürətli yüksəlişinə bir daha qüvvət və təkan verir.

Göründüyü kimi, görkəmli dövlət xadimi Heydər Əliyevin iyirmi il bundan qabaq, 3 sentyabr 1991-ci ildə Naxçıvan Muxtar Respublikası Ali Məclisinin Sədri vəzifəsinə seçilməsi Azərbaycan tarixinin mühüm və əlamətdar hadisəsidir. Məhz bu böyük siyasi hadisə ilə ölkəmizdə tarixi gedişatın istiqaməti qəti şəkildə müəyyən olunmuş, müstəqil dövlətçilik uğrunda mübarizənin möhkəm və əsaslı təməlləri atılmışdır. Möhtərəm Prezidentimiz İlham Əliyevin böyük siyasətdə və möhtəşəm quruculuq proseslərində atdığı ciddi və əhəmiyyətli addımlar vaxtilə etibarlı bünövrəsi qoyulmuş müdrik siyasətin yeni tarixi şəraitdə yaradıcılıqla və sürətlə inkişaf etdirilən uğurlu davamının parlaq və əyani göstəricisidir.

ƏDƏBİYYAT

1. Andriyanov V., Mirələmov H. Heydər Əliyev. Bakı, 2008, 559 s.

2. Qayıdış (1990-1993). Təkmilləşmiş və yenidən işlənmiş ikinci nəşr. Bakı: Azərbaycan, 2008, 840 s.
3. Qətiyyətin təntənəsi (Sənədli xronika). Müəllif-tərtibçi Şakir Yaqubov. Bakı: Səhər, 1995, 848 s.
4. Hüseynova İ. Müstəqil Azərbaycan dövlətinin qurucusu. Bakı: Təhsil, 2004, 472 s.

Иса Габиббейли

ПЕРЕЛОМНЫЙ МОМЕНТ ИСТОРИЧЕСКОГО ПУТИ И СОВРЕМЕННЫЙ ПЕРИОД

В статье с исторической точки зрения проанализировано общественно-политическое положение 90-х годов прошлого столетия, приезд видного политического деятеля Гейдара Алиева в Нахчыван, избрание его депутатом парламентов Нахчывани и Азербайджана и избрание его спустя год – 3 сентября 1991-го года – Председателем Верховного Меджлиса Нахчыванской АР. Результат таков, что с избранием всенародного лидера Председателем Верховного Меджлиса и периодом его политической Деятельности в Нахчыване определен путь исторического развития, заложены крепкие основы борьбы за государственную независимость.

Ключевые слова: *Председатель Верховного Меджлиса, блокада, чрезвычайная сессия, союзный договор, реформы, Государственный флаг, приватизация.*

Isa Habibbeyli

TURNING TIME OF HISTORICAL MOVE AND MODERN AGE

The socio-political position arisen at the beginning of 90s of last century, the prominent statesman Heydar Aliyev's coming to Nakhchivan, being elected deputy of the Azerbaijan and Nakhchivan Parliaments and afterwards – in October 3 1991 Chairman the Supreme Assembly (Ali Majlis) of Nakhchivan Autonomous Republic have been widely analyzed through the historical point of view in the paper. The conclusion is that the direction of historical move in our country had been determined, the firm and fundamental base of struggle for independent statehood had been laid down with the great leader's electing Chairman of the Supreme Assembly (Ali Majlis) and with his political activity during Nakhchivan period.

Key words: *Chairman of the Supreme Assembly, blockade, extraordinary session, alliance contract, National flag, Solidarity day, privatization.*

AZƏRBAYCAN MİLLİ ELMLƏR AKADEMİYASI NAXÇIVAN BÖLMƏSİNİN XƏBƏRLƏRİ
İctimai və humanitar elmlər seriyası, 2011, № 3

ИЗВЕСТИЯ НАХЧЫВАНСКОГО ОТДЕЛЕНИЯ НАЦИОНАЛЬНОЙ АКАДЕМИИ НАУК АЗЕРБАЙДЖАНА
Серия общественных и гуманитарных наук, 2011, № 3

NEWS OF NAKHCHIVAN SECTION OF AZERBAIJAN NATIONAL ACADEMY OF SCIENCES
The series of social and humanities sciences, 2011, № 3

İSMAYIL HACIYEV

AMEA Naxçıvan Bölməsi

E-mail: ismayil_haciyev@yahoo.com

NAXÇIVANDA KƏND TƏSƏRRÜFATININ KOLLEKTİVLƏŞDİRİLMƏSİ: ƏYİNTİLƏR, SƏHVLƏR, NƏTİCƏLƏR

Məqalədə XX əsrin 20-30-cu illərində fərdi kəndli təsərrüfatların kollektiv təsərrüfata çevrilməsi yolunda aparılan siyasətin mahiyyəti izah edilmiş və bu istiqamətdə yol verilmiş nöqsanlar, çətinliklər və əyintilər göstərilmişdir. Aydın olur ki, kollektivləşmə illərində aparılan siyasət inzibati-amirlik metodu və zorakı vasitələrlə həyata keçirilmiş və çoxsaylı insan tələfatı və öldürülməsi ilə nəticələnmişdir.

Açar sözlər: kollektivləşmə, qolçomaq, ortabab kəndli, elliklə kollektivləşmə, inzibati-amirlik, fəvqəladə üçlük, ilkin sosializm yığımı.

Müasir Azərbaycan tarixinin ən ziddiyyətli və gərgin dövrlərindən biri tariximizə “kollektivləşmə” adı ilə daxil olan XX əsrin 20-ci illərinin sonu 30-cu illəridir. Bu illərdə kəndin sosialistcəsinə yenidən qurulması məsələləri obyektiv bir zərurət kimi qarşıya çıxırdı. Ölkəmizin aqrar siyasəti 1927-ci ilin dekabrında keçirilmiş UİK (b) P-nin XV qurultayında hazırlandı. O zaman kollektiv təsərrüfata keçilməsi məsələsi bir mənalı həll edildi. Bütün iş və başlıca söhbət bu kollektiv təsərrüfatın formasının necə olmasında idi. Qurultayda qərara alındı ki, kooperasiyanın bütün formaları inkişaf etdirilsin və torpağın kollektiv əsasında becərilməsinə yeni texnika əsasında təcridən keçilsin. Qurultay bu barədə nə bir müddət, vaxt, nə bir vahid forma və vəsait müəyyən etmədi. Məhz buna görə də həmin qurultayı kollektivləşdirmə qurultayı adlandırmaq olmaz, çünki bu cür ifadə qurultayın xəttinin və qərarlarının məzmununa uyğun gəlmir. Qurultayda edilən məruzələrdə kollektiv təsərrüfata təcridən keçilməsi və bu işdə könüllülük prinsipinə əməl edilməsi qeyd edilmişdir. Lakin sonrakı

illərin təcrübəsi göstərir ki, bu ancaq sözdə belə imiş. Sonrakı vəziyyətdə və əməli təcrübədə bu tədrislik və könüllülük prinsipləri pozulmuş oldu. Nəticədə ölkədə böhranlı vəziyyət yarandı. Yaranmış böhrandan da çıxış yolu düzgün müəyyən edilmədi. Ölkə rəhbərliyi “problemləri və ziddiyyətləri həll etməyin iqtisadi metodlarını axtarmaq, yeni iqtisadi siyasətin təcrübəsi əsasında işləyib hazırlamaq yolu ilə deyil, tamamilə bunun əksinə olaraq başqa yol ilə – yeni iqtisadi siyasəti, əmtəə-pul münasibətlərini aradan götürmək, əməyə həvəsləndirən maddi stimulların rolunu azaltmaq, sosial-iqtisadi vəzifələrin yerinə yetirilməsinə amiranə-izibati münasibət tətbiq etmək yolu ilə getdi” (11, 1989, 16 mart).

Azərbaycanda kollektiv təsərrüfat yaradılmasına hələ sovet hakimiyyətinin ilk illərində başlanmışdı. 1921-ci ilin may ayında respublikada sərəncamlarında 11 min desyatin torpağı olan 9,5 min adamı birləşdirən 137 kənd təsərrüfatı arteli, 37 kommuna var idi (6, s. 286). Həmin kollektiv təsərrüfatların çoxu qısa bir müddətdə kəndli kütlələrinin şüurunun və mədəniyyətinin geriliyi, fərdiyyətçi münasibəti və iqtisadi-texniki amillərin kifayətləndirici səviyyədə olmaması nəticəsində dağıldı.

Xırda, fərdi kəndli təsərrüfatı, əmək məhsuldarlığının aşağı səviyyəsi primitiv əl əməyinə əsaslanan təsərrüfat ümumi iqtisadi inkişafa mane olurdu. Ölkənin vəziyyəti təsərrüfatın bütün sahələrinin əlaqəli inkişafını tələb edirdi. Lakin bu heç də “elliklə kollektivləşmə”ni 2-3 ilə həyata keçirmək üçün əsas vermirdi. Kəndlilər həddindən çox istismar olunurdu. “İlkin sosializm yığımı” kəndlilərin hesabına yaradılırdı. Kəndin varlı təbəqələri vergilərlə son dərəcə yüklənirdi. 1929-cu ilin ortalarında isə kolxozların qapısı varlı kəndlilərin üzünə bağlandı. “Əslində fəvqəladə qanunlar varlı kəndlini zorla sovet hökumətinin düşməninə çevirdi” (9, s. 105). Qolçomaqlara qarşı bu siyasət bəzi hallarda ortabablara qarşı da yeridilirdi.

1928-ci ildə artıq Azərbaycan SSR-də kəndli təsərrüfatlarının 6,8 faizi varlı, 51,4 faizi ortabab, 41,8 faizi yoxsul təsərrüfatlar idi (10, s. 283). Bu dövrdə respublikada 289 kolxoz və 13 sovxoz vardı. Kolxozlarda 4,5 min əsasən yoxsul kəndli təsərrüfatı birləşmişdi. Kəndli təsərrüfatların sayı 354 minə çatmışdı. 24 min varlı (qolçomaq), 182 min ortabab, 184 min yoxsul təsərrüfatı vardı. 354 min kəndli təsərrüfatlarından 113,3 mini kooperativlərdə birləşmişdi.

Ölkədə taxıl tədarükü çətinləşərək varlı kəndlilərə qarşı sıxışdırma tədbirləri daha da şiddətlənmişdi. İnzibati-amirlik, zorakılıq tədbirləri bütün ölkəni bürümüşdü. Elliklə kollektivləşmə ilə qolçomaqların bir sinif kimi ləğvi siyasətinə keçildi. Bu isə kütləvi narazılığa səbəb oldu. 150-dən çox kəndli çıxışları, 1300-dən çox qolçomaq qiyamı baş verdi (16, s. 175). 1930-cu ilin yanvar-mart aylarında qolçomaq qiyamlarının sayı 2 minə çatdı. Respublikada 1500-dən çox silahlı qrup təşkil edilmişdi. 1929-cu ildə respublikada 16 mindən çox varlı və ortabab kəndli təsərrüfatı dağıdılmışdı (10, s. 285). Əgər 1929-1930-cu illərdə Azərbaycanda 7954 qolçomaq təsərrüfatı var idisə, 1931-ci ilin fevralında onla-

rın sayı 5309-a enmişdi. 1931-ci il yeni vergi qanuna görə varlı təsərrüfatlar gəlirlərinin 70 faizini, qolçomaq təsərrüfatları isə 100 faizini vergi kimi verirdilər (7, s. 158).

1929-cu il iyunun 21-də ÜİK (b)P MK və SSRİ XKS “Kolxoz sistemini möhkəmləndirmək tədbirləri haqqında” qərar qəbul etdi. 1930-cu il yanvarın 5-də ÜİK (b) MK-nın kollektivləşdirmənin sürəti və kolxoz quruculuğuna dövlət tərəfindən yardım edilməsi tədbirləri haqqında qərarında milli rayonlar üçün kollektivləşdirmənin konkret son müddətləri göstərildi. Lakin yerli mənsəbpərəst rəhbərlər isə işi daha sürətlə aparırdılar.

1932-1933-cü illərdə ölkədə taxılçılıq rayonlarında ciddi ərzaq çətinliyi yarandı və aclıq başlandı. Kütləvi aclıqdan elə kənd oldu ki, hətta bütövlükdə həlak oldular. Tədqiqatçıların araşdırmalarına görə elliklə kollektivləşmə prosesi zamanı 10-15 milyon kəndli məhv edilmiş, 5-7 milyon nəfər isə aclıqdan ölmüşdür (8, s. 395).

Kollektivləşmədə yol verilən səhvlərə və inzibatçılığa görə Azərbaycan Sovet İttifaqında birinci yer tuturdu. İlk mərhələdə “kulak” edilən təsərrüfatlar bütün kəndli təsərrüfatlarının 10-15 faizinə, seçki hüququndan məhrum edilənlər isə 15-20 faizə çatmışdır.

İnzibati-amirlik metodlarının tətbiqindən sonra, çox böyük çətinliklər və itkilərin hesabına 1937-ci ildə kollektivləşmə işi əsasən başa çatdırıldı. Artıq bu zaman ölkədə 243,7 min kolxoz var idi ki, bunlarda kəndli təsərrüfatlarının 93 faizi birləşirdi (8, s. 397).

Ölkənin bütün ərazisində inzibati-amirlik metodları ilə kollektivləşmə zor gücünə həyata keçirilirdi. Kənd təsərrüfatının kollektivləşdirilməsinə başlayana qədər Naxçıvan kəndində, kənd təsərrüfatında müəyyən uğurlar əldə edilmişdi. Əkin sahələri genişlənmiş, heyvanların baş sayı artmışdı. Təkcə bunu göstərmək kifayətdir ki, 1928-ci ildə mal-qaranın sayı 1921-ci ilə nisbətən 10 min artaraq 37,7 minə, davarların sayı isə 3,5 dəfə artaraq 259,2 minə çatmışdı (12, s. 59). Məhsuldarlıq isə müharibədən əvvəlki səviyyəni 84 faiz ötmüşdü (17, s. 61). Lakin xırda fərdi kəndli təsərrüfatını birləşdirmək və iri kollektivlərə çevirmək vəzifəsinin irəli sürülməsi normal inkişaf prosesinə mənfi təsir göstərdi. Kəndli təsərrüfatının elliklə kollektivləşdirilməsinə keçid və bu əsasda qolçomaqların bir sinif kimi ləğvinin həyata keçirilməsi ilə kəndlilərin faciəsi, təsərrüfatların geriləməsi başlayır. 1929-cu ildən başlayaraq Naxçıvan MSSR-in bu və ya digər rayonlarında sovet hakimiyyətinə qarşı etiraz çıxışları baş verir.

1928-ci ildə qolçomaq adlanan varlı kəndlilər muxtar respublikada kəndli təsərrüfatlarının cəmi 3 faizini (Azərbaycan üzrə bu 6,8 faiz idi – İ.H) təşkil edirdi. “Kollektiv təsərrüfatın üstünlüklərini” göstərmək üçün müxtəlif təsərrüfatlar şirkətlərə cəlb edilirdi. 1929-cu ildə muxtar respublikada 22540 təsərrüfatdan 15580-i şirkətlərə cəlb edilmiş, bunlardan da 1306 təsərrüfat vergilərdən azad edilmişdi. Bütün vergilərin 60 faizi qolçomaqların üzərinə qoyulmuşdu (1, v. 2-3). Muxtar Respublikada 1928-ci ildə 20 (580 təsərrüfat), 1929-cu ildə 36

(790 təsərrüfat) kolxoz yaradılmışdı (2, v. 6). 1929-cu ilin sonunda kolxozların sayı 89-a (3326 təsərrüfat) çatdırıldı (15, s. 78).

Kollektivləşmə zamanı istifadə olunan inzibati-amirlik idarə üsulu və zorakılıq metodu muxtar respublikanın kəndlərində narazılıq və etirazlar doğurdu. Kəndlilərin zorla kolxozlara cəlb olunması, əmlaklarının müsadirə edilməsi, sürgün, güllələmə, hüquqlarından məhrum etmə halları artdıqca, kəndlilərin etirazları da müxtəlif xarakter alırdı. Mal-qara məhv edilir, taxıl gizlədilir, yaxud yandırılır, silahlı müqavimət göstərilirdi. Muxtar respublikada heyvanların sayı 1930-cu ildəki 279,5 min başdan 1932-ci ildə 160,3 min başadək azalmışdı (15, s.79). 1930-cu ilin ortalarında muxtar respublikada kolxozların sayı 56-ya (1387 təsərrüfat) enmişdi (3, v. 5).

1929 və 1930-cu illərdə Naxçıvan, Şərur, Ordubad və Şahbuz rayonlarında silahlı müqavimət xeyli artmışdı. Şahbuzun Keçili kəndində baş verən üsyan qonşu Badamlı, Sələsüz, Tırkeş, Cəhri və b. kəndlərin əhalisini də ayağa qaldırdı. Üsyançı dəstədə 500-dək adam birləşmişdi. Üsyançı dəstələr xaricdə olan Kəlbəli xanın (III Kəlbəli xan – İ.H.) dəstələri ilə birləşib Naxçıvanda sovet hökumətini devirmək istəyirdilər. Bolşeviklərin siyasətindən narazı olan qüvvələr – varlılar, ortabablar, hətta yoxsullar belə üsyana qoşulmuşdular. “Quldur” dəstəsi kimi təbliğ edilən və əhalinin əksər təbəqələrini əhatə etməyən bu çıxışlar Sovet güc orqanları tərəfindən qəddarcasına təqib və ləğv edilirdi. Yarlanmış vəziyyəti nəzarət altına almaq məqsədilə AK (b)P MK-nın qərarı ilə Azərbaycan MİK-in sədri Qəzənfər Musabəyov Naxçıvana göndərildi (15, s. 80). Sovet ordusunun Naxçıvandakı sərhəd dəstələri və milis qüvvələri üsyanı yatıra bilmədi. Buraya ordunun xüsusi səhra qoşun hissələri çağırıldı. Qeyri-bərabər döyüşlərdə 100 nəfər üsyançı şəhid oldu və 130 nəfər ələ keçirilib həbs edildi (10, s. 286). Qalan üsyançılar dağlara çəkildi. Ələ keçirilən üsyançıları mühakimə etmək üçün Fövqəladə Üçlük yaradıldı. Üçlüyün sədri İbrahim Tağıyev, üzvləri 41-ci Naxçıvan sərhəd dəstəsinin rəisi Nikişev və Azərbaycan DSI-nin Naxçıvan Vilayət şöbəsinin rəisi Yaqubov təyin edildi. Üçlük 20 gün ərzində “mühakimə” etdikləri 88 nəfərin 52-sini güllələnməyə, 36 nəfərini isə həbs və ya sürgünə məhkum etmişdir (14, s. 36-65). Silahlı üsyançıları məhv etmək üçün, hətta dağ artilleriyası da gətirilmişdi. 1932-ci ilin aprelində üsyançı dəstə Sarı dağın ətəyində mühasirəyə alındı və ələ keçdi.

Kəndlilərin gözünnün qorxudulması və görülən tədbirlər kollektivləşmə sahəsində öz təsirini göstərdi. 1930-cu ilin avqustunda muxtar respublikada 62 kolxoz (2340 təsərrüfat), dekabrda 77, 1931-ci ilin aprelində 101 (3400 təsərrüfat), 1931-ci ilin sonunda 161 (6234 təsərrüfat) kolxoz yaradıldı. 1932-ci ildə kolxozların sayı 193-ə çatdı. 1932-ci ildə muxtar respublikada pambıqçılıqla 115, taxılçılıqla 29, heyvandarlıqla 19, bağçılıq və üzümçülüklə 13 kolxoz məşğul idi (15, s. 82-83).

Kolxozların maddi-texniki bazasını möhkəmləndirmək məqsədilə 1930-cu ildə indiki Şərur rayonunda, 1931-ci ildə isə Naxçıvanda MTS-lər təşkil edil-

di. MTS-lərin gücü ilə kolxozların üstünlükləri bir daha göstərildi. 1931-ci ilin əvvəllərində Naxçıvan rayonu üzrə kənd təsərrüfatının kollektivləşməsi 23 faiz idisə, ilin sonunda 31,9 faiz olmuşdu. 1932-ci ildə bu rəqəm 87 faizə, 1937-ci ildə 98 faizə çatdırıldı (12, s. 76).

Muxtar respublikanın dağ kəndlərində də kolxozlar təşkil olunurdu. 1931-ci ildə ilk dəfə olaraq 14 kənddə kolxoz yaradıldı. Ordubad rayonunda meyvəçilik, ipəkçilik, Böyük Düzdə heyvandarlıq, toxumçuluq sovxozları yaradıldı. Kolxozların rolu və üstünlükləri təbliğ olunduqca kəndlilərin kolxozlara daxil olması da artırdı. Təkcə 1931-ci ilin yaz əkin kampaniyası zamanı 300 nəfərdən çox yoxsul və ortabab kəndli kolxozlara üzv yazıldılar.

Kolxozların mexanikləşdirilməsinə də ciddi fikir verilirdi. Əgər 1925-ci ildə Naxçıvan MSSR-in kənd təsərrüfatında cəmi 1 traktordan istifadə olunurdusa, 1932-ci ildə Nəraşen və Naxçıvan MTS-lərində 82 traktordan, 1940-cı ildə isə 203 traktordan, eləcə də 10 kombayn və 53 yük avtomobilindən istifadə olunmuşdu (12, s. 76).

Muxtar Respublikada yoxsul və ortababların kolxozlara daxil olması ilə onların sayı artırdı. Belə ki, kənd təsərrüfatının kollektivləşməsi 1932-ci ilin əvvəlində 33,4 faiz, aprel ayında 42,7 faiz, noyabrda 47 faiz təşkil edirdi (13, v. 67).

Kolxozlar artıqca, maddi-texniki bazası möhkəmləndikcə həm onların əkin sahələri genişlənir, həm də mal-qaranın sayı ilbəl artırdı. Əgər 1924-cü ildə kolxozların əkin sahəsi 45 min hektar idisə, 1940-cı ildə bu 55,9 min hektara çatdı ki, bunun da 97,5 faizi (54,5 min hektarı) kolxozların payına düşürdü. İribuynuzlu mal-qaranın sayı 1924-cü ildə 31 min baş idisə, 1940-cı ildə bu 42,8 min başa qədər artdı. 1929-cu ildə kolxozlar 369 hektar pambıq və 744 hektar taxıl əkməşildirsə, 1932-ci ildə pambıq əkini sahəsi 6073 hektar, taxıl əkini sahəsi isə 8804 hektar olmuşdu (13, v. 67).

Kolxozlarla yanaşı muxtar respublikada sovxozlar da təşkil edilirdi. Sovxozlar həm dövlətlərin ərzaq bazasını möhkəmləndirir, həm də kəndlilər üçün təsərrüfatları mədəni qaydada aparmaq nümunəsi göstərməklə onları keyfiyyətli toxumla, cins mal-qara ilə təmin edir, kolxozlarda birləşmələrinə kömək edirdilər. Zaqafqaziyada ilk sovxozlardan biri D.Bünyadzadə adına sovxoz, "Naxçıvanın 10 illiyi" adına heyvandarlıq sovxozu, Ordubad şəhərində ipəkçilik-meyvəçilik sovxozu və Naxçıvan şəhərindəki quşçuluq sovxozu kənd təsərrüfatı həyatının inkişafına təsir edirdi (15, s. 84). 1932-ci ildən etibarən kolxoz və sovxozlar kənd təsərrüfatı məhsulları tədarükü planlarını yerinə yetirməyə başladılar. Naxçıvan rayonunun kolxozları kənd təsərrüfatı məhsullarının tədarükü planlarını pambıq üzrə 120,5 faiz, taxıl üzrə 120, tütün üzrə 135, üzüm üzrə 105 faiz yerinə yetirmişdilər.

Otuzuncu illərin əvvəllərində Azərbaycan SSR-də 3400 kolxoz yaradılmışdı ki, bunun da 193-ü Naxçıvan Muxtar Respublikasında idi. Bu kolxozlar bütün kəndli təsərrüfatlarının 47,7 faizini, əkin sahələrinin isə 44 faizini əhatə edirdilər (15, s. 85).

1933-cü ildən respublikanın MTS və sovxozlarında siyasi şöbələr yaradılmağa başlandı. Muxtar Respublikada MTS-lərin yanında siyasi şöbələr təşkil edildi. Siyasi şöbələrin fəaliyyəti nəticəsində 60 nəfər kolxoz sədri, 99 nəfər briqadir, anbardar, hesabdar ifşa olunub kolxozlardan qovulmuş, 75 nəfər qol-çomaq həbs olunmuşdu (15, v. 76). Siyasi şöbələr qabiliyyətli adamlardan yaxa qurtarmaq üçün onları işdən qovur, inqilabi ideyalara “sadiq” kadrlar hazırlayırdılar. 1934-cü ilin yaz əkini kampaniyasına qədər 20 nəfər kolxoz sədri, 115 nəfər mühasib, 130 nəfər briqadir və b. kadrlar hazırlanmışdı. Bütövlükdə, Naxçıvan, Nəmiş, Ordubad, Şahbuz, Əbrəqunis və Culfa rayon torpaq şöbələri, həmçinin Naxçıvan və Nəmiş MTS-ləri nəzdindəki kurslarda 952 nəfər kənd təsərrüfatı işçiləri, habelə 93 nəfər mexanizator bitirmişdi (4, v. 1). 66 nəfər kolxoz sədri hazırlanaraq rayonlara göndərilmişdi. 1932-ci ildə 80 nəfər istehsalat briqadiri olduğu halda, 1934-cü ildə daha 146 nəfər hazırlanmışdı. Beləliklə, istehsalat briqadalarının sayı 226-ya çatmışdı (15, s. 87).

Kollektivləşmə illərində fərdi təsərrüfatçının ətrafında yaradılmış bütün şərait onu son nəticədə kolxoza çəkib gətirirdi. Kolxozların texniki təchizatı, onlara yeni kənd təsərrüfatı texnikalarının verilməsi kəndliləri kolxozlara, kollektiv təsərrüfata cəlb edirdi. Naxçıvan kəndliləri təsərrüfatı əvvəlcə ağac xışla becərirdi. İkinci beşilliyin sonuna yaxın kəndlilər traktorlara və müxtəlif kənd təsərrüfatı maşınlarına malik idi. Bu işə əməyin məhsuldarlığını artırır, fərdi təsərrüfatçıları kollektiv əməyə cəlb edirdi. Kollektiv təsərrüfatdan kənarda qalan kəndlilər tək-tək idi. 1940-cı ildə muxtar respublikada ümumi təsərrüfatların 98,9 faizi və 55133 hektar əkin sahəsi kolxozların payına düşmüşdü. 207 traktor, 10 kombayn və yüzlərlə müxtəlif kənd təsərrüfatı maşınları kolxozların ixtiyarında idi. 1940-cı ildə muxtar respublikanın kolxozlarında 272 qoyunçuluq, 209 qaramal, 46 atçılıq, 19 donuzçuluq və çoxsaylı quşçuluq fermaları yaradılmışdı (11, 1940, 28 iyul). Bütövlükdə Azərbaycanda 3429 kolxoz və 50 sovxoz fəaliyyət göstərirdi ki (6, s. 325), onların sərəncamında 6,1 min traktor, 0,7 min taxılbiçən kombayn, 2,4 min yük avtomobilləri və digər texnika mövcud idi.

İnzibati-amirlik metodlarının və zorakı vasitələrinin tətbiqindən sonra, çox böyük çətinliklərin və itkilərin hesabına 1937-ci ildə kollektivləşmə işi başa çatdı. Bu zaman ciddi nöqsanlar və əyintilərə yol verilmişdir. Kolxoz və sovxozların, müəssisələrin müstəqilliyi daim məhdudlaşdırılmışdır. Kolxozların, sovxozların idarə edilməsində daim inzibati-bürokratik sistem daha qabarıq şəkildə özünü göstərmişdir. Bu yol faktiki olaraq məhsul istehsalının azalmasına, keyfiyyətin zəifləməsinə səbəb olmuş və ölkədə kənd təsərrüfatı sahəsində ağır vəziyyətə gətirib çıxarmışdır.

SSRİ-nin dağılması ilə mülkiyyət forması üzərində münasibətlər dəyişilmiş, dövlət, xüsusi və bələdiyyə mülkiyyəti yaradılmışdır. Tarixi təcrübənin öyrənilməsi, aqrar islahatların uğurla həyata keçirilməsinə imkan verir. Bu həm də müstəqil Azərbaycanın aqrar siyasətinin müəyyənləşdirilməsi və uğurla həyata keçirilməsi baxımından müəyyən əhəmiyyət kəsb edir.

ƏDƏBİYYAT

1. Azərbaycan Respublikası Prezidentinin İşlər İdarəsinin Siyasi Sənədlər Arxivi (ARPIİSSA), f. 95, siy. 1, iş 1499.
2. ARPIİSSA, f. 95, siy. 1, iş 999.
3. ARPIİSSA, f. 95, siy. 4, iş 35.
4. ARPIİSSA, f. 95, siy. 4, iş 193.
5. Azərbaycan MEA Tarix İnstitutunun elmi arxivi (AMEA TİEA), f. 1, siy. 11, iş 5190.
6. Azərbaycan tarixi. Yeddi cildə. VI cild (aprel 1920-iyun 1941). Bakı: Elm, 2008, 568 s.
7. Cəfərov C. Azərbaycan kəndi kollektivləşmə illərində (1920-ci illərin sonu-30-cu illər). Bakı: Elm, 2008, 300 s.
8. Данилов В. Коллективизация... Переписка на исторические темы: Диалог ведет читатель. (Сост. В.И.Иванов) Москва: Политиздат, 1989, 494 с.
9. Həsənov C. "Ağ ləkə"lərin qara kölgəsi. Bakı: Gənclik, 1991, 200 s.
10. XX əsr Azərbaycan tarixi. II cild. Bakı: Təhsil, 2009, 560 s.
11. "Kommunist" qəzeti.
12. Naxçıvan MSSR xalq təsərrüfatının inkişafı. Statistik məcmuə. Bakı, 1964, 254 s.
13. Naxçıvan MR Dövlət Arxivi (Nax. MRDA), f. 221, siy. 2, iş 16.
14. Sadiqov S. Tarixin qan yaddaşı. Bakı, 2001, 366 s.
15. Sadiqov S. Naxçıvan Muxtar Respublikası tarixindən. Bakı, 1995, 144 s.
16. Siyasi tarix. I hissə, Bakı, 1995, 180 s.
17. Сокольский Н.А. Материалы по изучению Нахичеванской АССР, Тифлис, 1933, 183 с.

Исмаил Гаджиев

КОЛЛЕКТИВИЗАЦИЯ СЕЛЬСКОГО ХОЗЯЙСТВА В НАХЧЫВАНЕ: ИСКРИВЛЕНИЯ, ОШИБКИ И РЕЗУЛЬТАТЫ

В статье разъяснена политика, проводившаяся на пути преобразования индивидуальных сельских хозяйств в коллективные хозяйства, и показаны ошибки и недостатки, допущенные на этом пути. Становится ясно, что в те годы политика коллективизации была проведена административно-командными и насильственными методами, результатом чего была гибель многих людей.

Ключевые слова: *коллективизация, кулак, средний крестьянин, всеобщая коллективизация, административно-командный порядок, чрезвычайная тройка, первичный социалистический сбор.*

Ismayil Hajiyeu

COLLECTIVIZATION OF AGRICULTURE IN NAKHCHIVAN: DISTORTIONS, MISTAKES, RESULTS

The essence of policy pursued in the direction of turning the individual peasant farms into collective farms during 20-30s of the XX century have been explained, and shortcomings, insufficiencies and distortions in this direction have been touched upon in the paper. It becomes clear that the policy pursued during the years of collectivization had been carried out by administrative-command method and coercive ways, and had been completed in numerous human losses and killings.

Key words: *collectivization, kulak, peasant of average means, general collectivization, administrative-command ruling, extraordinary trio, primary socialism collection.*

AZƏRBAYCAN MİLLİ ELMLƏR AKADEMİYASI NAXÇIVAN BÖLMƏSİNİN XƏBƏRLƏRİ
İctimai və humanitar elmlər seriyası, 2011, № 3

ИЗВЕСТИЯ НАХЧЫВАНСКОГО ОТДЕЛЕНИЯ НАЦИОНАЛЬНОЙ АКАДЕМИИ НАУК АЗЕРБАЙДЖАНА
Серия общественных и гуманитарных наук, 2011, № 3

NEWS OF NAKHCHIVAN SECTION OF AZERBAIJAN NATIONAL ACADEMY OF SCIENCES
The series of social and humanities sciences, 2011, № 3

FƏXRƏDDİN SƏFƏRLİ

AMEA Naxçıvan Bölməsi

E-mail: hacifexreddin@yahoo.com

NAXÇIVANDA ORTA ƏSR XƏTT NÜMUNƏLƏRİ (Epiqrafik materiallar əsasında)

Məqalədə Naxçıvan Muxtar Respublikası ərazisində indiyədək gəlib çatan epiqrafik abidələr – müsəlman kitabələri əsasında orta əsrlər zamanı bölgədə işlənən yazı-xətt nümunələrindən bəhs olunur. Qeyd edilir ki, orta əsrlər zamanı Naxçıvan ərazisində kitabələrin həkk edilməsində əsasən kufi, süls, nəsx, nəstəliq xətlərindən istifadə olunmuşdur. Kitabələrin təhlili göstərir ki, əgər XII-XIV əsrlərdə Epiqrafikada hakim yer kufi xəttinə mənsub olmuşdusa, XIV əsrin ikinci yarısı – XVII əsrlərdə Süls və Nəsx xətləri üstünlüyü ələ almışdır. Kitabələrin hazırlanmasında bəzən bu iki xəttin qarışığından (süls elementli nəsx, nəsx elementli süls) istifadə olunmuşdur. XVIII əsrdən etibarən epiqrafikada nəstəliq xətti digər xətləri sıxışdırmış, əsas yazı vasitəsinə çevrilmişdir. Kitabələrin yazılmasında nadir hallarda Şikəstə xəttindən də istifadə olunmuşdur.

Açar sözlər: *epiqrafika, kufi, nəsx, süls, nəstəliq.*

Bəşəriyyətin ən qədim mədəniyyət mərkəzlərindən biri olan indiki Naxçıvan Muxtar Respublikası ərazisində yaşadığımız günlərdə piktoqrafik (şəkli) və ideoqrafik (fikri) yazı nümunələri ilə yanaşı orta əsrlər zamanı ərəb əlifbasının müxtəlif xətləri əsasında yaradılmış çoxlu kitabələr də gəlib çatmışdır. VII əsrin ortalarından başlayaraq ərəblərin gəlməsi və əhalinin islamlaşması ilə Azərbaycanda əsas yazı vasitəsinə çevrilən ərəb əlifbası başqa sahələrdə olduğu kimi epiqrafikada da geniş tətbiq edilmişdir. İslam dininin bir sıra qayd-qanunları və şəriət ehkamları əlyazmalarda və müsəlman kitabələrində müəyyən mətləbləri çatdırmaq vasitəsi olan yazını həm də bəzək ünsürü səviyyəsinə qaldırmışdır.

İslamın müqəddəs kitabı Qurani-Kərimdə təsvir çəkməyin, heykəl düzəltməyin qadağan olunmasını bildirən konkret ayə olmasa da “Maidə” surəsində (ayə 90) bütldən çəkinməyin nicat tapmağın yolu kimi səciyyələndirilməsi (1, s. 100) səbəbindən, insanların çəkdiyi rəsmlər və düzəltdikləri heykəllər isə bütlləri xatırlatdığından, həmçinin bəzi hədislərdə də bu haqda bəhs edildiyindən orta əsrlərdə rəsm çəkmək yasaq edilmişdir. Hədislərin birində deyilir ki, qiymət günü ən çox əzab verilənlər canlıların rəsmi çəkənlər olacaqdır. Onlardan yaratdıqları rəsmlərə can vermələri tələb olunacaq, onlar isə bunu edə bilməyəcək və cəhənnəm oduna atılacaqlar. Bu hədislərin səhih və ya uydurma olması haqqında fikir ayrılığı olsa da, hər halda islam dini canlı təsvirlərinin çəkilməsini təqdir etmədiyindən, hətta bu sahədə yasaqlar qoyulduğundan daş üzərində işləyən ustalarımız ərəb əlifbasının müxtəlif xəttlərindən, bu əlifbanın elastikliyindən və yuvarlaqlığından məharətlə istifadə edərək yazıdan bəzək ünsürləri yaratmışlar. Belə ki, ərəb əlifbasının qeyd olunan xüsusiyyətlərindən yararlanan xəttatlar onları həndəsi və nəbatı ornamentlərlə məharətlə uyğunlaşdırmış, bir-biri ilə sıx surətdə əlaqələndirmiş, kitabələrarası boşluqları çox ustalıqla doldurmuşlar. Beləliklə, gözəl sənət nümunələri yaratmışlar. Xəttatlar ərəb əlifbasının yüksək plastik keyfiyyətlərindən məharətlə istifadə edərək onu kompozisiyanın mühüm bədii elementinə çevirmişlər. Həmdə bu işlər elə yüksək səviyyədə yerinə yetirilmiş ki, ornamentlər hərflərin o dərəcə güclü kompozisiya vəhdəti yaradılmışdır ki, ilk baxışda kitabə motivləri aydın nəzərə çarpmır. Məhz buna görə də müsəlman dünyasının başqa yerlərində olduğu kimi Naxçıvan ərazisində də orta əsrlər zamanı xəttatlıq və bədii daşyonma sənəti yüksək dərəcədə inkişaf etmişdi.

Müsəlman şərqində X-XII əsrlərdə xüsusi sənət növü kimi formalaşan xəttatlıq sənəti xilafətin tərkib hissəsi olmaq etibarını ilə Azərbaycanda da özündə mahir ustaları cəmləşdirən ayrıca bir sənət növünə çevrilmişdi. Orta əsrlər zamanı geniş şöhrət tapan bu sənətlə nəinki xalq içərisindən çıxmış sənətkarlar, hətta dövlət başçıları, yüksək vəzifəli məmurlar da məşğul olurdular. Səfəvi şahları başqa sənət sahələri ilə yanaşı xəttatlıq sənətinin inkişafına xüsusi diqqət yetirirdilər. Şah I Təhmasib zamanında Səfəvilər dövlətinin əhatə etdiyi ərazilərdə xəttatlıq, nəqqaşlıq və rəssamlıq yüksək inkişaf səviyyəsinə çatmış, şahın özü də bu sənətlərin sirlərinə yiyələnmişdi. Təsədüfi deyildir ki, I Şah Təhmasibin şəkil çəkmək sənətinə xeyli vaxt sərf etməsini, miniatür ustaları ilə yaxın olduğunu qeyd edən kanadalı professor Rocer Savori onun əsərlərini sadəcə olaraq sənətkar yadigarı deyil, həmçinin xəttatlıq, rəssamlıq sənətinə bir abidə kimi dəyərləndirir (2, s. 183). Xəttatlıq da başqa sənətkarlıq sahələri kimi əsasən irsi xarakter daşıdığından xəttatlar öz övladlarına və şagirdlərinə gözəl xətlə yazmağı hələ uşaq vaxtlarından öyrədirdilər.

Xəttin gözəl yazılması ideyasını bir çox şərq alimləri, o cümlədən X əsrdə yaşamış ərəb alimi əs-Suli irəli sürmüşdür. O bu haqda fikrini hicri 325-ci ildə (miladi 936-937) yazdığı “Ədəbül-küttab” adlı risaləsində belə ifadə etmiş-

dir: “Yazının gözəlliyi onun oxucular tərəfindən diqqətlə oxunmasına çox yardım edir. Bəzən aşağı səviyyədə olan bir məzmun gözəl xətlə yazıldığına görə gözə çarpır, oxucunun diqqətini özünə cəlb edir. Halbuki yüksək səviyyədə yazılan bir mətləb çirkin xətlə yazılırsa, oxunulmaz və kimsənin diqqətini cəlb etməz” (3, s. 66).

Naxçıvan ərazisindəki müsəlman kitabələrini xəttatlıq baxımından təhlil edərkən görünür ki, onlar ən çox ərəb əlifbasının kufi, nəsx, süls və nəstəliq xətləri ilə həkk edilmişdir. Əsasən düz bucaqlardan və sıx gizgilərdən ibarət olan, Hirə və Yəməndə meydana gələn, ancaq adını çox geniş işləndiyi Kufə şəhərindən götürən kufi xəttində əvvəllər nöqtə olmamışdır. Bu səbəbdən də onun oxunuşu həddindən artıq çətin olmuşdur. Bu çətinliyi aradan qaldırmaq üçün xəttatlar kufi xətti üzərində uzun müddət işləmiş, ona nöqtələr əlavə etmiş, bir sıra növlərini yaratmışlar. Ona görə də onsuz da çox xətləri olan ərəb qrafikasının təkcə kufi xəttinin VIII yüzilliyin sonlarına yaxın 37 növü yazı vasitəsi kimi işlənirmiş (4, s. 153). Kufi xətti əlyazmalarda yarandığı andan geniş tətbiq edilmişdir.

İslamın müqəddəs kitabı “Qurani-Kərim”, ərəb poeziyasının ən möhtəşəm nümunələri, o cümlədən Əbül-Ətəhiyənin şeirləri kufi xətti ilə yazılmışdır. Az bir zamanda bu xətlə yazan görkəmli xəttatlar yetişmişdir. Şiələrin I imamı, IV xəlifə Əli ibn Əbu Talib bu xəttin incəliklərinə bələd olmuş, Qurani-Kərimi kufi xətilə yazmışdır.

Bu xətt epigrafiqada da geniş tətbiq olunmuş, Azərbaycanın, o cümlədən onun ayrılmaz tərkib hissəsi olan Naxçıvan abidələrində də kitabələrin yazılmasında tez-tez istifadə olunmuşdur. Bu zaman kufinin həm nöqtəsiz, həm də nöqtəli variantından istifadə edilmişdir. Xəttatlar kitabələrin yazılmasında, həmçinin çiçəkli kufidən də bəhrələnmişlər.

AMEA-nın müxbir üzvü M.Nemət epigrafiqada kufi xəttinin formalaşmasını iki dövrə ayırır. Birinci dövr IX-XI əsrləri əhatə edir. Alim indiki Ermənistan ərazisindəki Qarni qalasında, Şamaxı, Dərbənd, Bakı şəhərlərində qeydə alınan məzar daşları və başqa abidələr üzərində cizma üsulu ilə yazılmış sadə kufi xətlə kitabələri bu dövrə aid edir. İkinci dövrə XI əsrin axırı, XIV əsrin I yarısına aid kitabələr daxildir. Bu kitabələr müəyyən tərtibata malik olmuşlar. Belə ki, bu dövr kitabələrinin tarixi olmasa da, onların yazılma dövrünü müəyyənləşdirmək mümkündür (5, s. 4-5).

Naxçıvan ərazisində elmə məlum olan kufi xətti ilə həkk olunmuş ən qədim kitabə Ordubad şəhər Cəmə məscidində 1902-ci ildə təmir aparılarkən torpağın altından tapılmış hicri 111-ci il (miladi 729-cu il) tarixli kitabədir (6). Kufi xətti ilə həkk edilmiş, tarixinə görə ikinci kitabə də Ordubad şəhərində aşkar olunmuşdur. Hicri qəməri ilə 227-ci ilə aid olan bu kitabə 1851-ci ildə Arxangelski tərəfindən Ordubad şəhərindəki “Malik İbrahim” qəbristanlığında qeydə alınmış, rus diplomatı və şərqşünası N.Xanikov tərəfindən elmi dövriyyəyə daxil edilmişdir (7). Kufi xəttinin Naxçıvan ərazisində ən böyük təntənəsinə biz Əcəmi Əbubəkr oğlu yaradıcılığının məhsulu olan Yusif Küseyr oğlu

(1162-ci il) və Möminə xatun (1186-cı il) türbələri üzərində rast gəlik (8, s. 371-379). Görkəmli Azərbaycan memarı Əcəmi Əbubəkr oğlu Naxçıvani müxtəlif ölçülü kərpiclərdən istifadə etməklə bu türbələr üzərində kufi xəttinin ən gözəl nümunələrini yaratmışdır.

Əcəmi Əbubəkr oğlu Naxçıvaniyə qədər memarlıqda kərpiclərdən yaradılmış kitabələr ancaq bir sətirli yazı frizləri şəklində olmuşdur. Yusif Küseyr oğlu türbəsinin baş tağında isə memarlıqda ilk dəfə olaraq çox sətirli kitabə lövhəsi yaradılmışdır. Tikintinin həcmnin gözəgəlimli yerlərində, əsas kompozisiya qovşaqlarında yerləşdirməklə memar Əcəmi kufi kitabələrinin mənə və bədii estetik rolunu daha da yüksəltmişdir (9, s. 19). Bu iş memarın şah əsərlərindən olan Möminə Xatun türbəsinə ən yüksək zirvəyə çatmışdır. AMEA-nın müxbir üzvü C.Qiyasinin fikrincə kərpicdən yığılmış kufi kitabələrinin bolluğu, mürəkkəbliyi, həndəsi ornamentlərlə qaynayıb qarışması baxımından Möminə xatun türbəsinin Ön Şərq memarlığında tayı-bərabəri yoxdur. Bu abidə də Yusif Küseyr oğlu türbəsinəki sətirlər kimi mühüm qovşaqlardan başqa, türbə gövdəsinin künc dayaqlarının səthləri də kitabələrlə örtülmüşdür. Ornamental elementlərlə qaynayıb qarışan bu kitabələr daha mürəkkəb və incə quruluşludur (9, s. 19).

Möminə xatun türbəsinin üzərində kərpiclərin yerləşdirilməsindən asılı olaraq yaradılan kitabələrin ümumi uzunluğu 500 metrə yaxındır. Bu kitabələrin hamısı kufi xətti ilə yerinə yetirilmişdir. Türbənin ön üzünün kənar haşiyələrində 2 dəfə (I dəfə I-V üzlərdə, II dəfə VI-X üzlərdə) Qurani-Kərimin 83 ayədən ibarət olan “Yasin” surəsinin çox ustalıqla, son dərəcə dəqiqliklə yerləşdirilməsi dahi memarın həm də bir xəttat kimi yüksək bacarıq və qabiliyyətindən xəbər verir (8, s. 377).

1979-cu ildə Ordubad bölgəsindəki Xarabagilan (Kiran) şəhər yerində təsadüfən aşkar olunmuş türbədə tapılan və son vaxtlar Naxçıvan şəhərindəki Nuh peyğəmbərin qəbri üzərindəki türbənin bərpası ilə əlaqədar aparılan arxeoloji tədqiqatlar zamanı burada vaxtilə inşa edilmiş, ancaq Sovet hakimiyyəti illərində dağıdılmış türbənin qalıqları sırasında aşkar olunan kitabə fraqmentləri də bu abidələrin üzərindəki kitabələrin kufi xətti ilə yerinə yetirildiyini təsdiq edir. Qarabağlar türbəsi üzərində kaşılı kərpiclərdən rombvari şəkildə yaradılmış və dəfələrlə təkrarlanan kitabələr də kufi xəttinin Naxçıvan abidələrində uğurlu tətbiqinin gözəl nümunəsi kimi diqqəti cəlb edir.

Ancaq kufi xətti nə qədər təkmilləşdirsə də onun çətinlikləri həm yazılışda, həm də oxunuşda qalırdı. Ona görə də xəttatlar daim asan və sürətlə yazılan, tez oxunan xətlər yaradılması sahəsində iş aparır, uzun müddət məşq edir, çalışırdılar. Burada xəttatların məşq prosesi haqqında dəqiq məlumat verən bir fikri çatdırmaq yerinə düşər. XV əsrin məşhur xəttatlarından Əzhər Təbrizinin Soltan Əli Məşhədiyə nəsihət kimi söylədiyi belə bir beyt vardır: “Məşq edərkən ona ara vermə, ey Soltan Əli! Gündüz narın xətlə məşq et, axşam isə iri xətlə” (10). Bu fikirdən görünür ki, xəttatlar vaxt itirmir, gecə və gündüz çalışmışlar. Bütün bu çalışmaları öz nəticəsini verir, yeni xətlər yaradırdı. Bu xət-

lərdən biri nəsx xəttidir. Nəsx xətti X yüzillikdə mənşəcə ərəb olan məşhur xəttat Əbu Əli Məhəmməd ibn Muğlə tərəfindən yaradılmışdır. Bu xətt zaman keçdikcə xeyli təkmilləşmiş və yazının bütün sahələrində, o cümlədən epigrafiyada əsas yer tutmuşdur.

İbn Muğlə həmçinin süls xəttini də yaratmışdır (bəzi alimlərin fikrincə, süls xəttinin banisi İbn Bəvvabdır). Lüğətdə üçdə bir mənası verən süls xəttində hər hərfin üçdə bir hissəsi əyri, qalan hissəsi isə düz cizgilərdən ibarət olur. Ona görə də xətt belə adlanmışdır. Süls xətti də tədricən inkişaf etmiş, epigrafiyada da tətbiq olunmuşdur. Nəsx və süls xəttləri yaradıldıqdan sonra yazıda hakim mövqeyi ələ keçirmiş, istər əlyazmalarda, istərsə də epigrafiyada kufi xəttini sıxışdırmışdır.

Ancaq buradan belə bir nəticə çıxarmaq olmaz ki, bu xəttlərin epigrafiyaya daxil olması ilə kufi xətti öz yerini birdən-birə onlara vermişdir. Abidələr üzərində həkk olunan kitabələrin xəttatlıq baxımından təhlili göstərir ki, bu proses tədricən baş vermiş, kufidən bu xətlərə keçid dövrü olmuşdur ki, bu dövrdə kufi xəttindən az da olsa istifadə edilmişdir. Kufi xətti Naxçıvan epigrafiyada abidələrində XIV əsrin II yarısından təxminən 1500-1600-ci illərdə, bundan sonra öz yerini adları çəkilən xətlərə vermişdir.

Aydın olduğu üçün nəsx xəttindən Qurani-Kərimin, epigrafiyada isə inşaat və xatirə kitabələrinin yazılışında, “xətlərin anası” adlanan süls xəttindən isə əlyazmalarda başlıqların yazılmasında, epigrafiyada inşaat və məzar kitabələrinin, memarlıqda isə türbələrin, məscidlərin müqəddəs yerlərin, və s. Günbəzlərinin xarici və daxili frizlərində kitabələrin yazılmasında geniş istifadə olunmuşdur.

XIV əsrdən etibarən, Naxçıvanda epigrafiyada abidələr yazılarkən nəsx xəttindən geniş istifadə edilməyə başlanılır. Həmçinin az sonra bu xətlə yanaşı süls xətti də epigrafiyada abidələrin yazılmasında aparıcı xəttə çevrilir. Naxçıvan ərazisində XV-XVII əsrlərə aid epigrafiyada abidələr əsasən bu xətlərlə həkk olunmuşlar. Həmin vaxt bu kitabələrin həkk olunmasında iki xəttin qarışığından da istifadə olunmuş, bəzən süls elementli nəsx, bəzən də nəsx elementli süls xətlərdən istifadə olunmuşdur.

Azərbaycanlı ustaların da ərəb əlifbasının təkmilləşdirilməsi sahəsində böyük xidmətləri olmuşdur. Bu işlə məşğul olan, həmçinin islam peyğəmbəri Həzrəti Məhəmmədin “Gözəl xətt elmin yarısıdır” kəlamını əsas tutan xəttatlarımız daim öz üstlərində işləyir, gərgin məşq edir, yeni xətt növləri yaradırdılar. Bu xəttatlar içərisində adı xəttatlıq tarixində hörmətlə yad edilən Mirəli Təbrizinin xüsusi yeri vardır. Əslən Təbriz şəhərindən olan Mirəli Təbrizi ərəb əlifbasına məxsus nəsx və təliq xətlərinin əsasında nəstəliq xəttini yaratmışdır. Kufi, nəsx və süls xətlərində olduğunun əksinə olaraq nəstəliq xəttində üfqi cizgilər uzadılır, şaquli xətlər isə qısaldılır. Bu da öz növbəsində xəttin gözəlliyini artırmaqla digərlərindən kəskin şəkildə fərqləndirirdi. Müəllifinin adı ilə bəzən “Miri” xətti adlanan, obrazlı şəkildə “xətlərin gözəli”, “xətlərin gəlini” kimi də

yərləndirilən nəstəliq xətti XV əsrdən etibarən əlyazmaların yazılmasında hökmran rolu ələ keçirmişdir. Nəstəliq xətti Naxçıvanın müsəlman kitabələrində nisbətən gec tətbiq olunsada, XVIII əsrdə bu sahədə aparıcı xəttə çevrilmişdir.

Azərbaycanlı xəttatlar ərəb əlifbası sahəsində yeni xətlər icad etməklə, onu təkmilləşdirməklə yanaşı özlərinin davamçılarını da yetirmişlər. Mirəli Təbrizi xəttatlıq məktəbinin yetirmələrindən Mövlana Mirzə Cəfər Baysonqor Təbrizi, Mövlana Əzhərəddin Mirəli Təbrizi də xəttatlıq sənətinin zirvəsinə yüksəlmişlər. Bu xəttatların özlərinin də çoxlu görkəmli, xəttatlıq tarixində özünəməxsus yeri olan yetirmələri olmuşdur. Bu sıradan Xoşnəvis Sultanəli Qainini, Fəridəddin Cəfəri, Şahmahmud Zərrinqələmi, Əbdülhey Astarabadlıni və başqalarını göstərmək olar (3, s. 68). Xalqımızın içərisindən yetişmiş görkəmli xəttatlar bir sıra ölkələrdə, o cümlədən Orta Asiyada Teymurilər sarayında da uğurlu fəaliyyət göstərmişlər. Məsələn, XIV əsrdə Teymurun sarayında yaşayıb yaratmış, bir sıra xətlərin yazılmasında yüksək bacarığı olan görkəmli xəttat Əlişir Məhəmməd Bədrəddin Təbrizi Mirəli Təbrizinin və Abdullah Seyfinin şagirdi olmuşdur (11, s. 60). Yenə də Teymurilərin sarayında kitabxana rəhbəri olan Cəfər Təbrizi təliq, nəstəliq və “xütute-sittə” adlanan klassik xətlərin mahir ustası kimi tanınmışdır. O əlyazmalarla yanaşı, bir sıra memarlıq abidələrinin, o cümlədən Heratdakı Gövhərşad məscidinin kitabələrini yazmışdır (10). XVI əsr xəttatlarından Mirəli Hərəvi xəttatlığa dair yazdığı şeirdə Cəfər Təbrizi və onunla bir dövrdə yaşayıb yaratmış məşhur azərbaycanlı xəttatlardan Əzhər Təbriziyə yüksək qiymət verərək qeyd edirdi ki, Cəfərdən Xətay sənətkarları belə dərs ala bilərdi. Hərçənd ki, Cəfər ustad idi, amma Əzhər saf yazmaqda ondan üstün idi (10).

Ərəb əlifbası üzərində işləyən azərbaycanlı xəttat Murtuzaqulu xan bin Həsən xan Şamlu (Dərvişxan) XVII yüzillikdə hərfləri sınıq xətlərdən ibarət olan “Şikəstə” xəttini yaratmışdır. Əbdülməcidi isə bu xətti daha da inkişaf etdirərək kamillik zirvəsinə qaldırmışdır. Onun 21 kalliqrafik xətt nümunəsindən ibarət olan albomu hazırda AMEA-nın Əlyazmalar İnstitutunun fondunda saxlanılır (11, s. 60). Bu xəttin əsas xüsusiyyəti ondan ibarətdir ki, “Divani” xəttində olduğu kimi “Şikəstə” xəttində də iki şəkilli hərflər (əlif, ra, vav və dal) özündən sonrakı hərflərlə birləşdirilir (12, s. 241).

Naxçıvan bölgəsində indiyədək qalan müsəlman epiqrafikası abidələrinin yazılmasında şikəstə xəttindən çox da geniş istifadə olunmamışdır. Yalnız bir yerdə, Ordubad bölgəsindəki Vənənd kənd Cəme məscidinin 1732-ci ilə aid kitabəsinin bir hissəsi şikəstə xətti ilə yazılmışdır (13, s. 93, şəkil 1181).

Naxçıvan bölgəsində tədqiq etdiyimiz epiqrafik abidələrin təhlilinə, xüsusilə məzar kitabələrinə əsasən deyə bilərik ki, XVII əsrin sonları – XVIII əsrin əvvəllərindən başlayaraq abidələrin bədii tərtibatına xüsusi diqqət yetirilmiş, kitabələrlə birlikdə həndəsi və nəbatı ornamentlər də həkk olunmuşdur. Bu dövrdə kitabələrin yazılmasında bəzən ərəb qrafikasına məxsus iki xəttədən istifadə olunmuşdur (14, s. 126). Məsələn, bəzi kitabələrin bir hissəsi nəsx, qalan hissəsi

nəstəliq xətti ilə həkk olunmuşdur. Bölgədə süls və nəstəliq xəttlərindən istifadə olunmaqla həkk olunan iki xətli kitabələrə də təsadüf olunur.

Tədqiqatlarımıza əsasən deyə bilərik ki, XVII-XVIII yüzillikləri kitabələrin yazılması və bədii tərtibat cəhətdən ən inkişaf etmiş dövr hesab etmək olar. Ancaq XIX əsrin II yarısından etibarən kitabələrin tərtibatı və yazılması cəhətdən tənəzzül və sadələşmə başlayır. Bu dövrün epigrafiq abidələri naşı sənətkarların əl işlərini xatırladır (14, s. 126; 15, s. 64).

Qeyd etmək lazımdır ki, müsəlman kitabələrinin həkk olunmasında istifadə olunan xətlərin (kufi, nəsx, süls, nəstəliq və s.) özünəməxsus xüsusiyyətlərə malik olması onların dəyərini çox artırır. Belə ki, tarixi olmayan epigrafiq abidələrin dövrünün təyin edilməsində bu cəhət mühüm rol oynayır və tədqiqatçı digər vasitələrlə yanaşı kitabənin xətt xüsusiyyətlərindən istifadə edərək onun dövrünü təxmini də olsa müəyyən edir.

Naxçıvan Muxtar Respublikası ərazisində indiyədək qalan epigrafiq abidələrin – müsəlman kitabələrinin öyrənilməsi nəticəsində bölgədə yaşayıb-yaratmış bir neçə xəttatın, o cümlədən ustad Hacı Pənahın, ustad Nəcməddinin, Əbülqasimin, Məhəmməd Rza bin Molla Məhəmməd Mömin əl-Vənəndinin, Məhəmməd İsmayıl Əbd əl-Nəsirinin, Məhəmməd Saleh əl-Hüseyni əl-Qəzvininin, Məhəmmədli əl-Hüseyni əl-Qərəvi əl-Həccarın, Mirzə Süleymanın və başqalarının adları və yaşadıkları dövr müəyyən edilərək elmi dövriyyəyə daxil edilmişdir.

ƏDƏBİYYAT

1. Quran-i Kərim. Ərəb dilindən tərcümə edənlər: Ziya Bünyadov və Vasim Məmmədəliyev. Bakı: İpək yolu nəşriyyatı, 2007, 604 s.
2. Həsənli İ. Səfəvilər dövrü Kanada aliminin tədqiqatında. Şah İsmayıl Xətai (Məqalələr toplusu). Bakı: Elm, 1988, 240 s., s. 179-185.
3. Beqdeli Q. Ərəb əlifbası və Azərbaycan xəttatlığı. "Qobustan" incəsənət toplusu, 1971, № 1 (9), s. 65-68.
4. Hüseynova S. İslam mədəniyyətində xəttatlıq sənəti. Dövlət və din. İctimai fikir toplusu, iyul-avqust, 2010, s. 152-156.
5. Nemətova M. Əsrlərin daş yaddaşı. Bakı: İşıq, 1987, 64 s.
6. Səbri S. Asar ətiqə. "Şərq qapısı" qəz., 15 sentyabr 1926-cı il.
7. Выдержки из "Записок о мусульманских надписях на Кавказе", М.Н.Ханыкова, опубликованных в "Азиатском журнале", август, г. 1862, Пер. с фр. яз. Э.К.Спитницкой. Научный Архив Института Истории Национальной Академии Наук Азербайджана. Инв. № 1076.
8. Алескерзаде А.А. Надписи архитектурных памятников Азербайджана эпохи Низами / Архитектура Азербайджана эпохи Низами. Москва-Бакы, 1947, с. 369-390.
9. Qiyasi C. Azərbaycan və Orta Asiya memarlığında kərpic dekoru. "Qobustan" incəsənət toplusu, 1989, № 1, s. 15-19.

10. Qazıyev A. Azərbaycan sənətkarları Teymurilər sarayında. “Ədəbiyyat və incəsənət” qəz., 13 dekabr 1469-cu il.
11. Əfəndi R., Əfəndi T. Azərbaycan bəzək sənəti. Bakı: Çarşıoğlu, 2001, 80 s.
12. Eylazov F. Naxçıvan abidələrində işlənmiş bəzi xətt növləri haqqında qeydlər. AMEA Naxçıvan Bölməsinin Xəbərləri, 2008, № 1, s. 238-243.
13. Неймат М.С. Корпус эпиграфических памятников Азербайджана. Т. III Баку: XXI –Йени няшрляр еви, 2001, 216 с.
14. Сафаров Ф.Я. Арабо-персоязычные надписи Нахичеванской АССР (XVI-XIX вв) как историко-культурные памятники. Диссертация на соискание ученой степени канд. ист. наук. Баку, 1987, 179 с., НАИИ НАН Азербайджана. Инв.№ 8383.
15. Səfərli H. Epiqrafika. Bakı: MBM, 2010, 144 s.

Фахреддин Сафарли

ОБРАЗЦЫ СРЕДНЕВЕКОВЫХ РУКОПИСНЫХ ШРИФТОВ В НАХЧЫВАНЕ (на основе эпиграфических материалов)

Статья информирует об использовании видов почерков во времена средневековья в Нахчыване на основе эпиграфических памятников. Указывается, что в связи с принятием Ислама Арабский алфавит становится основным видом письменности в регионе. Этим же алфавитом пользовались и при создании эпиграфических памятников. В создании надписей основное место до второй половины XIV века занимали куфические рукописные шрифты, с XIV века – “насх” и “сульс”, а начиная со второй половины XVII века – рукописный шрифт “Насталик”.

Ключевые слова: *эпиграфика, куфи, насх, сульс, насталик.*

Fakhraddin Safarli

PATTERNS OF THE MEDIEVAL SCRIPTS IN NAKHCHIVAN (on the basis of epigraphic data)

The paper informs of use of script kinds in days of the Middle Ages in Nakhchivan on the basis of epigraphic monuments. It is underlined, that after the adoption of Islam the Arabian alphabet becomes a basic written language in this region. The same alphabet was used by the creation of epigraphic monuments. When creating inscriptions the basic place till the second half of the XIV century took the kufic script, since the XIV century scripts of “naskh” and

“suls”, and since the second half of the XVII century the script of “nastalig” were mainly used.

Key words: *epigraphy, kufic, naskh, suls, nastalig.*

(Akademik İ.M.Hacıyev tərəfindən təqdim edilmişdir)

AZƏRBAYCAN MİLLİ ELMLƏR AKADEMİYASI NAXÇIVAN BÖLMƏSİNİN XƏBƏRLƏRİ
İctimai və humanitar elmlər seriyası, 2011, № 3

ИЗВЕСТИЯ НАХЧЫВАНСКОГО ОТДЕЛЕНИЯ НАЦИОНАЛЬНОЙ АКАДЕМИИ НАУК АЗЕРБАЙДЖАНА
Серия общественных и гуманитарных наук, 2011, № 3

NEWS OF NAKHCHIVAN SECTION OF AZERBAIJAN NATIONAL ACADEMY OF SCIENCES
The series of social and humanities sciences, 2011, № 3

EMİN ŞİXƏLİYEV

AMEA Naxçıvan Bölməsi

E-mail: emin.amea@yahoo.com

NAXÇIVANA QARŞI İDDİALARIN ƏSL MAHİYYƏTİ VƏ REGIONAL SİYASƏTDƏ BÖLGƏNİN YERİ

Geosiyasi və geostrateji məkanda yerləşən qədim türk yurdu Naxçıvan öz coğrafi mövqeyinə görə bir çox dövlətlərin diqqət mərkəzindədir. Bunun səbəbini həm qədim mədəniyyət baxımından, həm də coğrafi mövqe və dini-siyasi amillərlə izah etmək mümkündür. Ermənilər tərəfindən Azərbaycanın ayrılmaz tərkib hissəsi olan Naxçıvana qarşı iddiaların önə sürülməsi hər kəs tərəfindən bilinir. Lakin əsl mahiyyəti bir az qaranlıq qalır. Məsələn bu iddiaların sırf Ermənistan tərəfindən irəli sürülməsi şəklində baxmaq doğru deyildir. Yəni müəyyən mənada bunlar həqiqətə uyğun olsa da, məsələnin mahiyyətini bütünlüklə açmur. Əvvəla, Naxçıvan türk dünyasının qovşağıdır, Türkiyənin Azərbaycanla, ümumiyyətlə bütün türk dövlətləri ilə əlaqəsini gücləndirən yeganə koridordur. Bölgə eyni zamanda kənar güclərin siyasi maraqları baxımından da xüsusi əhəmiyyət daşımaqdadır ki, onlar Ermənistanı öz məqsədləri nəminə həvəsləndirməkdədirlər. Şübhəsiz ki, bu məsələlər Qərbi dövlətlərinin dini və siyasi maraqları daxilində aktuallaşmaqdadır və bunun da mahiyyətini həmin motivlərin birləşərək, pərdəarxasında gizlənən antitürk və antiislam psixologiyasında axtarmaq lazımdır.

Açar sözlər: *Naxçıvan, türk dünyası, ermənilər, dini, siyasi amillər, regional siyasət.*

Məlum olduğu kimi, ermənilərin ənənəvi tarixçilik metodologiyalarında özünəməxsus geniş yer tutan Naxçıvan məsələsi müəyyən siyasi prinsiplər və ideologiyalar çərçivəsində xüsusilə aktuallaşmaqdadır. Problemdən bəhs edərkən belə bir sualla qarşılaşmalı oluruq: nəyə görə məhz Naxçıvan məsələsi bu qədər dərin əhəmiyyət kəsb edir? Biz burada bəzi paralelliklər aparmağı lazım hesab edirik. Daha doğrusu, bu paralellik ermənilərin özləri tərəfindən aparıl-

maqda və yəhudi ideologiyası ilə Hai-Tahd ideologiyası arasında oxşarlıq axtarılmıqdır. Yəhudi fəlsəfəsinə və onların müqəddəs kitablarına görə, guya Tanrı tərəfindən seçilmiş millət məhz İsrailoğulları, yəni yəhudilərdir və Tanrı (Yehova) Hz. İbrahimin yuxusuna girərək, "... Misir (Nil) çayından ta ... böyük çay olan Fərata qədər kənanilər, kənizilər ... və yəbusilərin məmləkətini sənə nəslinə verirəm", demiş və Nildən Fərata qədər olan torpaqları İsrailoğullarına hədiyyə etmişdir (2, s. 45). Sonradan siyasi Sionizm fəlsəfəsinin meydana gəlməsi ilə yəhudi ideologiyasında dünya hakimiyyəti məfkurəsi təşəkkül tapmışdır. Eyni siyasət erməni ideologiyasının da tərkib hissəsi kimi formalaşmışdır. Dünya ictimaiyyətinə çatdırmaq istədikləri şüar budur ki, guya Tanrı tərəfindən "seçilmiş olan millət" məhz ermənilərdir (5, s. 57). Ermənilər də eyni yəhudi ideologiyasına uyğun olaraq Hz. Nuh və onun nəvələrinə vəd olunan torpaqların özlərinə məxsus olduqlarını iddia etməkdə, əsas sübut olaraq da guya Hz. Nuhun mənşəcə erməni olmasını göstərməkdədirlər. Qatı millətçi fikirləri ilə tanınan Zori Balayan da "Oçaq" adlı kitabında, Nuh peyğəmbərin erməni olduğunu və bu dildə danışdığını iddia etməkdədir (8, s. 30).

Məlum məsələdir ki, belə iddialar elm adına heç bir həqiqəti özündə əks etdirmir. Bütün bunlar mifoloji təxəyyüllərə əsaslanan əfsanəvi iddialardır. Məsələyə dini aspektdən yanaşsaq, Adəm peyğəmbər bəşəriyyətin ilk atası sayıldığı kimi, Nuh peyğəmbər də Dünya Tufanı səbəbiylə bəşəriyyətin ikinci atası sayılır. Belə bir vəziyyətdə, hər hansı milli mənsubiyyətdən söhbət gedə bilməz. Yox, əgər Hz. Nuh ermənilərin də iddia etdiyi kimi, ermənidirsə, o zaman ağla gələn ilk fikir budur: bəşəriyyət ermənilərdən törəmiş və bütün dillər erməni dili əsasında formalaşaraq, sonradan deformasiyaya məruz qalmışlar. Necə deyirlər, bax, budur müəmma!

Ümumiyyətlə, ermənilər öz mədəniyyətinin əsaslarını özgə torpaqlarda axtarmağa çalışmaqda, mənimsəmə üsullarından geniş istifadə etməkdədirlər. Hz. Nuh ilə bağlı rəvayətlər daha çox Naxçıvanla bağlıdır. Bu rəvayətlərdən istifadə edən ermənilər başqa yeni nəzəriyyələr ortaya ataraq, Nuh Tufanı ilə əlaqəli dini kitablarda verilən məlumatların Naxçıvandakı rəvayətlə üst-üstə düşməsindən, xalq arasında gəminin müqəddəs hesab olunan Gəmiqayada dayanması fikrindən, buradakı çox qədim qayaüstü təsvirlərin, tarixi yerlərdəki faktlardan öz xeyirlərinə yararlanmağa cəhd göstərməkdədirlər.

Bir şeyə diqqət yetirmək lazımdır ki, bəzi tədqiqatçılar gəminin dayandığı yerin Cudi dağı olduğunu qeyd etsələr də, Qurani-Kərimdə "Cudi" dağ olaraq deyil, yüksəklik mənasında işlədilmişdir. Çünki bu ayədə gəminin Cudi dağına deyil, Cudiyə oturduğu göstərilir. "Cudi" sözü ərəb dilində "yüksəklik" mənasında işlədilir.

Qərb dünyasında gəminin harada dayanması ilə bağlı məsələlər Bibliya-dan qaynaqlandığından, tədqiqatçılar daha çox ona istinad edirlər. Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyasının müxbir üzvü, tarix elmləri doktoru Hacı Qadir Qədirzadə "Nuh peyğəmbər, Dünya Tufanı və Naxçıvan" adlı monoqrafiya-

sında tutarlı faktlar əsasında gəminin dayandığı yerin məhz Gəmiqaya olduğunu sübut etməyə çalışmışdır (4, s. 106). Gəminin harada dayanması ilə bağlı məsələlər dini olmaqla birlikdə siyasi xarakter də daşımaqdadır. Bu məsələni Ermənistan dövləti və erməni lobbisi dini və siyasi müstəvidə müzakirəyə çıxarmaqdadır. Yuxarıda da qeyd etdiyimiz kimi, ermənilər müqəddəs dini kitablarda adı çəkilən Nuh peyğəmbərin erməni mənşəli olduğuna inanmaqdadırlar. Onlara görə, Ağrı dağına çıxaraq, həyatda qalmağa müvəffəq olan qövmlər ermənilərin atalarıdır. Bu baxımdan Ağrı dağı ermənilər üçün müqəddəslik simvoludur. Bu müqəddəslik guya Nuh peyğəmbərin erməni mənşəli olması ilə əlaqədardır. Ermənilər bu inancla özlərini “seçilmiş millət” olaraq görməkdədirlər. Nuh Tufanı kimi çətin imtahan və hətta həyatda qalmaq üçün bütün çətinliklərin öhdəsindən gələ bilmə qabiliyyətlərinə və dözümlü olduqlarına olan inancları erməni kimliyinin bir parçası halına gəlmişdir. Bu baxımdan, ermənilər gəminin Ağrı dağında oturması səbəbi ilə vətənlərinin Şərqi Anadolu olduğunu iddia etməkdədirlər. Gəminin Gəmiqayada dayanması ilə bağlı tədqiqatlar dərinləşdikcə, ermənilər belə bir yeni iddia ortaya atdılar ki, guya Nuh peyğəmbər erməni olduğuna görə, onun ayaq basdığı bütün torpaqlar ermənilərə məxsusdur.

Onu qeyd etməyi xüsusilə vacib bilirəm ki, müxtəlif yönlü təbliğat vasitələri ilə ermənilər iddia etdikləri ərazilərə sivilizasiya baxımından sahib olduqlarını sübut etməyə çalışırlar. Fikrimizi əsaslandırmaq üçün bəzi erməni alimlərinin əsərlərinə nəzər salaq. Armen Haknazaryan “Culfa erməni məzarlığının Naxçıvandakı Azərbaycan rəsmi dairələri tərəfindən məhv edilməsi” adlı məqaləsində yazır: “... Son dövrlərdə Naxçıvanın rəsmi səlahiyyətli nümayəndələri bölgədə ermənilərə məxsus qədim abidələrini planlı şəkildə məhv etməkdədirlər. 1998-ci ildən etibarən çox sayda erməni xaçqarları və məzarlıqlar tamamilə dağıdılmışdır. Bu hadisələrin şahidi olan şəxslərin İran tərəfindən, Araz çayı sahillərindən çəkdikləri rəsmlər məzarlıqdakı xaçqarların heç birinin dik vəziyyətdə olmadığını göstərməkdədir. Sonradan Culfa məzarlığı sahəsində poliqon yaradıldı. Minlərlə insanın məzarı üzərində poliqon yaratmaq azərbaycanlıların əxlaqi dəyərlərinin nə səviyyədə olduğunu açıq şəkildə ortaya qoymaqdadır...” (1).

Haknazaryan daha da irəli gedərək Azərbaycanı və rəsmi şəxsləri təhdid etməkdə və beynəlxalq təşkilatları səfərbərliyə səsləməkdədir. O, yazır: “...Əfqanıstanın Bamiyan bölgəsində Buda abidələrini məhv edən Talibanları özünə nümunə götürən Azərbaycan Naxçıvanın əsrlərdən bəri qalan tarixi abidələri yox edərək bölgənin heç vaxt erməni torpağı olmadığını isbat edəcəyini ümid edir. Naxçıvandakı erməni mədəni miraslarının dövlət əli ilə məhv edilməsi sadəcə erməni millətinə deyil, bütün mədəniyyətlərə qarşı işlənən bir cinayətdir. Culfa məzarlığının məhv edilməsi bütün dinlərin müqəddəs prinsiplərinin pozulmasıdır. Belə bir vəziyyətdə müqəddəsliyə təcavüz edən və Avropa Şurasının bir üzvü olan bu ölkənin həmin qurumda qalmağa haqqı varmı?” (1).

Əvvəla Armen Haknazaryan nədənsə Ermənistanda və işğal edilmiş Azərbaycan torpaqlarında mövcud olan, Azərbaycan xalqının milli ruhunu, milli və dini xüsusiyyətlərini özündə əks etdirən türk-islam abidələrinin ermənilər tərəfindən tamamilə məhv edildiyini yaddan çıxarmışdır (bu barədə ətraflı bax: 7, s. 285-297).

İkinci bir tərəfdən, müəllifin “erməni mədəni irsi və xaçqarlar” barəsində gətirdiyi arqumentlərin özü əsassızdır. Sual olunur? Həqiqətən də erməni mədəni irsi olmuşmu və ya Naxçıvanda erməni abidələrinin mövcudluğu nə dərəcədə realdır? Mənşəyi, sosial, siyasi, ictimai münasibətləri olmayan bir millətin mədəni irsi necə ola bilər? Cavab aydındır: Bu irs mədəni oğurluq üzərində qurulmuşdur və bütün dinlərin müqəddəs prinsipləri məhz ermənilər tərəfindən pozulmuşdur. Onlar din amilindən istifadə edərək reallıqları saxtalaşdırmaqda və bunları qonşu ölkələrin torpaqları üzərindəki ekspansionist əməllərinə vasitə etməkdədirlər.

Armen Haknazaryan Azərbaycanı müqəddəsliyə təcavüz edən bir ölkə olaraq ittiham etməsi və beynəlxalq qurumları səfərbərliyə səsləməsi əslində dini təbliğat xarakteri daşıyır.

Zori Balayan da eyni vasitədən istifadə edərək dünya ictimaiyyətinin diqqətini bölgəyə çəkməyə çalışmaqdadır. Naxçıvanı “Böyük Ermənistanın müqəddəs şəhəri” elan edən Balayan kitabında hər bir erməninin “tarixi Ermənistan” ərazilərini qarış-qarış gəzmək üçün başlanğıc olaraq Naxçıvana baş çəkməsinin vacib olduğunu qeyd edərək, öz arzusunu bu şəkildə dilə gətirməkdədir: “...Səyahət rəsmi olaraq Mehri rayonundan başlanır... Amma mənim üçün o, artıq başlanıb. Axı artıq mən yoldayam. Mehriyə çatmaq üçün mən Bibliya torpağı (Naxçıvan – E. A) ilə getməli, daim sağ tərəfimdə Arazı hiss etməliyəm... Mən vətənin tarixini və coğrafiyasını yaxşı öyrənmişəm...” (8, c. 16).

O, çox təhlükəli bir vasitədən istifadə edərək “Bibliya” sözünü sevə-sevə tez-tez təkrarlayır və onu “Ararat”, “Ermənistan”, “Naxçıvan” ifadələri ilə birləşdirir (8, c. 14). Müəllif “xristianlıq” və “sivilizasiya” anlayışlarını eyniləşdirməklə xristianlığa sitayiş edən xalqlar birliyini İslama sitayiş edən xalqlar birliyinə qarşı qoymağa çalışmışdır. Son dövrlərdə Naxçıvana qarşı iddiaların siyasi olmaqla birlikdə dini mövqedən təbliği də bunun ən bariz nümunələrindən biridir.

Şübhəsiz ki, bu məsələlər sadəcə Ermənistanın deyil, Qərb dövlətlərinin də dini və siyasi maraqları daxilində aktuallaşmaqdadır ki, bunun da mahiyyətini həmin motivlərin birləşərək, pərdəarxasında gizlənən antitürk və antiislam psixologiyasında axtarmaq lazımdır. Səbəbi eyni zamanda Naxçıvanın strateji coğrafi ərazidə yerləşməsində də axtarmaq lazımdır. Bu amil dövlətlərin bölgəyə olan marağının daha da artmasına gətirib çıxarmışdır. Əvvəla, Naxçıvan Türkiyə ilə türk dünyası arasında körpü vəzifəsini icra edir. Bu qapının açıq olması türk dünyasının beynəlxalq siyasətdə güc qazanmaq üçün gələcəyinin parlaq olması deməkdir. Bölgə siyasi və mədəni əhəmiyyətə sahibdir. Heç təsadüfi

deyildir ki, 2009-cu ilin oktyabr ayında türkdilli dövlətlərin Naxçıvanda keçirilən Naxçıvan sammiti bir çox cəhətlərdən əlamətdar olmuşdur. Həqiqətən də əsrlər boyu çoxşaxəli mədəni, dini və milli tellərlə bir-birinə bağlı olan Azərbaycan, Türkiyə və Orta Asiyanın türk dövlətləri yaratdıqları integrasiya cəmiyyətini yaxın perspektivdə beynəlxalq siyasətin nüfuzlu mərkəzlərindən birinə çevirmək istəklərini ortaya qoymuşdur.

Sammitin təşkili üçün Naxçıvanın seçilməsi xüsusi əhəmiyyət daşıyan məqamlardan biridir və bu, sammitin keçirildiyi qədim torpağın türk sivilizasiyasına məxsusluğunu təsdiqləyib. Sammitdəki çıxışında Azərbaycan Prezidenti İlham Əliyevin sözlərinə xüsusilə diqqət yetirmək lazımdır: “Naxçıvan Azərbaycanın Türkiyə ilə həmsərhəd olan yeganə bölgəsidir. Vaxtilə Azərbaycanın tarixi, qədim torpağı olan Zəngəzurun ondan ayrılaraq Ermənistanla birləşdirilməsi ilə demək olar ki, böyük türk dünyası coğrafi baxımdan parçalanıb. Yəni türk dünyasının vahid ailə kimi fəaliyyəti onillər boyunca dayandırılıb. Lakin qəbul edilmiş qərarlar və atdığımız addımlar bu gün bizim əlaqələrimizi daha da möhkəmləndirir. Doğrudur, bu gün coğrafi baxımdan bizim aramızda qədim Azərbaycan bölgəsi olan və hazırda Ermənistanın tərkibindəki Zəngəzur yerləşir. Amma türk dünyasının mənəvi, siyasi birliyi, onun iqtisadi layihələrin reallaşdırılmasındakı yekdilliyi və vahid qüvvə kimi çıxış etməsi bugünün reallığıdır. Bu reallığı biz yaradırıq və bunun davam etməsi, möhkəmlənməsi və xalqlarımız üçün yeni imkanlar açması bizdən asılıdır” (1, s. 19-20).

Naxçıvanın yalnız Azərbaycan üçün əhəmiyyət daşımadığını Türkiyə Prezidenti Abdulla Gül də qeyd edib: “Naxçıvan Azərbaycan üçün olduğu qədər, Türkiyə üçün də doğma və dəyərlidir. Azərbaycanla Türkiyə arasında Naxçıvanda yerləşən sərhəd fiziki baxımdan kiçik olsa da, siyasi anlamda bu 10-12 km-lik sərhədin böyük mənası var. Bizim bu sərhədimiz coğrafi baxımdan Türkiyəni türk respublikaları ilə birləşdirən rəmzi sərhəddir” (1, s. 20).

Sammitin başlıca əhəmiyyəti bundan ibarətdir ki, ilk dəfə perspektivdə türk cəmiyyətinin dünya siyasətinin güc mərkəzlərindən birinə çevrilməsinə dair rəsmi səviyyədə təşəbbüs səslənib. Bu, eyni zamanda türk məkanında integrasiyanın formalaşdırılmasının əsas mərhələlərindən biri kimi xarakterizə oluna bilər. Bu baxımdan Naxçıvana qarşı iddiaların, kənar güclərin bölgə ilə bağlı planların bu qədər sıx-sıx gündəmə gəlməsi hər halda aydındır.

Ermənistan baxımından Naxçıvan bölgə üçün ciddi bir təhlükəsizlik problemi, “Böyük Ermənistan” ideyasının canlı tutulması və gerçəkləşdirilməsi, Naxçıvanın gələcəkdə işğal edilməsiylə Azərbaycanın milli və ərəzi bütövlüyünün kökündən sarsılması məqsədinə xidmət etməkdədir. Ermənilərə görə Naxçıvan Ermənistanın tarixi ərəzisidir və münbit torpaqlara sahib olduğu üçün bu bölgənin əldə edilməməsi Ermənistanın iqtisadiyyatı üçün çox böyük bir itkidir. Ovanes Kaçaznuni qeyd edir ki, Ermənistanın Şərur və Naxçıvansız yaşaması qeyri-mümkündür (3, s. 109). Göründüyü kimi, bu ifadə çox açıq şəkildə izah olunur.

Qənaətimizcə, bu problem kənar güclərin regional siyasətləri üçün xüsusi əhəmiyyət daşıyır. Regionda həm Türkiyəni, həm də Azərbaycanı təsir altında tutmaq istəyən qüvvələrin öz məqsədləri naminə Ermənistanı Naxçıvan barəsində həvəsləndirmələri dediklərimizə əsaslı sübutdur. Gələcək tədqiqatlarımızda qoyulan problemə daha təfəsilatlı yanaşacağıq. Ümumiyyətlə, bu deyilənlərdən belə bir nəticəyə gəlmək mümkündür ki, ermənilər Naxçıvana siyasi, inzibati-ərazi, iqtisadi, ideoloji və qədim mədəniyyət baxımdan sahib olduqlarını sübut etməyə çalışırlar.

ƏDƏBİYYAT

1. Armen H. Culfa Ermeni mezarlığının Nahçıvandakı Azərbaycan makamları tərəfindən yok edilişi. <http://www.ermen.org/turkce/vandallar.htm>
2. Çebi Hakan Y. İsrailin şifresi. İstanbul: Pegasus yayınları, 2009, 360 s.
3. Kaçaznuni O. Taşnak Partisinin yapacağı bir şey yok (1923 Parti konferansı-na rapor). İstanbul: Kaynak yayınları, 2005, 119 s.
4. Qədirzadə Q. Nuh peyğəmbər, Dünya Tufanı və Naxçıvan. Naxçıvan: Qızıl Dağ, 2008, 190 s.
5. Laçiner S. Ermeni kimlik bunalımı ve güç politikalarının bir ürünü olarak ermeni sorunu // 2023 Dergisi, 2002, sayı: 12, s. 56-61.
6. Nazımoğlu N. Naxçıvan mərhələsi // Region plus. Analitik baxış, 2009, № 20 (88), s. 18-21.
7. Zengin E., İbayev V.. Kültür varlıklarının savaş sırasında korunması: Ermenistan işgali altındaki Azərbaycan topraklarında durum // KÖK Araştırmalar KÖK Sosyal ve Stratejik Araştırmalar Dergisi, c: II, sayı: 2, (Güz 2000), s. 285-297.
8. Балаян З. Г. Очаг. Ереван: Советакан грох, 1984, 424 с.

Эмин Шихалиев

ИСТИННАЯ СУЩНОСТЬ ПРЕТЕНЗИЙ НА НАХЧЫВАН И ЕГО РОЛЬ В РЕГИОНАЛЬНОЙ ПОЛИТИКЕ

В статье разъясняется истинная сущность претензий на Нахчыван. Известно, что армяне пытаются доказать свои права на Нахчыван с политической, административно-территориальной, идеологической и культурно-исторической точки зрения. Раскрыта заинтересованность в этой политике не только Армении, но и других, внешних по отношению к региону сил. Это, в первую очередь, связано с географическим положением, древней культурой Нахчывана, с религиозно-политическими факторами. С другой стороны, Нахчыван является основным мостом в Тюркском мире. Согласно политическим планам внешних сил, для ликвидации этого моста

самым важнейшим рычагом являются именно армяне. В целом, корни проблемы надо искать в антитюркской психологии.

Ключевые слова: *Нахчыван, тюркский мир, армяне, религиозные и политические факторы, региональная политика.*

Emin Shikhaliyev

TRUE ESSENCE OF CLAIMS ON NAKHCHIVAN AND IT'S ROLE IN THE REGIONAL POLITICS

The true essence of claims on Nakhchivan is explained in the paper. It is known that Armenians try to prove these rights to Nakhchivan from the political, administrative-territorial, ideological and cultural-historic point of view. It is exposed that not only Armenia has certain interest in this policy, but also the other forces, external in relation to the region. It, first of all, is connected with the geographical position, ancient culture of Nakhchivan, with religio-political factors. On the other hand, Nakhchivan is the basic bridge in the Turkic world. According to political plans of external forces, Armenians are the major key factor for liquidation of this bridge. As a whole, roots of the problem are to search in Antituristic psychology.

Key words: *Nakhchivan, turkic world, armenians, religious and political factors, regional policy.*

(Redaksiya heyətinin üzvü, t.e.d, prof. F.Y.Səfərli tərəfindən təqdim edilmişdir)

AZƏRBAYCAN MİLLİ ELMLƏR AKADEMİYASI NAXÇIVAN BÖLMƏSİNİN XƏBƏRLƏRİ
İctimai və humanitar elmlər seriyası, 2011, № 3

ИЗВЕСТИЯ НАХЧЫВАНСКОГО ОТДЕЛЕНИЯ НАЦИОНАЛЬНОЙ АКАДЕМИИ НАУК АЗЕРБАЙДЖАНА
Серия общественных и гуманитарных наук, 2011, № 3

NEWS OF NAKHCIVAN SECTION OF AZERBAIJAN NATIONAL ACADEMY OF SCIENCES
The series of social and humanities sciences, 2011, № 3

MUSA RƏHİMOĞLU (QULİYEV)

AMEA Naxçıvan Bölməsi

E-mail: kuliyevm@yandex.ru

İRƏVAN XANLARININ DİPLOMATİK MƏKTUBLARI HAQQINDA AXTARIŞLAR VƏ TAPINTILAR

Arxiv sənədləri əsasında yazılmış məqalədə İrəvan xanlığının qonşu xanlıqlarla və Kartli-Kaxetiya çarlığı ilə apardığı diplomatik münasibətlərin təsvir edildiyi məktublardan danışılır. Axtarışlar Gürcüstan Respublikasının Milli Əlyazmalar Mərkəzində, rus qafqazşünası K.N.Smirnovun şəxsi fondunda aparılmış və XVIII yüzillikdə İrəvan xanlarından Hüseynəli xana və onun oğlanları Qulaməli xana, həmçinin Məhəmməd xana məxsus 268 məktublar külliyyatı tapılmış və Naxçıvana gətirilmişdir. Bu tapılan sənədlər İrəvan xanlığının, eləcə də qonşu xanlıqların tarixi və digər Azərbaycan xanlıqlarının tarixi haqqında əsaslı material verir. Tapılan məktublar nəinki İrəvan xanlığının Türkiyə ilə diplomatik münasibətləri, hətta digər Azərbaycan xanlıqlarının da Türkiyə ilə diplomatik münasibətlərinin öyrənilməsində əhəmiyyətli rol oynayır.

Açar sözlər: *İrəvan xanlığı, diplomatik münasibətlər, K.N.Smirnov, şəxsi arxiv.*

1747-ci ildə Azərbaycanda yaranan xanlıqlardan biri də İrəvan xanlığı olmuşdur. Əsasən Qacarların idarə etdiyi İrəvan xanlığı da Naxçıvan xanlığının siyasi taleyini yaşamışdır. O da Naxçıvan xanlığı kimi 1747-1797-ci illərdə müstəqil fəaliyyət göstərmiş, 1797-1828-ci illərdə isə xanlıq Fətəli şahdan yarımasılı vəziyyətdə olmuşdur. Tarixən qədim Azərbaycan torpaqlarını əhatə edən İrəvan xanlığı mürəkkəb və uzun tarixi yol keçmişdir. Sovet hakimiyyəti illərində erməni tarixşünasları İrəvan xanlığının yaranması, ictimai-iqtisadi vəziyyəti və siyasi tarixi haqqında arxiv sənədlərini öz xeyirlərinə dəyişmiş, uydurma

kitablar yazmışlar. Bu azmış kimi İrəvan və Naxçıvan xanlıqlarının tarixini Şərqi Ermənistanın tarixi kimi yazıb ictimaiyyəti aldatmışlar. Bu sırada M.Q.Nersesyanın, Q.A.Ezovun, B.M.Arutunyanın, V.R.Qriqoryanın yazdıqlarında olan kobud səhvləri, uydurmaları İrəvan xanlığı haqqında tədqiqat aparan alimlərimiz elmi faktlarla, ilkin mənbə olan arxiv sənədləri ilə təkzib etmişlər. Ciddi tədqiqat əsərlərindən Fuad Əliyevin və Urfan Həsənovun müştərək yazdıqları “İrəvan xanlığı” (1997 və 2007-ci illər nəşri) və AMEA A.A.Bakıxanov adına Tarix İnstitutunun hazırladığı “İrəvan xanlığı: Rusiya işğalı və ermənilərin Şimali Azərbaycan torpaqlarına köçürülməsi” (2010) monoqrafiyalarını qeyd etmək yerinə düşər.

Həmçinin Naxçıvan xanlığının tarixinə dair yazılmış monoqrafiyalarda İrəvan xanlığı ilə bağlı xeyli məsələlərə toxunulmuşdur. Akademik İsa Həbibbəylinin “İrəvan şəhəri necə varsa” adlı elmi məqaləsi tariximizdə mühüm hadisədir. Müəllif bu məqaləsində İrəvan şəhərinin tarixinə milli təfəkkür baxımından yanaşmış və saxtakar ermənişünaslara layiqli cavab vermişdir.

Hər bir xanlığın tarixində olduğu kimi, İrəvan xanlığının keçdiyi inkişaf yolunda onun xarici siyasəti əsas yer tutur. Gürcüstanın paytaxtı Tiflis şəhərindəki Milli Əlyazmalar Mərkəzində rus şərqşünası Konstantin Nikolayeviç Smirnovun 39 nömrəli fondunda XVIII əsrdə İrəvan xanlarının qonşu dövlətlərlə yazışmaları (Məktublar külliyyatı) saxlanılır (1). İrəvan xanlarının məktubları 1936-cı ildə mütəxəssis alim K.N.Smirnov tərəfindən kitab kimi nəşrə hazırlansa da, bu günədək nəşr olunmamışdır (2). Alimin “Giriş”də yazdıqlarından məlum olur ki, o, ərəbşünas Cahangir Qayıbovla birlikdə İrəvana yaradıcılıq ezamiyyətinə getmişdir.

K.N.Smirnovun yazdığına görə, məktubların orijinalı Ermənistanın Ədəbiyyat Muzeyində saxlanılır. Məktubların əksəriyyəti fars dilində, bir neçəsinin isə ərəbcə olduğunu qeyd edən tərcüməçi bildirir ki, diplomatik yazışmaların hamısının fotosurətini çıxartmış və gətirib Tiflisdə Dövlət Tarix Muzeyinə təqdim etmişdir (3).

Maraqlı haldır ki, şərqşünas Smirnov İrəvan xanlarının diplomatik məktublarını olduqca səmimi bir dillə oxuculara təqdim edir. O, bu məktublarla tanış olandan sonra Rusiya hərbiçilərinin Azərbaycan xanlıqları, o cümlədən İrəvan xanlığı haqqında olan bəsit fikirlərini kəskin tənqid etmişdir. Hətta, göstərir ki, bu diplomatik yazışmalara ancaq qibtə etmək olar. Məqamındaca deyək ki, Məhəmməd xanın hakimiyyəti dövründə İrəvan xanlığının diplomatiyasının çox orijinal olduğunu önə çəkən müəllif yazır ki, görəsən gənc xanın apardığı siyasətin arxasında kim dayanır?

Müəllif belə bir maraqlı suala özü də cavab verir: Bəzən deyirlər ki, onun anası əsas diplomatik yazışmaların sahibidir. Sonra alim davam edərək yazır: “Gənc xan belə yüksək səviyyədə hərəkət edə bilməzdi, ola bilər, bəlkə bu onun Şadlı tayfasından olan anasıdır?”. Amma bu doğru deyil. Çünki son illərdə aparılan araşdırmalar təsdiq edir ki, həyata keçirilən xarici siyasətin arxa-

sında Qacarların kürəkəni, Məhəmməd xanın bacısının əri naxçıvanlı Kalbalı xan Kəngərli dayanırdı. Heç təsadüfi deyil ki, tədqiqatçı K.N.Smirnov sonra davam edərək yazır: ağıllı bir siyasəti istiqamətləndirən İrəvan Taleyranı kimdir?

Tarixi sənədlər əsasında aparılan axtarışlar həmin illər İrəvan xanlığını idarə edən “İrəvan Taleyranı”nın Kalbalı xan olduğunu təsdiqləyir. Yeri gəlmişkən, Smirnov məktublarda rast gəldiyi bir fikri burada da təkrarlayır: “Məhəmməd xanın anası Şadlı tayfasındandır” (4).

Çox təəssüf ki, bir sıra tədqiqatçılar, rus tarixçisi O.Markovaya əsaslanaraq onun anasının gürcü qızı olduğunu yazmışlar. Məhəmmədxanın anasının gürcü qızı olmasını “Məktublar külliyyatı”nda olan faktlar təkzib edir. K.N.Smirnov qeyd edir ki, məktublar külliyyatı nəfis xətlə yazılıb. Elə şairanə dildə yazılıb ki, bəzi yerləri tərcümə etməkdə çətinlik çəkirdik.

Bu məktublarda İrəvan xanlığının münşisi (katibi) Mirzə Məhəmməd Müslüm (ədəbi ləqəbi Əl-Qüdsi) haqqında da ətraflı məlumat vardır. Elə məktublar külliyyatını nəfis, orijinal və diplomatik dillə nəşrə hazırlayan da Qüdsidir. K.N.Smirnov onun yazı üslubu haqqında danışmaqla bərabər, həm də qeyd edir ki, Qüdsinin özü belə yazı formasına təxminən 40 səhifə ithaf etmişdir. Münşinin üslubu haqqında K.N.Smirnovun dedikləri maraqlıdır: “Qüdsinin üslub nümunələri göstərir ki, ruslar Cənubi Qafqazın əyalətlərini tutmazdan əvvəl yuxarı təbəqənin mədəniyyət səviyyəsi işğalçıların fikirləşdiyi qədər köhnə, bəsit olmayıb. Xanlar utanırdılar ki, təhsilli insanlarda elmi yarımçıqlıq hiss olunsun” (5).

Bu sözlərin özü K.N.Smirnov kimi çox bilikli və nüfuzlu hərbi şərqşünasın “Məktublar külliyyatı”na verdiyi yüksək qiymətdir.

Bunu Naxçıvan xanlığının da diplomatik məktublarına şamil etmək olar. Çünki əbəs yerə çar Rusiyası kimi böyük hərbi gücə malik olan dövlət Naxçıvanın cəsur xan sərkərdələri Kalbalı xana və Ehsan xana diqqət ayırmazdı. Naxçıvan ölkəsinə aid yazdığı kitablarda Smirnov müəyyən qədər ermənipərəst mövqe tutsa da, İrəvan xanlarının məktublarından vəcdə gəldiyini gizlətməmişdir. Və bu çapa hazır kitablarda Yermolovu, Qriboyedovu və Sisiyanovu tənqid atəşinə tutub. “Məktublar külliyyatı” elmi dövrüyyəyə daxil olmadan İrəvan və Naxçıvan xanlıqları haqqında ətraflı, doğru-dürüst söhbət açmaq, yazmaq mümkündürmü? Əlbəttə ki, yox!

Külliyyatda Türkiyə hökuməti ilə 13 məktub, o cümlədən Həsənəli xanın (Sarı Aslanın) 3 məktubu aşkar edildi. Dağıstan ləzgilərinə aid ərəb dilində 6 maraqlı məktub və gürcülərlə, ruslarla diplomatik yazışmalar, xanlıqlar dövründə aparılan xarici siyasət bəzi tədqiqatçıların yazdıqları ilə üst-üstə düşür.

“Məktublar külliyyatı”nın orijinalının fotosurətləri Tiflis arxivlərinin hansı küncündəsə tədqiqatçılarımızı gözləyir. Əgər İrəvanda – Matenadaranda (Əlyazmalar İnstitutunda) saxlanılan orijinal sənədlərə əlimiz çatmırsa, K.N.Smirnovun 1936-cı ildə İrəvandan Tiflisə gətirdiyi fotosurətlər köməyimizə çata bi-

lər. K.N.Smironovun şəxsi arxivində çapa hazırlanmış kitabları nəşr etdirsək, xalqımız bundan çox faydalana bilər.

Burada bir haşiyə çıxmaq yerinə düşərdi. K.N.Smironov yazır: “1936-cı ilin əvvəlində 564 sənədi (12 qovluqda) Tiflisə gətirdim. Onlar əsasən fars və türk, bir neçəsi isə ərəb dillərində idi. Ən köhnə sənədlər XVI əsrə aiddir” (6). Əlbəttə alim sənədlərin orijinalını yox, fotosuratını dövlətin tapşırığı ilə Tiflisə gətirib. Onun yazdığına görə Qafqazda “Şərq dillərində olan sənədlərin kolleksiyası” Gürcüstan Dövlət Tarix Muzeyində olub. İndi zaman Azərbaycanın xeyrinə işlədiyindən, ciddi elmi axtarışlar bu sənədləri də üzə çıxara bilər.

K.N. Smironovun şəxsi arxivində 13 səhifəlik bir əlyazma da saxlanılır. “Cənubi Qafqazın İran xanlıqları XVI–XIX əsrin sənədlərində” adlanan bu əlyazmasında Naxçıvan xanlığından da ətraflı söhbət açılır (7).

Həmçinin, Üçkilsədəki arxivdən gətirilən 50 səhifəlik “Eçmiədzin-İrəvan sənədləri” də bizim tariximizi əks etdirir (8). İrəvan xanlarının “Məktublar külliyyatı”nda Naxçıvan xanı Abbasqulu xanın İrəvan xanı Hüseynəli xana yazılmış məktubuna cavab olaraq Hüseynəli xanın Naxçıvan xanına, Kəngərli tayfasının ağsaqqalı, vəkili Kərim sultana və naxçıvanlılara məktubu, həmçinin İrəvan xanının münşisinin naxçıvanlı naşir Molla Məhəmmədə yazılan məktubları vardır (9).

Haqqında qısa şəkildə bəhs etdiyimiz bu dəyərli sənədlər özünün kompleks tədqiqini gözləyir.

ƏDƏBİYYAT

1. Gürcüstan Milli Əlyazmalar Mərkəzi (GMƏM). F. 39 (K.N.Smironovun fondu), iş № 36-38.
2. GMƏM. F. 39, iş № 36, 1936 il, 268 s.
3. GMƏM. F. 39, iş № 44, 11 s.
4. GMƏM. F. 39, iş № 38, v. 46-47.
5. GMƏM. F. 39, iş № 38, v. 46-47.
6. GMƏM. F. 39, iş № 44, v. 2.
7. Cənubi Qafqazın İran xanlıqları XVI-XIX əsrin sənədlərində. 1937-ci il // GMƏM. F. 39, iş № 40, 3 s., iş № 41, 13 s.
8. GMƏM. F. 39, iş № 45, Üçmüəzzin-İrəvan seriyalı sənədlər. 50 s.
9. GMƏM. F. 39, iş № 36. v. 53.

Муса Кулиев

О ДИПЛОМАТИЧЕСКИХ ПИСЬМАХ ИРЕВАНСКИХ ХАНОВ: ИЗЫСКАНИЯ И НАХОДКИ

В статье речь идет о письмах, описывающих дипломатические отношения, в которых Иреванское ханство состояло с соседними ханствами и царством Картли-Кахетия. Исследования проводились в Грузинском Национальном Центре Рукописей и в личном архиве русского кавказолога К.Н.Смирнова. 268 писем, относящихся к XVIII веку и принадлежавших Иреванскому хану Гусейнали и его сыновьям Гуламали хану и Магомед-хану, обнаружены и привезены в Нахчыван.

Найденные документы являются ценным материалом при изучении истории Иреванского ханства, соседних ханств, а также других ханств Азербайджана. Найденные письма дают дополнительные сведения не только о дипломатических отношениях Иреванского ханства с Турцией, но также и о дипломатических отношениях с Турцией других ханств Азербайджана.

Статья написана только на основе архивных материалов.

Ключевые слова: *Иреванское ханство, дипломатические отношения, личный архив, К.Н.Смирнов.*

Musa Guliyev

ABOUT DIPLOMATIC LETTERS OF IREVAN KHANS: RESEARCHES AND FINDS

The letters describing diplomatic relations which the Irevan khanate had with the next khanates and the kingdom of Kartli-Cahetia are at issue in this paper. Researches were spent in the Georgian National Center of Manuscripts and in personal archive of the Russian caucasologist K.N.Smirnov. 268 letters dated from the XVIII century and belonging to Irevan khan Huseynali and his sons Gulamali-khan and Mahomet-khan are discovered and brought in Nakhchivan.

The found documents are the valuable material by studying of history of the Irevan khanate, next khanates and also other khanates of Azerbaijan. The found letters give additional information not only on diplomatic relations of the Irevan khanate with Turkey, but also on diplomatic relations with Turkey of other khanates of Azerbaijan.

The paper is written only on the basis of archival materials.

Key words: *Irevan khanate, diplomatic relations, personal archive, K.N.Smirnov.*

(Redaksiya heyətinin üzvü, t.e.d, prof. F.Y.Səfərli tərəfindən təqdim edilmişdir)

AZƏRBAYCAN MİLLİ ELMLƏR AKADEMİYASI NAXÇIVAN BÖLMƏSİNİN XƏBƏRLƏRİ
İctimai və humanitar elmlər seriyası, 2011, № 3

ИЗВЕСТИЯ НАХЧЫВАНСКОГО ОТДЕЛЕНИЯ НАЦИОНАЛЬНОЙ АКАДЕМИИ НАУК АЗЕРБАЙДЖАНА
Серия общественных и гуманитарных наук, 2011, № 3

NEWS OF NAKHCHIVAN SECTION OF AZERBAIJAN NATIONAL ACADEMY OF SCIENCES
The series of social and humanities sciences, 2011, № 3

İLHAMİ ƏLİYEV

AMEA Naxçıvan Bölməsi

E-mail: ilhamialiyev@yahoo.com

SƏFƏVİLƏR DÖVRÜNDƏ NAXÇIVANIN ƏHALİSİ

Səfəvilər dövründə Naxçıvanda yaşayan əhali hələ qədimdən buranın aborigen sakinləri olmuş müxtəlif türk tayfaları və onların qolları idi. Bu zaman bölgə ərazisində əsasən Kəngərli, Zikri, Beyləqani, Məfruzi, Qızılı-Şəkərli və s. türk tayfaları yaşamışdır. Mənbələrdən aydın olur ki, adları çəkilənlər, həmçinin bir sıra digər yerli tayfalarla yanaşı, müəyyən dövrlərdə bura köçürülən Qarxun, Cığatay, Yaycı və s. türk tayfaları da bəhs edilən dövrdə Naxçıvanda yaşamışdır. Bu zaman Naxçıvanda sakin olan tayfalar içərisində Kəngərli tayfası hərbi, idarəçilik və s. sahələrdə üstünlükləri ilə nəinki Naxçıvanda və Azərbaycanın başqa bölgələrində, hətta Səfəvilər dövlətinin ərazisinə daxil olan digər yerlərdə, o cümlədən Xorasan vilayətində də seçilmişlər. Uzun müddət – XVI-XIX əsrlərdə bölgənin Kəngərli tayfasının nümayəndələri tərəfindən idarə edilməsi burada bu tayfanın və ümumilikdə müəyyən türk tayfalarının bölgə əhalisinin əksər hissəsini təşkil etdiyini deməyə əsas verir.

Açar sözlər: *türk tayfaları, aborigen, idarəçilik, Kəngərli tayfası.*

Tarixdən məlumdur ki, Azərbaycan, o cümlədən də, onun ayrılmaz tərkib hissəsi olan Naxçıvan diyarı hələ qədimdən bir sıra türk tayfalarının yaşadığı tarixi bir bölgə olmuşdur. Qaynaqlar təsdiq edirlər ki, türklər hər zaman bu diyarın aborigen sakinləri olmuşlar. Səfəvilər dövründə də Naxçıvan əhalisinin etnik tərkibini türk tayfaları təşkil etmişdir. Bölgə əhalisinin çox az bir qismi müxtəlif ölkələrdən (Orta Asiya, İran, Ərəbistan və s.) bura gələn bir sıra peşə sahibləri – səyyahlar, tacirlər, sənətkarlar, alimlər və s. ibarət olmuşdur. Bu haqda XVII əsrdə Naxçıvanda olmuş türk səyyahı E.Çələbi göstərir ki, Naxçıvanda müxtəlif dillərdə danışan adamlara rast gəlmək olur (1, s. 232).

Səfəvilər dövründə Naxçıvanda Kəngərli, Zikri, Beyləqani, Məfruzi, Qızıllı-Şəkərli və s. türk tayfaları yaşamışdır (5, s. 92; 19, s. 135). Əlbəttə ki, bu tayfalar bəhs edilən dövrdən çox-çox əvvəllər bölgənin yerli əhalisi olmuşlar. Naxçıvan bölgəsində qədimdən yaşayan tayfalar arasında ən çox tanınmış və geniş yayılmış tayfalardan biri Kəngərlilər olmuşdur (13, s. 4). Bu qədim türk tayfası Orta Asiyadan Cənub-Şərqi Avropaya, oradan Cənubi Qafqaza eramızın ilk əsrlərində Hunların tərkibində gəlmişlər (8, s. 129). Q.Qeybullayev qeyd etmişdir ki, Kəngərli tayfası eramızın I əsrində Cənubi Qafqazda iki regionda – Albaniyanın qərbində, indiki Ermənistan və Gürcüstan respublikalarının sərhəd rayonlarında və Naxçıvanda artıq yaşamaqda idilər (18, s. 102-103). Akademik Ə.Sumbatzadə isə qeyd edir ki, Kəngərlilər qədimdən Naxçıvan, Ermənistan və Cənubi Azərbaycanda yaşamışlar (23, s. 88). XVIII əsrin əvvəllərinə aid Osmanlı mənbəsində göstərilir ki, 1727-ci ildə Kəngərlilərin bir qismi Qarabağdan Muğan çölünə və Salyan tərəfə köçüb orada yerləşmişdi. Qarabağda qalanlar isə Cavanşir camaatına daxil olmuşdu (6, s. 467-468). Azərbaycanın tarixi torpaqlarında Kəngərlilərin belə geniş yayılmasını bir sıra tarixi faktlar sübut edir. Belə ki, bu tayfanın adı ilə bağlı yer adlarının olması – indiki Ermənistan respublikasının Qukasyan rayonu ərazisində yerləşən Kəngər dağları, Gürcüstan respublikası ilə sərhəddə, indiki Qazax – Ağstafa zonasında Albaniya dövləti zamanında mövcud olmuş Kəngər ölkəsi, Ağdamda “Kəngər dağı” oronimi və Kəngərli kəndi, Naxçıvandakı Kəngərli bölgəsi adlı yerlərin olması Kəngərlilərin Azərbaycan ərazisində geniş yayıldığını sübut edir.

Qədimdən bu tayfanın Azərbaycan ərazisində əsas yaşayış yerlərindən birinin də Naxçıvan olması haqqında müəyyən qədər məlumatı bizə Suriya mənbələri verir. Həmin mənbələrdə bu bölgədə Kəngərlilərlə bağlı məlumatlara 542-552-ci illərə aid hadisələrdə rast gəlinmişdir (18, s. 103). Orada göstərilir ki, 542-ci ildə Xosrov Ənuşirəvanın rəhbərliyi ilə Sasani qoşunu Kəngərlilərlə vuruşmuşdur (23, s. 88). Bu fakt Kəngərlilərin hələ qədimdən Naxçıvanda yaşadıklarını təsdiq etməklə bərabər, həm də onların mübariz və döyüşkən olduqlarını və bu cəhətdən digər tayfalardan seçildiklərini göstərir.

Kəngərli tayfası – onun müxtəlif qolları Səfəvilər dövründə Naxçıvan əhalisinin müəyyən hissəsini təşkil etməklə yanaşı, həm də, bu bölgənin idarə edilməsində əsas aparıcı tayfa olmuşdur. Belə ki, XVI-XIX əsrlərdə Ustacılı-Kəngərli tayfasının nümayəndələri irsi olaraq Naxçıvan ölkəsinin hakimləri olmuşlar (20, s. 103). Məhəmməd Xudabəndənin vaxtında Naxçıvanın idarəçiliyi Əbdülqəni Sultan Ustacılıya verilmişdi (3, s. 161). I şah Abbasın hakimiyyəti zamanı Kəngərli qəbiləsinin başçısı və Naxçıvan hakimi Maqsud Sultan olmuşdur. O, bu vəzifəyə 1604-cü ilin may ayında Cuxur-Səd əyalətinə bəylərbəyi təyin edilmiş Əmirgünə xan Qacarın əmri ilə yüksəlmişdir (4, s. 122). Artıq 1628-ci ildə Maqsud Sultan Naxçıvanla yanaşı Xorasan Kəngərlilərinin də başçısı vəzifəsini tutmuşdur (9, s. 138). Yeri gəlmişkən Xorasan Kəngərliləri haqqında göstərilir ki, onlar hələ şah I İsmayılın hakimiyyəti zamanı türkmən hü-

cumlarından ölkəni müdafiə etmək məqsədilə Nisə vilayətinə köçürülmüşlər (20, s. 132). Ümumiyyətlə şah I İsmayıl hakimiyyətinin sonuna qədər fəth olunmuş ölkələrdə türk-qızılbaş ellərinin (tayfalarının) yerləşdirilməsi tədbirlərini davam etdirmişdi (3, s. 15). Yəni Kəngərlilərlə yanaşı digər türk tayfalarının nümayəndələri də ölkənin ayrı-ayrı bölgələrində yerləşdirilmişdir.

I şah Abbasın xələfləri dövründə Nadir bəy Rzaəddin xan (1647), Əliqulu xan (1668), Murad xan (1668-1669), Şərəf xan (1669-1678), Məhəmməd Rza xan (1678-1691) Kəngərlilər Naxçıvana hakimlik etmişdirlər (9, s. 138). Hakimiyyət illəri dəqiq bilinməsə də, qaynaqlardan məlum olur ki, Məhəmməd Rza xandan sonra Naxçıvan ölkəsinin hakimi Səfiqulu xan Kəngərli olmuşdur. Belə ki, 1696-cı ilə aid bir sənəddə göstərilir ki, həmin ildə həyata keçirilmiş bir şəriət məhkəməsinin ali məclisində Naxçıvan ölkəsinin qüdrətli hökmdarı Səfiqulu xan Kəngərli də iştirak etmişdir (13, s. 13). Bu da həmin ildə Səfiqulu xanın Naxçıvan hakimi olduğunu göstərir. Yeri gəlmişkən qeyd edək ki, T. Musəvi şah II Abbasın 1660-cı il tarixli fərmanına əsasən Əliqulu xan Kəngərlinin Naxçıvan hakimi olduğunu göstərmişdir. Həmçinin Əliqulu xanın atası Murad xan Sultanın da eyni vəzifə daşdığını qeyd etmişdir (10, s. 40). Belə məlum olur ki, Əliqulu xan 1660-cı ildən Naxçıvan hakimi vəzifəsini icra etmişdir. Murad xanın İsmayıl adlı oğlunun qəbri bu gün də Ordubad şəhərindəki “Malik İbrahim” qəbiristanlığında qalır (14, s. 357). Digər bir açıqlama isə Nadir bəy Rzaəddin xana aiddir. Belə ki, “Naxçıvan əlyazma sənədləri”ndə axıncı sənəd Səfəvi hökmdarı şah Səfinin (1629-1642) Naxçıvan hakimi Nadir bəy Mahmud Sultan oğluna ünvanlanmış fərmanıdır (19, s. 136). Bu sənəddən məlum olur ki, Nadir bəy şah Səfinin vaxtından bölgədə hakim vəzifəsini icra etmişdir. Mahmud Sultanın da Nadir bəydən əvvəl eyni vəzifəni daşması mümkündür. Çünki, Maqsud Sultan da sultan titulu ilə Naxçıvan hakimi olmuşdur. Lakin müasir türk tarixçisi F. Sümer Osmanlı mənbələrinə əsasən göstərmişdir ki, Maqsud Sultan Kəngərli 1637 və 1642-ci illərdə iki dəfə Səfəvilər tərəfindən elçi kimi İstanbulla göndərilmişdi (15, s. 164). 1636-cı ildən onun xəlifətül-xülafə vəzifəsinə yüksəldiyi göstərilmişdir (3, s. 67). Görünür Maqsud Sultan şah I Səfinin zamanında daha geniş səlahiyyətli və yuxarı bir vəzifəyə keçirilmişdi.

Qeyd edək ki, XVI-XIX əsrlərdə bölgənin Kəngərlilər tərəfindən idarə edilməsi fasiləsiz olaraq həyata keçirilməmişdir. Belə ki, müəyyən illərdə burada Rumlu, Zülqədərli, Təkəli, Qacar və s. türk tayfalarının da nümayəndələri hakim vəzifəsini icra etmişlər. Səfəvilər dövlətinin banisi I İsmayıldan sonra Naxçıvan və İrəvanda idarə etmənin müəyyən müddətə Rumluların əlinə keçməsi (25, s. 114) buna misal ola bilər. Həmçinin 1534-cü il Osmanlı işğalı zamanı bölgənin idarəçiliyi Vəli bəy Təkəliyə verilmişdi (15, s. 62). Ancaq Osmanlılar tərəfindən bu vəzifəyə təyin edildiyindən, onların həmin ildə Azərbaycan torpaqlarını tərk etməsi ilə Vəli bəy Naxçıvandakı hakimiyyətini itirmişdi. R. Məmmədov göstərir ki, Maqsud Sultan Kəngərlidən əvvəl isə Naxçıvanda Zülfüqar və Əmirgünə xan Qacar hakimlik etmişdir (9, s. 138). Yuxarıda

qeyd etdik ki, Əmirgünə xan Qacar 1604-cü ildə Cuxur-Səd əyalətinə bəylərbəyi təyin edildikdən sonra Maqşud Sultanı Naxçıvan hakimi vəzifəsinə keçirmişdir. Buradan aydın olur ki, Əmirgünə xan əvvəllər qeyd edilən vəzifədə çalışdığından qabaqcadan bu işə bələd olmuşdur.

Bəhs edilən dövrdə Naxçıvanda Kəngərlilərin Bilici, Səlmənlı, Yurtçu və s. qolları yaşayırdı (13, s. 165). V.Qriqoryev 1833-cü ildə nəşr etdirdiyi əsərində Kəngərli tayfasının Naxçıvanda yaşayan 20 qolunu və onların yaşadığı yerləri statistik şəkildə qeydə almışdır. Bunlardan Yurtcu tayfası Cəhri kəndində, Gümüşlülər Govurarx, Xök, Şahtaxtı kəndlərində, Xalxallılar Vayxır kəndində, Qaraxanbəylilər Qaraxanbəyli kəndində, Salayçı tayfası Mahmudoba, Külüs kəndlərində, Kəlfirilər Türkeş, Səlsüz kəndlərində, Qızıllı tayfası Kültəpə kəndində, Qarabağlılar Qarabağlar kəndində, Qızılcıqlıqlılar Bulqan kəndində, Pırhəsənlilər Qahab kəndində, Ağabəylilər, Cığataylılar, Qaracalılar, Bilicilər, Qaradolaqlılar, Hacılar, Sarvanlılar, Əlixanlılar, Şahbanılar Naxçıvan şəhərində yaşayan Kəngərli tayfasının qolları olmuşlar (22, s. 32). Qeyd edək ki, V. Qriqoryevdən başqa rus müəlliflərindən İ.Şopen və K.Smirnov da Kəngərlilərin müxtəlif qolları haqqında bəhs etmişlər. İ.Şopen Kəngərlilərin 33 (24, s. 537-538), K.Smirnov isə 28 qolu olduğunu göstərmişdir (21, s. 29). Bu müəlliflər qolların sayını fərqli göstərsələr də, onların adlarının əksər hissəsi V.Qriqoryevin göstərdiyi ilə eynidir. Sadəcə olaraq digər iki rus araşdırmaçı Kəngərlilərin bir sıra əlavə qollarını da qeydə almışlar. V.Qriqoryev bir çox türk tayfalarının, o cümlədən də, Kəngərlilərin ərəb xilafəti tərəfindən VI-VII əsrlərdə Diyarbəkrdən Naxçıvana köçürüldüyünü göstərmişdir. Diqqət çəkən bir cəhət də burasındadır ki, həmin tayfalar Diyarbəkrdə yaşadıkları yerlərin adı ilə Naxçıvanda məskunlaşmışlar (2, s. 34). Deməli Kəngərli tayfasının adlarını sadaladığımız qolları artıq Səfəvilər dövründə çoxdan bu yerlərin daimi sakinləri idilər.

Salmanlı, Dünbülü, Bayat, Muğanlı kimi türk tayfalarının bəhs edilən dövrdə Naxçıvanın yerli əhalisinin tərkibini təşkil etməsi haqqında Osmanlı mənbələri də məlumat verir (11, s. 181, 358-367). Göstərilir ki, Dünbülü və Bayat tayfaları bəhs edilən dövrdə daha çox bölgənin Şərur nahiyyəsində yaşayırdılar (7, s. 30). Qeyd edək ki, hər iki tayfa Kəngərlilər kimi yaşadıkları ərazidə öz aktiv fəaliyyətləri ilə seçildiklərindən onlar da Səfəvi şahları tərəfindən müəyyən vəzifələrin icra edilməsi üçün təyin edilmişlər. Məsələn şah I Abbasın hakimiyyəti zamanı Bərgüşad hakimliyi, Xoy və Salmasın idarə edilməsi Dünbülilərə verilmişdi (20, s. 105-106; 133). “Təzkiyə əl-mülk” əsərindən isə məlum olur ki, XVIII əsrin birinci rübündə Çuxur-Səd bəylərbəyliyiinin inzibati ərazi vahidlərindən biri də Dünbülü ölkəsi adlanırdı (26, s. 165). Bayat tayfasının əsas qolu hələ XVI əsrdən şah tərəfindən Kəngərlilər kimi Xorasan vilayətinə köçürülmüş, orada Nişapur vilayətinin idarəçiliyi irsi olaraq bu tayfanın nümayəndələrinə həvalə edilmişdi (20, s. 133). Bunlar göstərir ki, bəhs edilən dövrdə bölgə ərazisi bir sıra aparıcı türk tayfalarının yaşayış yerlərindən biri olmuşdur.

Səfəvilər dövründə bölgə əhalisinin müəyyən hissəsini digər türk tayfalarından Baharlu, Həramilu, Dövellu və başqaları təşkil edirdi (10, s. 11). Yuxarıda adlarını çəkdiyimiz Məfruzi və Beyləqani adlı türk tayfalarının tədqiq edilən dövrdə Naxçıvanın yerli tayfalarından olduğunu E.Seyidbəyli də əsərindəki 4 sayılı sənədə əsasən təsdiq etmişdir (13, s. 119-120). Onun əsərində Səfəvilər dövrünə aid 3, 4, 5, 6, 7, 8, 21 sayılı sənədlərə istinadən bəhs edilən dövrdə Naxçıvanda Qarayaztəkəlu, Qəzalu, Qumi, Gəncəli, Marağeyi, Naxçıvani, Ordubadi, Salehi, Təbrizi, Təsuci, Cəmşidli, Corsi və s. türk tayfalarının yaşadığı məlum olur.

Tədqiq edilən dövrdə Naxçıvanda yaşayan bir sıra türk tayfaları XIII əsrdə monqol yürüşləri zamanı bu yerlərə köçürülmüşlər. V.Piriyev həmin tayfaların Qarxun, Cığatay, Yaycı və s. olduğunu göstərmişdir. Alim qeyd etmişdir ki, Cığataylar sonralar Kəngərlilərin tərkibinə daxil olmuşlar (12, s. 49). V.Qriqoryev də XIX əsrin əvvəllərinə aid statistik məlumatında Cığatay tayfasının Kəngərlilərin qolu olduğunu göstərmişdir (22, s. 32). Göstərilən həmin tayfaların adlarına uyğun da yaşayış yerləri yaranmışdır. Belə ki, Cığataylılar Naxçıvan şəhərindəki Cığatay məhəlləsində, Yaycıllar Şərur və Culfa rayonlarının Yaycı kəndlərində, Qarxunlular isə Şərur rayonunun Qarxun kəndində məskən salmışlar. Bu səbəbdən də yeni yaranan yaşayış məskənləri həmin tayfaların adları ilə adlanmışdır. Qədimdən Naxçıvan ərazisində (onun cənubunda) yaşayan türk tayfalarından biri də Qaraqoyunluların ən böyük qollarından biri olan Sədli tayfası olmuşdur. Bəhs edilən dövrdə yerli əhalinin müəyyən hissəsini təşkil etmiş (15, s. 105-106) Sədlilərin əsas yaşayış yeri İrəvan əyalətinin cənub-şərqində yerləşən Mağazberd, Naxçıvan və Sürməli mahalları olmuşdur (17). Göstərilir ki, Çuxur-Səd toponimi də elə bu tayfanın adından yaranmışdır (20, s. 348; 25, s. 112). Yəni Kəngərlilər kimi mübariz və döyüşkən olduqları üçün bu tayfa da yaşadığı bölgənin ictimai-siyasi həyatında mühüm rol oynamış, hətta sakini olduqları əyalət müəyyən müddətə onların adını daşımışdır.

Səfəvilər dövründə Naxçıvan bölgəsinin əhalisi haqqında aparılan araşdırmalardan məlum olur ki, hələ qədim zamanlardan buranın yerli sakinləri olmuş bir sıra türk tayfaları bəhs edilən dövrdə də bu tarixi Azərbaycan torpağında əhalinin əsas hissəsini təşkil etmişdir.

ƏDƏBİYYAT

1. Azərbaycan tarixi üzrə qaynaqlar. Bakı: Azərbaycan Universiteti nəşriyyatı, 1989, s. 230-238.
2. Bağırov İ. Kəngərlilər və Naxçıvan xanlığı // Azərbaycan tarixində Naxçıvan. Bakı: Elm, 1996, s. 33-42.
3. Bayramlı Z.H. Azərbaycan Səfəvi dövlətinin quruluşu və idarə sistemi. Bakı: ADPU, 2006, 258 s.
4. Cəfərli N. Səfəvilər dövləti: hakimiyyət və idarəçilik orqanları. Bakı: Hüquq ədəbiyyatı, 2000, 200 s.

5. Fərzəlibəyli Ş.F. Naxçıvanın XVII-XIX əsrlər tarixinə dair qiymətli sənədlər / Naxçıvan. Bakı: Elm, 1999, s. 79-94.
6. Gəncə-Qarabağ əyalətinin müfəssəl dəftəri. Ön söz, tərcümə, qeyd və şərhlərin müəllifi H. Məmmədov. Bakı: Şuşa, 2000.
7. İrəvan əyalətinin icmal dəftəri. Araşdırma, tərcümə, qeyd və əlavələrin müəllifləri akademik Z.Bünyadov və t.e.n. H.Məmmədov. Bakı: Elm, 1996, 184 s.
8. Kəngərli İ.İ. Kəngərli elinin soy kitabı. Bakı: Nurlan, 2005, 296 s.
9. Məmmədov R. Naxçıvan şəhərinin tarixi oçerki. Bakı. Elm, 1977, 158 s.
10. Musəvi T.M. Orta əsr Azərbaycan tarixinə dair fərsdilli sənədlər (XVI-XVIII əsrlər). Bakı: Elm, 1977, 238 s.
11. Naxçıvan sancağının müfəssəl dəftəri. Giriş və tərcümənin müəllifləri akademik Z. Bünyadov və t.e.n. H. Məmmədov. Bakı: Elm, 2001, 376 s.
12. Piriye V. Naxçıvan tarixindən səhifələr (XIII-XIV əsrlər). Bakı: Müəllim, 2004, 126 s.
13. Seyidbəyli E. Naxçıvan torpaq mülkiyyətinə aid XVII-XVIII əsr Kəngərli arxeoqrafik sənədləri. Bakı: Elm, 2000, 229 s.
14. Səfərli H. Y. Ordubadın müsəlman epiqrafikası abidələrində Naxçıvan xanları haqqında məlumatlar / Azərbaycan xalqının milli özünütəsdiqində ədəbiyyat və mədəniyyətin yeri. Beynəlxalq konfransın materialları. Bakı: Elm, 2010, s. 356-358.
15. Faruk S. Safevi dövlətinin kuruluşu ve gelişmesinde Anadolu türklerinin rolü. Ankara: Türk tarih kurumu basımevi, 1992, 265 s.
16. Kırzioğlu F. Osmanlıların Qafqaz ellerini fethi (1451-1590). Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1993, 550 s.
17. Сафаров Р. Некоторые вопросы исторической географии Чухурсаада (XV-XVII вв.) <http://www.myazerbaijan.org/index.php?p=history/49>
18. Гейбуллаев Г.А. К этногенезу азербайджанцев, т. I, Баку: Элм, 1991, 552 с.
19. Передняя Азия в документах (серия памяти Ю.Н. Марра). Книга I. Нахичеванские рукописные документы XVII-XIX в.в. Перевод и комментарии К.Н. Смирнова и Дж. Гаибова. Под редакцией доктора Ю.Н.Марра, Тифлис: Из-во Грузинского филиала Академии Наук СССР, 1936.
20. Петрушевский И. П. Очерки по истории феодальных отношений в Азербайджане и Армении в XVI- начале XIX вв. Ленинград: Изд-во ЛГУ, 1949, 384 с.
21. Смирнов К.Н. Материалы по истории и этнографии Нахичеванского края. Баку: Озан, 1990, 156 с.
22. Статистическое описание Нахичеванской провинции. Составитель В.Г. Санкт-Петербург, 1833, 284 с.
23. Сумбатзаде А.С. Азербайджанцы – этногенез и формирование народа. Баку: Элм, 1990, 304 с.

24. Шопен И. Исторический памятник состояния Армянской области в эпоху ее присоединения к Российской империи. Санкт-Петербург: Типография императорской АН, 1852, 1231 с.
25. Эфендиев О.А. Территория и границы Азербайджанского государства в XV-XVI вв // История, география Азербайджана Баку: Элм, 1987, с. 110-120.
26. Tadhkirat al-Muluk. A manual of Safavid administration (circa 1137/1725), Persian text in facsimile (B.M. Or. 9496). Translated and explained by V. Minorsky. London: Luzac and Co., 46 Great Russelt street, 1943, 218 p.

Ильхами Алиев

НАСЕЛЕНИЕ НАХЧЫВАНА В ПЕРИОД СЕФЕВИДОВ

В статье рассматривается этнический состав населения, проживавшего в Нахчыванском регионе в период правления Сефевидов. Указывается, что еще с древних времен аборигенами этого региона были тюркские племена. Из них наиболее влиятельным было Кенгерлинское племя, представители которого назначались на должности правителей Нахчывана.

Ключевые слова: *тюркские племена, аборигены, правители, Кенгерлинское племя.*

Ilhami Aliyev

POPULATION OF NAKHCHIVAN IN SAFAVIDS' TIME

The ethnic structure of the population living in the Nakhchivan region in Safavids' governing period is considered in the paper. It is underlined, that as far back as since ancient times Turkic tribes have been aboriginals of this region. The Kengerli tribe which representatives were appointed to posts of governors of Nakhchivan was the most powerful tribe of all.

Key words: *turkic tribes, natives, governors, the Kengerli tribe.*

(Redaksiya heyətinin üzvü, t.e.d, prof. F.Y.Səfərli tərəfindən təqdim edilmişdir)

AZƏRBAYCAN MİLLİ ELMLƏR AKADEMİYASI NAXÇIVAN BÖLMƏSİNİN XƏBƏRLƏRİ
İctimai və humanitar elmlər seriyası, 2011, № 3

ИЗВЕСТИЯ НАХЧЫВАНСКОГО ОТДЕЛЕНИЯ НАЦИОНАЛЬНОЙ АКАДЕМИИ НАУК АЗЕРБАЙДЖАНА
Серия общественных и гуманитарных наук, 2011, № 3

NEWS OF NAKHCIVAN SECTION OF AZERBAIJAN NATIONAL ACADEMY OF SCIENCES
The series of social and humanities sciences, 2011, № 3

SARA HACIYEVA
AMEA Naxçıvan Bölməsi
E-mail: Shajiyeva@yahoo.com

NAXÇIVANDA ZƏRGƏRLİK SƏNƏTİNƏ DAİR NÜMUNƏLƏR

Naxçıvanda orta əsrlər dövrünə aid olan çoxlu sayda zərgərlik sənəti nümunələri vardır. Həmin zinət əşyaları o dövrdə insanların məişət və həyatı tələbatlarını təmin etmək məqsədi ilə hazırlanmışdır. Orta əsrlər dövrünə aid zərgərlik sənəti nümunələri içərisində ən geniş yayılanı boyunbağılar, baş bəzəkləri, qolbağılar, kəmərlər olmuşdur. Müxtəlif formalarda hazırlanmış zinət əşyaları insanların zövqünü oxşamaqla yanaşı, həmin nümunələr üzərində həkk edilən təsvirlərin və qiymətli daşların özünəməxsus mənası da olmuşdur. Milli sərvətimiz hesab edilən bu cür zinət əşyalarına əhali arasında müasir dövrümüzdə də böyük önəm verilir və bu ənənə davam etdirilir.

Açar sözlər: *zərgərlik, boyunbağılar, baş bəzəkləri, qol bəzəkləri.*

Xalqımızın qədim tarixə, yüksək mədəniyyətə, maddi-mənəvi dəyərlərə malik olduğunu göstərən mühüm mənbələrdən biri də uzun əsrləri özündə yaşadan müxtəlif sənət əsərləridir. Onların arasında yüksək inkişaf yolu keçmiş zərgərlik sənəti nümunələri özünəməxsusluğu ilə seçilir. Bu sənətin qədimliyini təsdiq edən çoxlu sayda arxeoloji materiallar vardır ki, həmin nümunələr də dövlətin diqqət mərkəzində dayanaraq bir çox muzeylərdə mühafizə edilərək saxlanılır.

Azərbaycan ərazisində qazıntılar zamanı tapılmış maddi-mədəniyyət nümunələri göstərir ki, əcdadlarımız hələ eramızdan əvvəl II minillikdə tuncdan xəncərlər, kəmərlər, boyunbağılar, sırğalar və s. zinət şeyləri düzəldib öz həyat

və məişətində istifadə edirmişlər. Mil düzündə, Qəbələdə, Mingəçevirdə, və s. yerlərdə qazıntı işləri zamanı əldə edilmiş qızıl, gümüş kəmər hissələri, üzük, qolbaq və s. şeylər zərgərliyin Azərbaycanda hələ ilk orta əsrlərə qədər də yüksək səviyyədə olduğunu göstərir. İlk orta əsr mənbələrində Azərbaycan ərazisində qızıl və gümüş çıxarılması barədə məlumatlar verilir (1, s. 17).

Azərbaycanın ayrılmaz bölgəsi olan qədim Naxçıvan diyarında da arxeoloji qazıntılar zamanı zərgərlik sənətinə aid çoxlu nümunələr əldə edilmişdir. I Kültəpə qədim yaşayış məskənindən tapılmış qızıl məftildən hazırlanmış sırğa, tuncdan spiralvari girdə asmalar, bilərziklər, müxtəlif formalı tunc sırğalar və s. kimi arxeoloji materiallar bunu təsdiq edir (2, s. 87).

Məlum olduğu kimi Azərbaycan sənətkarlığı tarixində ən zəngin dövrlərdən birini orta əsrlər dövrü təşkil edir. Həmin dövrdə insanların məişət və həyatı tələbatlarını təmin etmək zərurəti bir sıra sənət sahələrinin inkişafı üçün əlverişli zəmin yaratmışdı. Belə sənət növlərindən biri də zərgərlik sənəti idi. Azərbaycanın sənətkarlıq mərkəzlərindən biri kimi şöhrət qazanan Naxçıvan diyarı orta əsrlər zamanında zərgərlik sənətinin inkişafında da öz əhəmiyyətli mövqeyini qoruyub saxlayırdı.

Naxçıvan şəhərindəki Dövlət Tarix Muzeyində XVIII-XIX əsrlərə aid olan çoxlu sayda kişi və qadın gümüş kəmərləri, gümüş toqqalar, gümüş boyunbağlar, sırğalar, qadın zینət əşyası olan qızıl çəngəl, qızıl boğazaltı çəçik və s. zərgərlik sənəti nümunələri mühafizə olunaraq nümayiş etdirilir. Zərgərlik nümunələrinin keçmiş ənənələrlə sıx əlaqəsini bu dövrdə düzəldilmiş qadın və kişi kəmərləri əyani bir şəkildə təsdiq edir.

Qeyd etmək lazımdır ki, kəmər keçmişdə qadın və kişi geyimlərinin ayrılmaz bir hissəsini təşkil edirdi. Araşdırmalar göstərir ki, keçmişdə kəmərlə onu gəzdirən şəxsin vəzifəsini, var-dövlətini, dini əqidəsini, milliyətini və hətta yaşını belə bilmək olurdu. Hazırda İstanbulda Topqapı sarayı muzeyində saxlanılan Şah İsmayılın 1507-ci il tarixli qızıl kəməri bu baxımdan çox maraqlıdır. Bu kəmər kişi kəmərlərinin ən zəngin və bəzəkli nümunələrindəndir. Kəməri bəzəyən nəbatı ornamental naxışlar dövrün xalça, parça və qeyri sənət nümunələrində rast gəlinən bəzəkləri xatırladır. Kəmərin ən gözəl hissəsini onun toqqası təşkil edir. Dairə formasında olan bu toqqada real səpkidə at belində ova çıxmış bir zadəgan gənc və onu müşahidə edən bələdçi təsvir edilmişdir. Toqqa içərisindəki təsvirlər həm ümumi kompozisiya, həm də ayrı-ayrı motivləri ilə dövrün miniatür sənətindəki bəzi süjetləri xatırladır (3).

XVIII əsrdə Azərbaycanda həm kişilər, həm də qadınlar kəmər taxardılar. Adətə görə qadınlar enli, kişilər isə nazik kəmərlər taxarmışlar. Həmin dövrdə Azərbaycanda ən geniş yayılmış kəmərlərdən biri “çərkəzi kəmər” adlandırılan kişi kəməri idi. Belə kəmərin üzərinə arabir paxlava, dairə, bəzən üz-üzə dayanmış at, qoç təsvirləri, üzəri qarasavad, basma üsulu ilə bəzədilmiş fiqurlar bənd edilirdi (3).

Orta əsrlərdə kəmərlər fiqurlu və bəzəkli bürünc, gümüş və ya qızıl hissələrindən düzəldilirdi. Kəmərlərin ortasında yerləşən toqqalar adətən, üzəri

şəbəkə, qələm işi, bəzən isə daş-qaşla bəzədilmiş enli dördkünc metal hissəsinə ibarət olurdu. Əksər hallarda kəmərin aşağı hissəsinə qadınlarda 23 cərgə qızıl-gümüş pullar və ya paxlavavari, buta formalı bəzəklər, kişilərdə isə ətəyə qədər uzanan hissəsinin üzərinə müxtəlif fiqurlu metal hissəcikləri taxılmış bir neçə qayıq bənd edilirdi. Qeyd edək ki, orta əsrlərdə dəbdə olan bu cür kəmərlərdən Naxçıvan əhalisi də istifadə etmişdir. Bu cür nümunələr Naxçıvan şəhərindəki Dövlət Tarix Muzeyində mühafizə edilərək saxlanılır.

Qiymətli metallardan düzəldilmiş qızıl-gümüş bəzəklər gəzdirilməsi və geyilməsinə görə bir neçə hissəyə bölünür: 1. Boyun bəzəkləri; 2. Qol və barmaq bəzəkləri; 3. Baş bəzəkləri və s. (4, s. 35).

Qədim və orta əsr arxeoloji abidələrindən tapılmış geniş çeşiddə zərgərlik məmulatları mürəkkəb kompozisiyaya malik olmuşdur. Uzun müddətdir ki, zərgərlik sənəti ilə məşğul olan, həmçinin bu sənəti özünün ata-baba sənəti hesab edən Naxçıvan şəhər sakini zərgər Niftiyev Azər Həsən oğlunun verdiyi məlumata görə Naxçıvanda zərgərlik sənətinə aid bəzək nümunələri içərisində ən geniş yayılanı boyunbağlar, baş bəzəkləri, qolbağlar, kəmərlər olmuşdur.

Boyunbağlar: Bu qrupa daxil olan bəzəklər isgəbel (el arasında incəbəl adlandırılırdı), silsilə, çəçik, qarabatdaq, ətəkli qarabatdaq, arpa hil, noxudu hil və s. formalı zinət əşyaları idi. Bu boyunbağlar qızıl, gümüş hissəciklərinin biri o birinə bənd edilməsi ilə düzəldilirdi. Çəçik adlandırılan boyunbağlar bir neçə formada hazırlanırdı. Elə çəçiklər vardır ki, baş tərəfdən isgəbel formada fiqur düzəldilir, daha sonra isə həmin formaya ay, ulduz, yarpaq, dairə bənd edilirdi. Həmin dairənin üzərinə bəzən şəbəkələr, bəzən isə Allah və yaxud Allahu-Əkbər sözləri nəqş olunurdu. Bir qrup çəçiklərin baş tərəfində balıq və yaxud çiçək formalı fiqurlar işlənirdi. Silsilə adlandırılan boyunbağlar əsasən beş ətəkdən ibarət olurdu. Çəçik boyunbağların, qolbağları və tacları da olmuşdur. Baş bəzəyi olan tacların ətəyinə dairəvi pul formasında əlavələr bənd edilirdi.

Qarabattaqlar dördkünc formada olub, hər bir küncün ortasında azca çıxıntılar olmaqla qara rəngli muncuqlarla düzəldilirdi. ətəkli qarabatdaqların aşağı hissəsinə isə bəzən ay və ulduz formasında fiqurlar bənd edilirdi. Arpa və noxudu hil adlandırılan boyunbağlar isə arpa və noxud formasında olduğundan bu cür adlandırılmışdır.

Baş bəzəkləri: Orta əsrlər dövrünə aid baş bəzəkləri içərisində müxtəlif formalı sırğalar da diqqəti cəlb edir. O dövrdə ən çox yayılmış darağı, nacağı, armudu, fındığı və piləkli sırğalardan istifadə edilmişdir. Bu sırğaların hər birinin müxtəlif adlarla adlandırılması təbii ki, həmin bəzək əşyalarının düzəldilmə forması ilə əlaqəli idi. Qeyd etmək olar ki, bu cür zərgərlik əşyalarına günümüzdə də rast gəlmək olur. Nacağı sırğalar Naxçıvan ərazisinin bütün bölgələrindən fərqli olaraq Ordubad bölgəsində "Heydəri" adı ilə tanınır.

Qol bəzəkləri: əsasən çəçikli və şəbəkəli qolbaqlar, barmaq zinət əşyası isə üzərində almaz və yaqut daşlarla hazırlanmış üzüklər idi. Məlumdur ki, zərgərlik sənətinə aid olan qızıl və gümüş əşyalar çox vaxt qiymətli daşlarla bəzə-

dilirdi. Bu cür daşlara el arasında bəzən sadəcə olaraq “qaş” da deyilir. Həmin qiymətli daşlar yüksək dəyərə malik olmaqla yanaşı, həmçinin bu daşların hər birinin həm müalicəvi əhəmiyyəti olmuş, həm də simvolik mənə daşmışdır. Məsələn, yaqut – sevgi, qəzəb və qan daşı hesab edilmişdir. Xalq inamına görə yaqutu özü ilə gəzdirən insan qüdrətli olur. O ürəyi, zehni və yaddaşı müalicə edir. Firuzədən göz ağrısı dərmanları hazırlayarkən istifadə edilir. Həmçinin firuzə səadət və xoşbəxtlik daşı hesab olunur. İnəmə görə firuzəni gəzdirən şəxs düşməyə qalib gəlir. Səfir (göy yaqut) – düzlüyün, vicdanın və təmizliyin, zümrüd – hikmət və soyuqqanlılığın, simvolu hesab edilir (5, s. 9, 15, 21, 24). Bu isə göstərir ki, zərgərlik sənəti nümunələri üzərində həkk edilən təsvirlərlə yanaşı, qiymətli daşların da mənası vardır. Həmin elementlər tarixin müəyyən dövrlərində insanların düşüncəsinin məhsulu kimi ortaya çıxsada da, müasir dövrdə dekorasiya məmulatı kimi dəyərləndirilir.

Qədim dövrlərdə bəzək əşyalarının əksəriyyəti insanların təsərrüfat həyatı, həmçinin dini-mifoloji inancları ilə də əlaqələndirilərək düzəldilirdi. Məsələn, keç, öküz, maral, at şəklində olan bəzək əşyaları qədim zamanlarda ovçuluq və maldarlıqla, quş fiqurlu bəzəklər göy və günəş ilahəsi kimi, ucları ilan və şir şəklində düzəldilmiş biləzik, sırğa və boyunbağlar isə şər qüvvələrə qorunmağın rəmzi kimi xarakterizə edilir (6, s. 4-6). Lakin islam dini meydana gəldikdən sonra bütün sənət əsərlərində canlı varlıqların təsvirlərinin həkk edilməsinə müəyyən qadağalar qoyulduğundan bəzək əşyalarının, o cümlədən də zərgərlik sənəti ilə bağlı olan boyunbağların, sırğaların, kəmərlər və toqqaların hazırlanmasında da bu cür təsvirlərə müəyyən məhdudiyyətlər qoyulmuş ən çox nəbəti və həndəsi təsvirlərə üstünlük verilmişdir.

Qeyd etmək olar ki, qədim və orta əsrlərdə daşıqlama, xalçaçılıq, misgərlik, bədii tikmə, o cümlədən də zərgərlik sənətinə aid nümunələr üzərində həkk edilən simvolik işarələr arasında demək olar ki, bir bağlılıq və oxşarlıq vardır. Təbii ki, bu bağlılıq o dövr insanların həyat tərz, xüsusən, mifoloji düşüncəsi ilə əlaqəlidir.

S.Sadıxova yazır ki, orta əsr Azərbaycanının zərgərlik sənəti antik dövrün ən gözəl ənənələrini inkişaf etdirməkdə davam edirdi. Həmçinin müəyyən dəyişikliklər meydana gəlmişdir ki, bu da əsasən islam dininin tələbləri ilə bağlı idi. Xristianlıqdan fərqli olaraq, bu dövrdə bədii yaradıcılıq dinə tabe olmuşdu ki, bu da bədii incəsənətin yeni tipinin – islam mədəniyyətinin meydana gəlməsinə səbəb olmuşdu. İslam dininin hakimiyyəti Azərbaycan zərgərlik sənətinin inkişafına böyük təsir göstərmişdir. O dövrdə “Gülxarı” adlı xüsusi yüksək bədii formalarda əksini tapmış gül-nəbəti formalarının estetik təsiri də güclənmişdi (7, s. 66-68).

Məlum olduğu kimi o dövrdə gülün təsviri sənətdə görünməsinin səbəbi ilahi gözəlliyi simvolizə etməsi və ya Hz. Məhəmmədin rəmzi olmasından qaynaqlanmışdır. Gül eyni zamanda cənnət çiçəyi hesab olunmuşdur.

İslami əfsanələrdə bəzi bitkilər peyğəmbər və ya ailəsi ilə əlaqələndirilir. Məsələn, Yasəmən Fatimənin çiçəyidir. Qızılgül Məhəmmədin üzündən düşən bir neçə tər damlasının rəmzidir. Həmçinin qızılgül uğur gətirən bir çiçək kimi tanınır. Bu cür inam tərziləri ilə əlaqəli motivlər Osmanlı sənətində də özünü göstərir (8, s. 46-47).

Beləliklə, Azərbaycanda, o cümlədən də onun ayrılmaz bölgəsi olan Naxçıvanda orta əsrlər dövründə sənətkarlığın bütün sahələrində olduğu kimi zərgərlik sənətində də yüksək inkişaf və irəliləyişlər olmuşdur. Həmin dövrdə insanların məişət və həyatı tələbatlarını təmin etmək zərurətinin artması bir sıra sənət sahələrinin, həmçinin zərgərlik sənətinin inkişafı üçün əlverişli zəmin yaratmışdı. Qədim dövrlərdən meydana gələn və orta əsrlər dövründə yüksək səviyyədə inkişaf edən zərgərlik sənətinə aid bəzək nümunələri müxtəlif formalarda olsa da hər zaman dəbdə olmuş və insanların zövqünü oxşamışdır.

ƏDƏBİYYAT

1. Kalankatuklu M. Albaniya tarixi. Bakı: Elm, 1993, 272 s.
2. Həbibullayev O. Kültəpədə arxeoloji qazıntılar. Bakı: Azərbaycan SSR EA nəşriyyatı, 1959, 133 s.
3. <http://forum.azeri.net/zergerlik-eserlerimiz-t7651.html>
4. Tərlanov M., Əfəndiyev R. Azərbaycan xalq sənəti. Bakı: Azərbaycan Uşaq və Gənclər Ədəbiyyatı nəşriyyatı. 1960, 122 s.
5. Bəktəşi S. Yüz bir hekayət. Bakı: Yazıçı, 1990, 352 s.
6. Sadıqzadə Ş. Qədim Azərbaycan bəzəkləri. Bakı: Işıq, 1971, 80 s.
7. Sadıxova S. Azərbaycan zərgərlik sənəti. Bakı, "Mədəni Maarif" jurnalı, 2010, № 1-2, s. 66-70.
8. Burhan O. Mezartaşında simgeleşen inamlar. İstanbul: Güven matbaası, 1983, 128 s.

Сара Гаджиева

ОБРАЗЦЫ ЮВЕЛИРНОГО ИСКУССТВА НАХЧЫВАНА

В статье рассказывается об образцах ювелирного искусства средневекового Нахчывана. Отмечается, что в это время была создана благоприятная почва для обеспечения жизненных и бытовых потребностей человека, что явилось причиной развития ряда искусств, в том числе и ювелирного.

Ключевые слова: ювелирное дело, ожерелья, головные украшения, ручные украшения.

Sara Hajiyeva

SPECIMENS OF JEWELERS ART OF NAKHCHIVAN

It is told about specimens of jeweler art of the medieval Nakhchivan in the paper. It is noticed, that the favourable circumstances for ensuring of human's vital and household requirements had been created at this time that was the reason for development of some arts including jewelers.

Key words: *jewelers, necklaces, head adornments, hand adornments.*

(Redaksiya heyətinin üzvü, t.e.d, prof. F.Y.Səfərli tərəfindən təqdim edilmişdir)

AZƏRBAYCAN MİLLİ ELMLƏR AKADEMİYASI NAXÇIVAN BÖLMƏSİNİN XƏBƏRLƏRİ
İctimai və humanitar elmlər seriyası, 2011, № 3

ИЗВЕСТИЯ НАХЧЫВАНСКОГО ОТДЕЛЕНИЯ НАЦИОНАЛЬНОЙ АКАДЕМИИ НАУК АЗЕРБАЙДЖАНА
Серия общественных и гуманитарных наук, 2011, № 3

NEWS OF NAKHCHIVAN SECTION OF AZERBAIJAN NATIONAL ACADEMY OF SCIENCES
The series of social and humanities sciences, 2011, № 3

YAŞAR RƏHİMOV

AMEA Naxçıvan Bölməsi

E-mail: yaarrahimov@yatrou.com.tr

NAXÇIVANIN İŞĞAL EDİLMƏSİNİN RUS MƏNBƏLƏRİNDƏ ƏKSI

Məqalədə Naxçıvanın işğalı rus mənbələri əsasında tədqiq edilmişdir. Naxçıvanın işğalı ilə bağlı rus müəlliflərindən A.S.Qriboyedovun, K.Dubrovinin, İ.Enikolopovun, İ.Kovalevskinin və b. əsərlərində olan fakt və məteiallar araşdırılmışdır. Məlum olduğu kimi, birinci və ikinci Rusiya-İran müharibələri haqqında Rusiya tarixşünaslığında kifayət qədər əsərlər yazılmışdır. Bu müharibələrin Naxçıvanın siyasi tarixi ilə əlaqəli olan məsələləri aktualıq kəsb etdiyindən belə bir mövzu seçilmişdir. Erməniperəstliyi, müəyyən təhrif və çatışmazlıqları istisna etməklə, XIX əsr rus mənbələri bölgə tarixini öyrənmək üçün qiymətli və əvəzsiz mənbələrdir.

Açar sözlər: *işğal, mənbə, qoşun, müəllif, mövqe, bölgə.*

XIX əsrin əvvəllərindən başlayaraq rus qoşunlarının Şimali Azərbaycana təcavüzü nəticəsində Car-Balakən camaatı (1803), Gəncə xanlığı (1804), bir il sonra Qarabağ, Şəki və Şirvan xanlıqları (1805), daha sonra Bakı və Quba (1806) xanlıqları işğal edildi. İngilis və fransız diplomatiyası tərəfindən qızışdırılan İran hökuməti rus qoşunlarının Şimali Azərbaycandakı bu işğallarından qorxuya düşərək 1804-cü ilin may ayında Cənubi Qafqazdan qoşunlarını geri çağırmağı Rusiyadan tələb etdi. Bu tələb Rusiya tərəfindən rədd edildiyi üçün həmin il iyun ayının 10-da birinci Rusiya-İran müharibəsi başlandı. Əlverişli

strateji mövqedə yerləşən İrəvan və Naxçıvan xanlıqlarını da işğal etmək üçün rus qoşunları yürüşə başladılar.

Naxçıvan yürüşündən əvvəl qraf Qudoviçin general-mayor Nebolsinə verdiyi təlimatda deyilirdi: "... Tezliklə ora (Naxçıvan nəzərdə tutulur-Y.R.) getmək və Naxçıvana qarşı hərbi əməliyyata başlamaq lazımdır. Əgər müqavimət göstərilə şəhəri tutun. Onlar könüllü şəkildə tabe olsalar yerli əhalini narazı salmamaq və sıxışdırmamaq olar. Ümumiyyətlə, hər bir hərəkətiniz haqqında etibarlı erməni, yaxud tatar (azərbaycanlı) vasitəsilə tez-tez məlumat verin" (1, 875-ci sənəd, s. 496). "Qafqaz Akt"lərinin 3-cü cildinin 497-ci səhifəsində həmin təlimatın digər hissəsindən bəhs edilərək yazılırdı ki, "Sizə tapşırıram ki, siz də Mehdiqulu xana bildirəsiniz ki, yerli əhali tabe olduqda Naxçıvan kəndlərinin soyulub talanmasına imkan verməsin". 1808-ci il oktyabr ayının 28-də rus ordusu Naxçıvana doğru hərəkətə başladı ki, bu orduya da general-mayor Nebolsin başçılıq edirdi. O, 78 zabit, 3062 əsgər və 4 topdan ibarət olan 9 ba-talyonla Qarabağdan hərəkətə başladı (4, s. 215). 1808-ci il noyabrın 1-də Naxçıvan ruslar tərəfindən tutuldu. General-mayor Nebolsin "... heç bir müqavimətə rast gəlmədən Naxçıvanı tutdu" (1, 895-ci sənəd, s.508). Naxçıvanlılar başda naxçıvanlı Şıxəli bəy öz dəstəsi ilə gəldiyinə görə, rus ordusuna müqavimət göstərmədi. Naxçıvanın müdafiəsini təşkil etmək həm də ona görə mümkün olmadı ki, əhali arasında böyük nüfuza malik olan Kalbalı xan 1808-ci ilin yazında xanlıqdan uzaqlaşdırılmış və ailəsi ilə birlikdə İrana aparılmışdı. QAKA-nın 3-cü cildində-476-cı sənəddə yazılırdı ki, onun oğlu Şıxəli bəy isə öz yaxın adamları ilə Qarabağda ruslara qoşulmuş və Naxçıvan yürüşündə onlara bələd-çilik etmişdi. Naxçıvan işğal edildikdən sonra qraf Qudoviç çara göndərdiyi raportunda yazırdı ki: "...Naxçıvan qalası müqavimətsiz olaraq Ümumrusiya ordusu tərəfindən tutuldu..." (1, sənəd 458, s. 248).

Naxçıvan rus qoşunları tərəfindən tutulduqdan sonra Nebolsin Qafqazın baş komandanı qraf Qudoviçin adından Naxçıvan əhalisinə (ağsaqqallara, ruhanilərə və b.) müraciət etdi: "...Siz böyük şöhrətə malik ordunun Naxçıvan vilayətinə gəldiyini bilirsiniz. Naxçıvan bizim ordumuz tərəfindən tutuldu. Əlahəzrət imperatorun ordusu həmişəlik olaraq Naxçıvan vilayətində qalacaqdır. Əgər siz qayda-qanunu sədaqətlə yerinə yetirəsiniz, o halda mən imperator həzrətlərindən hər cür güzəşt etməyi xahiş edəcəyəm..." (1, s. 267). QAKA-nın 267-ci səhifəsində-475-ci sənəddə general-feldmarşal Qudoviçin Şıxəli bəyə yazdığı 27 noyabr 1808-ci il tarixli məktubunda rus komandanlığı tərəfindən Şıxəli bəyin xidmətləri ilə bərabər, onun igidliyi haqqında yazılmışdır: "Sizin Ümumrusiya imperiyasına olan xidmətiniz və sədaqətiniz haqqında xəbərim var. Sizə öz minnətdarlığımı bildirmək mənə xoşdur və sizi inandırıram ki, bu xidmətləriniz haqqında Əlahəzrət imperatora məlumat verməklə yanaşı, həm də sizin xeyrinizə olaraq zəmanət verəcəyəm".

Qraf Qudoviç başda olmaqla İrəvan üzərinə yürüş müvəffəqiyyətsizliklə nəticələndikdən sonra rus qoşunları Naxçıvanı da tərk edərək geriye döndülər.

Belə bir siyasi şəraitdə rus qoşunlarının geri qayıtmasından xəbəri olmayan Abbas Mirzə 1808-ci il 22-si noyabrda qardaşına yazdığı məktubda “vəziyyətin acınacaqlı şəkil alması barədə şikayət edir və fərarilərin sayının çoxalmasından söz açır, Naxçıvan və İrəvan əhalisinin rusların tərəfinə keçməsindən xəbər verirdi” (6, s. 93).

Yenidən Rusiyaya qarşı hərbi əməliyyata başlamaq qərarına gələn Abbas Mirzə 1809-cu ildə öz ordusu ilə Naxçıvana gəldi. Naxçıvanda topladığı qoşunlarını Abbas Mirzə 1810-cu ilin iyun ayında üç dəstəyə ayırdı və onları Qarabağ, Gəncə, Şamaxı-Pəmbək istiqamətində döyüşə göndərdi. Lakin tezliklə rus qoşunlarının təzyiqi nəticəsində geri dönməyə məcbur olan İran döyüşçüləri general-mayor Lisaneviçin dəstəsi tərəfindən təqib olunaraq Naxçıvan qalasında sığınacaq tapdılar. Rus mənbələrinin təhlilindən məlum olur ki, iqlim şəraitinin pisləşməsi, ərzaq çatışmazlığı və b. səbəblərə görə rus qoşunları düşməni təqib etməkdən əl çəkildilər.

1811-ci ilin sonu-1812-ci ilin əvvəllərində müharibənin gedişində müvəqqəti olaraq fasilə yarandı. Qısamüddətli fasilədən yararlanmaq məqsədilə İran komandanlığı arxada vəziyyəti normallaşdırmağı və qaydaya salmağı qərara aldı. Məlumatlara görə 1812-ci ildə Kalbalı xan yenidən Naxçıvan taxtına əyləşdi. İngilis təlimatçılarının yaxından köməyi və yardımı ilə yenidən təşkil edilən İran ordusu Cənubi Qafqazda hərbi əməliyyatlarını genişləndirdi. Bunun əsas səbəblərindən biri də Rusiyanın digər bir cəbhədə-Napoleon Fransasına qarşı Vətən müharibəsi aparması idi. Bundan istifadə edən İran komandanlığı müvəqqəti də olsa, müəyyən üstünlüklər qazanmağa nail olmuşdu. Məlum olduğu kimi, birinci Rusiya-İran müharibəsi haqqında Rusiya tarixşünaslığında kifayət qədər əsər yazıldığından onun gedişatı haqqında danışmağa əsas görmürük. Bu müharibənin Naxçıvan bölgəsinin siyasi tarixi ilə əlaqəli olan məsələləri aktuallıq kəsb etdiyindən bu barədə bir neçə söz deməyi vacib hesab edirik. Rus mənbələrinin təhlilindən belə məlum olur ki, bu müharibə həm İran, həm də Rusiya tərəfdən canlı qüvvələrin məhv olmasına, Azərbaycan ərazisinin və onun ayrılmaz tərkib hissəsi olan Naxçıvanın müharibə meydanına çevrilməsinə gətirib çıxardı. Müharibələrin təbiətinə uyğun olaraq ölüm, dəhşət və dağıntı adi hala çevrilmişdi. Şəhər və kəndlərin dağılıb xarabazarlığa çevrilməsinə səbəb olan bu müharibə zamanı əkin sahələri və suvarma sistemləri sıradan çıxdı, xeyli günahsız insan, o cümlədən yüzlərcə uşaq, qadın, qoca məhv edildi. Bölgənin təsərrüfatına, duz sənayesinə ciddi ziyan dəydi.

Araşdırmalar belə söyləməyə əsas verir ki, 1810-cu ilin aprel ayında İran şahının təklifi ilə Əsgəranda Rusiya ilə İran arasında danışıqlar başlanmışdı. Həmin danışıqlarda ruslar İrəvan və Naxçıvanı, iranlılar isə Talış tələb edirdilər. Lakin tərəflər heç bir razılığa gələ bilmədilər və Əsgərani tərk etdilər (12, s. 240).

Tarixdən məlum olduğu kimi, İranı Rusiya ilə müharibəyə sövq edən Napoleon Fransası Rusiya ilə müharibədə biabircasına məğlub edildi və Tilzit müqaviləsini imzaladı. Belə bir siyasi şəraitdə İran şahı məcbur oldu ki, sülh

istəsin və danışıqlara başlasın. İngiltərə hökuməti dəfələrlə bu sülh danışıqlarını pozmağa çalışdı və müəyyən təxribat xarakterli əməllərə əl atdı. Lakin bütün bunlara baxmayaraq 1813-cü il oktyabrın ayının 12-də Gülüstan kəndində İranla Rusiya arasında sülh müqaviləsi imzalandı. Həmin müqavilənin şərtlərinə görə, İran tərəfi Şimali Azərbaycan xanlıqlarına, Gürcüstanın şimal hissəsinə və Dağıstana olan iddialarından Rusiyanın xeyrinə əl çəkməyə məcbur oldu. 1813-cü il müqaviləsinə görə, İrəvan, Naxçıvan və Cənubi Azərbaycan xanlıqları İranın tərkibində qaldı. Başqa sözlə, Rusiya Gülüstan müqaviləsilə Naxçıvan və İrəvan xanlıqlarını işğal edə bilmədi və Naxçıvan hüquqi cəhətdən İrandan asılı vəziyyətdə qaldı.

1826-cı il iyul ayının 16-da İran ordusu müharibə elan etmədən Şimali Azərbaycan ərazisinə daxil oldu. 1826-cı il iyulun 30-da A.P.Yermolovun I Nikolaya göndərdiyi raportunda deyilirdi ki, "İran qoşunları Araz çayını keçib Qarabağa daxil olurlar" və sərhədi möhkəmləndirməyi sürətləndirməyi xahiş edirdi (2, s. 545). İxtiyarında cəmi iki batalyon olan sərhəd vilayətinin rəisi Sevarsamidze Pəmbək tərəfə geri çəkilmək məcburiyyətində qaldı (5, s. 50). 1826-1828-ci illər ikinci Rusiya-İran müharibəsində də əsas hədəf olaraq İrəvan və Naxçıvan xanlıqlarını işğal etmək Rusiyanın müharibə planında başlıca vəzifələr dəndən biri idi. Məlumatla görə ilk vaxtlarda heç bir müqavimətə rast gəlməyən İran qoşunları böyük bir ərazini ələ keçirə bildilər. Rusiya üçün müharibənin ilk mərhələsi barədə "XIX əsr və XX əsrin əvvəllərində Rusiyanın xarici siyasəti" adlı rus mənbəsində (2, s. 589-590) xeyli məlumat vardır. Lakin Yermolovun general Mədətova hücumu keçmək haqqında verdiyi əmrədən sonra vəziyyət dəyişdi. Müharibənin ilk aylarından bir qədər sonra ruslar öz niyyətlərini – İrəvan və Naxçıvan xanlıqlarını işğal etməyi gerçəkləşdirmək üçün real addımlar atmağa başladılar. Rus mənbələrinin təhlilindən belə məlum olur ki, rus qoşunlarının baş qərargahı 1826-cı ilin sonunda qarşıdakı hərbi yürüş barədə iki layihə işləyib hazırlamışdı. Paskeviçin bəyəndiyi layihəyə əsasən düşməni gözlənilməyən yerdən zərbə endirilir, İrəvan və Naxçıvan xanlıqları gözlənilmədən başqa vilayətlərdən tamamilə ayrı salınırdı. Əsas zərbə isə Təbrizə endirilirdi (4, s. 687). Yermolov isə mövcud qüvvələrlə İrəvan xanlığını tutmaqla kifayətlənməyi, qalalarda ermənilərdən istifadə etməyi, ümumiyyətlə, bütün erməniləri silahlandırmağı tələb edirdi (4, s. 184). I Nikolay Yermolov tərəfindən bəyənilən layihəni təsdiq etdi. Beləliklə, əsas zərbənin İrəvan xanlığına endirilməsi qərarlaşdırıldı. Yeri gəlmişkən Yermolovla aralarındakı ixtilaflar və çarın Yermolovun layihəsini təsdiq etməsi Paskeviçi Qafqazı tərk etməyi məcbur etdi. Lakin vəzifədən azad olunmaq üçün müraciət etməyə hazırlaşan Paskeviç martın 28-də baş komandan təyin olundu və öz səlahiyyətlərini yerinə yetirməyə başladı (5, s. 51-52).

Mənbələrdə Naxçıvanda ruslara qarşı hər hansı bir müqavimət göstəriləndiyi barədə məlumat yoxdur. Naxçıvana doğru hərəkət edən Eristovun qoşunları Xok kəndi yaxınlığında Abbas Mirzənin ordusu ilə üz-üzə gəldi və Xokda çox

dəhşətli bir döyüş oldu (9, s. 45). 1827-ci il iyunun 26-da rus qoşunları Naxçıvanı ələ keçirdilər. Bu barədə bəhs edən rus müəllifi İ. Yenikolopov yazırdı ki, Naxçıvanda möhkəmlənmək üçün Paskeviç qoşunların müəyyən hissəsini burada saxlayaraq əsas qüvvələri şəhərin cənub-qərbində 8 verstlik məsafədə yerləşən Abbasabad qalası üzərinə yeritdi (5, s. 67). Fikrinə davam edən rus müəllifi yazırdı: “Rus qoşunlarının “Cavan bulağı” yaxınlığındakı döyüşdə (bu döyüş 1827-ci il iyulun 5-də olmuşdu – Y.R.) İran qoşunlarını ağır məğlubiyyətə uğratmasına baxmayaraq Abbasabad qalasını tutmaq o qədər də asan olmadı. Qriboyedov qalanın təslim olmasına nail ola bildi. İyul ayının 6-da Ehsan xan qarnizonun müqavimət göstərən hissəsini zərərsizləşdirdi və ayın 7-də şəhər Abbasabad qalasının qapıları açıldı” (5, s.68). Rus şərqsünası K.N.Smirnovun kitabında (9, s. 44) qalanın ruslar tərəfindən tutulması, P.İ.Kovalevskinin əsərində (8, s. 250-251) Abbasabadın alınması və Cavanbulaq döyüşü, qalanın tarixi və onun Rusiya-İran münasibətlərində yeri barədə tədqiqatçı M.Quliyevin məqaləsində (10, s. 47-50) xeyli məlumatlar vardır.

Rus mənbələri xəbər verir ki, 1827-ci il iyul ayının 19-da A.S.Qriboyedov baş tərcüməçi A.Bakıxanovla birlikdə axşama yaxın Abbas Mirzənin düşərgəsinə gəldi. Sülh danışıqları Qaraziyəddin adlı yerdə bir neçə gün davam etdi. Yeri gəlmişkən Abbas Mirzə ilə diplomat A.S.Qriboyedov arasında aparılan danışıqlar barədə rus mənbələrində (5, s. 70-73; 3, s. 562, 568 və b.) geniş və ətraflı məlumatlar verilmişdir. Öz komandanlığı ilə razılaşmaya əsasən Qriboyedov İrəvan və Naxçıvan vilayətlərinin Rusiyaya güzəştə gedilməsini və hərbi təminat ödənilməsini, Abbas Mirzə isə on aya qədər hərbi əməliyyatları dayandırmaq və ümumiyyətlə, müharibəni qurtarmaq üçün müəyyən konkret şərait yaradılmasını təklif edirdi. Nəticədə tərəflər heç bir razılığa gələ bilmədilər (5, s. 69). Rus tarixçisi P.İ.Kovalevski “Qafqazın Rusiya tərəfindən işğalı” adlı kitabında yazırdı: “Paskeviç iki xanlığı – İrəvan və Naxçıvanı, Talış xanlığının iranlılardan təmizlənməsini və 30 milyon təminat ödənilməsini tələb edirdi. Bu təminat ödənilməyəcəyi təqdirdə bütün Azərbaycan vilayəti Rusiyanın tərkibinə birləşdiriləcəkdə” (8, s. 254).

Mənbələrin müqayisəli təhlili belə söyləməyə əsas verir ki, İran komandanlığı rus qoşunlarının üstünlüyünü görsə də, hər halda iki vilayətin-İrəvan və Naxçıvanın könüllü şəkildə itirilməsinə razı deyildi. Fikrimizcə, Abbas Mirzə ilə danışıqlarda uğur əldə edilməməsinin bir səbəbi də iyul ayının dəhşətli istilərinə dözə bilməyən rus qoşunlarının Eristovun komandanlığı altında Qarababaya çəkilməsi ilə əlaqədar idi. Rus müəllifi İ.Yenikolopovun qənaətinə görə “qalada qarnizonun müəyyən hissəsini saxlayan rus qoşunlarının döyüşən ön hissələri iyul ayının 19-da Abbasabad yaxınlığından hərəkətə başladı və ayın 23-də dincəlmək və istirahət etmək üçün Qarababa kəndinə gəldi” (5, s. 76).

Rus ordusunun əsas hissəsi Paskeviçin komandanlığı altında İran qoşunlarının toplandığı İrəvan, Sərdarabad və Eçmiədzin (Üçkilsə-Y.R.) istiqamətində hərəkət etdi. Məlumatla görə, bu vaxt böyük bir qüvvə ilə İrəvan istiqamətinə

də hərəkət etməyə başlayan Abbas Mirzə Eçmiədzinə gəlib çatdı. Belə bir vəziyyət rus komandanlığını ciddi narahat etməyə başladı və Təbrizdən əvvəl İrəvan qalasını tutmaq əsas məqsəd kimi qarşıya qoyuldu. Bu barədə bəhs edən bir rus mənbəsində yazılırdı ki, “Peterburqdan göndərilmiş əmrə deyilirdi ki, Abbasabad qalası kimi İrəvan qalasını da götürməli və bu qala Türkiyə ilə qarşıdakı müharibədə döyüş əməliyyatlarının sonuncu məntəqəsi olmalıdır” (5, s. 76). Bu fakt İrəvanın ruslar üçün mühüm strateji əhəmiyyət kəsb etdiyini və onların bu qalanı işğal etməkdə ısrarlı olduqlarını bir daha sübut edir.

Müasirlərin şahidliyinə görə, hələ 1827-ci ilin aprel ayında İrəvan sakinləri öz ailələri ilə birlikdə şəhəri tərk etmiş və qalada sığınacaq tapmışdılar. Əldə olan məlumata görə sərdar Həsən xan İrəvanın işğalınadək o qədər də böyük olmayan Cəfərabad qalasında yerləşmiş, sonra isə İrana qaçmışdı. İrəvanlıların müqavimətini qırmaq və bölgənin işğalını sürətləndirmək üçün rus ordusu mühüm strateji mövqedə yerləşən Sərdarabad qalasını mühasirəyə aldı. Rus müəllifinin fikrinə görə “bu qalada olan buğda və digər ərzaq ehtiyatı ilə rus qoşunlarını ay yarımından artıq müddətdə qidalandırmaq olardı. Belə bir zəngin ərzaq və qida ehtiyatı ilə İrəvanın uğurla mühasirə edilməsini də təmin etmək mümkün idi” (5, s. 77-78). Rus qoşunları ilə İran sərbazları arasında həlledici döyüş 1827-ci il avqustun 17-də Əştərək və Uşaqan kəndləri yaxınlığında baş verdi. Bu döyüşlər barədə Cənubi Qafqaza sürgün edilmiş və şəxsən həmin döyüşlərin iştirakçısı olmuş dekabrist E. Laçinovun qeydlərində (5, s.85) maraqlı məlumatlar verilmişdir. Biz isə bu döyüşlər barədə rus mənbələrindən əldə etdiyimiz məlumatlar əsasında deyə bilərik ki, həmin döyüşlər əslində Sərdarabad qalasının taleyini həll etdi. Avqustun 27-də rusların əsas qüvvələri Qarababanı tərk etdilər. 1827-ci il sentyabrın 20-də Sərdarabad qalası təslim oldu. İrəvan qalasını mühasirəyə alan ruslar bundan sonra üç istiqamətdən hücumə başladılar. Altı günlük gərgin mübarizədən sonra 1827-ci il oktyabrın 21-də İrəvan qalası təslim oldu. Bir rus mənbəsində mühasirə prosesinin və qalanın işğalının bilavasitə iştirakçısı olan K. Şuliginin bu barədə verdiyi ətraflı məlumatlar xüsusilə maraqlıdır (5, s. 78). Həmin rus mənbəsinin 88-ci səhifəsində müəllif bildirir ki, “3 min nəfər İran sərbazı əsir alındı, qalanın komendantı Sübhanqulu xan, 35 top, 2 qaubitsa, 9 mortir və 4 bayraq rus qoşunlarının əlinə keçdi. Ruslardan isə 1 zabit və 4 əsgər öldürüldü, 2 zabit və 36 əsgər yaralandı”. Rus müəllifi fikrinə davam edərək yazırdı: “Abbasabadın və İrəvanın götürülməsinin ardınca 1827-ci il oktyabr ayının 6-da üç nəfərdən: general Krassovskidən, erməni yepiskopu Nersesdən və İrəvan qalasının komendantı podpolkovnik Borodindən ibarət müvəqqəti idarə yaradıldı. Naxçıvan xanlığının və Ordubad dairəsinin idarəsi Ehsan xana və onun qardaşı Şıxəli bəyə həvalə edildi” (5, s. 90).

İşğaldan sonra Naxçıvanı komendant üsuli-idarəsi ilə idarə etməklə yanaşı, Ehsan xan rus dövlətinin qanunlarına da tabe olmağa məcbur idi. 1826-1828-ci illər ikinci Rusiya-İran müharibəsindən əvvəl Fətəli şah Ehsan xanı Abbasabada komendant təyin etmişdi. Belə bir təyinat İran şahı tərəfindən diplo-

matik bir gediş kimi qiymətləndirilməlidir. Zənnimizcə, bu cür taktikanı seçməklə Fətəli şah Naxçıvan hakimlərinin, xüsusilə kəngərli tayfasının rəğbətini qazanmağa çalışırdı. Rus qafqazşünası Rudolf Nikolayeviç qraf Paskeviçin 19 may 1831-ci il tarixli raportuna istinadən yazırdı: “O zaman Ordubadda olarkən Ehsan xan Araz çayını keçmək istəyən 1000-dən artıq İran atlısının qarşısını 10 gün ərzində kəsib saxlaya bilmişdi. Bu qoşunlar iki sərbaz batalyonu və artille-riya ilə gücləndirilsə də o, əvvəl şəhərdə, sonra isə qalada daldalanaraq bizim qoşunlar gəlib çıxana kimi ən ağır vəziyyətə baxmayaraq yüksək cəsurluq nümunəsi göstərmişdir” (7, s. 30). Belə hesab edirik ki, Ehsan xana münasibət məsələsində doğru və düzgün fikirlər tədqiqatçı M.Quliyevin məqaləsində (11, s. 5) verilmişdir. Biz müəllifin “I Ehsan xanın və onun süvarilərinin barışmadığı əsas məsələ Naxçıvanın “Erməni vilayəti” kimi qondarma adla çağırılması olmuşdur” fikri ilə tam razıyıq. O, çox düzgün və haqlı olaraq yazır ki, “Naxçıvan xanları boyunduruqdan yaxa qurtarmaq üçün Rusiya ilə müttəfiqliyi seçmişdilər. Rus tarixçiləri haqlı olaraq yazırlar ki, əgər I Ehsan xan olmasaydı, Paskeviç qalib ola bilməzdi. O, bu məsələdə I Ehsan xana borcludur” (11, s. 5).

Paskeviç Abbas Mirzənin diqqətini İrəvandan yayındırmaq məqsədilə general Eristova Qarababadakı əsas qüvvələri Naxçıvanda yerləşdirməyi təklif etdi. Bundan sonra heç bir müqavimətə rast gəlməyən Eristov tezliklə Təbrizə aparan yola çıxdı. Qərargahın rəisi vəzifəsini icra edən Muravyov da Təbrizə hücum etmək məqsədilə Naxçıvana tələsdi. Artıq oktyabr ayının 13-də şəhər rusların əlində idi (5, s. 91). 1827 və 1828-ci ilin əvvəllərində rus qoşunlarının Cənubi Azərbaycan ərazisində yeni hücumları və qazandığı qələbələr İran rəsmilərini qorxuya saldı. Məğlubiyyətilə barışmağa məcbur olan İran hökuməti sülh istədi. “Təbrizin rus qoşunları tərəfindən götürülməsindən sonra sülh istəmək məcburiyyətində qalan İran hökuməti İrəvan və Naxçıvan xanlıqlarının Rusiyaya güzəştə gedilməsi ilə də razılaşdı. Belə bir şəraitdə Paskeviç danışıqlara başlamağa razı oldu və tərəflər arasında Dehqarqan adlı yerdə danışıqlar başlandı” (5, s. 95).

İlk konfrans noyabr ayının 10-da saat 12-də başladı. Rus nümayəndə heyəti aşağıdakı şərtləri irəli sürürdü: 1) İki xanlığın-İrəvan və Naxçıvanın Rusiyaya güzəşt edilməsi, 2) Talış xanlığının iranlılardan təmizlənməsi, 3) 15 kurur (bu 30 milyon gümüş manata bərabərdir-Y.R.) təzminat ödənilməsi. Sonuncu maddə-təzminat məsələsi İran tərəfindən qəbul edilməyəcəyi təqdirdə bütün Azərbaycan vilayətlərinin Təbrizlə birlikdə Rusiyaya birləşdiriləcəyi Paskeviç tərəfindən xüsusi olaraq diqqətə çatdırıldı (5, s. 96). Yeri gəlmişkən bu fikir rus müəllifi P.İ. Kovalevski tərəfindən də təsdiq edilmişdir (8, s. 254). Konfransın ayın 11-də (2-ci iclas) və 26-da (3-cü iclas) keçirilən iclaslarından sonra məlum oldu ki, İran şahı Rusiyanın tələb etdiyi təzminatın cəmi 10 kururunu ödəməyə razıdır. Növbəti iclaslar barədə rus mənbəsində yazılırdı: “Konfransın dördüncü və beşinci iclaslarından (29 noyabr və 9 dekabr) sonra Tehrana göndərilmiş kapitan Volxovski bildirirdi ki, İran hökuməti rus qoşunları Azərbaycanı (Cənubi

Azərbaycanı-Y.R.) tərk etdikdən sonra ilk 5 kururu ödəməyə razıdır. Belə bir qərar vaxt udmağa çalışan və təcili kömək üçün Türkiyənin vədinə inanan İranın danışıqlardan uzaqlaşdırılması ilə nəticələndi. Dekabr ayının 21-də konfransın altıncı iclasına toplaşan nümayəndələr işi dayandırmaq məcburiyyətində qaldılar” (5, s. 96-97). Hücumu davam etdirən rus qoşunlarının təzyiqi nəticəsində 1828-ci il yanvarın 25-də Ərdəbil, sonra Urmiyə, Marağa və Miyanə müqavimətsiz işğal edildi.

Beləliklə, 1828-ci il fevral ayının 6-da Miyanə yaxınlığında kiçik Türkmənçay kəndində sülh danışıqlarına başlandı. Fevral ayının 10-da yarımçıq qalmış və sayca yeddinci iclas öz işinə başladı (5, s. 99). Həmin gün – 1828-ci il fevralın 10-da Rusiya ilə İran arasında imzalanmış Türkmənçay müqaviləsinin üçüncü maddəsinə görə, İrəvan və Naxçıvan xanlıqları Rusiyaya birləşdirildi. Gülistan müqaviləsinin şərtlərini bir daha təsdiq edən Türkmənçay müqaviləsinə görə, İran gümüş pulla 20 milyon manat həcmində təzminat verməli idi. Dördüncü maddə hər iki dövlət arasında sərhəd xəttini müəyyən edirdi. Naxçıvan xanlığının işğalı ilə Şimali Azərbaycanın Rusiya tərəfindən işğalı başa çatdırıldı.

ƏDƏBİYYAT

1. Акты собранные Кавказской Археографической комиссией / Под ред. А.Берже. Т. III, Тифлис, 1869, 757 с.
2. Внешняя политика России XIX и начала XX в. Документы Российского министерства иностранных дел. Москва: Наука, 1985, 926 с.
3. Грибоедов А.С. Сочинение, Москва, 1953, 771 с.
4. Дубровин Н. История войны и владычества русских на Кавказе. Т. III-V, СПб., 1886.
5. Ениколопов И. Грибоедов и Восток. Ереван, 1954, 183 с.
6. Ибрагимбейли Х.М. Россия и Азербайджан в первой трети XIX в. Москва, 1969, 288 с.
7. Иванов Р.Н. Əlahəzrətin general-adyutantı. Москва, 2008, 367 с.
8. Ковалевски И.П. Завоевание Кавказа Россией. СПб., 1904, 334 с.
9. Смирнов К.Н. Материалы по истории и этнографии Нахичеванского края. Баку: Озан, 1999, 156 с.
10. Quliyev M. Abbasabad qalasının tarixi, Rusiya-İran münasibətlərində onun yeri // NDU-nun elmi əsərləri, 5 (25), Naxçıvan: Qeyrət, 2008, s. 47-50.
11. Quliyev M. General-mayor I Ehsan xan Naxçıvanski (Kəngərli) və general-feldmarşal İvan Paskeviçin münasibətlərində Naxçıvan xanlığının tarixinə dair bəzi qeydlər. “Şərq qapısı” qəz., 29 avqust 2009-cu il.
12. Həsənov H. Naxçıvanın çar Rusiyası tərəfindən işğalı // Naxçıvan: Tarixi gerçəklik, müasir durum, inkişaf perspektivləri. Bakı: Təhsil, 2006, s. 235-246.

Яшар Рагимов

ОККУПАЦИЯ НАХЧЫВАНА НА ОСНОВЕ РУССКИХ ИСТОЧНИКОВ

В статье на основе русских источников исследованы факты и материалы, касающиеся оккупации Нахчывана в произведениях русских авторов того периода – А.С.Грибоедова, К.Дубровина, И.Ениколопова, И.Ковалевского и др. Исключая проармянскую позицию и определенные недостатки, русские источники XIX века являются ценными и незаменимыми для изучения истории края.

Ключевые слова: *оккупация, источник, войска, автор, позиция, регион.*

Yashar Rahimov

OCCUPATION OF NAKHCHIVAN ON THE BASIS OF RUSSIAN SOURCES

Facts and materials concerning occupation of Nakhchivan in works of Russian authors of that period such as A.S.Griboyedov, K.Dubrovin, I.Enikolopov, I.Kovalevski etc. are investigated on the basis of Russian sources in the paper. The author of the paper has concluded that Russian sources of XIX century excepting Proarmenian position and certain shortcomings are valuable and irreplaceable for studying of history of this region.

Key words: *occupation, source, armies, author, position, region.*

(Akademik İ.M.Hacıyev tərəfindən təqdim edilmişdir)

AZƏRBAYCAN MİLLİ ELMLƏR AKADEMİYASI NAXÇIVAN BÖLMƏSİNİN XƏBƏRLƏRİ
İctimai və humanitar elmlər seriyası, 2011, № 3

ИЗВЕСТИЯ НАХЧЫВАНСКОГО ОТДЕЛЕНИЯ НАЦИОНАЛЬНОЙ АКАДЕМИИ НАУК АЗЕРБАЙДЖАНА
Серия общественных и гуманитарных наук, 2011, № 3

NEWS OF NAKHCHIVAN SECTION OF AZERBAIJAN NATIONAL ACADEMY OF SCIENCES
The series of social and humanities sciences, 2011, № 3

FƏXRƏDDİN CƏFƏROV
Naxçıvan MR Arxiv İdarəsi
E-mail: FexreddinCeferov@mail.ru

NAXÇIVAN POLİSİNİN TARİXİ VƏ DÖVLƏTÇİLİYƏ SƏDAQƏTİ

Azərbaycan xalqının tarixi müqəddaratında, inkişaf və tərəqqisində, müstəqillik uğrunda mübarizəsində polis orqanlarının çox mühüm yeri və rolu vardır. Hələ qədim dövr və orta əsrlərdən etibarən özünəməxsus şəkildə (darğalar) fəaliyyət göstərən polis orqanları Azərbaycanın Rusiya işğalı, Cümhuriyyət, Sovet Respublikası və müstəqillik dövrlərinin hər birində ciddi formalaşma, təşkilatlanma prosesləri keçirmiş, yüksələn xətlə inkişaf etmişdir. Geniş mənada Azərbaycan polisinin ayrılmaz tərkib hissəsi olan Naxçıvan polisi keçdiyi yolun özünəməxsusluğuna, yerləşdiyi regionun coğrafi mövqeyinə, apardığı mübarizənin parlaq səhifələrinə görə və cinayətkarlığa qarşı mübarizədə öz qətiyyətli sözünü demişdir.

Açar sözlər: *Bəhrəm xan Naxçıvanski, Araz-Türk respublikası, Naxçıvan İnqilab Komitəsi, Daxili İşlər Nazirliyi, Heydər Əliyev.*

Azərbaycan polisi tarixi ənənələrinə sadıq qalaraq hər hansı siyasi quruluşdan asılı olmayaraq xidməti borcunu şərəflə yerinə yetirmiş, mənəvi-psixoloji durumunu daim saflaşdırmaqla, dövlətinə, xalqına sadıq qalmaqla cinayətkarlığa qarşı barışmaz mübarizə aparmış, ictimai qaydanın qorunması, cinayət əməli törədib istintaqdan gizlənən şəxslərin tutularaq istintaqa təhvil verilməsi, aidiyyəti

məsələlər üzrə istintaq və təhqiqat işinin həyata keçirilməsi, yol hərəkəti təhlükəsizliyinin təmin edilməsi və digər vəzifələri layiqincə yerinə yetirmiş, ərazi və bütövlüyümüzün qorunmasında öncüllərdən biri olmuş, bu yolda şəhidlər vermişdir.

Naxçıvan polisi də yarandığı vaxtdan bu günədək ictimai asayişin keşiyində mərdliklə dayanmış, istər qəza dövründə, istər Araz-Türk Respublikası, istər sovetlər birliyi, istərsə də müstəqillik qazandığımız dövründə cinayətkarlığa qarşı mübarizədə öz qətiyyətli sözünü demişdir.

Naxçıvan xanlığı Rusiyaya birləşdirildikdən sonra polis rəsmi orqan kimi fəaliyyətə başlasa da ilk Naxçıvan qəza Polis İdarəsinin əsası 10 aprel 1840-cı ildə qoyulur. Eyni zamanda, Naxçıvanda və Ordubadda şəhər polis idarəsi yaradılır (1, s. 3).

Naxçıvan və Ordubad şəhər polis idarələri 1868-ci ildə Naxçıvan qəza polis idarəsinə birləşdirilir.

Bildiyimiz kimi, müxtəlif zamanlarda dövlətin quruluşundan asılı olmayaraq onun ictimai qayda-qanun gözləyən, sabitliyi təmin edən sistemə həmişə ehtiyacı olub. Ona görə bir dövlət hakimiyyəti başqa dövlət hakimiyyəti ilə əvəzlənən kimi başqa sistemlərlə yanaşı ilk növbədə özünün hüquq- mühafizə orqanını yaradıb. Hələ 3 noyabr 1918-ci ildə (2, s. 68) Araz-Türk Respublikası yaranan kimi başqa nazirliklərlə onun öz Daxili İşlər Nazirliyi yaradılmış və Bəhrəm xan Naxçıvanski nazir təyin edilmişdir. Araz-Türk Respublikası 1919-cu ilin martında öz dövrünü başa vurdusa da, bu dövlət quruluşu bölgənin qüvvələrinin ermənilərə qarşı birləşdirilməsində, ərazinin erməni işğalından qorunmasında əhəmiyyətli rol oynamışdır (3, s. 44).

1918-1919-cu illərdə çox mürəkkəb bir dövrdə yaranmış və fəaliyyət göstərmiş Araz-Türk Respublikasının qısa müddətli fəaliyyəti nəticəsində əldə edilmiş nailiyyətlər təkcə o dövr üçün yox, Naxçıvan bölgəsinin sonrakı taleyi və gələcəyi üçün çox böyük əhəmiyyətə malikdir.

28 iyul 1920-ci ildə XI rus ordusunun Naxçıvana gəlməsi ilə əlaqədar Naxçıvanda sovet hakimiyyəti elan edilir və İnqilab Komitəsi yaradılır. Naxçıvan İnqilab Komitəsinin 10 oktyabr 1920-ci il tarixli qərarı ilə İnqilab Komitəsinin nəzdində Daxili İşlər Şöbəsi yaradılır (4, s. 1, iş 1, v. 9-10). 1921-ci ilin yanvar ayında Daxili işlər şöbəsi nəzdində Naxçıvan fəhlə kəndli baş milis idarəsi təşkil edilir (5, s. 5a, is 28, v. 36).

Naxçıvan Mərkəzi İcrayyə Komitəsinin 18 yanvar 1924-cü il tarixli birinci plenumun qərarı ilə Daxili İşlər şöbəsi Komissarlığa çevrilmişdir (6, s. 2, iş 8, v. 16-17). Komissarlıq tərəfindən Naxçıvan ölkə fəhlə-kəndli milisi idarəsinin əsasnaməsinə yenidən baxılaraq təsdiq edilmişdir. Əsasnamədə göstərilmişdir ki, Naxçıvan Baş Milis İdarəsi Naxçıvan Daxili İşlər Komissarlığının tərkibində olmaqla müstəqil idarə sayılır. Naxçıvan ölkəsində olan bütün milis şöbələri Baş Milis İdarəsinin tabeliyində olur. Əsasnamənin başqa maddələrində göstərilir ki, Baş Milis İdarəsi respublikada milis xətti ilə keçirilən tədbirlərin təşkilat-

çısıdır. Onun işinə yalnız Daxili İşlər Komissarlığı nəzarət edə bilər (7, s. 1, iş 153/27, v. 1; s. 1, iş 597, v. 4).

1920-1940-cı illərdə milis əməkdaşları xaricdən göndərilən və daxildəki müəyyən qüvvələrə qarşı fəal mübarizə aparmış, dincliyin və asayişin qorunmasında mətinlik göstərmiş və hər cür cinayətkar ünsürlərə qarşı mərdliklə vuruşmuşlar.

Böyük Vətən müharibəsi başladıqdan sonra müharibə dövrünün qaydalarına uyğun olaraq, Naxçıvan MSSR-də də geniş səfərbərlik həyata keçirildi. Müharibənin ilk həftəsi 5 min nəfərdən çox naxçıvanlı ordu sıralarına çağırıldı, 10 mindən çox əhali isə xalq qoşununa, qırıcı batalyonlara cəlb olundu (8, s. 241-242). Müharibə illərində milis işçilərinin də alman-faşist işğalçılarına qarşı apardıqları mübarizənin şanlı tarixi vardır. Həmin illərdə Azərbaycandan 800-dən çox (9, s. 241-242), eləcə də Naxçıvan Muxtar Respublikasından 50-ə yaxın milis işçisi cəbhələrə getmişdir. Həmin milislərdən geri qayıtmayanlar da oldu.

Oğul və qızlarımızın, həmçinin milis işçilərimizin ön cəbhədə mərdliklə vuruşmalarından ruhlanan Naxçıvan MSSR zəhmətkeşləri, o cümlədən Daxili İşlər Komissarlığında çalışan milis işçiləri öz fəaliyyətlərini bir an belə zəiflətməmişlər. Onlar asayişin qorunmasında, və müdafiə fonduna yardımın daha da inkişaf edib artmasına xeyli köməklik göstərmişlər.

7 noyabr 1942-ci il tarixli “Şərq qapısı” qəzeti yazırdı: “Muxtar Respublikanın zəhmətkeşlərinin şanlı Qızıl ordumuzun döyüşçülərinə bayram qabağı sovgat göndərməyi sürətlə davam etdirilir. Bu sahədə Naxçıvan MSSR Daxili İşlər Komissarlığının işçiləri daha fəal iştirak etmişlər. 12 gündə döyüşçülərə 828 ədəd qutu dolusu bayram sovgatı göndərmişlər” (10, 2007-ci il 1 iyul).

Müharibədən sonrakı dövrdə də qurumun əməkdaşları cinayətkarlıqla mübarizədə ciddi uğurlar qazanmış, ölkə daxilində qanunçuluğun, əmin-amanlığın qorunmasında misilsiz fədakarlıqlar göstərmişlər. 1946-cı ildən Xalq Daxili İşlər Komissarlığının əvəzində Daxili İşlər Nazirliyi yaradılmışdır. Müxtəlif illərdə bu qurum ictimai Asayiş Müəfəzə Nazirliyi adlansa da, sonra yenidən əvvəlki adı özünə qaytarmışdır.

Azərbaycanın bütün dövlət təsisatları kimi polis orqanının da inkişafı, elmi-texniki bazasının və kadr potensialının möhkəmlənməsi ulu öndər Heydər Əliyevin ölkəyə rəhbərlik etdiyi dövrə təsadüf edir. Məhz bu dövrdə daxili işlər orqanlarında qanunçuluq və peşəkarlıq, nizam-intizam, xidməti borca sədaqət prinsirləri ön plana çəkilmiş, mənfi hallarla daim qətiyyətli mübarizə aparılaraq dəyərli ənənələr inkişaf etdirilmişdir. Ümumilli lider Heydər Əliyev daxili işlər orqanlarının yüksək peşəkarlığa, dünyagörüşə malik kadrlarla komplektləşməsinə, dövlət idarəçiliyi sistemində Daxili İşlər Nazirliyinin önəmli yer tutmasına xüsusi diqqət, tələbkarlıq göstərmişdir. Təsədüfi deyil ki, daxili işlər orqanlarında bu gün fəaliyyət göstərənlərin bir çoxu Heydər Əliyev məktəbinin o zamanlı yetirmələridir.

XX əsrin sonlarında da polis öz qəhrəmanlıq ənənələrini qətiyyətlə davam etdirmiş, erməni faşizmi ilə ölüm-dirim savaşında ön sıralarda dayanmış-

dır. Ermənistanın Azərbaycana elan olunmamış müharibəsində daxili işlər orqanları 931 şəhid vermiş, 681 nəfər isə əlil olmuşdur. Azərbaycanın Milli Qəhrəmanı fəxri adı təsis olunduqdan sonra ilk dəfə bu ali təltifə 11 nəfər polis əməkdaşı layiq görülmüşdür. Milli dövlətçilik ideologiyası ilə silahlanan Naxçıvan polisi də azğın ermənilərin qarşısını qətiyyətlə almış, Naçıvanın bir qarış torpağı belə düşməyə təslim edilməmişdir. Bu yolda Naxçıvan polisi 16 nəfər şəhid vermiş, 76 nəfər əlil olmuşdur (11, 2010-ci il 16 yanvar).

1991-ci ildə Azərbaycan öz dövlət müstəqilliyini qazandıqdan sonra hakimiyyətin sərəştəsi və qətiyyəti olmayan şəxslərin əlinə keçməsindən istifadə edən cinayətkar ünsürlər qeyri-qanuni silahlı qruplaşmalar yaratmaqla öz cinayətkar əməllərini diqtə edir, xalqı təzyiq altında saxlayır, insan hüquqlarını kobud şəkildə pozurdular. Həmin vaxt Azərbaycanda rəhbərlik edənlər isə vəziyyəti bərpa etməkdə aciz idilər. Həmin illərdə xalqın idarəsi və təkidli tələbi ilə ümummilli lider Heydər Əliyev yenidən Azərbaycan dövlətinin səkanı arxasına keçməli oldu. Bu dövrdə Azərbaycanı ayrı düşərək həm iqtisadi, həm də siyasi blokadaya məruz qalmış Naxçıvan Muxtar Respublikası Ali Məclisinin Sədri işləyən Heydər Əliyev Naxçıvanda sabitliyin bərqərar edilməsinə nail olmuş, üçrəngli bayrağı dövlət bayrağı kimi qəbul etmiş, rus qoşunlarının Naxçıvanda olan hissələri gülərlə yola salınmış, muxtar respublikada milli müdafiə məsələləri öz həllini tapmış, erməni təcavüzkarları ilə dəfələrlə danışıqlar aparılmaqla qan tökülməsinin qarşısı qismən də olsa alınmışdır. Həmin dövrlərdə Naxçıvanda xalq cəbhəsi adı altında bir neçə cinayətkar qrup fəaliyyət göstərirdi ki, həmin qrupların zərərsizləşdirilməsində polis peşəkarlığına arxalanan ümummilli lider sabitliyin təminatçısı oldu. Tezliklə polis qüvvələrinin gərgin əməyi nəticəsində əllərdə olan qanunsuz silah, sursat və döyüş ləvazimatları yığılaraq dövlətə təhvil verildi. Erməni ekstremistləri tərəfindən törədilən cinayətlərin qarşısının alınması üçün sərhədlərdə polis postları yaradıldı. Bütün bunlarla yanaşı, o vaxtlar üçün döyüşlərdə nizamlı iştirak edə biləcək təlim görmüş silahlı qüvvə yalnız polis olduğundan, döyüşlərin ən qaynar yerlərində polis əməkdaşları rəşadətlə erməni təcavüzkarlarına qarşı vuruşmuşlar. Həmin vaxtlarda ulu öndər Heydər Əliyev qətiyyətindən qorxuya düşən işyarıtmaz məmurlar öz cinayətkar dəstələrinə arxalanaraq bir neçə dəfə dövlət çevrilişinə cəhdlər göstərsə də, öz inadlı mübarizəsindən dönməyən ulu öndərin dühası bütün bunların qarşısına keçilməz sədd çəkdi. Dövlət çevrilişlərinin qarşısının alınmasında Naxçıvan polisi heç bir dəvət gözləmədən öz liderinin arxasına getdi və həmin hadisələrin qarşısının alınmasında yaxından iştirak etdi.

1992-ci ildə Azərbaycan Respublikası daxili işlər orqanları sistemində fəaliyyət göstərən “milis”in adı dəyişdirilərək, hüquqi statusu saxlanmaqla “polis” adlandırılmışdır.

Ulu öndər Heydər Əliyev bütün fəaliyyəti boyu Azərbaycan polisinin sosial müdafiəsinin gücləndirilməsi istiqamətində mühüm addımlar atmış, daim onların qayğısına qalmışdır. Bu gün Heydər Əliyev siyasi kursunun layiqli da-

vamçısı ölkə Prezidenti cənab İlham Əliyev də polis orqanlarının fəaliyyətinin təkmilləşdirilməsinə xüsusi önəm verir, daxili işlər orqanlarının maddi-texniki bazasının gücləndirilməsi istiqamətində mühüm tədbirlər həyata keçirir.

Naxçıvan Muxtar Respublikası Ali Məclisin Sədri Vasif Talibovun diqqət və qayğısı nəticəsində Naxçıvan Muxtar Respublikasında da daxili işlər orqanlarının maddi- texniki bazasının ən müasir səviyyəyə çatdırılması sahəsində əməli təşkilatı tədbirlər işlənib həyata keçirilmişdir. Belə ki, Daxili İşlər Nazirliyinin mərkəzi aparatının inzibati binası da daxil olmaqla bütün ərazi, xətt polis orqanlarının inzibati binaları yenidən qurulmuş, xidməti avtomobillər ən yeni model xarici markalı avtomobillərlə əvəzlənmişdir. Təkcə son 2 il ərzində Babək Rayon Polis Şöbəsi, Nazirliyin Pasport Qeydiyyat və Miqrasiya Şöbəsi, Cəhri Polis Bölməsi, Dövlət Yol Polisi İdarəsinin inzibati binaları tikilərək istifadəyə verilmişdir.

Cinayətkarlığa qarşı mübarizənin və xüsusi təyinatlı əməliyyatların həyata keçirilməsinin effektivini artırmaq üçün Daxili İşlər Nazirliyinin strukturuna Xüsusi Təyinatlı Əməliyyat Tağımı daxil edilmiş, tağım yarandığı gündən əldə olunmuş bir sıra əməliyyat məlumatların realizəsində yaxından iştirak etmişdir.

Muxtar Respublikada aparılan kadr islahatları daxili işlər orqanlarında da geniş planda həyata keçirilmiş, gənc kadrların vəzifələrə irəli çəkilməsinə xüsusi diqqət yetirilmişdir. Gələcəkdə daxili işlər orqanlarının peşəkar kadr çatışmazlığı riski ilə üzləşməməsi məqsədi ilə sırası və kiçik rəis heyətinə mənsub olan və intellektual bilik səviyyəsi məqbul sayılan əməkdaşların seçilib təhsil almaq üçün Azərbaycan Respublikası Daxili İşlər Nazirliyinin Polis Akademiyasına göndərilməsinə xüsusi diqqət yetirilmişdir.

Son 2 ildə 19 nəfər əməkdaş qeyd olunan təhsil ocağının müdavimləri sırasına daxil edilmişdir ki, bu da peşəkar hüquqşünas kadrların yetişməsində atılan ən böyük addımlardan biridir. 2009-cu il ərzində 1191 nəfər polis əməkdaşı müxtəlif mükafatlar almışdır. Azərbaycan Respublikası Prezidentinin Sərəncamı ilə 2 nəfər “Vətən uğrunda”, 2 nəfər “İgidliyə görə” medalları, 1 nəfər sabiq əməkdaş isə Azərbaycan Respublikası Daxili İşlər Nazirliyinin əmri ilə “Polis veteranı” medalı ilə təltif edilmişdir.

Daxili işlər orqanları əməkdaşlarının mükafatlandırılması Naxçıvan Muxtar Respublikası Ali Məclisi Sədrinin də daim diqqət mərkəzində olmuşdur. Belə ki, Ali Məclis Sədrinin fərmanı ilə 4 nəfər “Əməkdar hüquqşünas”, 1 nəfər “Əməkdar mühəndis”, 1 nəfər isə 2 “Əməkdar bədən tərbiyəsi və idman xadimi” adlarına layiq görülmüşdür (11, 2010-ci il 16 yanvar). Bu diqqət və qayğı polis işçilərinin məsuliyyətini daha da artırır, şəxsi heyəti daha böyük əzmkarlıqla işləməyə sövq edir. Dövlətə, dövlətçiliyə sədaqətdə öndə olmağı özünün vəzifə və vətəndaşlıq borcu hesab edən Naxçıvan polisi onlara göstərilən etimadı doğrultmaq üçün bütün qüvvə və vasitələri səfərbər etməklə dövlətçiliyin qorunması, milli təhlükəsizliyin təmin edilməsi ilə yanaşı, torpaqlarımızın azad olunmasında da andına sadıq qalacaqdır.

ƏDƏBİYYAT

1. Elburus Ş. Azərbaycan polisi. Bakı: Dünya nəşriyyatı, 1997, 285 s.
2. Musayev İ.M. Azərbaycanın Naxçıvan və Zəngəzur bölgələrində siyasi vəziyyət və xarici dövlətlərin siyasəti (1917-1921- ci illər). BDU, 1996, 328 s.
3. Hacıyev İ.M., Quliyev Ə. A. Tariximizdə və günümüzdə Naxçıvan. Ankara, 1998, 92 s.
4. Naxçıvan MRDA, f. 63, s. 1, iş 1, v. 9-10.
5. Naxçıvan MRDA, f. 314, s. 5^a, iş 28, v. 38.
6. Naxçıvan MRDA, f. 235, s. 2, iş 8, v. 16-17.
7. Naxçıvan MRDA, f. 235, s. 1, iş. 153/27, v. 1, f. 40, s. 1, iş 597, v. 4.
8. Cəfərov H.R. Azərbaycanda gənclər hərəkatı (XX əsr). Bakı: Nurlan, 2009, s. 457.
9. “Azərbaycan” qəz., 2007-ci il, 1 iyul.
10. “Şərq qapısı” qəz., 1942-ci il, 7 noyabr.
11. “Şərq qapısı” qəz., 2010-ci il, 16 yanvar.

Фахреддин Джафаров

ИСТОРИЯ НАХЧЫВАНСКОЙ ПОЛИЦИИ И ВЕРНОСТЬ ГОСУДАРСТВЕННОСТИ

Полиция Нахчывана с момента ее создания и по сегодняшний день мужественно стояла на страже общественного порядка, сказала свое веское слово в борьбе с преступностью, как в смутные времена, в периоды Аракско-тюркской республики, Советского Союза, так и в годы обретения независимости, и понесла на этом пути многочисленные потери. В 1992 году название действующей в системе органов внутренних дел Азербайджанской Республики “милиции” меняется с сохранением правового статуса на “полицию”. Великий лидер Гейдар Алиев, пребывая на посту президента, предпринял важные шаги в направлении усиления социальной защищенности азербайджанской полиции. И сегодня достойный продолжатель политического курса Гейдара Алиева, президент страны господин Ильхам Алиев придает значение усовершенствованию деятельности органов полиции, проводит важные мероприятия по усилению материально-технической базы органов внутренних дел.

Ключевые слова: Бахрам-хан Нахчыванский, Аракско-тюркская республика, Нахичеванский уездный комитет, Департамент внутренних дел, Гейдар Алиев.

Fakhraddin Jafarov

HISTORY OF NAKHCHIVAN POLICE AND FIDELITY TO STATEHOOD

The police of Nakhchivan from the moment of its creation and till today courageously has been on guard of a public order, has told the weighty word in struggle against criminality both during troubled times, the periods of Araz-Turk republic, Soviet Union, and in days of independence finding and has suffered on this way numerous losses. In 1992 the name of “militia” operating in the system of law-enforcement bodies of the Azerbaijan republic was changed to “police” with preservation of its legal status. The great leader Heydar Aliyev staying on the president’s post has undertaken the important steps for strengthening of social security of the Azerbaijan police. And today the worthy successor of Heydar Aliyev’s policy line, the president of the country Mr. Ilham Aliyev attaches importance to improvement of activity of police bodies, carries out the important actions for strengthening of material base of law-enforcement bodies.

Key words: *Bahram khan Nakhchivanski, Republic of Araz-Turk, Nakhichevan district committee, Department of internal affairs, Heydar Aliyev.*

(Akademik İ.M.Hacıyev tərəfindən təqdim edilmişdir)

AZƏRBAYCAN MİLLİ ELMLƏR AKADEMİYASI NAXÇIVAN BÖLMƏSİNİN XƏBƏRLƏRİ
İctimai və humanitar elmlər seriyası, 2011, № 3

ИЗВЕСТИЯ НАХЧЫВАНСКОГО ОТДЕЛЕНИЯ НАЦИОНАЛЬНОЙ АКАДЕМИИ НАУК АЗЕРБАЙДЖАНА
Серия общественных и гуманитарных наук, 2011, № 3

NEWS OF NAKHCHIVAN SECTION OF AZERBAIJAN NATIONAL ACADEMY OF SCIENCES
The series of social and humanities sciences, 2011, № 3

ARXEOLÖGIYA VƏ ETNOQRAFIYA

VƏLİ BAXŞƏLİYEV

AMEA Naxçıvan Bölməsi,

E-mail: velibahshaliyev@mail.ru

ABBAS SEYİDOV

Azərbaycan İqtisad Universiteti

XƏLƏC KERAMİKASININ XÜSUSİYYƏTLƏRİ

I Kültəpənin Neolit və Eneolit təbəqəsindən tapılan boyalı çölməklər Mesopotamiyanın qədim əkinçilik mədəniyyətləri ilə əlaqələrin e.ə. VII-VI minilliklərdən mövcud olduğunu təsdiq edir. Xələc yaşayış yerindən aşkar olunan boyalı və boyasız keramika məmulatı Mesopotamiya ilə əlaqələrin yalnız əkinçilik mədəniyyətinin erkən mərhələsi ilə məhdudlaşmadığını, sonrakı mərhələlərdə də davam etdiyini göstərir. Bu Xələcdən aşkar olunan Ubeyd tipli keramika məmulatı ilə təsdiq olunur. Xələc keramikasının araşdırılması onun Urmiya hövzəsi, Mil-Muğan düzləri və Şərqi Anadolunun yaşayış yerləri ilə bağlı olduğunu göstərir. Azərbaycanın Eneolit abidələrində boyalı keramikanın meydana çıxmasını tədqiqatçılar Mesopotamiya mədəniyyətləri ilə əlaqələndirilmişdir. Bir çox araşdırıcı bunu Mesopotamiya əhalisinin şimala doğru, o cümlədən Azərbaycana doğru miqrasiyası ilə bağlamışdır. Araşdırmalar qədim Mesopotamiya mədəniyyətlərinin Azərbaycan mədəniyyətlərinə müxtəlif istiqamətlərdə təsir etdiyini, bu təsirin eyni dərəcədə olmadığını və mədəniyyətlərin fərqli yolla inkişaf etdiyini

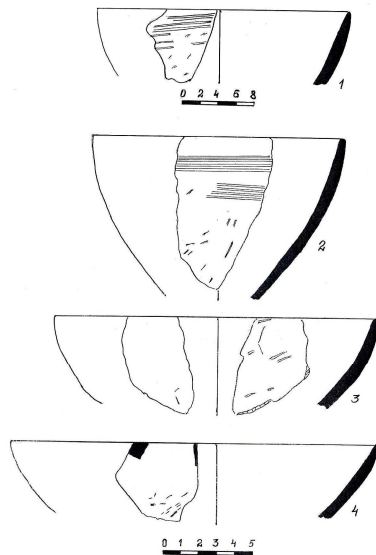
göstərir. Belə hesab edirik ki, Xələc Mesopotamiya və Azərbaycan mədəniyyətlərinin qovuşduğu bir abidədir.

Açar sözlər: *Xələc keramikası, boyalı keramika, mədəni əlaqələr, miqrasiya, Ubeyd tipli keramika.*

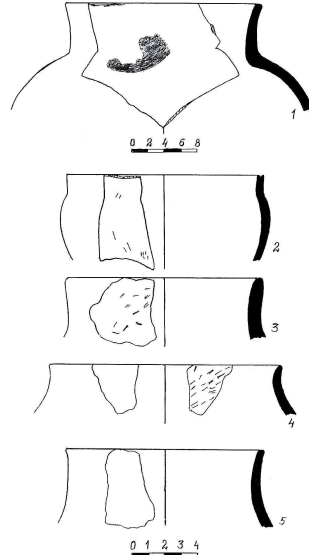
Xələc yaşayış yeri Şərur rayonunun eyniadlı kəndindən cənubda, Arpaçayın sağ sahilində, Araz ovalığında yerləşir. 1982-ci ildə qeydə alınan yaşayış yerində (2, s. 5-11; 25, s. 29) müxtəlif illərdə kəşfiyyat xarakterli tədqiqatlar aparılmış, Eneolit, Erkən Tunc və Otra Tunc dövrünə aid keramika məmulatı əldə edilmişdir. Lakin arxeoloji qazıntılar aparılmadığından abidə haqqında ətraflı məlumat verilməmişdir. Yalnız N.Əliyevin və İ.H.Nərimanovun əsərində Eneolit keramikasının az bir qismi nəşr edilmişdir (3). Təəssüf ki, abidənin əsas hissəsi Sovet hakimiyyəti zamanı açılan daş karxanasının fəaliyyəti nəticəsində demək olar ki, tamamilə dağıdılmışdır.

Abidə xeyli dağıntıya məruz qalsa da, bəzi qismlərdə Eneolit təbəqəsi qorunub saxlanmışdır. Bizim əsas məqsədimiz Xələc keramikasını tədqiq etmək və onun digər abidələrin keramikası ilə ortaq xüsusiyyətlərini ortaya çıxarmaqdan ibarətdir.

Xələc yaşayış yerindən aşkar olunan keramika məmulatının bənzərləri Cənubi Qafqaz və Yaxın Şərqi həmdövr abidələrindən məlumdur. Qeyd edək ki, Xələc keramikasının ən yaxın bənzərləri Ovçular təpəsindən məlumdur. Xüsusilə ağzının kənarı xaricə qatlanmış küpələr və konusvari kasa tipli qablar Ovçulartəpəsi ilə eynidir (Şəkil 1). Xələc küpələrinin birinin üzərində buta təsvirinə rastlanmışdır (Şəkil 2,1) ki, bu da Ovçulartəpəsində aşkar olunan küpənin ornamenti ilə eynidir. Xələcdən aşkar olunan bir qisim keramika məmulatının rəngi və hazırlanma texnologiyası da Ovçulartəpəsi ilə eynidir. Onların rəng tonları sarı və narıncı arasında dəyişməkdədir. Krem rənglilər Xələcdə olduqca azdır. Onlar tək tək nümunələrlə təmsil olunmuşdur. Xələc keramikasının bu qrupu rənginə görə Ərəbyengicə, Aşağı Daşarx, Sədərək və Şortəpədən aşkar olunan keramika ilə uyğundur.

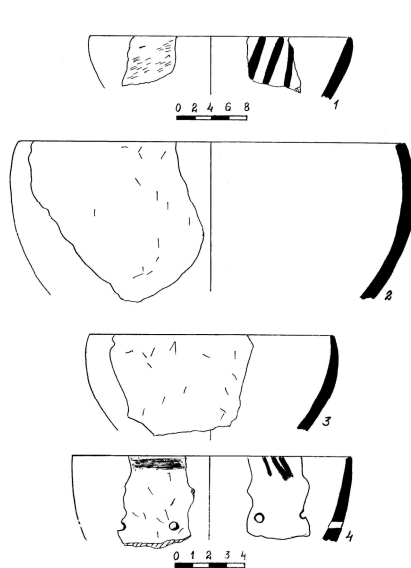

Şəkil 1.

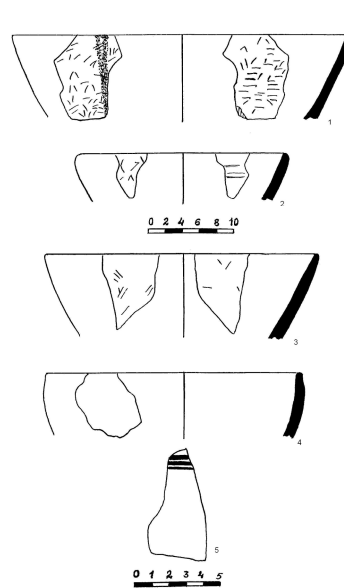

Şəkil 2.

Ağzının kənarı xaricə qatlanmış qısa silindrik boyunlu küpələrin bənzərləri (Şəkil 2, 1, 5;) I Kültəpə (1, tabl. IX, 1-4), Leylatəpə (4, fig. 10, 7), Böyük Kəsik (4, fig. 16,3), Yanıqtəpə, Doğubəyazıt (19, pl. VI, 4), Norşuntəpə (15, tabl. 15, 1; tabl. 55, 3; tabl. 66, 18), Arslantəpə VII (13, fig. 2, 22), Değirmen-tepe, Hanaqo (17, pl. V, 4), Sarıgül (17, pl. VIII, 5,) abidələrində rastlanmışdır. Xaricə qatlanmış dəyirmi ağz kənarlı Xələc küpələrinin (Şəkil 16, 1) bənzərlərinə Böyük Kəsik (22, tabl.XII, 7; tabl.XIII, 6; tabl.XVII, 3) və Norşuntəpənin (15, tabl. 65, 10) komplekslərində rastlanır. Ağzının kənarı xaricə qatlanmış konusvari boğazlı, qabarıq gövdəli küpələrin bənzərləri Böyük Kəsik (22, tabl. XVI, 5-6) və Norşuntəpədən (15, tabl. 65,14 ; 16, abb.40) məlumdur. Ağzının kənarı xaricə qatlanmış bikonik çölməklərin bənzərləri Horum Höyükdən və ArslantəpəVII-dən (13, fig. 2, 20) məlumdur. Silindir boğazlı yuvarlaq çölməklərin bənzərlərinə rastlanmamışdır (Şəkil 2, 2) Onların bir qədər fərqli formalarına Böyük Kəsikdə rastlanır. Ağzının kənarı yana doğru qatlanan incə divarlı küpələrin bənzərləri Böyük Kəsik (22, tabl. XVIII, 1, 3, 6, 7, 8), Tell el Ouelinin (9, pl. XVI, 171) Uruk layında rastlanır. Ağzının kənarı bir qədər içəri basıq yuvarlaq çölməklərin bənzərlərinə I Kültəpə (1, tabl. IX, 7) Norşuntəpə (15, tabl. 63,17) və Yılantaşda (18, pl. IX, 6) rastlanmışdır. Onun bənzərlərinə həmçinin Tell el Oqulinin Uruk təbəqəsində rastlanır (9, pl. XIV, 141).

Şəkil 3.

Şəkil 4.

Xələcdə iki tip qulpa rastlanmışdır. Onların biri Norşuntəpə, Ovçulartəpəsi kimi Son Eneolit abidələrində rastlanan qulpların eynidir. Halqavari formada olan ikinci qulp Uruk qulplarına bənzəyir.

Xələcdən aşkar olunan keramika məmulatının içərisində çoxluq təşkil edən kasa tipli qablardır. Bu tip qablar Son Eneolit abidələrində geniş yayılmışdır. Ağzının kənarı yuvarlaq konusvari gövdəli kasaların bənzərləri Ovçulartəpəsi (20, pl. VII, 1-2), Yanıqtəpə (7, p. 137; 8, p. 57; 10, рис. 17, 1-2), Göytəpə (6, p. 21-22, fig. 4-5; 10, рис. 16, 10), Böyük Kəsik (22, tabl. I, 2-5), Leylatəpə (24, fig. IV, 21), Doğu Anadolu abidələrindən (Marro C. 2005, pl. II, 1-4) məlumdur. Bu kasaların bir qrupunun ağzının kənarı bir qədər içəriyə yığılaraq silindrik forma almışdır. Bu tip kasalara Yanıqtəpə (7, p. 137; 8, p. 57; 10, рис. 17, 1), Göytəpə (6, p. 22, fig 5, 354; 10, рис. 16, 11), Norşuntəpə (15, tabl. 61, 6, 13), Oylum Höyük (14, pl.17, 3) və digər abidələrdə rastlanır. Xələcdə rastlanan düz ağzı kənarlı konusvari kasaların bənzərləri Norşuntəpə (15, tabl. 44,7; 15, tabl. 57, 7) və Tell el Ouelinin (12, pl. VII) Obeid 3 dövründən bəllidir.

Ağzının altı bir qədər içəri batıq kasaların bənzərləri Arslantəpədən (13, fig. 2, 12) məlumdur.

Kasaların birinin gövdəsində iki deşik açılmışdır (Şəkil 3, 4). Bu tip kasa bir nümunə ilə təmsil olunmuşdur. Xaricdən ağzının altında enli lentşəkilli qara rənglə çəkilmiş boyanın izi qalmışdır. İçəri tərəfində isə bir-birinə paralel xətlər çəkilmişdir. Boya qabın sarı rəngli samanüzlü saxsısı üzərinə çəkilmişdir. Bu motivdə bəzəmə Böyük Kəsikdə (22, tabl. XXIII, 1-9), Keçilidə (23, рис. 35, 1, 11), Cənubi Qafqaz abidələrində (Кушнарева К.Х., Чубинишвили Т.Н.

1970, c. 42, рис. 15), Şərqi Anadoluda Aştəpədə (19, pl. III, 3) Norşuntəpədə (15, tabl. 39, 10) və digər abidələrdə rastlanmışdır. İlk nümunələri Neolit yaşayış yerlərindən məlum olan bu tip dəşikli keramikanın arxeoloji ədəbiyyatda “Sioni keramikası” adlandırılması və Son Eneolit yaşayış yerlərinin buna uyğun olaraq “Late Sioni Ware site” adlandırılması (11, p. 321-325) fikrimizə görə düzgün olmamış və arxeoloji mədəniyyətlərin dəyərləndirilməsində yanlışlığa səbəb olmuşdur. Halbuki, qum qarışıq və cilalı “Sioni keramikası”na Qafqazın cənub bölgələrində olduqca az rastlanır. Bu bölgənin keramikası başlıca olaraq saman qarışıq olması, sarı ya da qırmızı rəngdə bişirilməsi ilə fərqlənir.

Keramika parçalarından birinin üzərində barmaqşəkilli qabartma bəzək vardır. Bu tip ornament Şomutəpə (23, рис. 10) və Qarğaltəpəsi (23, рис. 27, 2) abidəsindən məlumdur. Üzəri qabartmalı keramikaya I Kültəpədə raslanmışdır (1, tabl. X, 13). Bunlar Ovçular və Norşuntəpədə rastlanan qabartma bəzəklərə bənzəmir.

Qabarıq gövdəli (Şəkil 3, 2) kasaların bənzərləri I Kültəpə (1, tabl. X, 11), Norşuntəpədə (15, tabl. 47, 15; tabl. 49, 4) rastlanmışdır. Silindrik-konusvari kasaların bənzərləri (Şəkil 15,1) Cənubi Qafqaz abidələrində (10, рис. 15, 2) və Norşuntəpədə (Gülçür S. 1988, tabl. 61,7) vardır.

Gövdəsi silindr formalı qablar Azərbaycanda Muğanda, Qurudərə (10, рис. 13, 13), Naxçıvanda I Kültəpədən məlumdur. Lakin Xələc qabları yalnız kiçik parçalarla təmsil olunduğundan geniş fikir söyləmək mümkün deyildir.

Daraqvari alətlə naxışlanmış keramika Xələc keramikasında azlıq təşkil edir. Yeddi keramika parçası üzərində rastlanan bu tip naxışlar çəkilmə texnikasına görə bir-birindən fərqlənirlər. Onların bəzisi incə alətlə, bəzisi isə olduqca qaba çəkilmişdir. Bəzi hallarda qabların içərisinə çəkilən və olduqca qaba olan bu tip naxışlar fikrimizcə qabların səthini hamarlamaq məqsədi daşıamışdır.

Xələc keramikasının bir qismi boya ilə naxışlanmış qablardan ibarətdir. Onlar küpə və başlıca olaraq kasalardan ibarətdir. Boyanın çəkilmə texnikasına görə onları iki qrupa bölmək olar. Birinci qrupdakıların naxışları qara və qırmızı rənglə qabların qırmızı, yada narıncı rəngli saman üzlü saxsısı üzərinə çəkilmişdir (Şəkil 4, 1). Naxışlar düz və dalğalı enli xətlərdən ibarətdir. İkinci qrupdakılar saxsının üzərinə çəkilmiş qırmızı rəng üzərindən və onun qırmızı rəngli cilalanmış səthinə qəhvəyi ya da qara rənglə çəkilmişdir (Şəkil 3, 1). Qeyd etmək lazımdır ki bu qrupdakı boyalıların bir qrupu qarışıq olmayan gildən hazırlanmış qırmızı rənglə boyanmış, bəziləri cilalanmış, bəziləri isə cilasızdır. Üçüncü qrup boya sürmə ilə çəkilmişdir. Xələcdə bu üsulla naxışlanmış iki keramika parçası vardır (Şəkil 2, 1; Şəkil 3, 4). Xələc keramikasının formaca Urmiya hövzəsindəki Göytəpə ilə bənzər olmasına baxmayaraq boyama motivləri tamamilə fərqlidir. Lakin Göytəpədə də anqobüstü naxışlara rastlanır. Yanıqtəpə ilə də bəzi müqayisələr aparmaq mümkündür. Yanıqtəpə qablarında Xələc üçün xarakterik olan enli paralel xətlərə rastlanır. Xələc keramikasının bəzəmə

motivi yaxınlıqda yerləşən Tilkitəpə və Texut keramikasından fərqlənir. Xələc keramikasının bəzi motivləri Mil düzünün abidələri, xüsusilə Kəbirli (23, s. 40, рис. 37) keramikasının naxış çəkmə texnikası da uyğundur. Onlar naxışların çəkilmə texnikasına görə də eynidir. Bəzi hallarda Xələcdə olduğu kimi anqob üzərindən çəkilmişdir. Xələc naxış motivlərinin bənzər olduğu digər bir abidə Norşuntəpədir. Lakin Norşuntəpədə boya anqob üzərinə deyil qabın saxsısı üzərinə çəkilmişdir. Xələc boyalıların bəzi bəzəmə motivləri Xalaf tipli qablarda da izlənmişdir.

Araşdırmalar göstərir ki, Xələc keramikası Urmiya hövzəsi və Şərqi Anadolunun arxeoloji materialları ilə bənzərdir. Xələc keramikasının ən yaxın bənzərləri Ovçulartəpəsi və Şərqi Anadoludan, xüsusilə Norşuntəpə abidəsindən məlumdur. Lakin məlum olduğu kimi, Norşuntəpə qəhvəyi rəngdə bişirilmiş keramika ilə xarakterizə olunur. Halbuki, Xələc keramikası qırmızı rəngdə bişirilməsi ilə fərqlənir. Bu xüsusiyyətinə görə Xələc Yanıqtəpə keramikası ilə eyni özəllikləri paylaşır. Qırmızı rəngli anqoblu keramika Urmiya hövzəsinin şərq bölgələrində də yayılmışdır. İ.H.Nərimanovun fikrincə qırmızı rəngli keramika yerli istehsalın məhsulu olmuşdur (23, s. 163-164). Azərbaycanın, o cümlədən Naxçıvanın Son Eneolit abidələri yaxşı tədqiq edilmədiyindən geniş müqayisələr aparmaq mümkün deyil.

I Kültəpənin Neolit və Eneolit təbəqəsindən tapılan boyalı çölməklər Mesopotamiyanın qədim əkinçilik mədəniyyətləri ilə əlaqələrin e.ə. VII-VI minilliklərdən mövcud olduğunu təsdiq edir. Xələc yaşayış yerindən aşkar olunan boyalı və boyasız keramika məmulatı Mesopotamiya ilə əlaqələrin yalnız əkinçilik mədəniyyətinin erkən mərhələsi ilə məhdudlaşmadığını, sonrakı mərhələlərdə də davam etdiyini göstərir. Bu Xələcdən aşkar olunan Ubeyd tipli keramika məmulatı ilə təsdiq olunur. Xələc keramikasının araşdırılması onun Urmiya hövzəsi, Mil-Muğan düzləri və Şərqi Anadolunun yaşayış yerləri ilə bağlı olduğunu göstərir. Lakin Xələc keramikası özünəməxsus xüsusiyyətləri ilə seçilir. Xələcdən aşkar olunan boyalı keramika da özünəməxsus xüsusiyyətlərə malikdir.

Azərbaycanın Eneolit abidələrində boyalı keramikanın meydana çıxmasını tədqiqatçılar Mesopotamiya mədəniyyətləri ilə əlaqələndirilmişdir. Bir çox araşdırıcı bunu Mesopotamiya əhalisinin şimala doğru miqrasiyası ilə bağlamışdır. Araşdırmalar qədim Mesopotamiya mədəniyyətlərinin Azərbaycan mədəniyyətlərinə müxtəlif istiqamətlərdə təsir etdiyini, bu təsirin eyni dərəcədə olmadığını və mədəniyyətlərin fərqli yolla inkişaf etdiyini göstərir. Bu baxımdan Xələc keramikası müəyyən xüsusiyyətləri ilə qonşuluqda yerləşən, o cümlədən Naxçıvanda yerləşən Son Eneolit abidələrindən fərqlənir və bir növ müxtəlif mədəniyyətlərin sintezi kimi ortaya çıxır. Belə hesab edirik ki, Xələc Mesopotamiya və Azərbaycan mədəniyyətlərinin qovuşduğu bir abidədir.

Xələcdə aşkar olunan Son Eneolit keramikasının dövrləşdirilməsi kömür analizləri olmadığı üçün müqayisəli araşdırmalar əsasında müəyyən ediləcəkdir.

Cənubi Qafqazın tarixəqədərki abidələrinin xronologiyası dəfələrlə dəqiqləşdirilmişdir. Bu həm yeni abidələrin aşkar olunması, həm də radiokarbon analizlərinin nəticələri ilə bağlı olmuşdur. Məlum olmuşdur ki, radiokarbon tarixlər də bəzən real tarixləri düzgün göstərməmişdir. Bunu aparatların təkmil olmaması ilə əlaqələndirmişlər (23, s. 131). Hazırda abidələrin tarixləndirilməsi üçün yeni radiokarbon tarixlərdən istifadə edilməkdədir. Belə ki, I Kültəpədən aşkar olunan Xalaf tipli keramika e.ə. IV minilliyə aid edildiyi halda (10, s. 51), hazırda e.ə. VI minilliyə aid edilməkdədir (23, s. 134). Mellart Xalaf mədəniyyətini final mərhələsini e.ə. V minilliyin ortalarına aid etmişdir (21, p. 135). Bu baxımdan Ovçultəpəsinin radiokarbon tarixləri əhəmiyyətli ola bilər. Ovçultəpəsinin Eneolit təbəqəsindən götürülmüş kömür qalıqlarının C 14 analizləri e.ə. 4300-4000-cü illəri göstərmişdir. Ovçultəpəsi keramikasını Şərqi Anadolu abidələri ilə paralelləri də bunu təsdiq edir. Hazırda Cənubi Qafqazın Son Eneolit abidələrində meydana çıxan boyalı keramika e.ə. IV minilliyin birinci yarısı ilə tarixləndirilməkdədir (17, p. 17).

Ümumiyyətlə, Qafqaz arxeologiyasında Eneolit abidələrindəki boyalı qablar Xalaf-Ubeyd mədəniyyəti ilə əlaqələndirilmişdir. Belə hesab edirik ki, Naxçıvanın Son Eneolit abidələrindəki boyalı keramika Ubeyd mədəniyyəti ilə əlaqələri göstərir. Xələc keramikasında Uruk mədəniyyətinin izlərinə də rastlanır. Xələcin Son Eneolit keramikasını müqayisəli araşdırmalara əsasən e.ə. 4300-3800-cü illərə aid etmək olar.

ƏDƏBİYYAT

1. Абибуллаев О.А. Энеолит и бронза на территории Нахичеванской АССР. Баку: Элм, 1982, 316 с.
2. Алиев В.Г. Новые археологические исследования памятников энеолита и бронзы Нахичеванской АССР / АЭИА. Баку: Элм, 1986, с. 5-11.
3. Алиев Н. Нариманов И. Культура Северного Азербайджана в эпоху позднего энеолита. Баку: Агрыдаг, 2001, 144 с.
4. Akhundov T. Sites de migrants venus du Proche-Orient en Transcaucasie. Sous la direction de Bertille Lyonnet. Les cultures du Caucase (VIe-IIIe millénaires avant notre ère). Paris: CNRS EDUTIONS, 2007, p. 95-121.
5. Bakhshaliyev V.B., Marro C. The Archaeology of Nakhchivan: Ten years of new discoveries. İstanbul: Ege Yayınları, 2009, 118 p.
6. Brown T.B. Excavation in Azerbaijan 1948. London: John Murray, 1951, 179 p.
7. Burney C.A. The Excavations at Yanic Tepe Azerbaijan 1961. Second preliminary Report // Iraq, 1962, vol. XXIV, p. 2, p. 134-152.
8. Burney C.A. The Excavations at Yanic Tepe Azerbaijan 1962. Third preliminary Report // Iraq, 1964, vol. XXVI, p. I, p. 57-61.
9. Calvet Yves. Un niveau de la period Uruk a Tell El Oueili. Oueili travaux de

1985. Sous la direction de Jean-Louis Huot. Paris: Editions Recherch sur les Civilisations, 1991, p. 159-209.
10. Кушнарева К.Х., Чубинишвили Т.Н. Древние культуры Южного Кавказа. Москва-Ленинград: Наука, 1970, 190 с.
 11. Kiguradze T. The Chalcolithic – Early Bronze Age transition in the eastern Caucasus. In C. Marro and Hauptmann H. *Chronologie des Pays du Caucase et de l'Euphrate aux IVème-IIIème Millénaires. Actes du Colloque d'Istanbul, 16-19 décembre 1998* // Varia Anatolica, 2000, XI, p. 321-325.
 12. Lebeau M. La ceramique Obeid 1 de Tell el Oueili. Rapport Preliminaire. Oueili travaux de 1985. Sous la direction de Jean-Louis Huot. Paris: Editions Recherch sur les Civilisations, 1991, p. 211-266.
 13. Frangipane M. The Late Chalcolithic EB I sequence at Arslantepe. Chronological and cultural remarks from a frontier site. In C. Marro and H. Hauptmann, *Chronologie des Pays du Caucase et de l'Euphrate aux IVème-IIIème Millénaires. Actes du Colloque d'Istanbul, 16-19 décembre 1998*. Varia Anatolica XI, Paris, 2000, p. 439-471.
 14. Özgen E., Helwing B., Engin A., Niewenhuyse O., Spoor R. Oylum Höyük 1997-1998. Die spatchalkolitische Siedlung auf der Westterrasse // *Anatolia Antiqua* VII, 1999, p. 19-67.
 15. Gülçur S. Die Chalkolitische Keramik von Norsuntepe (Elazığ/Südosttürkei). Unpublished PhD. Thesis: University of Tübingen, 1988.
 16. Gülçur, S. Norşuntepe: die chalkolitischen Keramik (Elazığ/Ost Anatolien). In C. Marro and H. Hauptmann, *Chronologie des Pays du Caucase et de l'Euphrate aux IVème-IIIème Millénaires. Actes du Colloque d'Istanbul, 16-19 décembre 1998* // Varia Anatolica XI, 2000, p. 375-418.
 17. Marro C. Late Chalcolithic ceramic cultures in the Anatolian Highlands. ANES, Edited by Karen S. Robinson and Antonio Sagona. Leuven-Paris-Dudley, 2008, p. 9-37.
 18. Marro C. Upper-Mesopotamia and Transcaucasia in the Late Chalcolithic period (4000-3500 BC). Sous la direction de Bertille Lyonnet. Les cultures du Caucase (VIe-IIIe millénaires avant notre ère). Paris: CNRS EDUTIONS, 2007, p. 77-94.
 19. Marro C., Özfirat A. Pre-classical Survey in Eastern Turkey. Third preliminary Report: the Dogubeyazit region // *Anatolia Antiqua*, 2005, XIII, p. 319-356.
 20. Marro C., Bakhchaliyev V., Ashurov S. Excavations at Ovçular Tepesi (Nakhchivan, Azerbaijan). First preliminary report: the 2006-2008 seasons. *Anatolia Antiqua*, 2009, XVII, p. 31-87.
 21. Mellart J. The Neolithic of the Near East. London, 1975.
 22. Müseyibli N. Böyük Kəsik eneolit yaşayış məskəni. Bakı: Nafta-Press, 2007, 228 s.
 23. Нариманов И.Г. Культура древнейшего земледельческого-скотоводческого населения Азербайджана. Баку: ЭЛМ, 1987.

24. Нариманов И.Г., Ахундов Т.И., Алиев Н.Г. Лейлатепе. Баку, 2007, 128 с.
25. Seyidov A.Q. Naхçıvan e.ə. VII-II minillikdə. Bakı: Elm, 2003, 339 s.

Вели Бахшалиев, Аббас Сеидов

ОСОБЕННОСТИ ХАЛАДЖСКОЙ КЕРАМИКИ

Расписные горшки, найденные в нижних слоях Кюльтепе I подтверждают, что связи с древнейшими земледельческими культурами Месопотамии существовали еще в VII-VI тысячелетиях до н.э. Керамические изделия, обнаруженные в поселении Халадж, подтверждают, что культурные связи с Месопотамией не ограничивались только ранним периодом земледельческих культур. Они продолжались и в последующие периоды. Это подтверждается также находкой в поселении Халадж керамики убейдского типа. Исследование Халаджской керамики показывает, что она связана с памятниками Приурмийского региона, Милско-Муганских степей и поселениями Восточной Анатолии. Однако Халаджская керамика, особенно расписная, отличается своеобразными особенностями. Появление расписной керамики в памятниках Азербайджана исследователи связывают с культурами Месопотамии. Некоторые исследователи связывали это явление с миграцией населения Месопотамии в направлении севера, в том числе на территории Азербайджана. Исследования показывают, что древние культуры Месопотамии влияли на культуры Азербайджана, но это влияние было разного уровня и культуры развивались по-разному. Считаем, что Халадж является пунктом скрещения древних культур Месопотамии и Азербайджана.

Ключевые слова: халаджская керамика, расписная керамика, культурные связи, миграция, керамика убейдского типа.

Vali Bakhshaliyev, Abbas Seyidov

THE FEATURES OF XALAC CERAMIC

Painted pots found in lower layers at Kültepe I, confirm that the relation with the ancient agricultural centers of Mesopotamia existed at VII-VI millennium BC. Ceramics recovered from settlement Xalac attest that cultural relations with Mesopotamia were not restricted only with the early agricultural cultures. They went subsequent periods too. It is confirmed by discovery of Ubaid type of wares at settlement Xalac. Investigations of Xalac pottery established that it was connected with monuments Urmia basin region, Mil-Garabakh steppe and settlements East Anatolia. However Xalac wares especially painted pottery is distinguished for characteristic features. Scientists connected the appearance of painted pottery at monuments in Azerbaijan with cultures of Mesopotamia. Some scientists this event connected with migration

of Mesopotamia population to the north also to Azerbaijan territory. Investigations confirm that ancient cultures of Mesopotamia influenced to cultures of Azerbaijan and the results of this influence were different and local cultures had their own ways of development. We consider that Xalac can be regarded as a point where ancient cultures of Azerbaijan and Mesopotamia crossed.

Key words: *Xalac wares, painted pottery, cultural relations, migration, wares of Ubaid type.*

AZƏRBAYCAN MİLLİ ELMLƏR AKADEMİYASI NAXÇIVAN BÖLMƏSİNİN XƏBƏRLƏRİ
İctimai və humanitar elmlər seriyası, 2011, № 3

ИЗВЕСТИЯ НАХЧЫВАНСКОГО ОТДЕЛЕНИЯ НАЦИОНАЛЬНОЙ АКАДЕМИИ НАУК АЗЕРБАЙДЖАНА
Серия общественных и гуманитарных наук, 2011, № 3

NEWS OF NAKHCHIVAN SECTION OF AZERBAIJAN NATIONAL ACADEMY OF SCIENCES
The series of social and humanities sciences, 2011, № 3

BƏHLUL İBRAHİMLİ
AMEA Arxeologiya və Etnoqrafiya İnstitutu
E-mail: ibrahimlib@mail.ru

**ETNO-MƏDƏNİ ƏLAQƏLƏRİN ÖYRƏNİLMƏSİNDƏ QƏBİR
ABİDƏLƏRİNİN ROLU**

Məqalə Naxçıvan MR ərazisində yerləşən Plovdağ nekropolunun kurqanaltı torpaq qəbirlərinə, bu qəbirlərdə rast gəlinən dəfn adətinin yayılma arealına və bu adətin etnik mənsubiyyət məsələsinə həsr edilmişdir. Kurqanaltı torpaq qəbirlərdə rast gəlinən ölünün əlində cam dəfn adəti iki çay arasından (Mesopotamiyadan) Altaya qədər geniş yayılmışdır. Bu dəfn adətinin ən son daşıyıcıları türk xalqları (oğuzlar) olmuşdur.

Açar sözlər: *Naxçıvan, Plovdağ, keramika, qəbir, dəfn adəti.*

Arxeoloji abidələr içərisində, müəyyən tarixi dövrdə insan həyatının ən mühafizəkar tərəfi olan dini inam və dəfn adəti haqqında konkret elmi informasiyalar verən qəbir abidələridir. Bu abidələr aid olduğu cəmiyyətin mənəvi həyatında baş verən dəyişiklikləri özündə əks etdirsə də, cəmiyyətin keçmişinə aid elementləri daha çox qoruyub saxlayır. Elə buna görə də qəbir abidələri arxeoloji mədəniyyətlərin genezisinin müəyyən edilməsində mühüm rol oynayır. Dünyanın müxtəlif yerlərində aşkar edilmiş qəbir abidələrində rast gəlinən oxşar elementlər bu qəbir abidələrini və dəfn adətini bir qrupda birləşdirməyə və onları müəyyən etnoslarla bağlamağa imkan verir.

Müraciət etdiyimiz mövzu ilə əlaqədar bizi maraqlandıran torpaq qəbirlərdir. Bu qəbirlərdə rast gəldiyimiz dəfn adəti başqa qəbirlərdən, xüsusən onlara nisbətən yaxın olan kurqanaltı daş qutu qəbirlərdən seçilir. Cənubi Qafqazda oxşar dəfn adətinə hələlik I Kültəpədə rast gəlinmişdir (1, s. 48). I Kültəpənin eneolit dövrü torpaq qəbirlərində O.Həbibullayevin diqqətini çəkən bir çox qəbirlərdə ölülərin başlarının altına dəfn zamanı çox da böyük olmayan daş və ya gil qab qırığının qoyulması olmuşdur. Tədqiqatlar göstərir ki, bu adət neolit dövründən ta antik dövrün sonlarına qədər Yaxın Şərqdə və Cənubi Qafqazda mövcud olmuşdur. Bu adətin geniş təsvirini verməklə analogi misallar gətirən tədqiqatçılar nədənsə, onun səbəblərini izah etməyə çalışmamışlar. Plovdağda apardığımız tədqiqatlar göstərir ki, burada da ölü dəfn edilərkən başının altına ya daş qoyulmuş, ya da torpaq yığılmışdır (2, s. 120-125). Bizə elə gəlir ki, bunun yeganə səbəbi, yəni üstə bükülü vəziyyətdə dəfn edilmiş ölünün dəfn zamanı və sonradan, yumşaq toxumalar çürüyərkən başının aşağı düşməməsi olmalıdır. Qəbirlərdəki toxunulmamış skeletlərdə kəllə sümüyünün və onurğanın yuxarı fəqərələrinin düzgün vəziyyətdə aşkar edilməsi bunu bir daha təsdiq edir. Belə məlum olur ki, ölünün qəbrə necə vəziyyətə qoyulması hələ qədim zamanlardan dəfn adətinin çox ciddi əməl olunan tərəfi olmuşdur.

Eneolit dövrü qəbirlərində diqqəti cəlb edən adətlərdən biri də ölünün əlində kasa və ya bu tipli qabların aşkar edilməsidir. I Kültəpənin eneolit dövrünün sonlarına aid qəbirlərində bu adətə rast gəlinmişdir. Bu qəbirlərdən birinin təsvirinə diqqət yetirək: “24№-li qəbir 15,35 m dərinlikdə yerləşir, yaşlı adama məxsusdur. Skelet nisbətən yaxşı saxlanmışdır, lakin kəllə sümüyü əzilmişdir. Ölü, başı şimal istiqamətində olmaqla sıx bükülü vəziyyətdə dəfn olunmuşdur. Qolları dirsəkdən bükülərək üzünə tərəf qaldırılmışdır. Başının altına gil qab qoyulmuşdu. Qəbirdə kiçik həcmli kasa və dəvəgözü daşından bıçağa

oxşar plastin var idi. Kasa ölünün əlində idi. O, saman qarışıq gildən çox kobud hazırlanmışdır. Hər tərəfi eyni bərabərdə bişirilməmişdir, gilinə saman qatılmışdır, sınıqda ortasından qara qat keçir. Düz oturacaqlıdır, divarları azca qabarıq olub ağzına tərəf genişlənir. Ağzı düzdür, formalaşdırılmamışdır, səthi coddur.” (1, s. 48). O.Həbibullayev nədənsə bu adəti şərh etməmişdir. Ola bilsin ki, I Kültəpədə bu adətə daha çox qəbirdə əməl olunmuşdur, lakin qəbirlərin çoxu dağıntıya məruz qaldığından onların sayını dəqiqləşdirmək mümkün olmamışdır.

Əlində kasa dəfn adətinin daha aydın əks olunduğu qəbirlər I Kültəpədən sonra Plovdağ nekropollarında aşkar edilmişdir.

Plovdağ abidələri Naxçıvan MR-nın şərqində, Kiçik Qafqaz sıra dağlarının Zəngəzur silsiləsinin cənub ətəklərində, Araz çayından 2,0-2,5 km şimalda, onun qolu olan Gilançayın mənsəbinə yaxın sol sahilində, eyni adlı dağın ətəklərində yerləşir.

Plovdağın şərq tərəfi və zirvəsindən başqa qalan yerləri müxtəlif xarakterli tikililər və qəbir abidələri ilə örtülüdür. Dağın şimal və cənub ətəklərinin qərb hissəsində yaşayış yerləri, onlardan şərqə tərəf isə nekropollar yerləşir.

Plovdağ və onun ətrafında aparılan arxeoloji qazıntı və kəşfiyyat işləri nəticəsində müəyyən edilmişdir ki, dağın hər tərəfində qədim dövrə aid qəbirlər və yaşayış yerlərinin qalıqları vardır (3, s. 86-89). Plovdağda aşkar edilmiş bu iki yaşayış yerindən başqa nekropolların yerləşdiyi ərazilərdə də yaşayış yerinin əlamətləri izlənilir. Xüsusən, II Plovdağ nekropolunun mərkəzi hissəsində, qəbirlərdən altdakı təbəqədə əmək alətlərinin, ocaq qalıqlarının və qəbirlər üçün xarakterik olmayan keramika nümunələrinin və Kür-Araz mədəniyyəti üçün səciyyəvi olan qulpların aşkar edilməsi burada ilk tunc dövrünə aid yaşayış yerinin olduğunu ehtimal etməyə əsas verir.

Plovdağ nekropolları kurqan tipli qəbirlərdən ibarətdir. Onların çoxu bir neçə dəfə dağıntıya məruz qalmışdır. Xüsusən nekropolun dağın ətəklərinə tərəf olan hissələri həm təbii qüvvələrin təsirindən, həm də təsərrüfat işləri nəticəsində demək olar ki, tamamilə dağıdılmışdır. Plovdağın zirvəsinə tərəf bir neçə toxunulmamış və bir neçə qismən salamat qalmış kurqan tədqiq edilmişdir. Plovdağ nekropollarında tədqiq etdiyimiz dörd kurqanaltı torpaq qəbirdə ölünün əlində cam (kasa) adəti çox aydın izlənilmişdir. Həmin qəbirlərin təsvirinə diqqət edək.

8 №-li kurqanaltı torpaq qəbir (4, s. 154-163). Bu kurqan Plovdağ nekropolunda hələlik ən salamat qalmış kurqandır. 7 №-li kurqandan cənubda 4 №-li kurqandan qərbdə yerləşir. Dairəvi planda kromlexi vardır. Diametri 9 m.-ə yaxındır. Kurqan təpəciyi daş qarışıq torpaqdan ibarətdir. Kromlexi iri həcmli, təqribən eyni ölçülü daşlardan qurulmuşdur. Kromlex qurularkən perimetr xətti üzrə daşların düzgün düzülüşünə xüsusi diqqət yetirildiyi aydın görünür. Kurqanın üst hissəsi 40-50 sm götürüldükdən sonra, təqribən kromlex daşları səviyyəsində təmiz torpaq qata çıxdı. 10-15 sm torpaq qatı götürüldükdən sonra qəbrin konturları aşkar edildi. Qəbrin torpaq kamerası dördbucaqlı plandadır

(170x100 sm). Ətrafındakı boz rəngli torpağın fonunda kameranın göyümtül rəngli torpağı aydın seçilir. Torpaq kameraya tədricən dolduğundan 2-3 sm qatlarla qopub ayrılır. 70 sm dərinlikdə skelet aşkar edildi. Yaxşı saxlanmışdır, (in situ) anatomik vəziyyəti dəyişməmişdir. Sol yanı üstə, başı şərq istiqamətində qolları dirsəkdən, ayaqları isə dizdən бүкүлү vəziyyətdə qəbrə qoyulmuşdur. Sol qolu çanaq sümüyü bərabərində uzadılmışdır. Sağ çiyini, əzələlər çürüdükdən sonra aşağı düşmüşdür. Ona görə də ilk baxışda elə təsəvvür yaranır ki, ölünün bədən hissəsi qarnı üstə qoyulmuşdur. Qəbrin cənub-qərb küncündə, skeletin diz sümüyünə yaxın bir çay daşı qoyulmuşdu. Qeyd etmək lazımdır ki, kurqanaltı torpaq qəbirlərdə çay daşlarına tez-tez təsadüf olunur.

Skeletin alın sümüyünə yaxın xırda buynuzlu heyvanın kəlləsi qoyulmuşdu. Kəllənin ənsə sümüyü skeletin alın sümüyünə dayanmışdı. Xırda buynuzlu heyvanın ayaq sümükləri və onurğa sümüklərinin bir hissəsi kameranın şimal-şərq küncündə, skeletin arxa tərəfində bir dırnaq sümüyü isə skeletin ayaq sümüklərinin qarşısında aşkar edildi. Skeletin kəllə sümüyündən şərqə, xırda buynuzlu heyvanın kəllə sümüyü ilə ayaq sümükləri arasında bir ədəd kiçik küp aşkar edildi. Sağ əl sümükləri arasında bozuntul gilli, yarım sferik formalı piyalə tapıldı. Sağ çiyin sümüyü piyalənin içərisinə düşmüşdür. Sağ qolun bazu sümükləri ilə paralel üç ədəd tunc əşya və bir ədəd halqa formalı tunc üzük tapıldı. Bu mis əşyalar ehtimal ki, dəri torbanın yanlarını bərkitmək üçün istifadə edilmişdir. Bəzi yerlərdə dəri torbanın izlərini tutmaq mümkün oldu. Belə ehtimal etməyə həm də həmin əşyaların bir yerdə, eyni səviyyədə (döşəmədən 13 sm hündürlükdə) və bir istiqamətdə yerləşməsi də əsas verir. Tunc əşyalardan 5-6 sm aşağıda sümükdən hazırlanmış biz, iynə və bir tərəfi yastı əşya aşkar edildi. Skeletin çənə sümüyü qarşısında əl boyda daş üzərində bir neçə kömür parçası tapıldı. Görünür bu daş ölünün başının altına qoyulmuşdu. Kameranın cənub-qərb tərəfində, skeletin diz sümüyü yanındakı çay daşına yaxın 2-3 sm qalınlığında gildən, qəbrin döşəməsində qurulmuş ocaq aşkar edildi. Ocağın bir hissəsi qəbirdən kənara çıxır və güman ki, yaşayış yerinə aiddir.

8 №-li kurqanın qurbangahı yuxarıda qeyd olunduğu kimi kurqana şərq tərəfdən bitişik işlənmişdir. Kurqanaltı qəbrin torpaq kameralı olmasına baxmayaraq qurbangahı daşla işlənmişdir. Dördbucaqlı plandadır, toxunulmamışdır. Örtük daşı 5-6 sm qalınlığında sal daşdan ibarət olub, sonradan kiçik hissələrə parçalanmışdır. Qurbangahın ətrafına kiçik həcmli daşlar düzülmüş və üstü kurqan təpəsində olduğu kimi daş qarışıq torpaqla qalanmışdır. Kameranın örtük daşı götürüldükdən sonra məlum oldu ki, içərisinin şimal və cənub daşları nisbətən maili vəziyyətdə qoyulmuş və bununla da kameranın aşağısı dar, yuxarısı isə nisbətən geniş forma almışdır. Daşların belə qoyuluşu kameranı daha davamlı etmişdir. Döşəməsinə daş düzülmüşdür. Qurbangahın şimal divarına yaxın, ortada, qara rəngli, geniş ağızlı bir gil qab aşkar edildi. Cənub divarı yanında çürümüş sümük qalıqları tapıldı.

22 №-li kurqanaltı torpaq qəbir. Kromlex daşlarının və kurqan daşlarının bir hissəsi şimal-şərq tərəfdə saxlanmışdır. Kurqan təpəsinin ortasında olan daşlar müxtəlif ölçülü olub nizamsız şəkildə tökülmüşdür. Kromlexin daşları səliqə ilə düzülmüşdür. 22 №-li kurqan dairəvi plandadır. Diametri təqribən 3 m-dən artıq olmuşdur. Kurqan daşları təmizlənilib planı çıxarıldıqdan sonra üstünün daşları götürüldü. Kromlex səviyyəsində 20-22 sm dərinlikdə qazıldıqdan sonra isə kameranın dairəsi aşkar edildi. Qəbrin torpağı rənginə görə fərqlənir, olduqca möhkəmdir, çətin qazılır. Qəbrin içərisi 68-70 sm qazıldıqdan sonra skelet aşkar edildi. Sümüklər çox da yaxşı saxlanmamışdır. Skelet sağ yanı üstə, bükülü vəziyyətdə, başı şərq istiqamətində (30-40 dərəcə cənub-şərqə tərəf meylli) aşkar edildi. Əl və ayaqların falanqa sümükləri yaxşı saxlanmışdır. Nisbətən qozbeldir. Kəllə sümüyü əzilmişdir.

Sağ qol sümükləri sol qol sümüklərindən 10-15 sm aşağı düşmüşdür. Skeletin əl sümükləri ilə yanaşı bir ədəd qırmızımtıl gilli düz oturmaqalı, düz divarlı, qısa düz lüləyi olan kiçik həcmli qab qoyulmuşdur. Kəllə sümüyünə cənubdan yastı tərəfi üstə qoyulmuş bir daş dayanmışdır. Daşın üzərində isə iri buynuzlu heyvanın iki qabırğa sümüyü aşkar edildi. Kəllənin arxa tərəfinə tək qulplu, dabanlı oturmağa malik, ağzının kənarı bayırdan ağ anqobla örtülmüş və üzərində qara boya ilə həndəsi naxışları olan qırmızımtıl gilli qab qoyulmuşdur. Skeletdən və təkqulplu qabdan cənub qərbdə daha üç ədəd qab tapıldı. Bu qablardan qara gilli, yarımşferik formalı kasa tipli və şar gövdəli ağzı nisbətən kənara açılan, düz oturmaqalı qablar çürüyüb ovulduğundan onları götürmək olmadı. Üçüncü, ellips gövdəli, ağzının kənarı bayırdan anqob üzərindən qara boya ilə naxışlanmış qab isə yaxşı keyfiyyətlidir və bərpa etmək mümkün oldu. 22 №-li kurqandan gil qablardan başqa avadanlıq əldə edilmədi.

38.№-li kurqanaltı torpaq qəbir (2, s. 120-125). İkinci Plovdağ nekropolunun mərkəzi hissəsinin şimal tərəfində aşkar edildi. Kurqanın kromlex daşlarının cənub tərəfindən yalnız üçdən bir hissəsi və elə bu səviyyədə də kromlexin içərisinə döşənmiş bir neçə sal daş saxlanmışdı. Kromlex daşlarından 25-30 sm altıda ilk tunc dövrünə aid diametri 20-25 m olan dairəvi tikilinin qalıqları aşkar edildi. Tikilinin dairəvi divarı təkcə bu kurqanın deyil 23 və 24 №-li kurqanların da altından keçir. Bu tikilidən aşağıda daha bir dairəvi tikilinin qalıqları aşkar edildi.

Ümumiyyətlə, Plovdağın ətəyinə doğru qəbirlər və yaşayış yerinə məxsus tikililər dağıntıya daha çox məruz qalmışdır. Ona görə də bu kurqanaltı qəbirdə skelet və ya avadanlığın qorunub saxlanması ağlabatan deyildi. Lakin gözlədiklərimizin əksinə olaraq burada toxunulmamış kurqanaltı torpaq qəbir aşkar olundu. Qəbir çuxuru dördbucaqlı planda qazılmışdır, küncləri oval formadadır. Qazıntı zamanı çuxurun ətrafından çəhrayı və qara gilli qab fragmentləri aşkar olunurdu ki, onların yaşayış yerinə aid olması şübhə doğurmurdu. Qəbrin ortasında başı şərqə tərəf, bükülü vəziyyətdə, 20-30 yaşlarında kişi skeleti aşkar edildi. Qolları dirsəkdən bükülərək əlləri üzü bərabərində qaldırılmış və

ziyyətdədir. Sağ əlinin baş və şəhadət barmaqları qarşısında, ağzı üstə düşmüş miniatür piyalə vardır. Çox güman ki, piyalə mərhumun sağ əlində olmuş, çürümə prosesi zamanı ağzı üstə düşmüşdür. Yıxılmasın deyə ölünün kürəyini arxa tərəfdən çay daşına dayamışlar. Başının altında torpaq yığıldığından (bunu dəfn zamanı etmişlər) boynu və başı düz dayanmışdır. Dişlərinin hamısı yerindədir. Kəllə sümüyünün arxa tərəfində qabarıq ayrılar vardır. Dizləri bir-birindən bir qədər aralıdır, sağ ayağı səliqə ilə sol ayağının üstünə qoyulmuşdur. Sol dizinə bitişik şar gövdəli, düz oturmaqlı, ağzı azca kənara əyilmiş bir qab, ona oxşar, lakin həcminə görə bir qədər kiçik olan ikinci qab isə arxa tərəfinə, onurğa sütunundan 12-13 sm aralı qoyulmuşdur. Bu qabdan şimala tərəf, qəbir çuxurunun qırağında çəhrayı gilli qab fraqmentləri kom tökülmüşdür. Çox ehtimal ki, bu fraqmentlər yaşayış yerinə aiddir və qab da qəbir qazılarkən sındırılmışdır. Bu fraqmentlərdən 50-52 sm şimala qəbrin səviyyəsindən aşağıda torpağın içərisində şaquli vəziyyətdə çəhrayı gilli, banka tipli qab aşkar edildi. Qəbirdən gil qablardan başqa heç bir avadanlıq əldə edilmədi.

Yuxarıdakı qəbirlərin təsvirindən gördük ki, Plovdağın torpaq qəbirlərində ölülərin əlinə dəfn zamanı miniatür gil kasalar qoyulmuşdur. Lakin bu adət kurqanaltı torpaq qəbirlərin əksəriyyətində olsa da dağıdılmış, ya da ölünün yanına bir qab qolulmuş qəbirlərdə rast gəlinməmişdir. Toxunulmamış qəbirlərdə isə bu adətə əməl olunmuşdur.

Ölünün əlində dəfn adətinə Urmiya gölü ətrafı abidələrdə də rast gəlinmişdir. Yanıq təpə abidəsində əlində cam dəfn adəti daş qutu qəbirdə aşkar edilmişdir (Barney, tab. XLII, q. № 6). Burada gil qablar ölünün qarşı tərəfinə - döş qəfəsinin, dizinin və ayaqlarının yanına düzülmüşdür. Göründüyü kimi kameralarda qabların düzülməsi torpaq qəbirlərdə gil qabların düzülməsinə daha çox uyğun gəlir. Belə ki, Plovdağın daş qutu qəbirlərində gil qabların ölünün ayaq tərəfinə düzülməsinə təsadüf olunmamışdır.

İlk növbədə bizi maraqlandıran əlində gil qab dəfn adətinin necə yaranması və Naxçıvan ərazisinə necə düşməsidir. Yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi bu adətə aid ən qədim abidə hələlik Naxçıvan ərazisində - I Kültəpədə O.Həbibullayev tərəfindən aşkar edilmişdir. Analoji dəfn adəti həyətlərdəki və yaşayış evlərin döşəməsi altındakı eneolit dövrünə aid torpaq qəbirlərdən kurqanaltı torpaq qəbirlərə keçərək e.ə. II minilliyin sonlarına qədər davam etmişdir. Əlində cam (və ya gil kasa) dəfn adətinin yayılma arealı həm zaman, həm də məkan baxımından olduqca genişdir. Qeyd edək ki, bu adət hər yerdə metal camla deyil, bəzi yerlərdə, məsələn Naxçıvan və Güney Azərbaycan ərazilərində gil kasalarla yerinə yetirilmişdir. Xronoloji ardıcılıqla göstərsək, belə qəbirlər Naxçıvanda, Güney Azərbaycanda, Mesopotamiyada, Şərqi Avropada, Mərkəzi Asiyada və Altaylarda aşkar edilmişdir.

Mesopotamiyada Urun alt təbəqəsində (Ur III) aşkar edilən belə qəbirlərdə mərhum yanı üstə qoyulmuş və əlinə cam verilmişdi. Başının üzərinə 32 ədəd gil qab düzülmüşdü (6, 166, 178, 180). Mərhumun əlindəki cam yarımşar

formasında olub ortasında əmziyə oxşar çıxıntısı vardı. Cam sanki qadın döşünün imitasiyası idi. Bu camlardan o dünyaya köçərkən (zəhər) içirdilər, necə ki, hər bir uşaq bu dünyaya ayaq basarkən ana döşündən süd içir (6, s. 185). Lakin bu o demək deyildir ki, qəbirlərin hamısında rast gəlinən camlar ancaq zəhər içmək üçün qoyulmuşdu. Zəhər yalnız hökmdarı o dünyaya müşayət edənlər üçün nəzərdə tutulurmuş. Qəbrin sahibinin – yəni hökmdarın əlindəki qızıl cam onun əlinə tamamilə başqa məqsədlə qoyulmuşdur. Eynilə tək dəfnli Naxçıvan, Mərkəzi Asiya və Altaylardakı qəbirlərdə ölünün əlindəki qablar ya axirət dünyasında istifadə etmək üçün, ya da dirilik suyu içib yenidən dirilmək üçün qoyulmuşdur.

Sibirdə və Altaylarda bu adət daha geniş yayılmışdır. Ölünün əlində cam dəfn adəti haqqında məşhur qazax şairi və lingvist alimi O.Süleymenov belə yazır: “Altayda və Şümerdə metal qablı bu çür qəbirlərin qanunauyğunluğu sayca da təsdiq edilməsəydi, Altaydan Şumerə ehtiyatla çəkilən tel asanlıqla qırıla bilərdi. Şumer qəbirlərinin yaxşı qalması metal qaba olan müqəddəs münasibəti izləməyə imkan verir. Aşkar edilən bütün qəbirlərdə metal qab mərhumun əlində olur... (7, s. 247). Altay yazılı qablarının bibliografiyası daha genişdir. Daş balbalların hamısı, sanki bu əşyanın mərasim əhəmiyyətini gözə çarpdırırmış kimi əllərində qab tutublar... Qəbirlərdəki metal qablarla balbalların əlindəki qabların qeyri-adi forma oxşarlığı əsasında L.R.Kızlasov belə bir qənaətə gəlmişdir ki, hər daş balbal bir ölənə təmsil edir (iqtibas O.Süleymenovun kitabında belə verilmişdir: *Drevneturkskie izvayaniya* Tuvı, 1961). Əli bardaqlı kişilərin (balbalların) yayılma arealı Altay və Sibirlə məhdudlaşır” (7, s. 247). Bu adəti çox diqqətlə araşdırmış və şərh etməyə çalışmış O.Süleymenovun yalnız iki fikri ilə razılaşmaq olmur. Birinci, heç də bütün dövrlərdə və hər yerdə kult əşyasının metaldan olmasına üstünlük verilməmişdir. Arxeoloji qazıntılar zamanı qəbirlərdə aşkar edilmiş çoxlu daş, sümük və gil əşyalar da bunu sübut edir. İkinci, bu adətin yayılma arealını Altay və Sibirlə məhdudlaşdırmaq olmaz. Naxçıvanda və Şərqi Avropada aşkar edilən qəbirlər əlində cam dəfn adətinin arealının çox geniş olduğunu göstərir.

Bu adətin orta əsrlərdə də davam etməsinə əsaslanaraq onun hansı xalqlara aid olduğu haqda müəyyən ehtimallar irəli sürmək olar. İbn Fədlanın məlumatına görə oğuzlar “ölülərini göytürklər kimi paltarlı, silahlı və yanlarında digər şəxsi əşyaları ilə birlikdə dəfn edirdilər. Ölü, ev şəklində qazılmış məzarda oturdulur, əlinə içki dolu bir çam-çax verilir, qabağına da içki dolu bir qab qoyulurdu. Məzar bir otaq biçimində qazılır, tavanı düzəldilir, sonra onun üstünə palçıqdan qübbəyəbənzər bir hissə əlavə edilirdi” (8, s. 64-65). Beləliklə, aydın olur ki, əlində cam dəfn adəti coğrafi cəhətdən dünyanın bir çox yerlərində – Cənubi Qafqazda, Mesopotamiyada, Şərqi Avropada, Sibirdə və Altaylarda müxtəlif tarixi dövrlərdə yayılmış və bu adətin ən geniş ərazilərdə və uzun müddət daşıyıcısı türk xalqları olmuşdur. Qeyd edək ki, zaman-zaman Mesopotamiya, Ön və Mərkəzi Asiya və Şərqi Avropa kimi çox geniş ərazilərdə yayıl-

mış bu adət bəzi xalqlarda (məs:oğuz türklərində) orta əsrlər dövrünə qədər davam etmişdir.

Əlində gil qab dəfn adətinin aşkar edildiyi torpaq qəbirlərin daha bir neçə özəl xüsusiyyətləri vardır. Maraqlıdır ki, hələ indiyədək kurqanaltı torpaq qəbirlərdən bir dənə də olsun silah və bəzək aşkar edilməmişdir. Doğrudur, aşkar edilən toxunulmamış qəbirlərin birindən başqa hamısı kişi qəbridir, ona görə də bəzək əşyalarının tapılmaması başa düşüləndir. Lakin bir ədəd də olsun silah aşkar edilməməsi sual doğurur. Ya kurqanaltı torpaq qəbirlərdə ölünün yanına silah qoymaq adəti olmamışdır, ya da həmin dövrdə insanlar sülh və əmin-amanlıq şəraitində yaşamışlar.

Bu qəbirlərdə ölünün və avadanlığın qəbrə şərq tərəfdən, “qapı” yerindən qoyulması da artıq heç bir şübhə doğurmur. Arxeoloji ədəbiyyatda belə bir fikir var ki, Cənubi Qafqaz ərazisində kurqanların “qapısı” həmişə şərq tərəfdən olmuşdur. (9, s. 37-38, 42-60).

Kurqanın dəfnə əvvəlcədən hazırlandığı (kromlexin, qəbrin kamerasının, qurbangahın qurulması və qəbrin üstünün sal daşlarla örtülməsi və s.) və dəfn prosesinin çox uzun sürmədiyi də (bu fikir dəfndən sonra qəbrin ətrafında keçirilən mərasim və rituallara aid deyil) aydın olur.

Ölünün dəfnə hazırlanması və dəfndən sonrakı mərasim və rituallar haqqında yalnız müəyyən ehtimallar irəli sürmək olar. Bu ehtimallar faktiki arxeoloji tapıntılara əsaslanarsa da həmin prosesləri tam əhatə etmir. Qeyd etmək lazımdır ki, Plovdağ nekropollarında və Naxçıvanın başqa həmdövr abidələrində kollektiv dəfn adətinə hələlilik rast gəlinməmişdir. Gilan çay vadisində bu adət e.ə. I minilliyin əvvəllərindən yayılmağa başlayır.

Kurqan qəbirlər mədəniyyətinin olduqca mübahisəli olan genezisi məsələsi hələlilik həll edilməmişdir. Onların Mərkəzi və Şərqi Avropadan, Misirdən (10, s. 62) gəldiyi qeyd olunur və həmişə də kurqan mədəniyyəti hind-avropa tayfalarının yayılması (11, s. 107) və onların mifologiyasındakı “tısbağa” kultu ilə əlaqələndirilir (12, s. 207-211). Lakin, bu tezis o qədər də inandırıcı səslənmir, ona görə ki, hələlilik kurqanların nə genezisi, nə də etnik mənsubiyyət məsələsi həll edilməmişdir. Bizə elə gəlir ki, kurqan mədəniyyətinin yaranmasının köçəriliklə bağlı olduğunu ehtimal etmək daha düzgün olardı. Köçəri həyat tərzini keçirmiş hər hansı bir xalq özünü kurqan mədəniyyətinin varisi hesab edə bilər. Əvvəllər köçəri həyat tərzini keçirməmiş xalq isə yoxdur.

Cənubi Qafqazda kurqan mədəniyyətinin Kür-Araz mədəniyyəti ilə genetik bağlılığı haqda Kuftin tərəfindən irəli sürülmüş fikir bir çox arxeoloqlar tərəfindən təsdiqlənir. Bu bağlılıq Plovdağ kurqanlarında daha aydın nəzərə çarpır. Plovdağ kurqanlarından əldə edilən keramika Kür-Araz keramikası ilə o qədər yaxındır ki, onları ayrı-ayrı qruplara bölmək olduqca çətindir. Nəzərə çarpan fərqlər isə təkamül nəticəsində əmələ gələn dəyişikliklər və müxtəlif zamanlarda yad elementlərin daxil olması ilə bağlıdır.

Kurqanlardan əldə edilmiş keramikanın müqayisəli təhlili, bəzi gil qab formalarının və bəzək motivlərinin yayılma istiqaməti mədəni təsirin Urmiya gölü hövzəsi və ona yaxın Araz çayı ətrafından başladığını ehtimal etməyə əsas verir.

Göytəpənin K-2, K-3 mərhələlərində geniş yayılmış və Plovdağda da tez-tez rast gəlinən dairəvi və oval formalı batıqlara Trialeti və Ağrı dağı vadisi abidələrində nadir hallarda təsadüf olunur. Plovdağ kurqanlarının qurbangahlarında bir qayda olaraq kameranın cənub-qərb küncünə qoyulan, lentvari ağzı qatlanan gövdəsinə yapışdırılmış, şar gövdəli küplərə də həmin abidələrdə az təsadüf olunur.

Maraqlıdır ki, Plovdağ kurqanları Naxçıvan bölgəsinin şimal-qərbində aşkar edilmiş eyni dövrə aid kurqanlardan (13, s. 53-64; 14, s. 34-36; 15, s. 37-31; 16, s. 42-48, 56-57) həm quruluşuna (Şərr düzü kurqanlarında qurbangahların olmaması, qəbirlərin istiqaməti), həm materialına, həm də dəfn adətinə (insan skeletinin aşkar olunmaması) görə fərqlənirlər.

Dəfn adətinin oxşarlığı baxımından Plovdağın üst təbəqəsindəki kurqanları Trialetin tək dəfnli erkən kurqanları ilə və Ağrı dağıın şərq tərəfindəki bəzi kurqanlarla müqayisə etmək olar. Lakin Plovdağ kurqanlarında olduqca ciddi qaydalar əsasında yerinə yetirilən və uzun müddət stabil qalan dəfn adətini nə Trialetidə, nə də Ağrı dağı ətəklərində, nə də Ermənistan abidələrində görə bilmirik. Eyni zamanda dəfn adətinin bəzi vacib elementləri (baş daşı qoyulması, qurbangahların içərisinin mütləq daşdan qurulması və s.) də həmin abidələrdə qeydə alınmamışdır. Naxçıvanın Eneolit, İlk və Orta Tunc dövrü dəfn adətinin bəzi elementlərinə (əlində cam dəfn olunma adəti) də yuxarıdakı abidələrdə rast gəlinməmişdir.

Plovdağ yaşayış yerləri və nekropollarının tədqiqinin Azərbaycan arxeologiyası üçün mühüm əhəmiyyəti vardır. Bu abidələr Yaxın Şərqi Şimali Qafqaz və Cənubi Şərqi Avropa ilə birləşdirən zəncirin çatışmayan həlqəsidir. Plovdağ yaşayış yeri və nekropollarından əldə edilən arxeoloji materiallarda sinkretiklik qabarıq şəkildə nəzərə çarpır. Plovdağ nekropolları kurqan tipli qəbirləri xronoloji ardıcılıqla öyrənməyə, orta tunc dövrünün kurqan qəbirlər mədəniyyətini incəliklərinə qədər araşdırmağa imkan verir. Qəbirlərdə aşkar edilən keramika, silahlar, bəzəklər, parça izləri və osteoloji qalıqlar eyni zamanda Naxçıvan bölgəsində yaşayan qədim tayfaların maddi mədəniyyətini, təsərrüfat həyatını və məişətini tədqiq etməyə şərait yaradır. Əldə edilən gil qablar Naxçıvan bölgəsinin Urmiya gölü hövzəsi və Mesapotamiya ilə yaxın əlaqələrinin olduğunu göstərir.

Plovdağ abidəsinin unikallığı bir də ondadır ki, burada tunc dövrünün bütün inkişaf mərhələlərini əhatə edən iki yaşayış yeri və iki nekropolun aşkar edilməsi, bu abidələrdən əldə edilən zəngin arxeoloji material yerli istehsalın tərəqqi və tənəzzül dövrlərini, hansı tapıntıların buraya kənardan düşdüyünü və yerli istehsal məhsullarından (keyfiyyət göstəricilərinə əsasən) hansılarının tay-

falararası mübədiləyə cəlb oluna bilməsi ehtimallarını araşdırmağa imkan verir. Eneolit dövründən başlayaraq bir neçə min il davam edən yumşaq iqlim şəraiti, Arazboyu düzənliklərin yaşıl ot örtüyünün bolluğu burada heyvandarlığın inkişafı üçün əlverişli şərait yaratmışdı. O zaman yarımköçəri (yaylaq) heyvandarlığı təsərrüfatın geniş yayılmış və gəlirli sahəsi idi. Naxçıvan çaylarının mənsəbinə yaxın ərazilərdə isə təsərrüfatın aparıcı sahəsi əkinçilik idi. Mənbəyini Kiçik Qafqazın Zəngəzur silsiləsindən götürən bol sulu çaylar (Naxçıvan çay, Əlincə çay, Gilan çay) öz vadilərini, xüsusən Araza yaxın düzənlikləri əkinçilik üçün yararlı edirdi. Tunc dövründə Gilan çay vadisində ən çox buğda və darı əkilirdi. Arazboyunda və onun qolları olan çay vadilərində becərilən taxıl burada məskunlaşmış əhəlinin ehtiyacını ödəyə bilirdi. Dağların yamaclarında indiyə qədər izləri qalmış köhnə arx yerlərinin səviyyəsi e. ə. III-I minilliklərdə əkin sahələrinin indikindən az olmadığını göstərir. Gilan çay vadisinin daha bir üstün cəhəti Naxçıvanla Salamməlik arasında yeganə dağ keçidinin – Qapıcığın burada olması idi. Bu keçid Arazın orta axarında – Kiçik Qafqazın Qaradağ və Zəngəzur silsilələri üstündən keçərək Atropatenanı Albaniya ilə birləşdirən ən qısa yol idi. Ehtimal ki, sakların bir hissəsi məhz bu keçiddən aşaraq Gilan çay və Əlincə çayları vadilərində məskunlaşmışdılar və Zəngəzurun şimal ətəklərində məskunlaşmış digər saklarla daimi əlaqə saxlayırdılar. İndi də Gilan çayın başlanğıcı Sakqarsu çayı adlanır. Öyrəndiyimiz kurqanaltı torpaq qəbirlər çox maraqlı məlumatlar versə də, onların tədqiqini başa çatmış hesab etmək olmaz. Bu qəbirlər Tunc dövrünün ilkin mərhələləri üçün xarakterik olub, o dövrün dəfn adəti, maddi mədəniyyəti və mədəni-iqtisadi əlaqələri haqqında zəngin məlumat verir.

İlk Tunc dövrünü əhatə edən Kür-Araz mədəniyyətinin mənşəyi, formalaşması, özündən əvvəlki və özündən sonrakı mədəniyyətlərlə konkret əlaqələri, eyni zamanda lokal və xronoloji xüsusiyyətləri kimi problemlər hələlik öz həllini tapmamışdır (17, s. 9).

Plovdağ və ətrafındakı qədim nekropolların tədqiqi Naxçıvanın tunc dövrünün hərtərəfli öyrənilməsində mühüm mərhələ olacaqdır. Əlbəttə, bir və ya bir neçə abidənin ətraflı tədqiqi tunc dövrünün öyrənilməsində mövcud olan problemləri tam həll edə bilməz. Lakin Plovdağın qəbir abidələri, I və II Kəltəpə yaşayış yerləri, Ovçular-təpəsi və başqa sinxron abidələrlə birlikdə Naxçıvanın tunc dövrünün kompleks tədqiqinə imkan verəcəkdir.

ƏDƏBİYYAT

1. Абибуллаев О.А. Энеолит и бронза на территории Нахичеванской АССР. Баку: Элм, 1982, 314 с.
2. İbrahimli B., Qədirzadə T. Plovdağda arxeoloji qazıntılar / Azərbaycanca arxeoloji tədqiqatlar (2009), Bakı, Xəzər Universiteti, 2010, s. 55-61.
3. Ибрагимов Б.И. Изучение памятников Пловдага. Археология, Этногра-

- фия и Фольклористика Кавказа. Махачкала, 2007.
4. İbrahimov B.İ. Plovdağ nekropolu dəfn adətinin bəzi xüsusiyyətləri haqqında // Azərbaycan Arxeologiyası və Etnoqrafiyası, 2005, № 1, s. 155-157.
 5. Burney C.A. The excavations at Yanık Tepe, Azerbaijan. 1961, v. XIXIV, p. 134-138.
 6. Эрих Церен. Библейские холмы. Москва, 1986.
 7. Oljas Süleymenov. A z-Ya. Bakı, 2007.
 8. Fəruq Sümər. Oğuzlar. Bakı, 1992.
 9. Ахундов Т. Северо-западный Азербайджан в эпоху Энеолита и Бронзы. Баку, 2001.
 10. Нариманишвили Г. Триалети во II тысячелетии до н. э. (по данным археологии). Автореф. на соискание уч. степ. док.истор.наук. Тбилиси, 2006.
 11. Гогодзе Э.М. Периодизация и генезис курганный культуры Триалети. Тбилиси, 1972.
 12. Ростунов В.Л. Опыт реконструкции сакрального пространства ранних курганов Европы и Северного Кавказа. Владикавказ, 2006.
 13. Aşurov S.H. Məxtə-Qarabulaq kurqanları // Azərbaycan Arxeologiyası və Etnoqrafiyası. 2004, №1.
 14. Aşurov S.H. Naxçıvanda arxeoloji tədqiqatlar (2001-2002-ci illər). Bakı, 2003.
 15. Müseyibli N.Ə. Qədim Sədərək. Bakı: Nafta-Pres, 2003, 104 s.
 16. Агаев Г.Г. Шахтахты в эпоху Поздней Бронзы и Раннего Железа. Баку-Москва, 2002, 200 s.
 17. Гудрат Исмаилзаде. Азербайджан в системе раннебронзовой культурной общности Кавказа. Баку, 2008.

Бахлул Ибрагимли

ЗНАЧЕНИЕ МОГИЛЬНИКОВ В ИЗУЧЕНИИ ЭТНО-КУЛЬТУРНЫХ СВЯЗЕЙ

Нетронутые и хорошо исследованные могильники содержат достаточно информации о духовной и материальной культуре, а также о естественных и вынужденных миграционных процессах. Вследствие своего консервативного характера они имеют большое значение при изучении генезиса и распространения археологических культур.

Исследованные на территории Нахчыванской АР захоронения с чашей на руке покойника относятся к эпохам Энеолита и Бронзы. Следует отметить, что этот погребальный обряд распространён в Месопотамии, Восточной Европе, на Южном Кавказе, в Сибири и на Алтае.

По сведениям письменных источников и археологических данных, последними носителями этого погребального обряда, существовавшего в

разные исторические периоды и у разных этнических групп, являлись тюркоязычные народы.

Ключевые слова: *Нахчыван, Пловдаг, керамика, могила, погребальный обряд.*

Bahlul Ibrahimli

IMPORTANCE OF BURIAL GROUNDS IN STUDYING OF ETHNO-CULTURAL CONNECTIONS

Untouched and well investigated burial grounds contain enough information on spiritual and material culture, and also on natural and compelled migratory processes. Owing to their conservative character they are of great importance at studying of genesis and distribution of archaeological cultures.

Burial places with a bowl on the hand of the deceased investigated in the territory of Nakhchivan AR are dated from the Chalcolith and Bronze epochs. It is necessary to notice, that this funeral ceremony is extended in Mesopotamia, the Eastern Europe, on Southern Caucasus, in Siberia and on Altai.

According to written sources and archaeological data, last carriers of this funeral ceremony existing during the different historical periods and at different ethnic groups, were Turkic-speaking peoples.

Keywords: *Nakhchivan, Plovdagh, ceramics, tomb, funeral ceremony.*

(AMEA-nın müxbir üzvü V.B.Baxşəliyev tərəfindən təqdim edilmişdir)

AZƏRBAYCAN MİLLİ ELMLƏR AKADEMİYASI NAXÇIVAN BÖLMƏSİNİN XƏBƏRLƏRİ
İctimai və humanitar elmlər seriyası, 2011, № 3

ИЗВЕСТИЯ НАХЧЫВАНСКОГО ОТДЕЛЕНИЯ НАЦИОНАЛЬНОЙ АКАДЕМИИ НАУК АЗЕРБАЙДЖАНА
Серия общественных и гуманитарных наук, 2011, № 3

NEWS OF NAKHCHIVAN SECTION OF AZERBAIJAN NATIONAL ACADEMY OF SCIENCES
The series of social and humanities sciences, 2011, № 3

QƏHRƏMAN AĞAYEV
AMEA Arxeologiya və Etnoqrafiya İnstitutu,
ZAKİR RZAYEV
AMEA Naxçıvan Bölməsi
E-mail: zakir-tarix@hotmail.com

ŞAHTAXTIDA AŞKAR OLUNMUŞ FAUNA QALIQLARI VƏ ZOOMORF TAPINTILAR

Məqalədə Şahtaxtı yaşayış yerindən əldə edilmiş fauna qalıqlarının bir qismi təsnifatlandırılmışdır. Tədqiqat işində məqsəd ərazinin faunasının öyrənilməsi və həmin heyvanların dövrümüzdə belə yaşamasını tədqiq etməkdir. Əldə edilən qazıntı qalıqları arasında nəslə kəsilməmiş heyvanlarla yanaşı, suda və quruda yaşayan, o cümlədən bir sıra sürünən, gəmirici növlərinin qalıqları da vardır. Bu heyvanların əksəriyyəti həmin əraziyə adaptasiya olunsa da, bir qismi tarixin sonrakı dövrlərində ticarətin inkişafı ilə gətirilmişdir. Qarşıya qoyulmuş əsas məqsəd Şahtaxtı ərazisinin iqlim şəraitinin 7000 il dəyişmədiyini və ekoloji şəraitin sabit qaldığını göstərməkdir.

Açar sözlər: *tafonomiya, zooarxeologiya, Şahtaxtı, Tunc dövrü, Eneolit.*

Hər bir arxeoloji abidənin tafonomiyasının öyrənilməsinin böyük elmi əhəmiyyəti vardır. Bu min illər bundan əvvəl həmin ərazinin ekologiyasını, iqlim şəraitini öyrənməyə zəmin yaradır. Bu isə həmin ərazidə maldarlıq və əkinçiliyin inkişaf tempini öyrənməyə yardımçı olur. Eyni zamanda müasir dövrümüzdə hər hansı bir ərazi olursa olsun, faunasında mövcud olan elə canlılar vardır ki, onların heç birinin qayaüstü rəsmlərdə, maddi-mədəniyyət nümunələri üzərindəki ornamentasiyada, hətta qazıntılar zamanı qalıqlarına belə rast gəlinmir. Əksinə bəzən iqlim şəraitlərinə uyğun olmayan heyvan təsvirləri mövcud olur. Bu isə belə fikir yaradır ki, bu canlılar tarixi xronologiyanın sonrakı dövrlərində ərazimizə gəlmiş və yerli şəraitə adaptasiya olunmuşdur. Fikrimizcə, onların qədim insanların dini inancları, təsərrüfat və məişət həyatları ilə heç bir bağlılığı olmamış və bu səbəbdən də onlara əhəmiyyət verilməmişdir. Bütün bunları nəzərə alaraq söyləmək olar ki, qədim yaşayış yerləri və nekropollardan tapılmış qazıntı qalıqları həmin abidəyə kompleks və məqsədyönlü şəkildə yanaşmağın tərkib hissəsidir. Ovçuluğun inkişafı ilə bəzi heyvanların ovlanmasına maraq artmışdır ki, ovlanan heyvanların bir qismi onların qida rasionuna daxil olduğu halda, bir qismi dərisinə və xəzinə görə ovlanmışdır. Tarixi xronologiyanın sonrakı dövrlərində dekorativ sənətkarlığın inkişafı və silah, bəzək əşyalarının hazırlanması ilə ticarət və mədəni əlaqələr də genişlənmişdir.

Hər bir abidənin zooarxeoloji cəhətdən öyrənilməsi zamanı həmin abidənin stratigrafik şkalasını nəzərdən keçirmək lazımdır. Belə ki, qazıntı qalıqlarının müqayisəli tədqiq etmək üçün müasir dövrümüzdə yaşayan və nəslə kəsilməmiş heyvan nümunələrini 3 mərhələ üzrə öyrənməyi məqsədə uyğun hesab edirik.

1. Tapılmış qazıntı qalıqlarının müasir dövrümüzdə həmin ərazidə yaşamasını tədqiq etmək.

2. Həmin canlıların yayılma arealını, gəlməsi və ya gətirilməsi problemlərinə nəzər salmaq. Bu mərhələdə qazıntı qalıqlarına paralel surətdə paleontoloji və arxeoloji baxımdan yanaşılmalıdır. Yəni həmin canlıların tanatosenoz və

nekrosenozunu (orqanizmlər məhv olduqdan sonra toplanması) və ya tafosenozunu (basdırılmasını) öyrənmək vacib problemlərdən biridir. Çünki bu canlıların bir qismi qədim dövrlərdə insanların dini-ideoloji görüşlərindən və ya tayfalararası mədəni, iqtisadi və ticari əlaqələrdən irəli gələ bilər. Geoloji tarixdən fərqli olaraq tarixi xronologiyanın tafonomiyasında (taphos-qəbir, basdırma, namos-qanun) daşlaşma (fosilləşmə) proseslərinə rast gəlinə bilməz.

3. Həmin canlıların artım dinamikasını (heyvan demoqrafiyası) və insan həyatındakı rolunu öyrənmək. Bu zaman qazıntı qalıqlarına mifoloji və tapılmış maddi-mədəniyyət nümunələrinin ornamentikası baxımından yanaşılmalıdır. Təbii ki, bütün ev heyvanları insanın tələbatına uyğun əhlilləşdirilmişdir. Bu tendensiyada tək və ya sürü şəklində yaşayan heyvanlara maraq olmuşdur. Tafonomiyanın yaradıcısı İ.A.Yefremov yazır ki, “bu sahədə aparılan tədqiqatlar səthi, çətin dildə izah edilməməlidir. Əksinə ərazinin faunası dəqiq formula üzrə işlənməlidir. Nəticədə bütün bunlar ərazinin faunasının formalaşmasının tarixini müəyyən etməyə köməklik göstərəcəkdir” (6, s. 187).

Hələ bir neçə il bundan qabaq Şahtaxtı abidəsinin 7000 illik bir tarixə bağlanacağına bəlkə kimsə belə inanmazdı. Ancaq qazıntılar zamanı əldə edilən maddi-mədəniyyət nümunələri bütün bu ehtimalların üzərindən xətt çəkdi. Tam əminliklə demək olar ki, hələlik Şahtaxtı yaşayış yerində materik səhtinə çıxılmamışdır. Eneolit dövrü bəlkə də Şahtaxtı yaşayış yeri üçün sonuncu təbəqə deyildir. Qeyd etdiyimiz kimi, hələlik Eneolit dövründən bu ərazidə yaşayan qədim insanlar zaman-zaman müxtəlif təbii fəlakətlərlə üzləşsə də, təbii ehtiyatların olması, münbit torpaq örtüyü, iri otlaq sahələri və ən əsası ərazinin strateji cəhətdən əlverişli mövqedə yerləşməsi onların bu ərazini tərk etməməsinə səbəb olmuşdur. Üst-üstə salınmış yaşayış evlərinin divarları qədim tayfaların bu ərazidə daim yaşamasını və müasir əhalinin ulu babaları olması fikrinə tam sübutdur.

Qeyd etmək lazımdır ki, ərazinin zooarxeologiyasının öyrənilməsi zamanı torpaq landşaftının da tədqiqi nəzərə alınmalıdır. Çünki insandan fərqli olaraq bütün canlılar müəyyən coğrafi şəraitə uyğun adaptasiya olunurlar. Bu səbəbdən də ərazinin etnocoğrafiyası öyrənilməli, insanın təbiətə qarşı münasibəti, apardığı mübarizə, antropogenez və biogenez nəzəriyyələri qarşılaşdırılmalıdır. Şahtaxtı ərazisinin landşaftının öyrənilməsi hələ XX əsrin əvvəllərinə təsadüf edir. 1926-cı ildə isə A.S.Preobrajenski Böyükdüz və ətraf Arazboyu ərazilərdə tədqiqat aparmış, bir qədər sonra isə V.A.Ambokadze və İ.A.Çxenkel Şərqi Arpaçay və Xok rayonlarında geniş miqyaslı torpaq tədqiqatları aparmışlar (4, s. 6-7).

Şahtaxtı ərazisində də Arazboyu başqa sahələr kimi müxtəlif denudasion proseslər nəticəsində dağlıq hissələrdə olan aşınma materialları çaylar və vaxtaşırı sellər nəticəsində yuyularaq Arazboyu ərazilərə axmış və bu ərazilərdə allüvial çöküntülər yaranmışdır. Denudasiya (lat. Çılpaqlaşma) Yer səthində süxurların su, külək, buz və s. ilə dağılaraq yüksək sahələrdən aşağı ərazilərə aparılması proseslərinin məcmusudur. Denudasıyaya aşınma, eroziya, abraziya,

korroziya kimi proseslər də daxildir. Yer səhti relyefinin formalaşmasında və yeni relyef formalarının əmələ gəlməsində denudasiya proseslərinin rolu böyükdür. Denudasianın baş verdiyi rayonun tektonik hərəkətlərinin və iqliminin xüsusiyyətlərindən, torpaq-bitki örtüyünün xüsusiyyətlərindən də asılıdır (2, s. 123). Bu cür landşaflara adaptasiya olunan canlılar suya bir o qədər tələbkar olmurlar. Bunun əsas örnəklərindən biri qədim tayfaların kiçikbuynuzlu heyvanlara, daha doğrusu keçiyə maraq göstərməsidir. Keçi bu cür şəraitə uyğunlaşa bilir, suya az tələbkar olmaqla, əksər bitkiləri yeyir və artım baxımından fərqlənir. Qeyd edək ki, Şahtaxtı ərazisinə uyğunlaşan canlılar arasında sürünənlər və gəmiricilər üstünlük təşkil edir. Demək olar ki, bütün mədəni təbəqələrdə bu canlıların qazıntı qalıqlarına rast gəlmək mümkündür.

Şahtaxtı yaşayış yerinin yerləşdiyi ərazinin geoloji çöküntülərinin də tərkibində torf linzaları, şirin su bitkiləri, heyvan (molyusk və onurğalılar) qalıqları da vardır. Qazıntılar zamanı tapılmış dəniz və çay heyvanlarından hazırlanmış əşyalar bir daha göstərir ki, bu çöküntülər hələ Asni çayının məcrasını dəyişənə qədər yuyularaq gəlmişdir. Asni çayı haqqında ilkin məlumatda da "Naxçıvanı öyrənən elmi cəmiyyətin" materiallarında rast gəlinir. Materiallarda qeyd olunur ki, Qarabağlar kəndinin şimal-şərqindəki "Asni" adlı yer vardır. Burada damın içərisində qəbir vardır ki, kəndin əhalisi buranı ziyarətgah kimi tanıyır. Bu məhəllədən çıxıb Qarabağlar kəndinə gələn su da "Asni" adlanır. Kəndin şimal-qərbində isə "Bilici" adlı göl və otlaq sahələri haqqında və buraya yaxın yerləşən maddi-mədəniyyət abidələri, ziyarətgahlar haqqında da məlumat verilir (8, s. 25-27).

Şahtaxtı yaşayış yerinin mədəni təbəqələri burada araşdırma aparmış tədqiqatçılar tərəfindən aşağıdakı kimi təsnifatlandırılmışdır.

a) Yer qabığının ilk 20 sm erkən orta əsrlər dövrünə aid mədəni təbəqə. Bu təbəqədə ərazinin faunasını müəyyən etmək çətindir. Təbiət hadisələri, ekzogen proseslər bu təbəqəni tamamilə yararsız hala salmışdır.

b) Bir metr 25 sm dərinliyə qədər Antik dövr mədəni təbəqə demək olar ki, fauna baxımından zəngindir. Bunlardan bir qismi yerli heyvan nümunələri olsa da, ticarətin inkişafı ilə ərazidə mövcud olmayan canlı nümunələrinə də rast gəlinir. Bu dövrdə dəniz və çay mənşəli heyvanlardan hazırlanmış sümük, sədəf bəzək alətləri, məişət əşyaları üstünlük təşkil edir.

Antik dövr mədəni təbəqəsindən xeyli miqdarda heyvan sümüklərinin qalıqları da aşkar edilmişdir. Aşkar edilmiş sümük qalıqları içərisində keçi sümüklərinin üstünlük təşkil etməsi göstərir ki, artıq antik dövrdən başlayaraq ərazidə yaşamış qədim insanlar arasında heyvandarlıq sahəsində bir ixtisaslaşma baş vermiş, ərazinin florasına uyğun heyvandarlıq təsərrüfatı formalaşmışdır.

Tapılmış maddi-mədəniyyət nümunələri içərisində uzunluğu 32 sm, diametri 17 sm olan fil dişidir (şəkil 1). Çürüməsinə baxmayaraq dişin dekorativ məqsəd daşıyan bir əşya olmasını ayırd etmək mümkündür. Uc hissəsi filin

başı formasında yonulmuşdu. Çox güman ki, bu ticarətin inkişafı ilə bağlı Ya-xın Şərq ölkələrindən gətirilmişdir.

Tapılmış maddi-mədəniyyət nümunələri içərisində suda yaşayaş canlıla-rın qalıqlarına daha çox rast gəlinir. Balıqqulağından hazırlanmış muncuq par-çaları burada sənətkarlığın yüksək səviyyədə olduğunu göstərir. Tapılmış və balıqqulağı adlandırdığımız molyuska (yumşaqbədənlilər) tam bütöv haldadır. Üzərində kiçik ölçülü (diametri 0,2 mm) deşik çox güman ki, ip keçirmək məq-sədi daşıyır (şəkil 2). Bu cür molyuskalardan musiqi aləti kimi (şeypur) istifadə edilməsi təxmin edilir. Antik dövr təbəqəsindən tapılmış heyvan sümüklərinin əksəriyyəti tam sağlam halda tapılmışdır. Şahtaxtdan tapılmış xeyli sayda ana-dont qabıqları çox güman ki, bəzək əşyalarının hazırlanmasında istifadə olun-muşdur (şəkil 3). Mirvari heyvan mənşəli cəvahirdir. Anadont adlı ilbizin ifra-zatından yaranır. Anadont sifonuna bir qum dənəsi girir, ondan ifraz olunan maddə ilə mirvariyə dönür. Mirvari həcmi anadontun fiziki gücünə bağlıdır. Aprel (nisan, neysan) yağışı yağın zaman yağış damlası sifona düşərkən mir-vari yaranır ki, buna da “dürri-yetim” deyirlər. M.Fizuli isə yazır ki, “Sədəf su olmayınca, əbu-nisandan gövhər verməz” (7, s. 6).

c) 1 metr 80 sm dərinliyə qədər son tunc və dəmir dövrü mədəni təbə-qəsindən tapılmış maddi-mədəniyyət nümunələri arasında qaban dışından hazır-lanmış nizə ucluğu öz orijinallığı ilə seçilir. Tam formasını saxlamış, heç bir de-formasiyaya uğramayan iti uclu bu nizə başlığı 12 sm uzunluğunda olmaqla, or-ta hissəsindən deşilmişdir (şəkil 4).

Bu təbəqədən tapılmış sümüklər arasında diqqət çəkən qoşa buynuzlar-dır. İndi də Şahtaxtı ərazisindəki qayalıq ərazilərdə görünən dağkeçisinə mən-sub olan bu sümüklər göstərir ki, bu dövrdə belə qədim tayfalar arasında hələ də ovçuluq yüksək səviyyədə olmuşdur (şəkil 5). Digər bir dağkeçisinə məxsus qa-bırğa sümüyü bu fikirlərin ehtimal olmadığını, həqiqətə söykəndiyini göstərir. Belə ki, bitişdirilmiş sümük tapılmışdır. Sümüyün birləşmiş yerində düyün var-dır ki, bu da onun iri bir daş parçası ilə sındırıldığını göstərir.

Ərazidən tapılmış yumru, girdə daş parçalarının sapand məqsədi ilə isti-fadə olunması qənaətinəyik. Bu da belə bir fikir söyləməyə əsas verir ki, tunc dövrdə maldarlığın inkişaf etməsinə baxmayaraq, qədim insanlar vəhşi heyvan-ların əhlilləşdirilməsinə də maraqlı olmuşlar. Bu da çox güman ki, yeni növlərin alınmasına xidmət etməklə yanaşı, evlərdə müəyyən estetik zövq baxımından saxlamaq məqsədi ilə edilərək artırılmışdır.

Gürcüstan arxeoloqları belə düşünürlər ki, hələ Paleolit dövründən baş-layaraq qədim insanlar ovçuluğun inkişafına baxmayaraq fauna və floradakı geofondların qorunmasına maraqlı olmuşlar. Onlar regionlarda təbii atmosferin mühafizəsinə çalışmışlar ki, bu da ibtidai insanlarda ekoloji düşüncə tərzinin formalaşdığını göstərir (2, s. 52-53).

Bu mədəni təbəqədə torpaq qatının içərisində tədqiqatlar zamanı müəy-yən edildi ki, əsasən minerallar, o cümlədən obsidian parçaları üstünlük təşkil

edir. Aşkar edilmiş təndirin ətrafından balıqqulaqları, müxtəlif qab parçaları tapılmışdır. D və C kvadratlarına əlavə olunmuş sahədə tikili qalıqlarının daxili hissəsi təmizlənərkən oradan balıqqulaqları və iri ölçülü tısbağa çanağı (daxili sümükləri içərisində olmaqla), dağkeçisi buynuzları aşkar edilmişdir. A kvadratından da eyni böyüklükdə daha iki tısbağa çanağı tapılmışdır (şəkil 6). Bu cür materiallar çox güman ki, sənətkarlığın inkişafı ilə bağlı olmuşdur. Çünki tısbağa çanağının sərtliyi ondan bəzək və ya müxtəlif məişət əşyaları hazırlanmasına imkan verir (şəkil 7). Eyni zamanda bu texnologiya Naxçıvan Muxtar Respublikasının ərazisindəki digər qədim yaşayış məskənlərindən də əldə edilmişdir.

d) 2 metr 50 sm dərinliyə qədər orta tunc dövrü mədəni təbəqəsi. 1936-cı ildə Ə.K.Ələkbərov Şahtaxtı ərazisində apardığı tədqiqatlar zamanı daş qutu qəbirlərdən bir sıra əşyalar, o, cümlədən at skeleti və toqqa əldə etmişdir (3, s. 35). Atın insanla dəfnini türkçülük nəzəriyyəsi ilə bağlı olduğunu irəli sürən tədqiqatçılar bu adətin Volqaboyu, Mərkəzi Asiya və Sibir türkləri arasında indi də qaldığını yazırlar (9, s. 83). Qeyd edək ki, tapılmış heyvan sümükləri içərisində at dişlərinə, iribuynuzlu heyvanların onurğaları üstünlük təşkil edir. Bu cür iri heyvan sümüklərinə bütün mədəni təbəqələrdə rast gəlinmişdir. Nəhəcir orta tunc dövrü yaşayış yerindən də əllə suvanmış divarın arxa tərəfinə baxdıqda burada dairəvi ilbiz qalıqlarının forması aydın görünür. Azərbaycan Elmlər Akademiyasının Naxçıvan Bölməsinin Bioresurslar İnstitutu tərəfindən bunun *helix pomatia* (tənək ilbizi) olduğu müəyyənləşdirilmişdir.

Naxçıvan bölgəsində orta tunc dövrü təbəqəsindən tapılan öküz (*bos-taurus*), keçi (*carpa*), qoyun (*ovis*), donuz (*sus domestica*), II Kültəpədə at (*equus caballus*) sümükləri dövrün heyvandarlığını öyrənmək üçün əvəzsiz mənbədir (5, s. 30). Son illərdə də Ovçulartəpəsi və Oğlanqalada aparılan arxeoloji qazıntılar zamanı abidələrin zooarxeologiyası dərindən öyrənilmişdir (11).

e) 2,50 sm 3 metr arası qarışıq yanmış təbəqə. Bu təbəqə təbii fəlakət nəticəsində yaranmışdır.

ə) 3,20-4,30 metr arası Erkən Tunc dövrünə aid təbəqə. Bu təbəqə müəyyən qədər xəsarətə məruz qalmışdır.

h) 4,35-4,80 metr arası qarışıq təbəqə.

g) 4,85-5,5 metr arası Eneolit dövrü tapılmış heyvan sümükləri içərisində diqqət çəkən bir nümunə əldə edilmişdir (şəkil 8). Heyvanın üst çənəsində irəliyə doğru 4 diş vardır. Dişlər tam sağlam vəziyyətdədir. Kəllə sümüyünün salamat qalmış hissəsinin uzunluğu 11 sm-ə yaxındır. Dişlərin uzunluğu isə 3 sm-dir. Çox sərt örtüyə malikdir. Lakin hələlik bunun hansı heyvana məxsus olmasını söyləmək çətindir. Bu heyvanın insanların dini inancları və ya magiya ilə bağlı olması ehtimal edilir. Z.Yampolski qeyd edir ki, “ibtidai magiya dinin yaranmasından çox-çox əvvəl antropogenezin formalaşmasının ilkin dövrlərindən mövcud olmuşdur. Psixoloqlar tərəfindən aparılmış eksprementlər göstərir ki, heyvanlara münasibət uşaqlarda düşüncə tərzinin və antropoidlərdə intellektual dünyagörüşünün formalaşmasına təsir göstərmişdir” (10, s. 204).

Bundan başqa yaşayış yerinin mədəni təbəqələrindən gəmirici, sürünən sümükləri əldə edilmişdir. Orta tunc dövrünə aid təndir kənarından çoxlu sayda şirin sulara yaşayan balıq sümükləri tapılmışdır. Ehtimal edilir ki, məhz təbii fəlakətdən sonra Asrı çayı məcrasını dəyişmişdir.

Bu təbəqədən eyni zamanda ilan başının skeletidə tapılmışdır (şəkil 9). Başın uzunluq ölçüsü 6 sm, eni 3 sm-dir. Dişləri 0,5 sm-dir. İlanın digər sümükləri tapılmamışdır. Kəllə quruluşuna görə yerli gürzə sortlarından olması ehtimal edilir. Zəhər vəzləri üzərində nazik dəri qat dağılmışdır. Ümumiyyətlə təbii fəlakətdən Şahtaxtı yaşayış yerinin Eneolit, ilk və orta tunc mədəni təbəqələri daha çox ziyan görmüşdür. Belə ki, bu qatlardan tapılmış istər ev, istər də vəhşi heyvan sümüklərinin əksəriyyəti bütöv haldadır. Bu isə bunların təbii fəlakətə qurban getdiklərini göstərir. Bu dövrə aid təbii fəlakətin izləndiyi xətt üzrə yaşıl çay qurbağası aşkar edilmişdir.

Eneolit dövrü mədəni təbəqəsindən tapılmış qazıntı qalıqları arasında qarınayaqlılar (Gastropoda Cuvier) fəsiləsinə bilateral bölməsinə aid olan bitniya çanağının diametri 6 sm-dir (şəkil-10). Bu canlıya Şahtaxtının şoran ərazilərində indi də rast gəlmək olar. Bundan başqa əldə edilmiş iri ölçülü dəniz canlılarının qalıqları ticarətin inkişafı ilə ərazimizə gəlib çatmışdır.

Sonda bu nəticəyə gəlmək olar Şahtaxtı yaşayış yerində sənətkarlığın çoxşaxəli inkişafı şəhərsalma mədəniyyətinin formalaşmasına təkan vermişdir. Bu da suda və quruda yaşayan bir sıra canlıların təkcə qida məhsulu kimi deyil, eyni zamanda sənətkarlıq sahələri üçün xammal ehtiyatına çevrilmişdir. Ərazidə bu gün də qazıntı qalıqları halında tapılmış canlılar yaşamaqdadır. Bu da onu söyləməyə əsas verir ki, ərazimizin iqlim şəraiti bir o qədər dəyişməmişdir. Yerli şəraitə uyğunlaşmış canlıların min illər ərzində ərazimizdə yaşadığını və öz geofondlarının qoruyub saxladığını göstərir.

Şəkil-1

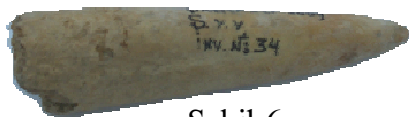

Şəkil-2

Şəkil-3

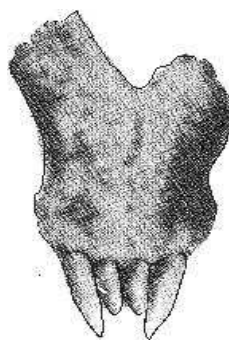
Şəkil-6

Şəkil-4

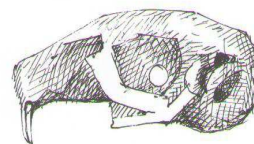
Şəkil-5

Şəkil-7

Şəkil-8

Şəkil-9

Şəkil-10

ƏDƏBİYYAT

1. Адлер Д.С., Бар-Оз Г., Векуа А., Тушабрамишвили Н. Охотники Палеолита Тбилиси: Природа Кавказа // 2 (7) 2004, 52-55.
2. Azərbaycan Sovet Ensiklopediyası, III c., Bakı, 592 c.
3. Агаев К.Г. Шахтахты в эпоху поздней бронзы и раннего железа. Баку-Москва: Агрыдаг, 2002, 200 с.
4. Babayev S. Naxçıvan Muxtar Respublikasının coğrafiyası. Bakı: Elm, 1999, 298 s.
5. Baxşəliyev V. Naxçıvanın qədim tayfalarının mənəvi mədəniyyəti. Bakı: Elm, 2004, 354 s.

6. Брандис Е.П. Миллиарды граней будущего. Москва: Сборник научной фантастики // Знание, 1981, вып. 24, с. 185-212.
7. Həyal S. Nəsrəddin Tusinin "Cəvahirnamə" əsərinin nəşri haqqında. İstanbul: Anayurd // № 1, yanvar, 2009, s. 5-6.
8. Xəlilov F. Naxçıvanı öyrənən elmi cəmiyyət. Bakı: Nurlan, 2005, s. 67.
9. Kadirzade K. Nahçıvanda eski türk inancları / Gelenek, Görenek, inanclar ve milletler arası türk halk kültürü kongresi. Ankara: 1997, s. 237-249.
10. Ямпольский З.И. К теории первобытной магии (по археологическим и этнографическим данным). Баку: Элм, АММ, т. VII, 1973, с. 202-208.
11. www.oglanqala.net/2008_Introduction_az.html

Кахраман Агаев, Закир Рзаев

ОСТАТКИ ФАУНЫ И ЗООМОРФНЫЕ МАХОДКИ, ОБНАРУЖЕННЫЕ В ШАХТАХТЫ

В статье классифицируется часть зооархеологических материалов, полученных в поселении Шахтахты. Целью исследовательской работы является изучение фауны этого региона и обитания этих животных в наше время. Среди полученных ископаемых останков наряду с останками вымерших животных найдены также останки и нескольких видов пресмыкающихся и грызунов, в настоящее время обитающих на суше и в воде. Хотя большинство этих животных адаптировались к данному региону, некоторая их часть была завезена сюда в более поздние исторические периоды в результате развития торговли. Основная поставленная нами цель заключалась в том, чтобы показать, что климат и экологические условия района Шахтахты не изменялись в течение 7000 лет.

Ключевые слова: тафономия, зооархеология, Шахтахты, бронзовый период, энеолит.

Kahraman Agayev, Zakir Rzayev

THE REMAINS OF FAUNA AND ZOOMORPH FINDS DISCOVERED IN SHAHTAKHTY

The part of zooarchaeological materials obtained in the settlement of Shahtakhty is classified in the paper. The purpose of research work is studying of fauna of this region and dwelling of these animals presently. Among the fossil remains obtained, along with remains of extinct animals are found also remains of several species of reptiles and rodents now living on earth and in water. Though the majority of these animals has adapted to the given region,

some of them has been delivered here during later historical periods as a result of trade development. Our central purpose consists in showing that the climate and ecological conditions of Shahtakhty area did not change within 7000 years.

Key words: *taphonomy, zooarchaeology, Shahtakhty, Bronze Age, Chalcolithic.*

(AMEA-nın müxbir üzvü, Q.İ.Qədirzadə tərəfindən təqdim edilmişdir)

AZƏRBAYCAN MİLLİ ELMLƏR AKADEMİYASI NAXÇIVAN BÖLMƏSİNİN XƏBƏRLƏRİ
İctimai və humanitar elmlər seriyası, 2011, № 3

ИЗВЕСТИЯ НАХЧЫВАНСКОГО ОТДЕЛЕНИЯ НАЦИОНАЛЬНОЙ АКАДЕМИИ НАУК АЗЕРБАЙДЖАНА
Серия общественных и гуманитарных наук, 2011, № 3

NEWS OF NAKHCHIVAN SECTION OF AZERBAIJAN NATIONAL ACADEMY OF SCIENCES
The series of social and humanities sciences, 2011, № 3

TOĞRUL XƏLİLOV
AMEA Naxçıvan Bölməsi
E-mail: x.toqrul@gmail.com

NAXÇIVANDAKI SON TUNC-ERKƏN DƏMİR DÖVRÜNƏ AİD ARXEOLoji ABİDƏLƏRDƏN TAPILMIŞ MUNCUQLAR, BAŞ VƏ BOYUN BƏZƏKLƏRİ

Naxçıvandakı Son Tunc-Erkən Dəmir dövrünə aid arxeoloji abidələrdən tapılan bəzək əşyalarından bir qrupunu muncuqlar, baş və boyun bəzəkləri təşkil edir. Onlar forma və xüsusiyyətlərinə görə bir-birindən fərqlənirlər. Muncuqlar əqiqdən, pastadan, firuzədən, dentalium, sprea, konus tipli dəniz heyvanlarının qabığından, şüşədən, tuncdan hazırlanmışdır. Əqiq muncuqların nisbətən çoxluq təşkil etməsinin səbəbi ölkəmizin əqiq suxuru ilə zəngin olmasıdır. Şüşə muncuqların nisbətən az tapılmasının əsas səbəbi ondan ibarətdir ki, onlar üzəri göy şirlə örtülən kimi yerli mədəniyyətə aid olmayıb, Yaxın Şərq mədəniyyəti üçün xarakterikdir. Baş bəzəklərinə alınlıq, saç boruları, sırğalar və b. daxildir. Sinə bəzəkləri asmalar, boyunbağılardan və b. ibarətdir. Onlar forma və xüsusiyyətlərinə görə bir-birindən fərqlənirlər. Alınlıqlar və saç boruları iki, sırğalar dörd, asmalar beş, boyunbağılar isə üç əsas tipə bölünürlər. Aparılan araşdırma onu göstərir ki, Son Tunc-Erkən Dəmir dövründə Naxçıvan bölgəsində sənətkarlığın inkişaf etməsi nəticəsində sənətkarlar tərəfindən bütün sahələrdə olduğu kimi zərgərlik sahəsində də çoxlu vaxt və əmək tələb edən müxtəlif formalı bəzək əşyaları düzəldilmişdir. Onların üzərinin bəzədilməsində insanların sənətkarlıq vərdisləri ilə yanaşı olaraq mənəvi mədəniyyəti də mühüm yer tutur. Zoomorf ornamentli (ilan, quş və s.) bəzəklər qədim əkinçiməldər tayfalarının maddi mədəniyyətini deyil, həm də təsərrüfat həyatını, dini-ideoloji görüşlərini əks etdirir.

Açar sozlər: *Son Tunc-Erkən Dəmir dövrü, Naxçıvan, arxeoloji abidələr, muncuqlar, baş və boyun bəzəkləri.*

Naxçıvandakı Son Tunc-Erkən Dəmir dövrünə aid arxeoloji abidələrdən əldə olunmuş maddi-mədəniyyət nümunələrindən bir qrupunu bəzək əşyaları təşkil edir. Onlar istifadə məqsədlərinə görə bir-birindən fərqlənərək beş əsas qrupa (baş, sinə və ya boyun, geyim, qol, ayaq bəzəkləri) bölünürlər. Bəzək əşyalarının böyük bir hissəsini muncuqlar təşkil edir.

Muncuqlar. Bu bəzək əşyası qədim Azərbaycan əhalisi arasında çox geniş yayılmışdır. Onlardan boyun, qol, qulaq bəzəkləri kimi istifadə edilmişdir. Naxçıvandakı Son Tunc-Erkən Dəmir dövrünə aid arxeoloji abidələrdən əldə olunmuş muncuqlar əqiqdən, pastadan, firuzədən, dentalium, sprea, konus tipli dəniz heyvanlarının qabığından, şüşədən, tuncdan və dəmirdən düzəldilibdir. Onlar silindrik, diskşəkilli, şarbiçimli, xırda doğranmış formada olubdur. Əldə olunmuş muncuqların əksəriyyəti sadə düzəlmişdir, bəzilərinin üzəri cizma üsulu ilə müxtəlif həndəsi ornamentlərlə (sınıq, dalğalı xətlərlə, bucaqlarla və b.) naxışlanmışdır.

Naxçıvandakı Son Tunc-Erkən Dəmir dövrünə aid olan arxeoloji abidələrdən tapılmış muncuqların içərisində əqiqdən düzəldilənlər nisbətən çoxluq təşkil edir. Bunun əsas səbəbi ölkəmizin əqiq suxuru ilə zəngin olmasıdır.

Sayca çoxluq təşkil edən ikinci tip muncuqlar ağ rəngli pastadan hazırlanmışdır.

Şüşə muncuqların nisbətən az tapılmasının əsas səbəbi ondan ibarətdir ki, onlar üzəri göy şirlə örtülənlər kimi yerli mədəniyyətə aid olmayıb və Yaxın

Şərq mədəniyyəti üçün xarakterikdir (şəkil 1, 26). Bu tip muncuqların istehsalı nisbətən çətindir, xüsusi bacarıq və çoxlu vaxt tələb edir.

Fikrimizi əsaslandırmaq üçün mənbələrə nəzər salsaq görərik ki, təbii vulkanik şüşə olan dəvəgözü daşı qədim zamanlardan insanlara məlum olsa da, süni şüşə sonrakı dövrlərdə istehsal edilmişdir. Onun istehsalı məhsuldar qüvvələrin inkişaf səviyyəsindən, yüksək mədəniyyətə sahib olmasından asılı olmuşdur.

Şüşə xəlitəsinin istehsalı üçün şüşə qumundan (kvars qumu), təbii sodadan, metal tozları və ağac külündən hazırlanmış xammal 1400^0 - 1600^0 temperaturada bişirilmişdir. Metal tozlarının müxtəlifliyi və bişirilmə hərarəti şəffaf olan şüşənin rənginə təsir etmişdir. Mis tozu şüşəyə yaşıl və qırmızı, marqans tozu bənövşəyi və yaxud tünd qəhvəyi, sürmə, qurğuşun tozu sarı, qalay tozu süd rəngi, kobalt tozu isə açıq bənövşəyi rəng vermişdir. Onun istehsalı zamanı əsasən iki texniki metoddan istifadə olunmuşdur. Həmin metodlardan birini ərimiş xammalın xüsusi qəliblərə tökülməsi təşkil edir. Digər metod ərimiş xammalın xüsusi borular vasitəsi ilə üfürülməsindən ibarətdir. Şüşənin istehsalı çox çətin olduğu üçün ilk vaxtlar ondan ancaq bəzək əşyası kimi istifadə edilmişdir. Belə bəzəklər əsasən imtiyazlı şəxslərə məxsus olduğundan onlara məxsus qəbir abidələrində təsadüf olunmuşdur.

Şüşənin ilk dəfə harada istehsal edilməsi ilə bağlı müxtəlif fikirlər irəli sürülmüşdür. Tədqiqatçıların bir çoxu onun ilk vətəninə Misir, bir qismi isə Babilistan olduğunu qeyd etmişlər (9, s. 74).

Çində e.ə. V-III əsrlərdə, Romada e.ə. I əsrdə, Azərbaycanda isə I-II əsrlərdə şüşənin istehsal edilməsini sübut edən faktlara təsadüf edilmişdir. Gürcüstandakı arxeoloji abidələrdən aşkar olunmuş şüşə bəzəklər e.ə. III minilliyin sonu-II minilliyin əvvəlinə, Xaçbulaq, Şamxor, Cəlilabad, Dovşanlı, Xocalı, Borsunlu, Bəyimsovov abidələrindən tapılanlar e.ə. I minilliyin əvvəlinə, e.ə. X-XI əsrlərə, Dəmyələr, Şahtaxtı, Qızılburun abidələrindən əldə olunanlar isə Orta və Son Tunc dövrlərinə aiddirlər. Ən qədim şüşə nümunəsi Misirdə, ilk şüşə əridilən kürə isə Şərqi Fələstində aşkar edilmişdir. Şərqi Fələstindəki şüşə əridilən kürənin e.ə. III minilliyə aid olduğu ehtimal edilir (9, s. 74-76).

Misirdən tapılan şüşə nümunəsi e.ə. IV-I minilliyə aid ehramlarda aparılan arxeoloji qazıntılar zamanı üzə çıxmışdır. Onun Misirin özündə istehsal olunduğu və ya gətirilmə olması dəqiqləşdirilməsə də, arxeoloji materiallar əsasında sübut olunmuşdur ki, e.ə. 2800-ci ildə bu ərazidə rəngli şirdən (qlazurdan) istifadə edilmişdir.

1891-1892-ci illərdə Misirdə arxeoloji qazıntılar aparən F.Petrinin fikrincə ən qədim şüşə istehsalı mərkəzi Mesopotamiyanın şimal hissəsi olsa da, ehtimal etmək olar ki, onun istehsalı Qafqazda Misirdən də qabaq mövcud olmuşdur (9, s. 75). Tədqiqatçının fikri fərziyyə olaraq qalıb bu günə kimi sübut olunmasa da, son illərin tapıntıları onun fikrinin həqiqətə uyğun olduğunu qeyd etməyə əsas verir.

Fikrimizi əsaslandırmaq üçün mənbələrə nəzər salsaq görərik ki, Qafqazda şüşənin qədim zamanlardan istehsal olunduğunu sübut edəcək faktlar olmasa da, onun istehsalında istifadə olunan kömür ağacları (palıd, vələs və b.), soda yataqları və şüşə qumu Xəzər sahilində, Xırdalanda, Qarabağda və Azərbaycanın başqa yerlərində kifayət qədərdir. Daşkəsənin kobalt yataqları təkcə Azərbaycanda deyil, həm də bütün Yaxın Şərqdə məşhurdur.

Naxçıvandakı Son Tunc-Erkən Dəmir dövrünə aid arxeoloji abidələrdən əldə olunmuş baş bəzəklərinə alınlıq, saç boruları, sırğalar və b. daxildir. Sinə bəzəkləri asmalar, boyunbağılardan və b. ibarətdir.

Alınlıqlar. Naxçıvandakı Son Tunc-Erkən Dəmir dövrünə aid III Sarıdərə, Kolanı (7, s. 28, s. 44), Qızılburun (19, şəkil 12, 11), Qumluq (10, s. 98-103) abidələrindən və digərlərindən əldə olunmuş alınlıqların hamısı tuncdan düzəldilmişdir. Onlar formasına, hazırlanması texnologiyasına görə bir-birindən fərqlənərək iki əsas tipə bölünürlər.

Birinci tipə daxil olan alınlıqların ucları xaricə qatlanmışdır. Sarıdərə (7, s. 28), Qızılburun (19, şəkil 12, 11) nekropollarından əldə olunmuş bu tip alınlıqların hamısı döymə üsulu ilə lentşəkilli formada düzəldilsə də bəzi xüsusiyyətlərinə görə bir-birindən fərqlənirlər (şəkil 1, 1, 2).

Qızılburun nekropolundan tapılmış alınlıqlardan fərqli olaraq Sarıdərə nekropolundan əldə olunmuş alınlıqların birinin üzərində döymə üsulu ilə naxış vurulmuşdur.

İkinci tip alınlıqlar düz ucludur. Kolanı (7, s. 44), Qumluq (10, s. 98-103) abidələrindən tapılmış alınlıqların hər ikisi birinci tipə daxil olan nümunələrdə olduğu kimi döymə üsulu ilə lentşəkilli formada düzəlmişdir. Bu qrupa daxil olan alınlıqların hər biri özünəməxsus spesifik xüsusiyyətləri ilə seçilirlər (şəkil 1, 3, 4).

Kolanı nekropolundan tapılmış düz uclu alınlığın ucları yuvarlaq formalı hazırlanmışdır. Üzəri cızma xətlərdən ibarət bucaqvari ornamentlərlə bəzədilmişdir (şəkil 1, 3).

Qumluq nekropolundan əldə olunmuş alınlığın ucları kəsmə formalı düzəldilmişdir. Onun üzəri heç bir ornamentlərlə naxışlanmamışdır (şəkil 1, 4).

Naxçıvandakı Son Tunc-Erkən Dəmir dövrünə aid arxeoloji abidələrdən əldə olunmuş dairəvi uclu alınlıqların bənzərləri Gədəbəy, Gəncəçay (17, s. 58), Quşçu (13, s. 134, 140) abidələrindən tapılmışdır. Düz uclu olanlar Mingəçevir (3, s. 20, tab. XVII), Dolanlar, Xaçbulaq (14, s. 63) və digər abidələrindən tapılmış bir qrup alınlıqlarla oxşarlıq təşkil edir.

Saç boruları. Saç boruları bəzək əşyaları arasında xüsusi yer tutur. Alınlıqlardan fərqli olaraq onlardan əsasən xırda hörüklərin yığılmasında istifadə edilmişdir. Onlar hazırlanması texnologiyasına, forma və xüsusiyyətlərinə görə bir-birindən fərqlənərək iki əsas tipə bölünürlər.

Birinci tipə sadə formalı saç boruları daxildir. Qızılburun nekropolundan əldə olunmuş bu tip saç borusu (19, şəkil 13, 28) döymə üsulu ilə nazik metal lövhəni əyməklə düzəldilmiş və heç bir ornamentlə naxışlanmamışdır (şəkil 1, 5).

İkinci tip saç boruları spiralvari formada hazırlanmışdır. Sarıdərə, Kolanı (7, s. 29, 46) və b. abidələrindən əldə olunmuş bu tip saç borularının hamısı nazik tunc məftilin burulması üsulu ilə spiral şəklində düzəldilmişdir (şəkil 1, 6).

Aparılan müqayisəli araşdırma onu göstərir ki, əldə olunmuş hər iki tip saç borularının bənzərləri Çovdar (20, tab. V, 7, 9), Daşkəsən, Gədəbəy, Qarabağ (15, s. 51-58), Mingəçevir (6, tab. XXI, 28) və b. abidələrində aşkar olunmuşdur.

Dairəvi lövhələr. Naxçıvandakı Son Tunc-Erkən Dəmir dövrünə aid olan arxeoloji abidələrdən əldə olunmuş saç bəzəklərindən bir qrupunu dairəvi lövhələr təşkil edir. Boyəhməd (18, s. 23), Kolanı (7, s. 45, 46) abidələrindən tapılmış bu tipə daxil olan bəzək əşyalarının hamısının arxa hissəsinə başa keçirmək üçün tunc məftil lehirlənmişdir. Bəzilərinin üzəri üçbucaqlardan ibarət şəbəkələrlə bəzədilmişdir (şəkil 1, 7). Əldə olunmuş maddi-mədəniyyət nümunələrinin bənzərləri Çovdar, Gədəbəy, Xaçbulaq (20, tab. V, 1-6) abidələrindən tapılmışdır.

Sırğalar. Naxçıvanın Son Tunc-Erkən Dəmir dövrü arxeoloji abidələrindən (III Sarıdərə, Kolanı, Boyəhməd, Haqqıxlıq, Dəmyələr, Qumluq və b.) tapılmış baş bəzəklərindən bir qrupunu sırğalar təşkil edir. Qulaq bəzəyi olan bu maddi-mədəniyyət nümunəsi forma və xüsusiyyətlərinə görə bir-birindən fərqlənərək altı əsas tipə bölünürlər.

Birinci tipə ucları qıvrılmış formada geriye qatlanan sırğalar daxildirlər (şəkil 1, 8). Bu tip sırğalar Sarıdərə (7, s. 23), Muncuqlutəpə (4, tab. LXVII, 2), Şah-taxı (2, tab. XXXIII, 14, 22) nekropollarından və digər abidələrdən əldə olunmuşdur.

İkinci tip sırğalar kəsikdə yuvarlaq olan tunc məftildən ucları açıq formada düzəldilmişdir. Sarıdərə, Kolanı (7, s. 28, 43), Boyəhməd (18, s. 18), Dəmyələr (6, s. 84-93), Muncuqlutəpə, Mərdangöl (4, tab. XXXII, 1, 6-8; tab. LVIX, 8) nekropollarında və digər abidələrdə aşkar edilmiş bu tip sırğaların əksəriyyəti sadədir, bir qrupunun üzərinə əqiq, pasta, balıqqulağı muncuqlar keçirilmişdir (şəkil 1, 13).

Üçüncü tip sırğaların ucları bitişik və ya bir-birinin üzərinə mindirilmiş formadadır. Sarıdərə, Kolanı (7, s. 28, 43), Boyəhməd (18, s. 22), Dəmyələr (6, s. 84-93), Qızılburun (19, şəkil 13, 13-15), Mərdangöl (4, tab. LXXIII, 9, 11, 12) nekropollarından və digər abidələrdən əldə olunmuş bu tip sırğaların bəzilərinin üzərinə ikinci tip sırğalarda olduğu kimi əqiq, pasta, balıqqulağı keçirilmişdir (şəkil 1, 9, 10).

Dördüncü tipə daxil olan sırğalar burma ucludur. Onlar Dəmyələr (6, s. 84-93), Kolanı, Sarıdərə (7, s. 28, 43), Muncuqlutəpə (4, tab. LV, 17-19) və b. abidələrindən əldə olunmuşdur. Bu tipə daxil olan sırğaların bir qrupunun iki, bəzilərinin bir ucu burulmuşdur. Bir ucu burularaq halqa şəklinə salınmış sırğaların əksəriyyətinin digər ucu düz düzəldilibdir (şəkil 1, 11). Bir qrupunun uclarından biri döyülərək yastılanıbdır (şəkil 1, 12). Onların bəzilərinə əlavə olaraq nazik tunc məftildən hazırlanmış spiralvari halqa keçirilibdir (şəkil 1, 13).

Bu tip sırğaların hazırlanması nisbətən çətin olmuşdur, sənətkarlıq bacarığı tələb etmişdir.

Aparılan arxeoloji araşdırma onu göstərir ki, Naxçıvandakı Son Tunc-Erkən Dəmir dövrünə aid olan arxeoloji abidələrdən əldə olunmuş bütün tip sırğaların analoqu Mingəçevir (3, tab. XVII, 21, 28), Xanlar (5, s. 85), Nadirbəy təpəsi (15, tab. II, 6), Gədəbəy, Xocalı, Çovdar (21, s. 78) və b. abidələrindən tapılmışdır.

Asmalar. Bu qrupa daxil olan bəzək əşyaları daşdan, sümükdən və tuncdan düzəldilmişdir. Daş və sümük asmalar nisbətən az (III Sarıdərə, Kolanı və s.) aşkar olunubdur (7, şəkil 16, 7, 18; şəkil 33, 13, 14, 15, 16). Tunc asmalar isə kifayət qədər tapılıbdır. Bunun əsas səbəbi Son Tunc-Erkən Dəmir dövründə metallurgiya və metalışləmənin əvvəlki dövrlərlə müqayisədə daha çox inkişaf etməsidir.

Naxçıvandakı Son Tunc-Erkən Dəmir dövrünə aid olan arxeoloji abidələrdən əldə olunmuş tunc asmalar formaca beş əsas tipə bölünürlər.

Birinci tipə eynəksəkilli asmalar daxildir (şəkil 1, 14). Onlar III Sarıdərə, Kolanı (7, s. 29, 45), Mərdangöl, Muncuqlutəpə (4, s. 52, 55), Qızılburun (19, şəkil 12, 1) abidələrindən tapılmışdır. Bu tipə daxil olan asmaların əksəriyyəti tökmə, bəziləri isə döymə üsulu ilə düzəldilmişdir. Onların bənzərləri Mingəçevir, Xanlar, Gəncəçay abidələrindən və digərlərindən tapılıbdır (21, s. 82).

İkinci tipə Qızılburun nekropolundan əldə olunmuş (1, tab. XXXII, 10) döymə üsulu ilə düzəldilmiş dairəvi formalı asma daxildir (şəkil 1, 15). Onun üzəri üçbucaqlardan ibarət şəbəkələrlə bəzədilmişdir. Bu asmanın bənzərləri Xanlar, Çovdar, Mingəçevir, Dolanlar (20, tab. VIII, IX, X), Hacıvəllər (16, tab. III, 6, 7) abidələrindən tapılmışdır.

Üçüncü tipə aypara formalı asmalar daxildir. Onlar Kolanı (7, şəkil 16, 5), Qızılburun (1, tab. XXXII, 11) nekropollarından və digər abidələrdən tapılmışdır. Bu tipə daxil olan asmaların çoxunun üzərində (şəkil 1, 17) dəşik açılmışdır. Bəzilərinin arxa hissəsinə boyundan asmaq üçün tunc halqa lehimlənmişdir. Onlar forma və xüsusiyyətlərinə görə Xanlar (17, s. 93), Quşçu (13, s. 133), Mingəçevir (3, tab. XIX, 31), Hacıvəllər (16, tab. III, 12) nekropollarından əldə olunmuş bir qrup asmalarla oxşarlıq təşkil edir (şəkil 1, 16).

Dördüncü tip asmalar quş fiquru formasındadırlar. Sarıdərə, Kolanı (7, s. 29, 49), Muncuqlutəpə (4, tab. LIV, 5, 6) və b. abidələrindən tapılmış bu tip asmaların hamısı tökmə üsulu ilə hazırlanmışdır. Onların bir qrupu ayaqlı, bəziləri ayaqsızdır (şəkil 1, 18, 19). Üzəri üçbucaq və bucaqlardan, kiçik dairələrdən ibarət şəbəkələrlə bəzədilmişdir. Bütün asmaların üzərində boyundan asmaq üçün bir və ya iki dəşik açılmışdır. Əldə olunmuş maddi-mədəniyyət nümunələri bir-biri ilə oxşarlıq təşkil etsə də, bəzi xüsusiyyətlərinə görə seçilir. Ehtimal etmək olar ki, bu fərqlilik onların müxtəlif sənətkarlar tərəfindən hazırlanması ilə bağlıdır. Naxçıvanın Son Tunc-Erkən Dəmir dövrünə aid arxeoloji abidələrindən əldə olunmuş quş fiquru formasında hazırlanmış asma bəzəklərin

bənzərləri Çovdar, Şamxor, Xaçbulaq, Gədəbəy (21, s. 74-88), Quşçu (13, s. 113) abidələrindən və digərlərindən tapılıbdır.

Beşinci tipə zıncırov formalı asmalar daxildir (şəkil 1, 20). Sarıdərə (7, şəkil 16, 3, 4, 9), Muncuqlutəpə (4, şəkl. 71, 6-12) nekropollarından və digər abidələrdən tapılmışdır. Əldə olunmuş maddi-mədəniyyət nümunələrinin çoxunun üzəri üçbucaq, bucaq formalı şəbəkələrlə bəzədilərək forma və xüsusiyyətlərinə görə Mingəçevirdən, Dolanlardan, Çovdardan (20, tab. XIII, 1-11) tapılmış bir qrup asmalarla oxşarlıq təşkil edir.

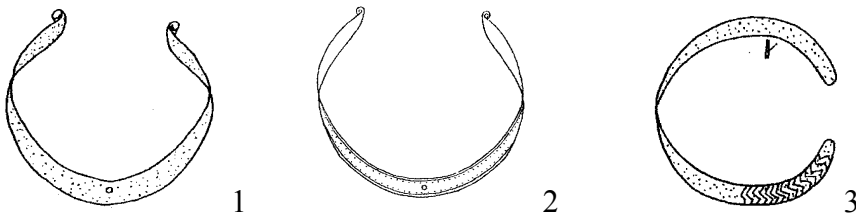
Boyunbağılar. Naxçıvandakı Son Tunc-Erkən Dəmir dövrünə aid olan arxeoloji abidələrdən (I Boyəhməd (18, s. 22), Kolanı (7, s. 44), Qızılburun, Culfa (8, s. 66-67)) əldə olunmuş bəzək əşyalarından bir qrupunu boyunbağılar təşkil edir. Onlar hazırlanması metoduna və formasına görə bir-birindən fərqlənərək beş əsas tipə bölünürlər.

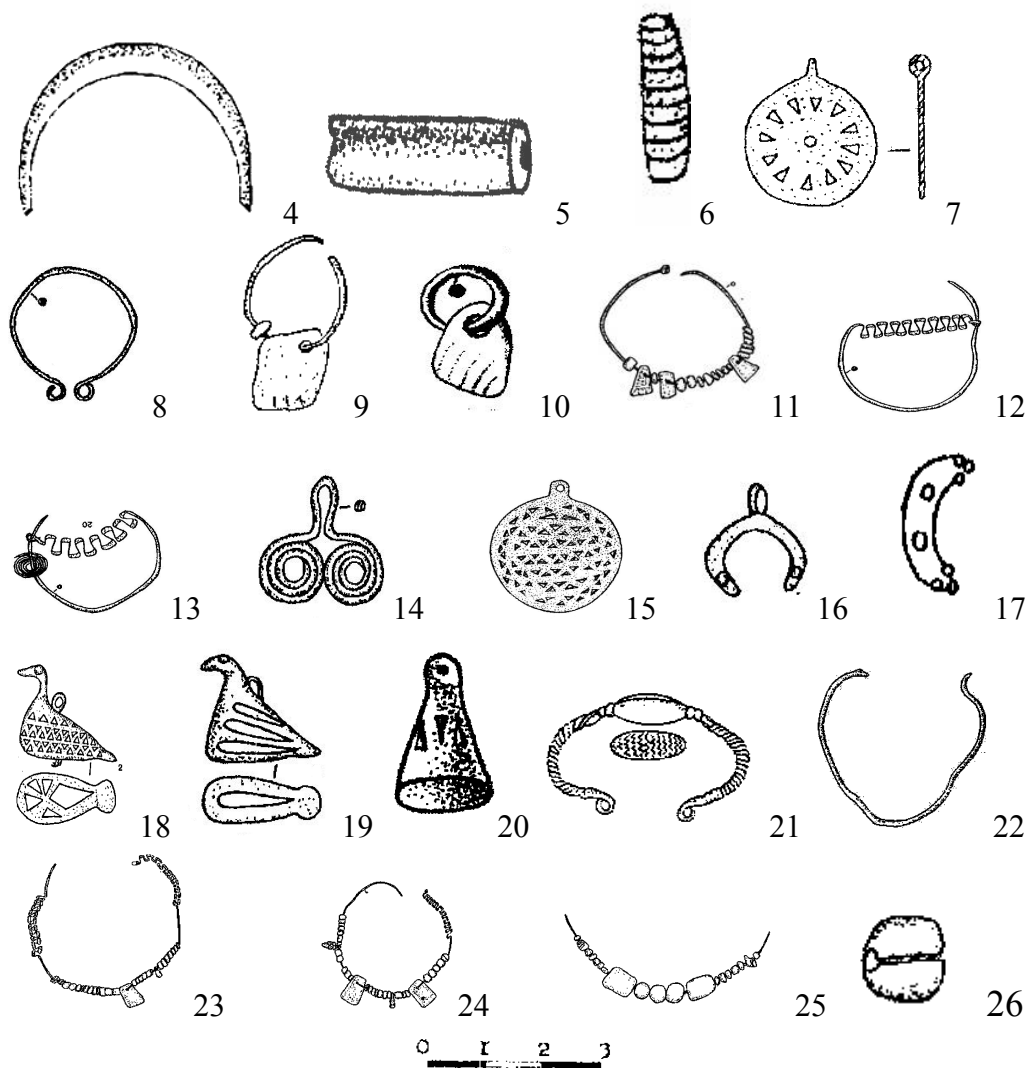
Birinci tipə daxil olan boyunbağının ucları dairəvi şəkildə xaricə qatlanmışdır. Boyəhməd (18, s. 22), Dəmyələr (6, şəkil 5, 1, 2), Culfa (18, s. 10) və b. abidələrindən tapılmış bu tip boyunbağılar tökmə, burma üsulu ilə düzəldilmişdir, üzəri kəsmə, cızma xətlərlə naxışlanmışdır (şəkil 1, 21). Onlardan bəzilərinin üzərinə əqiq, pasta muncuqlar keçirilmişdir.

İkinci tipə Qızılburun (8, s. 66) nekropolundan tapılmış ilanvari formalı boyunbağı daxildir (şəkil 1, 22). Quş fiqurlu asma bəzək əşyaları kimi bu maddi-mədəniyyət nümunəsi də, qədim insanların dini-ideoloji görüşləri ilə bağlılıq təşkil edir.

Üçüncü tip boyunbağılar nazik tunc məftildən düzəldilmişdir (şəkil 1, 23, 24, 25). Onların üzərinə digər nümunələrdə olduğu kimi əqiq, pasta, balıq-qulağı keçirilmişdir. Kolanı (6, s. 44), Dəmyələr (6, şəkil 5, 3), Muncuqlutəpə (4, tab. LV, 17-19) və b. abidələrindən tapılmış bu tip boyunbağının bir və ya iki ucu döyülərək yastılanıb spiral şəklinə salınmışdır (şəkil 1, 23, 24).

Naxçıvandakı Son Tunc-Erkən Dəmir dövrünə aid olan arxeoloji abidələrdən əldə olunmuş bütün tip boyunbağının bənzərləri Xocalıda (11, şəkil 12), Mingəçevirdə (3, tab. XVII, 17-18), Çovdarda, Dolanlarda (20, tab. VII) və Cənubi Qafqazdakı digər abidələrdə (22, s. 122, 130; 12, s. 95) aşkar olunmuşdur. Culfa nekropolundan tapılmış ucları xaricə doğru dairəvi şəkildə qatlanmış, burma üsulu ilə düzəldilən boyunbağının (şəkil 1, 21) tam oxşarı hələlik Azərbaycanın digər abidələrindən tapılmamışdır. Ehtimal etmək olar ki, bunun səbəbi həmin boyunbağının yerli istehsalə aid olmasıdır.

Şəkil 1.

Naxçıvanın Son Tunc-Erkən Dəmir dövrü arxeoloji abidələrindən əldə olunmuş muncuqların, baş və boyun bəzəklərinin öyrənilməsindən aydın olur ki, bu dövrdə qeyd olunan bölgədə sənətkarlıq inkişaf etmiş, onun bəzi sahələrində ixtisaslı sənətkarlar yetişmişdir. Metal ərintisinin səciyyəvi xüsusiyyətlərinə yaxından bələd olan sənətkarlar tərəfindən əmək alətləri və silahlarla yanaşı olaraq çoxlu vaxt və əmək tələb edən müxtəlif formalı bəzək əşyaları da düzəldilmişdir. Bəzək əşyalarının bəzədilməsində insanların sənətkarlıq vərdisləri ilə yanaşı olaraq mənəvi mədəniyyəti də mühüm yer tutur. Zoomorf orna-

mentli (ilan, quş və s.) bəzəklər qədim əkinçi-maldar tayfaların maddi mədəniyyətinə deyil, həm də təsərrüfat həyatını, dini-ideoloji görüşlərini əks etdirir.

ƏDƏBİYYAT

1. Абибуллаев О.А. Энеолит и бронза на территории Нахичеванской АССР. Баку: Элм, 1982, 314 с.
2. Агаев Г.Г. Шахтахты в эпохе поздней бронзы и раннего железа. Баку-Москва: Агрыдаг, 2002, 200 с.
3. Асланов Г.М., Ваидов Р.М., Ионе Г.И. Древний Мингечаур. Баку: Изд-во АН. Азерб. ССР, 1959, 191 с.
4. Асланов Г.М., Ибрагимов В.И., Кашкай С.М. Древние некрополи Хараба Гилана. Баку: Нурлан, 2003, 101 с.
5. Aslanov Q.M. Daşkəsən rayonunun Xaçbulaq kəndindəki bir qrup daş qutu qəbirlər haqqında // Azərbaycan SSR Elmlər Akademiyasının Xəbərləri. Tarix, fəlsəfə, hüquq seriyası, Bakı, 1975, № 1, s. 81-94.
6. Baxşəliyev V.B. Dəmyələr nekropolu Erkən Dəmir dövrünün yeni abidəsidir // AMEA Naxçıvan Bölməsinin Xəbərləri, 2006, № 4, s. 84-93.
7. Baxşəliyev V.B. Naxçıvanın Erkən Dəmir dövrü mədəniyyəti. Bakı: Elm, 2002, 128 s.
8. Бахшалиев В.Б. Древняя металлургия и металлообработка на территории Нахчывана. Баку: Элм, 2005, 120 с.
9. Əhmədov Q.M. Bu günə necə gəlib çıxmış. Bakı: Az. SSR EA, 1989, 118 s.
10. Xəlilov T.F. Qumluq nekropolundan toplanılan arxeoloji materiallar // Azərbaycan arxeologiyası və etnoqrafiyası. Bakı: Nafta-Press, 2008, № 2, s. 98-103.
11. Кушнарева К.Х. Археологические работы в окрестностях села Ходжалы // МИА ССР, Москва-Ленинград, 1959, № 67, с. 370-387.
12. Кушнарева К.Х., Чубиншвили Т.Н. Древние кутьтуры Южного Кавказа. Ленинград, 1970, 191 с.
13. Гумель Я.И. Археологические очерки. Баку: Изд-во Аз. ФАН СССР, 1941, 166 с.
14. Мунчаев Р.М. Кавказ на заре эпохи бронзы. Москва: Наука, 1975, 414 с.
15. Muradova F.M. Qazax rayonunda tunc dövrü abidəsi (Nadərbəy təpəsi) / АММ, VI с., Bakı: Elm, 1968, s. 51-58.
16. Müseyibli N.Ə. Hacıvəlilər nekropolundan tapılmış arxeoloji materiallar / Şəmkir (arxeoloji irsi, tarixi və memarlığı). Bakı: Çarşıoğlu, 2008, s. 117-128.
17. Nərimanov İ.H. Gəncəçay rayonunun arxeoloji abidələri. Bakı: Az. SSR EA, 1958, 142 s.
18. Novruzlu Ə.İ., Baxşəliyev V.B. Culfa bölgəsinin arxeoloji abidələri. Bakı: Elm, 1993, 103 s.
19. Seyidov A.Q., Baxşəliyev V.B., Novruzlu Ə.İ., Babayev V.M. Naxçıvanın və Babək bölgəsinin arxeoloji abidələri. Bakı: Azərbaycan, 1995, 96 s.

20. Sadıqzadə Ş.H. Qədim Azərbaycan bəzəkləri (azərbaycan, rus və ingilis dilində). Bakı: İşıq, 1971, XXX tablo, 78 s.
21. Sadıqzadə Ş.H. Azərbaycanda Son Tunc və İlk Dəmir dövrünə aid bəzək əşyalarının təsnifatı / AMM, VII c., Bakı: Elm, 1973, s. 74-88.
22. Техов Б.В. Могилник эпохи поздней бронзы в с. Тили // Советская археология. Москва: Наука, 1960, № 1, с. 163-178.

Тогрул Халилов

БУСЫ, ГОЛОВНЫЕ И ШЕЙНЫЕ УКРАШЕНИЯ, НАЙДЕННЫЕ В АРХЕОЛОГИЧЕСКИХ ПАМЯТНИКАХ ЭПОХИ ПОЗДНЕЙ БРОНЗЫ-РАННЕГО ЖЕЛЕЗА В НАХЧЫВАНЕ

В статье изучаются бусы, головные и шейные украшения, найденные в археологических памятниках эпохи поздней бронзы-раннего железа в Нахчыване. Они сгруппированы по использованию и по цели и анализируются по типологии. Выяснилось, что обнаруженные образцы украшений имеют научное значение. Они занимают видное место в сфере изучения нашей материальной и духовной культуры.

Ключевые слова: *эпоха поздней бронзы-раннего железа, Нахчыван, археологические памятники, бусы, головные и шейные украшения.*

Togrul Khalilov

BEADS, HEAD AND NECK ADORNMENTS FOUND IN ARCHAEOLOGICAL MONUMENTS OF LATE BRONZE-EARLY IRON AGE IN NAKHCHIVAN

Beads, head and neck adornments found in archaeological monuments of the Late Bronze-Early Iron Age in Nakhchivan are investigated in the paper. They are grouped on use and on objective and analyzed on typology. It is revealed, that the adornment specimens discovered have scientific importance. They take a visible place in the sphere of studying of our material and spiritual culture.

Key words: *Late Bronze-Early Iron Age, Nakhchivan, archaeological monuments, beads, head and neck adornments.*

(AMEA-nın müxbir üzvü V.B.Baxşəliyev tərəfindən təqdim edilmişdir)
AZƏRBAYCAN MİLLİ ELMLƏR AKADEMİYASI NAXÇIVAN BÖLMƏSİNİN XƏBƏRLƏRİ
İctimai və humanitar elmlər seriyası, 2011, № 3

ИЗВЕСТИЯ НАХЧЫВАНСКОГО ОТДЕЛЕНИЯ НАЦИОНАЛЬНОЙ АКАДЕМИИ НАУК АЗЕРБАЙДЖАНА
Серия общественных и гуманитарных наук, 2011, № 3

NEWS OF NAKHCHIVAN SECTION OF AZERBAIJAN NATIONAL ACADEMY OF SCIENCES
The series of social and humanities sciences, 2011, № 3

ARİF ƏSƏDOV
AMEA Naxçıvan Bölməsi
E-mail: Arif @yahoo.kom

TUNC DÖVRÜNÜN DƏFN ADƏTLƏRİ

Məqalədə Tunc dövründə Naxçıvan ərazisində mövcud olan dəfn adətlərindən və qəbir abidələrindən bəhs edilir. Orta Tunc dövrünə aid olan bəzi qəbirlərdən maddi-mədəniyyət nümunələri aşkar edilməklə bərabər insan skeletinə rast gəlinməmişdir. Kurqanlardan isə qırmızı oxra sürtülmüş skeletlər tapılmışdır ki, bu da o dövrdə yaşayan insanların Günəşə sitayişlə əlaqədar olmuşdur. Kurqanlarda at, it və öküz skeletlərinin aşkar edilməsi həm də bu heyvanlara sitayişdən, həmçinin o zaman yaşamış tayfalar arasında olan mədəni əlaqələrdən xəbər verir.

Açar sözlər: *kromlex, daş qutu, torpaq qəbir, mifologiya.*

Muxtar Respublikanın əlverişli coğrafi mövqeyi, burada olan təbii mağaralar, zəngin bitki örtüyü, su ehtiyatları ilk insanların məskunlaşmasına şərait yaratmışdır. Arxeoloji qazıntılar zamanı aşkar edilən maddi mədəniyyət nümunələri ulu əcdadlarımızın Paleolit dövründən bu ərazidə yaşadığını isbat edir (7, s. 6).

Məhsuldar qüvvələrin Eneolitdən sonrakı inkişafı nəticəsində insanlar mislə arsinin qatışıqından alınan yeni metaldan tuncdan istifadə etməyə başlamışdılar. Tunc (bronza) latın sözü olub, orta əsrlərdə çoxlu tunc istehsal edilən Brundiziyım şəhərinin adından götürülmüşdür. Tuncun harada və kimlər tərəfindən ixtira edilməsi hələlik tam aydınlaşdırılmamışdır. Lakin onun ilk dəfə e.ə. III minillikdə Beynəlnəhirdə istehsal edilməsi ehtimal olunur. Hətta o zaman Şumer od allahının himnində deyilir ki, “mis və qalayı sən qarışdırdın”. Çox güman ki, bu ixtira qədim şərq xalqlarının adı ilə bağlıdır.

İndiyəcən aparılan tədqiqatlar sübut edir ki, e.ə. II minillikdə Naxçıvan ərazisində yaşayan tayfaların həyatında mühüm sosial-iqtisadi dəyişikliklər baş vermişdir. Son illərin arxeoloji tədqiqatları, bu irəliləyişlərin həm Cənubi Qafqaz, həm də Yaxın Şərq ölkələri ilə iqtisadi mədəni əlaqələr sayəsində mümkün olduğunu təsdiq edir.

1895-ci ildə Qızılburun yaşayış yerindən aşkar olunan qəbir abidələri və arxeoloji materiallar Naxçıvanın arxeoloji abidələrinə marağı daha da artırmışdır.

Naxçıvan ərazisində Tunc dövrünə aid Şortəpə, Kükü, Kərki nekropollarında aparılan tədqiqatlar zamanı dəfn adətləri ilə bağlı maraqlı faktlar əldə edilmişdir. Bu dövrün qəbir abidələrinin tədqiqi zamanı qədim insanların ideoloji təsəvvürlərini əks etdirən tapıntılar xüsusilə əhəmiyyətlidir. Tunc dövrünə aid qəbir abidələrinin tədqiqi zamanı arxeoloqlarımız tək, cüt, kollektiv dəfnlərlə xarakterizə edilən torpaq və daş qutu tipli qəbirlər aşkar edib öyrənmişdilər (12, s. 128-130).

Orta Tunc dövrünə aid ən yaxşı öyrənilmiş abidələr Naxçıvan ərazisindəki I və II Kültərələr, Şortərə, Ağdam rayonu ərazisindəki Üzərliktəpə abidəsidir. Bununla belə bu dövrə aid mədəni təbəqələr Füzuli rayonu ərazisindəki Qaraköməktəpədə, Günəştəpədə, Xantəpədə, Uzuntəpədə, Şomutəpədə və başqa abidələrdən məlumdur (7, s. 39).

Orta Tunc dövrünə aid bəzi qəbirlərin üzərində torpaq və ya daş qarışıq torpaq kurqanlar düzəltmişdilər. Qəbirlərin bəzisinin ətrafı kromlexlə əhatə edilmiş, bəzilərinin ki, isə sal daşlarla dördkünc planda dövrəyə alınmışdır. Qəbirlərin üzərində kurqan düzəldilməsi, ya da kromlexlə əhatə edilməsi əlimizdə olan məlumatlara görə, Günəşə inamla bağlı olmuşdur (3, s. 33-34). Tunc dövrünün qəbir abidələri içərisində qaş qutu tipli qəbirlər üstünlük təşkil edir. Bu tip qəbir abidələri iki qrupa bölünür, adi və ətrafı kromlexlə əhatə edilmiş daş qutu tipli qəbirlər. Tunc dövründə tək, qoşa və kollektiv dəfn etmə adəti mövcud olmuşdur (6, s. 137).

Orta Tunc dövrünə aid qəbirlərdə insan skeletinə rast gəlinməmişdir. Belə qəbir abidələrinə Kükü, Şahtaxtı, Çalxanqala nekropolunda da təsadüf edilmişdir. Kükü nekropolunda tədqiq olunan kurqanların birindən bütöv öküz skeleti aşkar olunmuşdur. Tədqiqatçılar bunu insanların təsərrüfat həyatında mühüm yer tutan “öküz kultu” ilə bağlamışlar (13, s. 151). Bu kurqanın tədqiqi zamanı qəbir avadanlığının üzərini örtən torpaq təbəqəsinin üstündə nazik kül qatına rast gəlinmişdir. Göründüyü kimi dəfndən sonra qəbrin üzərində od yandırılmış, daha sonra isə kurqan düzəldilmişdir (3, s. 35).

Şahtaxtı nekropolunda Ə.K.Ələkbərov tərəfindən tədqiq olunan qəbirlərin birindən bütöv at skeleti aşkar edilmişdir. Qəbirlərdə bütöv heyvan skeletlərinin ortaya çıxması, şübhəsiz ki, qədim insanların o biri dünyaya inamı ilə bağlı olmuşdur. Şahtaxtı nekropolundakı qəbir abidələri daş qutu tiplidir. Buradakı qəbirlər formaca dördkünc olub, divarlarına şaquli istiqamətdə iri daş lövhələr düzülmüş, üzərləri iri daş lövhələrlə örtülmüşdür. Bəzi daş qutular ətrafına konsentrik formada daş cərgələri düzülmüşdür. Kromlex adlanan bu zəngin abidələr, adətən tayfa başçıları və varlı şəxslər üçün düzəldilmişdir. Şahtaxtı kromlexlərinin diametri 7 metrdən 10 metrə qədər olmuşdur (5, s. 62).

Ə.K.Ələkbərovun Şahtaxtı nekropolunda apardığı tədqiqatlar zamanı daş qutu qəbirlərdən müxtəlif əşyalar əldə etmişdir. Qəbirlərdən birində at skeleti və qızılla işlənmiş tunc toqqa tapılmışdır. Maraqlı cəhət ondan ibarətdir ki, Orta Tunc dövrünə aid qəbirlərindən insan sümükləri aşkar edilməmişdir (4, s. 204-206; 14, s. 62). Müqayisəli araşdırmalar atla bağlı dəfn adətinin birbaşa türk xalqlarının dəfn adətləri ilə bağlı olduğunu təsdiq edir. Altay–Sayan ərazisindən başlamış, Şərqi Avropaya, Rus çöllərinə, Ural dağları, Ukrayna ərazisinə və Qafqaza qədər atın insanla dəfn edilməsi faktları arxeoloji ədəbiyyatdan məlumdur. Digər tərəfdən atla bağlı inam, atın mərhumla birgə dəfn edilməsi Volqa boyu, Mərkəzi Asiya və Sibir Türkləri arasında bu günə qədər qalmaqdadır (9, s. 83).

Atla dəfn etmə adəti e.ə.II minillikdə Azərbaycanın arxeoloji abidələrində geniş yayılmış dəfn adətlərindən biridir. Belə dəfn adətinə Gəncəçay hövzəsində, Naxçıvanda MR ərazisində, Muğan düzündə, Borsunluda, Sarıçobanda, Bəyimşarova və Mingəçevirdə təsadüf olunmuşdur (10, s. 58-65).

Bu cür qəbirlərin öyrənilməsi cəmiyyətdə ictimai təbəqələşmənin inkişaf etdiyini göstərir. Atla dəfn etməyə yalnız bir neçə qəbirdə rastlanmışdır. Aydındır ki, cəmiyyətin bütün üzvləri atla dəfn edilməmişdir. Ehtimal ki, atla dəfn etmə müəyyən sosial qruplara məxsus olmuş, bəzən isə etnik əlamətləri əks etdirmişdir. Qəbirlərin birində insan sümükləri ilə yanaşı bəzədilmiş at sümüklərinin tapılması, digərlərində isə avadanlığın az olması əhali arasında ictimai təbəqələşmənin olduğunu təstiq edir.

Orta Tunc dövrü abidələrində rastlanan digər dəfn adəti qəbirlərdə insan sümüklərinin olmamasıdır. Qeyd edək ki, qədim Gültekin abidəsində də insan skeletinə rast gəlinməmişdir. Dəfn adətlərindən biri də insan skeleti olmayan atların dəfn edildiyi qəbirlərdir. Bu adət Şaxtaxtı ilə eyniyyət təşkil edir (12, s. 121).

Tunc dövrünə aid boz rəngli gil qablar üzərində rast gəlinən Günəş, Ulduz və Aypara təsvirləri isə bu ərazidə məskunlaşan qədim tayfaların göy cisimlərinə sitayişləri ilə bağlı olmuşdur. Tunc dövrünün boyalı qabları üzərindəki astral rəsmlərə habelə Qobustan, Abşeron, Gəmiqaya və Kəlbəcərin qayaüstü təsvirlərində də rast gəlinmişdir. Aşkar olunan faktlar qədim tayfaların dini inancları və mifologiyasında astral təsvirlərin müəyyən rol oynadığını göstərir.

Tədqiqatlar Tunc dövrünə aid dəfn etmə adətlərinin müxtəlif inanclarla bağlı olduğunu təsdiq edir. Etnoqraf H.Q.Qədirzadə qeyd edir ki, qədim türklər öz yaxınlarını yandıraraq külünü dəfn edir “gor evi düzəldirdilər”. Bu tip qəbirlərdə mərhumun şəxsi əşyaları, müəyyən ləvazimatlar basdırılırdı. Dəfn mərhumun ölümündən 40 gün keçdikdən sonra aparılırdı. Bizim fikrimizə görə Naxçıvan ərazisindən tapılan skeletsiz qəbirlər yuxarıda göstərilən adətlərlə bağlı olduğunu isbat edir (9, s. 84).

Tunc dövrünə aid dəfn adətlərinin bir qismi mənşəyinə görə Eneolit dəfnləri ilə bağlıdır. Naxçıvanda belə dəfn adətlərinin qalıqlarına O.Həbibullayevin I Kültəpə ərazisində apardığı tədqiqatlarında rast gəlirik. O, 85 qəbr abidəsini tədqiq etmişdir. Tədqiqatçı bunların hamısının xalqımızın soy kökü ilə bağlılığı haqqında məlumat verməklə müqayisələr aparmışdır (1, s. 39).

I Kültəpədə aparılan tədqiqatlar zamanı elmi cəhətdən diqqətimizi cəlb edən, soy-kökümüzdən xəbər verən bəzi dəfn adətlərinə nəzər salaq. Bu abidədə 41 №-li qəbirdən insan skeletinin aşağı tərəfində it skeleti, 12 №-li qəbirdən isə skeletin yanında it kəlləsi aşkar edilmişdir. Bu adət itin qədim tayfaların təsərrüfat həyatında yüksək mövqe tutmasını göstərir (1, s. 46-49). Digər tərəfdən itin insanla bir qəbirdə dəfn edilməsi adətinin Atəşpərəstlikdən öncə mövcud olduğunu O.H.Həbibullayevin öyrəndiyi qəbir abidələri sübut edir. İtlə dəfn etmə

adəti Azərbaycanın Son Tunc dövrü abidələrində, o cümlədən Şahbuzda Sarıdərə nekropolunda aparılan araşdırmalar zamanı aşkar edilmişdir (4, s. 44-57).

Araşdırmalar göstərir ki, Naxçıvan ərazisində aşkar olunmuş qəbirlərin bəzilərində insan skeletinin qırmızı boya (oxra) ilə rənglənməsi adətinə rast gəlinmişdir. Bəzi müəlliflərin fikrincə qırmızı rəng Günəşi simvolizə etmişdir. Tədqiqatçılar bunu iki cür izah edirlər ki, bu cür dəfnlər zamanı mərhum bir müddət müvəqqəti qəbirlərdə saxlanılmış, sonra isə sümükləri dəfn zamanı rənglənməmişdir. Bu adətə mərhumun vəhşi heyvanlara didişdirildikdən sonra da əməl edilə bilərdi. Digər maraqlı fikir isə Sibirin qədim əhalisinin və Amerika hindularının inancları ilə eynilik təşkil edir. Xüsusən də alında, yanaqda, bədənin müəyyən hissələrində müxtəlif inanclarla bağlı simvolik rəsmlərin qoyulması həmin ərazilərdə də aşkar olunmuşdur (9, s. 85-86). Araşdırmalar mərhumun dəfn zamanı qırmızı oxra ilə boyandığını göstərir.

Son Tunc dövrünə aid qəbir abidələri dəfn adətlərinin öyrənilməsi üçün xüsusilə əhəmiyyətliyə. Bu dövrə aid Qarabulaq nekropolundakı qəbir abidələrinin dördü S.Aşurov tərəfindən öyrənilmişdir. Kromlexlə əhatə olunan kurqanların diametri 7-12 metr arasında dəyişir. Kurqanaltı qəbirlər daş qutu tipli olmaqla, üzərinə yastı sal daşları üst-üstə qoymaqla qurulmuşdur. Bu cür qəbirləri düzəltmək üçün uzunsov, dördbucaqlı bir çuxur qazıb, qəbrin ölçülərindən asılı olaraq içəri tərəfinin divarlarına bir və ya bir neçə söykəmiş sal daşlar aşkar edilmişdir (2, s. 25-27).

Araşdırmalar göstərir ki, daş qutu qəbirlər həmişə bütöv sal daşlardan inşa edilməmişdir. Daş qutu qəbirlər müxtəlif istiqamətli olmuşdur. Qəbirlərin bəzisi şimaldan cənuba, bəzisi isə qərbdən şərqə doğru istiqamətlənmişdir. Tədqiqat zamanı daş qutu qəbirlərdə tək, bəzi hallarda isə kollektiv dəfnlərə təsadüf edilmişdir. Qızılburundan İ.İ.Meşşanninov tərəfindən aparılan tədqiqatlar zamanı bir qəbirdən 14 kəllə sümüyü aşkar edilmişdir (6, s. 34).

Qərbi Azərbaycan ərazisində tədqiqat aparən A.A.İvanovskinin fikrinə görə daş qutu qəbirlər ehtiyat xarakteri daşmışdır. O, tədqiqatlara əsaslanaraq qeyd edir ki, “daş qutu üçün lazım olan sal daşı tapmaq, onu düzəltmək, bəzən uzaq məsafələrdən gətirmək və ən nəhayət onu tikmək müəyyən vaxt tələb edirdi ki, bu da dəfn mərasimini lazım olan vaxtı gecikdirə bilərdi. Buna görə də hər bir qəbiristanlıqda ehtiyat qəbirlər olmuşdur” (8, s. 63).

Bəzi fikirlərə görə qəbirləri özlərinin gor evini sağ ikən tikmək qayğısına qalan şəxslər düzəltmişdilər. Əgər bu ehtimal düzdürsə, onda bəzi qəbirlərin boş tapılmasını əhalinin başqa yerdə ölməsi ilə izah etmək olardı. Lakin son illərin araşdırmaları göstərir ki, boş qəbirlərin bir qismi yandırma adəti və cəmiyyətdə mövcud olan sosial bərabərsizlikləri göstərir.

Naxçıvan ərazisində Qızılburun, Şantaxtı və Yaycı nekropollarından, Cənubi Azərbaycanın Dinqətəpə, Göytəpə, Haftavantəpə qədim yaşayış yerlərindən və qəbir abidələrindən çoxlu miqdarda bəzək nümunələri aşkar edilmişdir. Bu bəzək əşyalarının təhlili və tədqiqi metalizmə, daş işləmə kimi qədim

sənətkarlıq növlərinin inkişaf tarixini izləməklə yanaşı, qədim tayfaların mənəvi aləmini, dini-ideoloji baxışlarını, ictimai-siyasi həyatında baş verən dəyişiklikləri, qonşu əyalətlərlə mədəni və ticarət əlaqələrini öyrənmək baxımından mühüm elmi əhəmiyyət kəsb edir.

Azərbaycandan kənarda olan mədəniyyət mərkəzlərində də boş qəbirlər tapılmışdır. Bunların bəzilərində skelet aşkar olunmasa da, həmin mərhuma aid avadanlıq aşkar edilmişdir. Bu cür qəbirlərə və dəfn adətlərinə Gürcüstanın Dmanisi, Şimali Qafqazın Nestrov qəbirstanlığında da təsadüf edilmişdir.

Bu mədəniyyətin tarixi kökləri araşdırılarkən ilk növbədə həmin mədəniyyətin daşıyıcıları olan tayfaların ərazicə daha yaxın qonşu ərazilərin mədəniyyətləri ilə olan iqtisadi-siyasi, mədəni və ticarət əlaqələri öyrənilməlidir. Ancaq bu zaman maddi mədəniyyət nümunələrinin təhlili və müqayisəli tədqiqi əsasında, qarşıya çıxan arxeoloji problemlərin həllinə yönəldilmiş elmi mülahizələr öz təsdiqini tapa bilər.

Tədqiqatlar zamanı öyrənilən qəbir abidələri qədim insanların həyat tərzini və dini dünyagörüşünü müəyyən etməyə imkan verir. Araşdırmalar Naxçıvanda qədim dəfn adətlərinin Qərbi və Cənubi Azərbaycan ərazisində olan dəfn adətləri ilə eyniyyət təşkil etdiyini sübuta yetirir. Naxçıvan abidələrinin tədqiqi zamanı xalqımızın qədim inam və adətləri ilə bağlı ortaya çıxarılan yeni elementlər Azərbaycanın qədim arxeologiyasının və tarixinin öyrənilməsinə əsas mənbədir.

ƏDƏBİYYAT

1. Абибуллаев О.А. Энеолит и бронза на территории Нахичеванской АССР Баку: Элм, 1982, 316 с.
2. Ашуров С.Н. Qarabulaq qəbirstanlığı. Azərbaycan Dövlət quruluşunun bərpa olunması gününə həsr olunmuş elmi konfransın əsərləri. Bakı, 1991, 98 s.
3. Baxşəliyev V.B. Naxçıvan arxeolojisi, Archaeology of Nakhchivan. İstanbul, 1997, 128 s.
4. Baxşəliyev V.B. Naxçıvanın arxeoloji abidələri. Bakı: Elm, 2008, 201 s.
5. Əliyev V.H. Naxçıvan MSSR-də arxeoloji tədqiqatlar. Naxçıvan Muxtar Sovet Sosialist Respublikası. Bakı: Elm, 1975, 358 s.
6. Əliyev V.H. Azərbaycanda Tunc dövrünün boyalı qablar mədəniyyəti. Bakı: Elm, 1977, 164 s.
7. Göyüşov R.B. Azərbaycan arxeologiyası. Bakı, 1986, 185 s.
8. Xəlilov C.Ə. Qərbi Azərbaycan tunc dövrü və dəmir dövrünün əvvəllərinə aid arxeoloji abidələri. Bakı: Elm, 1959, 172 s.
9. Qədirzadə H.Q. Azərbaycan türklərində eski din və qədim türk xalqları ilə etnik paralellərə dair. Türk kulturu, 2001, № 454, Aylıq, 82-89 s.
10. Quliyev F.E. Azərbaycanın kurqan qəbirlərində at dəfni. Bakı: Elm, 2008, 294 s.

11. Novruzlu Ə.İ., Baxşəliyev V.B. Şahbuz bölgəsinin arxeoloji abidələri. Bakı: Elm, 1992, 182 s.
12. Seyidov A.Q. Naxçıvan tunc dövründə. Bakı, 2000, 334 s.
13. Seyidov A.Q. Naxçıvan e.ə. VII-II minillikdə. Bakı: Elm, 2003, 339 s.
14. Səfərov Y.H. Qədim Azərbaycan: nə bilirik? Bakı, 1989, 155 s.

Ариф Асадов

ПОГРЕБАЛЬНЫЕ ОБЫЧАИ ЭПОХИ БРОНЗОВОГО ВЕКА

В статье говорится о существовании погребальных обычаев и могильных памятниках периода бронзового века, находящихся на территории Нахчывана. В ходе исследований в некоторых могилах были обнаружены вещественно-культурные образцы, но не обнаружено человеческих скелетов, относящихся к периоду средне-бронзового века. А в курганах были найдены человеческие скелеты, обмазанные красной охрой, это связывается с поклонением жителей той эпохи солнцу. Найденные в курганах скелеты лошадей, собак и быков говорят о вере и поклонении этим животным, также статья информирует о культурных отношениях между племенами.

Ключевые слова: *кромлех, каменный ящик, землянная могила, мифология.*

Arif Asadov

FUNERAL CUSTOMS OF THE BRONZE AGE

The article deals with grave monuments creating in the Nakhchivan territory in the Bronze Age. Examples of material culture have been found out from some graves concerned to the Middle Bronze Age but haven't been met the human skeleton. The skeletons rubbed with red paint have been found from barrows and it shows that the people living at that time worship the sun. In the barrows have been found the skeletons of horse, dog and it informs on worship of these animals and the same time on cultural connections with the tribes living at that time.

Key words: *kromlex, stone box, soil, ture of soil, mythology.*

(AMEA-nın müxbir üzvü V.B.Baxşəliyev tərəfindən təqdim edilmişdir)
AZƏRBAYCAN MİLLİ ELMLƏR AKADEMİYASI NAXÇIVAN BÖLMƏSİNİN XƏBƏRLƏRİ
İctimai və humanitar elmlər seriyası, 2011, № 3

ИЗВЕСТИЯ НАХЧЫВАНСКОГО ОТДЕЛЕНИЯ НАЦИОНАЛЬНОЙ АКАДЕМИИ НАУК АЗЕРБАЙДЖАНА
Серия общественных и гуманитарных наук, 2011, № 3

ASƏF ORUCOV

AMEA Naxçıvan Bölməsi

E-mail: aseforucov@yahoo.com.tr

ƏHALİNİN ƏNƏNƏVİ QIŞ HAZIRLIĞI: DADLIQLAR VƏ ÇƏRƏZLƏR (Naxçıvan materialları əsasında)

Dünyanın bir çox ailələrində olduğu kimi, Naxçıvanda da hər bir ailənin məişətində ehtiyat ərzaq tədarükü qayğısı mühüm yer tutmuşdur. Ehtiyat ərzaq məhsulları içərisində dadlıqlar və çərəzləri xüsusi qeyd etmək lazımdır. Təbii coğrafi şərait Naxçıvanda bağçılıq təsərrüfatının təşəkkül tapmasına və onun spesifik xüsusiyyətlərə malik məşğuliyyət növü kimi formalaşmasına zəmin yaratmışdır. Əhali baharın ilk aylarından başlayaraq payızın axırlarına qədər gündəlik tələbatdan artıq qalan məhsulları müxtəlif üsul və vasitələrlə qışda istifadə etmək üçün hazırlayırdılar. Meyvəçilik təsərrüfatında meyvələrdən təzə, tər halda istifadə edilsə də ehtiyat ərzaq məhsulları kimi qış üçün də tədarük edilirdi. Bu cür məhsullar həm də Novruz sovgatı arasında üstün tutulardı. Qurudulmuş armuddan, ərikdən, alçadan qax, şaftalıdan alana, myanpur, cəvizdən sucuq, alçadan çırtma və s. hazırlanırdı.

Açar sözlər: Naxçıvan, qış tədarükü, ərzaq, ərik, meyvə.

Dünyanın bütün xalqlarında olduğu kimi, Azərbaycanda o cümlədən onun ayrılmaz tərkib hissəsi olan Naxçıvanda hər bir ailənin məişətində ehtiyat ərzaq tədarükü qayğısı mühüm yer tutmuşdur. Ehtiyat ərzaq məhsullarının hazırlanılması və saxlanılması qaydaları uzun əsrlər boyu formalaşmışdır. Aparılan arxeoloji qazıntılar zamanı aşkara çıxarılan iri küplər, ehtiyat ərzaq məhsullarını saxlamaq üçün nəzərdə tutulan tikililər xalqımızın hələ çox qədimdən ehtiyat məhsullar tədarükünün görülməsi səriştəsindən soraq verir.

Əhali baharın ilk aylarından başlayaraq payızın axırlarına qədər gündəlik tələbatdan artıq qalan məhsulları müxtəlif üsul və vasitələrlə qışda istifadə etmək üçün hazırlayırdılar. Dənli bitkilər, maldarlıq məhsulları, müxtəlif yabanı yeməli bitkilər, bostan tərəvəz məhsullarından və meyvələrdən hazırlanmış qax, doşab, tutmaşorabalar, mürəbbələr, riçal, eləcə də çay və xörəklərdə işlədilən ətirli ot dəstləri əhalinin tədarük gördüyü əsas qida məhsulları idi (7, s. 195).

Təbii coğrafi şərait Naxçıvanda bağçılıq təsərrüfatının təşəkkül tapmasına və onun spesifik xüsusiyyətlərə malik məşğuliyyət növü kimi formalaşmasına zəmin yaratmışdır. Meyvəçilik təsərrüfatında meyvələrdən təzə, tər halda istifadə edilsə də ehtiyat ərzaq məhsulları kimi qış üçün də tədarük edilirdi. Bu cür məhsullar həm də Novruz sovgatı arasında üstün tutulardı. Bəzi meyvələr (armud, alma, nar, heyva) təzə halda milag, ağac yonqarı və saman içərisində yetişdirmək, kağıza büküb yeşiklərə yığmaq və s. üsul ilə qış üçün saxlanılırdı. Qurudulmuş armuddan, ərikdən, alçadan qax, şaftalıdan (Nazlı-şaftalının xüsusi

növü) alana, myanpur, cəvizdən sucuq, alçadan cırtma və s. hazırlanırdı. Onu da qeyd edək ki, bu sahə üzrə Ordubad bölgəsi xüsusi yer tuturdu.

XIX əsrin sonu XX əsrin əvvəllərində şəkər istehsalı genişləndikcə (əvvəllər bu məqsədlə doşab və bəkməzdən istifadə edilmişdir) əhali müxtəlif dadlı və ətirli meyvələrdən, giləmeyvələrdən (zoğal, böyürtkən, heyva, armud, gilə, ərik, qoz, şaftalı, çiyələk) mürəbbələr də hazırlayıb ehtiyat ərzaq kimi qış üçün tədarük etməyə başlanılmışdır. Qızılgülün ləçəklərindən də mürəbbə və gülqənd hazırlayıb qışa saxlamaq əhali arasında geniş yayılmışdır (6, s. 75).

Meyvələrin ehtiyat ərzaq məhsulu kimi tədarükünün ən münasib yolu onların qurudulması idi. Xalq arasında meyvələrin qurudulması qax adlanır. Meyvələrin qurudulması iki üsulla həyata keçirilir. Birincisi günəş altında, ikincisi isə təndirdə, gillədə qurutmaq (3. s. 260-261). Bu üsulların ən sadəsi günəşin altında qurutmaqdır. Onu da qeyd edək ki, hər bir meyvənin qurudulma müddəti və qurudulması üsullarında fərqlər vardır. XIX əsrdə meyvələrin qurudulmasında təndir və meyvə qurudan kürələrdən geniş şəkildə istifadə olunmuşdur. Qurudulmuş meyvələri qış boyu saxlayıb, onlardan həm çərəz, həm də qənənədi məhsulu kimi də istifadə edilmişdir. Artıq qalan məhsul bazara çıxarılıb, taxılla dəyişdirilirdi və ya satılırdı. T.Bünyadov yazır ki, Ordubadlılar əsrin əvvəllərində hər il 15 min pud ərik qurusu satardılar (1, s. 93).

Qədim mənbələrdə göstərilir ki, meyvələrin qurudulması qədim dövrlərlə səsleşir. Bu haqda tarixin atası Herodot yazır ki, Aras (Araz-A.Orucov) çayı boyunca yaşayanlar yay aylarında ağaclardan dəymiş meyvələri yığıb ehtiyac üçün saxlayırlar (2, s. 88). Onu da qeyd edək ki, meyvələr quruduqca vitamin dəyəri daha da artır.

Ərik. Əriyin içərisindəki çəyirdəyini (dənəni) çıxarıb qurudurlar. Qurudulmuş ərik qax adlanır. Ordubad bölgəsində əriyin qurudulmasına “axtalamaq” da deyilir. Qaxlanmış əriyə niməris və ya təbərzə də deyilir. Ərik qurudulan zaman çəyən biçib əriyin altına sərərlər ki, yağın yağış çəyəninin altından axıb getsin ki, onun dadını aparmasın. Bundan əlavə xalq arasında şalağ, limon adı ilə bilinən ərik növlərini iki üz bölüb, qurudurlar. Ərik qurudulduqdan sonra qurulanmasın deyə qaynadılmış duzlu suya salıb çıxarılır. Suyu möv yarpağı da atılır ki, qurudulmuş əriyin rəngi sarı olsun.

Alça. Qışa saxlamaq üçün alçanı damların üstünə və xüsusi yerlərə sərərək qurudurlar. Etnoqrafik materiallardan məlum olur ki, sərilmiş alçanın üstünə nazik cuna (parça) örtərlər. Qurudulmuş alçanı yığdıqdan sonra qurulanması üçün duzlu suya salırlar. Ordubad bölgəsində başqa bir üsulla da alça qurudurlar. Bunun üçün xüsusi növ alçanı (Vərzalı və yaxud Vəzirəli) doğrayıb duzlayaraq qurudurlar. Bu, xalq arasında cırtma adlanır.

Tut. Xalqımızın məişətində geniş yer tutmuş meyvələrdən biri də tutdur. Tut qurudularaq bütün qışı yeyilir. Bölgədə elə ailə olurdu ki, qış üçün ilə bir neçə pud tut qurusu hazırlayardı. Tutu adətən birinci və ikinci çırpımdan (silkimdən) sonra qurudulması (birinci və ikinci silkimdə tut o qədər də şirin ol-

mur) məsləhət görülür. Tut evin damında, həyətdə günəşli yerdə palaz, cecim və həsirin üstündə qurudulur. Tam quruduqdan sonra onu su ilə yuyub tozdan təmizləyirlər və yenidən kölgədə qurudulduqdan sonra kisələrə yığırlar.

Alana. Nazlı şaftalının (Ordubad bölgəsində dənəsi qopan şaftalıya Güşdü deyilir) qabığını soyub 1-2 gün kölgədə saxlayırlar. Şaftalı ala-nəm olduqdan sonra dənəsini saplağı olan yerdən çıxarırlar. Əvvəlcədən hazırlanmış olan qarışım (qoz, şəkər tozu, ədva (əksər bölgələrdə bu qarışım “iç” adlanır)) şaftalının içinə yığılır. Sonra isə başqa şaftalıdan kiçik hissələr qoparıb dənə çıxarılan yerə qoyub möhkəm sıxırırlar ki, kifləməsin. Hazırlanmış olan şaftalılar sapa düzülərək quruması üçün kölgəyə asıb 2-3 həftə müddətində qurudulur. Qeyd edək ki, armud (Əndiriyən və Şəkəri) və şamamadan da alana hazırlanır.

Myanpur. Ordubad bölgəsindən toplanmış materiallardan məlum olur ki, alana ilə myanpur eyni qayda da Nazlı şaftalıdan hazırlanır. Alanadan fərqli olaraq myanpurun içinə hazırlanmış qarışım deyil, qoz ləpəsi qoyurlar. Qozun tərkibində yağ çox olduğundan myanpur gec xarab olur və uzunmüddət qala bilir.

Sucuq. Sucuq hazırlamaq üçün qoz yaş-yaş sapa düzülərək qurudulur. Un, şəkər tozu, ədva, doşab (rəngi üçün) qarışdırılaraq bulamac bişirilir. Bişirilmiş bulamac bir qədər soyudulur, sonra sapa düzülmüş qozları qazanın içində olan isti bulamaca batırıb çıxarır, (bu qayda bir neçə dəfə təkrar edilir) sonra qurutmaq üçün ipə asırırlar. İpə asılan sucuqdan axıb tökülən qatı, məhlulu yığmaq üçün asılmış sucuğun altına qab qoyardılar. Elə yerdə saxlanılır ki, həmin yerdə rütubət olsun. Rütubət sucuğun yumuşaq qalmasına kömək edir. Toplanmış materiallardan məlum olur ki, sucuğun yumuşaq qalması üçün onu düyü unundan hazırlamağı da məsləhət görərdilər. Ordubad bölgəsinin bəzi kəndlərində sucuğa “basdıq” da deyilir.

Onu da qeyd edək insanlar qış azuqələrini ilin hansı ayından istifadə edəcəyini xalq təqviminə görə hesablayardılar. Bir qayda olaraq qış ehtiyatı Böyük çillə girəndən sonra istifadə edilərdi.

Əsl bağbanlar meyvələrin yetişmə dövrünü də xalq təqviminə görə bilərdilər. Bununla əlaqəli olaraq xalq arasında “gilas altmışında, tut yetmişində” kimi deyim mövcuddur ki, bunun da mənası yazdan altmış gün keçəndə gilasin, yetmiş gün keçəndə isə tutun yetişmə dövrünü bildirir.

Bir məsələni də qeyd edək ki, Naxçıvan bölgəsində bağçılıq təsərrüfatı üzrə Ordubad şəhəri xüsusi yerlərdən birini tutmuşdur. Demək olar ki, şəhərdə bütün ailələrin bağı var idi. XIX əsrin II yarısında şəhərdə bütün ailələrin bağlarının sahəsi 4 min desiyatından artıq idi (5, s. 48).

Naxçıvan bağçılığında keçmişdə üzüm əsas yerlərdən birini tutmuşdur. Məişətimizdə üzümdən doşab, turşa-şirin, kişmiş, mövüz, bəkməz hazırlamaq ənənəsi geniş şəkildə yayılmışdır. Üzümlü qışa saxlamaq üçün xalq arasında geniş yayılmış “miləğ” üsulundan istifadə edilmiş, bu gündə edilməkdədir. Bunun üçün qalın qabıqlı üzüm növlərindən olan Aldərə, Hənəqırna payız fəslinin sonuna kimi tənəkdə saxlayırlar. Soyuqlar düşdükdən sonra üzümü yığıb normal

temperaturda (su donmayan yerdə) olan bir otaqda bir-birindən aralı vəziyyətdə asırlar. Xarab olmaması üçün salxımın ucundan 3 gilə qoparıb, bu gilələrdən birini üzümün saplağına taxarlar ki, üzüm salxımı oradan şirə çəksin. Bundan başqa üzümü arpanın içərisində uzun müddət saxlamaq mümkündür.

Kişmiş. Üzümün çox qurumasının qarşısını almaq məqsədi ilə qazanda qaynar suyun içərisinə tənək külü, şoran bitkisi külü və ya sarı torpaq tökülür. Qaynayan suyun içərisinə üzümü səbətə doldurulmuş halda salıb, təxminən 2-3 dəqiqədən sonra çıxarırlar. Bu vaxt üzümün rəngi dəyişir. Səbətdən salxımlar əvvəlcədən hazırlanmış yerə tökülür. İsladılmış üzüm günəşin təsiri altında quruyaraq kişmiş olur. Kişmişdən təkcə çərəz kimi deyil, milli mətbəximizdə müxtəlif xörəklərin hazırlanmasında da geniş istifadə edilir.

Bəkməz. Üzüm yuyularaq xüsusi ağac və daş nova doldurulur. Daha sonra üzümü əzməyə başlayırlar. Novda qalan şirəyə “bəkməz torpağı” və ya “şirin torpaq” deyilən torpaq qataraq bir müddət saxlayırlar. Xalq təcrübəsinə görə 10 litr üzüm şirəsinə 0,5 kq torpaq qatılır. Torpaq üzüm suyunun acısını özünə çəkdikdən sonra, durulmuş şirə başqa qablara novda və ya tiyanda qalmış bəkməz torpağı isə torbaya töküb ağacdən asardılar. Şirənin yığılması üçün ağacdən asılan torbanın altına qab qoyulardı. Bütün bunlardan sonra bəkməzin bişirilməsi prosesi başlayırdı. Hazır şirə tiyanlara tökülüb ocaqda qaynadılır, bəkməzin tam qatılşması üçün tiyana tədricən şirə əlavə olunurdu. Buna xalq arasında “baş alma” deyilir. Beləliklə şirə qaynadıqca bəkməz halına düşür. Bəkməz bişərkən onun üzündəki kəf götürülməlidir.

Mövüz. Mövüz sentyabr ayında qurudulur. Xalq təqviminə uyğun olaraq bu dövr “mövüz qurudulan” dövr adlanır. Mövüz almaq üçün qarağan kolunu yığıb yandırardılar, onun yağı ocağa tökülür və bərkiyir. Bunun adına “qəylə daş” deyirlər. Onu bir gün orada saxlayırlar. Sonra tiyanlarda, qazanlarda suyu qaynadırlar. Qəylə daşını döyülmüş halda suyun içinə tökürlər. Həddindən artıq yetişməmiş salxımlı üzümü tənəzif torbalara yığıb suyun içərisinə basırırlar. 2-3 dəqiqə saxladıqdan sonra çıxarıb sərirlər. Quruyan vaxtı isə dənələri cəcəklərdən təmizləyirlər. Mövüz tez qurusun deyə suyun içərisinə kömür, rənginin sarı olması üçün isə suya əhəng və kükürd vururlar. Mövüz almaq üçün digər bir üsul isə şərov otunu yığıb suda qaynadırlar. Qaynamış su ilə üzümü yuyur və sərib qurudurlar. Mövüz əldə etmək üçün ərazimizin bəzi bölgələrində başqa üsullardan da istifadə olunmuşdur. Məsələn, 5-6 bağ möv çubuğunu yandırıp alınan külü qaynamış suya tökürlər. Bu məhlula xalq arasında “təzov” deyirlər. Yenə torbalara yığılmış üzüm salxımlarını suya basıb çıxardar, sonra sərib qurudurlar. Mövüz daha çox Hənəqırna və Aldərə üzümlərindən əldə edilir.

Riçal. Üzüm riçalı almaq üçün üzüm şirəsi qaynadılıb doşab halına düşdükdən sonra içərisinə yetişmiş üzüm gilələri tökülür. Doşabla gilənin çəkisi eyni olmalıdır. Yenidən qaynadıldıqdan sonra üzüm giləsi bişir və nisbətən qatılşaraq riçal alınır. Riçalla çay içilir və ya yavanlıq kimi yeyilir.

Doşab. Üzümdən və tutdan alınır. Doşab almaq üçün üzümü xüsusi qablara yığıb əzirlər. Məhsulu çox olanlar xüsusi doşabxana (palçıqdan) düzəldərdilər. Üzümlü əzən zaman içinə xam torpaq (ağ torpaq), “torpaq ovşarı” (Ordubad bölgəsi) vururlar ki, həm qıçqırməsın, həm də üzümün lili özünə çəksin. Bu həm də doşabın rənginin şəffaf olmasını təmin edir. H.Sarabski “Köhnə Bakı” adlı əsərində bu haqda qeyd edir: “Bir cürə ağ rəngli torpaq vardır. Şirəyə ondan qatıb süzdükdən sonra doşab turş şirin olardı. Bu torpaqdan qatılmasa, onda doşab turş şirin olmazdır. Onun adına şirəxək deyərdilər (4, s. 165). Üzümdən fərqli olaraq tut şirəsinə torpaq qatılmır. Torpaq qatıldıqdan sonra doşabın bişirilmə prosesi başlayır. Bundan ötrü alınan hazır şirəni tiyanlara töküüb ocaqda qaynadırlar. Bu şirəni qaynadan vaxtı üzünü yığıb istifadə edirlər. Ordubad bölgəsinin bəzi yerlərində bu yığma “sarı köynək” deyərlər. Beləliklə şirə qaynayıb doşab halına düşür. Doşabdan bəzi un xörəkləri (xəşil, tərək) və s. bişirilməsində geniş şəkildə istifadə edilməklə həm də xalq təbabətində əhəmiyyətli yer tutmuşdur.

Sonda qeyd etmək istəyirik ki, xalqımız meyvələrin qurudulması və onlardan müxtəlif növ məhsulların hazırlanması sahəsində əsrlər boyu zəngin təcrübəyə malik olmuşdur. Günümüzdə xüsusi əhəmiyyət kəsb edən bu təcrübəyə daha çox diqqət yetilməlidir, çünki artıq bu məhsulların hazırlanması sadəcə yaşlı insanların yaddaşlarında qalmışdır. Yüksək dəyərlərimiz olan bu adət-ənənələrimiz artıq unudulmaqdadır.

ƏDƏBİYYAT

1. Bünyadov T. Mərd qalalar sərt qayalar. Bakı: Azərnəşr, 1986, 137 s.
2. Herodot. Tarix. Doqquzuncu kitabda, Birinci hissə, Azərbaycan dilinə tərcümə edən Pənah Xəlilov. Bakı: Azərnəşr, 1998, 329 s.
3. Nağıyeva Ş. XIX-XX ərsin əvvəllərində Quba şəhər əhalisinin təsərrüfat həyatı (bağçılıq) // Azərbaycan arxeologiyası və etnoqrafiyası. № 2, Bakı, 2007, s. 258-263.
4. Sarabski H. Köhnə Bakı. Bakı: Yazıçı, 1982, 253 s.
5. Səfərli F. Ordubad şəhərinin müsəlman epigrafiyası abidələri. Bakı: MBM, 2009, 191 s.
6. Vəliyev F. XIX-XX ərsin əvvəllərində Azərbaycanın maddi mədəniyyəti (yeməklər və içkilər). Bakı: Azərnəşr, 2005, 132 s.
7. Vəliyev F., Rəcəbli Q., Ağamalıyeva S. Yeməklər // Azərbaycan etnoqrafiyası 3 cildə, II c., Bakı: Şərq-Qərb, 2007, s. 159-202.

Асеф Оруджев

ТРАДИЦИОННАЯ ПОДГОТОВКА НАСЕЛЕНИЯ К ЗИМЕ: ПРИПРАВЫ И ДЕСЕРТЫ

(на основе материалов Нахчывана)

Как и во многих странах мира, в Нахчыване вопрос заготовки продуктовых запасов занимает важное место в быту каждой семьи. Среди таких продуктов особо следует отметить приправы и десерты. Естественные географические условия способствовали появлению в Нахчыване садового хозяйства и обеспечили его формирование в качестве вида деятельности, обладающего специфическими особенностями. Начиная с первых весенних месяцев и до конца осени, население различными способами и средствами заготавливало на зиму излишки продукции сельского хозяйства и садоводства. Продукция такого рода часто использовалась в качестве подарков, гостинцев к празднику Новруз. Из сушеных груш, абрикосов, алычи изготавливали гах, из персиков – алана, мянпур, из грецких орехов – суджук и т.д.

Ключевые слова: *Нахчыван, подготовка к зиме, продукт, абрикос, фрукты.*

Asef Orujov

**TRADITIONAL WINTER PREPARATION OF POPULATION:
SEASONINGS AND DESSERTS
(on the basis of Nakhchivan materials)**

As well as in many countries of the world, in Nakhchivan the question of preparation of grocery stocks takes the important place in the life of each family. Seasonings and desserts are to note special among such products. Natural geographical conditions have favoured the occurrence of gardening in Nakhchivan and ensured its formation as the kind of activity possessing specific features. Since first spring months and till the end of autumn the population prepares surplus of agriculture and gardening production for the winter in the various ways and means. Production like this was often used as presents, gifts by the holiday of Novruz. Of dried pears, apricots, cherry plums gakh was made, of peaches – alana, mjanpur, of walnuts – sujuk etc.

Key words: *Nakhchivan, winter preparation, product, fruits, apricot.*

(AMEA-nın müxbir üzvü Q.İ.Qədirzadə tərəfindən təqdim edilmişdir)

AZƏRBAYCAN MİLLİ ELMLƏR AKADEMİYASI NAXÇIVAN BÖLMƏSİNİN XƏBƏRLƏRİ
İctimai və humanitar elmlər seriyası, 2011, №3

ИЗВЕСТИЯ НАХЧЫВАНСКОГО ОТДЕЛЕНИЯ НАЦИОНАЛЬНОЙ АКАДЕМИИ НАУК АЗЕРБАЙДЖАНА
Серия общественных и гуманитарных наук, 2011, №3

AZƏRBAYCAN DİLİ

FİRUDİN RZAYEV

AMEA Naxçıvan Bölməsi

E-mail: firudinr@yahoo.com.tr

NAXÇIVANLILARIN ETNOGENEZİ TARİXİNDƏ TAL TÜRKLƏRİ

Məqalədə indiyə qədər ümumtürk arealında tədqiqata cəlb olunmamış Tal prototürk boyları, onların tarix səhnəsinə çıxdıqları dövr, mənsub olduqları xalq və əraziləri araşdırılmışdır. Araşdırma zamanı coğrafi adlar sistemində "tal" "tol", "tul", "til" şəkilində məntəqə adlarını formalaşdıran komponentin bir prototürk tayfa adı olması elmi dəlillərlə sübut olunmuşdur.

Açar sözlər: *etnonim, tal, etnooykonim, Tilak, Talin, Talas.*

Coğrafi adların Azərbaycan dilinin ayrı-ayrı sahələri olan etimologiya, linqvistika, eləcə də tarix, coğrafiya və s. elm sahələri yönündən tədqiqi hər bir xalqın etnogenezinin aydınlaşdırılmasında aktuallığını itirməyən məsələlərdəndir. Naxçıvan əhalisinin etnogenezini öyrənilməsi də bu problemin tərkib hissələrindən biri sayılır. Ərazidəki məntəqə adlarının qaynaqlar əsasında tədqiqi naxçıvanlıların təşəkkülündə xüsusi iştirakı olmuş xeyli sayda türk tayfa birliklərini aşkar edir ki, belə qədim boylarından biri də **Tal** türkləri olmuşdur. Lakin bu tayfaların taleyi və tarixi proseslərdə iştirakı, m.ə. III minillikdən son yüzilliklərə qədər Naxçıvan ərazilərində avtoxton – yerli sakinlər olması məsələsi indiyədək öyrənilməmişdir.

Qeyd edək ki, nəinki Azərbaycan və onun tərkib hissəsi olan Naxçıvan ərazisində, eləcə də ümumtürk arealında bu tayfa tədqiqata cəlb olunmadığından, bütün türk tayfalarının, o cümlədən də Naxçıvanlıların etnogenezi tarixində xüsusi yeri olan qədim Tal türk boyları haqqında araşdırma tərəfimizdən ilk dəfə olaraq aparılır. Bu tayfaların mənşəyi, yayım arealı, tarix səhnəsinə çıxma dövrü də tərəfimizdən ilk dəfə olaraq tarixi faktlar əsasında müəyyənləşdirilmişdir.

Talların mənşəyi, dili, tarixi haqqında fikrimizi əsaslandırmaq üçün tədqiqatımızı aşağıdakı amillərin tədqiqi üzərində qurmağı doğru hesab edirik:

1. "Tal" komponentli coğrafi adların əsasən hansı ölkə ərazilərində yayıldığını nəzərə almaqla, yayım tarixlərini müqayisə etmək;
2. Tarixi qaynaqlarda belə bir tayfa adının olub olmadığına diqqət yetirmək;

3. Məntəqə adlarının yaranmasında etnosların əsas amil olduqlarını nəzərə alaraq Naxçıvanda “tal” tərkibli oykonimik adların olub-olmadığını mənbələrlə əsaslandırmaq;

4. Areal türk coğrafi adlarında iltisqi dil əlamətlərini elmi yolla əsaslandırmaq.

Bəs tarixdə “Tal” adlı hər hansı bir tayfa olubmu və əgər olubsa, onların mənşəyi haradan gəlirdi?

Herodot özünün “Tarix” əsərində Siciliya adasında Sirakuz şəhər adını və burada yaşayan Tel-talları qeyd edir. Bundan sonra o, hökmdar Sirakusun ulu babası Telin, eləcə də Sibaris şəhərinin çarı Telisin adını çəkir (12, V, 44; VII, 153). Qeyd edək ki, o zaman, yəni m.ə. X və VIII əsrlərdə ada İtaliyaya məxsus deyildi (28, t. I, s. 630). Daha sonra biz Mitran dövləti ərazilərində, Urmiya gölü ətrafında da Subarti, Subaris kimi ölkə, şəhər, (28, t. I, s. 629), Kiçik Asiya-Doğu Anadolu ərazilərində Sirakuz, “Dədə Qorqud Kitabı”nda Şirakuz coğrafi adları ilə rastlaşırıq ki, bu sözü V. Bartold, O. Gökyay və b. “Şeriküz”, “Şerük” kimi oxumaqla Sirak, şirakuzların protobulqar, protoğuz boyları hesab etmişlər və biz yazılarımızda bu barədə fikrimizi açıqlamışıq (11, s. 110, 264; 22, s. 98-114). Əgər Siciliyanın cənubunda Sirakuz şəhərində tallar yaşayırdılarsa və Telin Sirakusun ulu babası idisə və bu Subarların, Subartuların dövrü ilə səsləşirsə (30, s. 138; 28, t. I, s. 311, 515, 552), deməli “Tal”, “Tel”, “Tol”, “Töl” kimi qaynaqlara düşən adların yaradıcıları olan prototürk boyları subarlarla eyni tarixi dövrlərdə, yəni ən azı m.ə. III minilliyin sonları, II minilliyin əvvəllərində tarix səhnəsində idilər.

Qay Yuliy Solin öz məlumatlarında yazır: “Mitridata sığınacaq verən Midiya əsilli, savromatlara görə tallar şərqdə, Kaspı dənizi sahillərində çay ağzı mənsəblərdə yaşayan tayfalarla həmsərhəd idi” (31).

İ.M. Dyakonov Təbriz ətrafında Talay-Dalay ölkəsinin adını çəkir, bu adın isə Manna tayfaları arasında bir tayfa olduğunu yazır (5, s. 49). Q.Qeybullayev isə Tal və ya Dalay boylarının bir tayfa olmasının qaranlıq məsələ olduğunu, lakin onların türklərə çox bənzədiyini söyləmiş, elmi cəhətdən bəzi məqamlara toxunmuşdur (13, s. 249).

Daha bir mənbə m.ə. VI əsrdə sakların Talas çayı hövzəsini tutduğunu qeyd edir (29, t. II, s. 170). Təbii ki, m.ə. VI əsrdə Talas çayı adı var idisə, deməli, hansı zamandasa bu hövzədə tallar yaşamış və çayın adı onların adı ilə adlanmışdır.

F.Bayat araşdırmalarında Peçeneq türkləri arasında Tolmaç boylarının adını çəkir, bundan sonra isə Var hunları arasında Talan, Tolu tayfalarının da adını qeyd edir (6, s. 91). Q.Qeybullayev isə, onların Tolmat boyu olduğunu yazaraq, bu tayfaların müasir tolo, tele, teleut, teles tayfalarına uyğun gəldiklərini yazır (13, s. 249).

Biz Ə.Rəcəbovun yazılarında eramızın VI əsrində qədim Orxon yazılı abidələrinin Ongin, Gül Tigin, Tonyuku, Kuli Çor, Bumın, Moyun Çor, eləcə

də Yenisey kitabələrində Talas abidə adına və Çin dilində The-le kimi işlənməklə Göytürk xaqanlığına daxil olan Töliş qəbilə adına rast gəlirik (21, s. 339-343, 390). Bu abidələrlə bağlı araşdırma aparan Ə.Quliyev isə adı çəkilən tayfanı Tölüs yazılışında təqdim edir (15, s. 98-108).

Göründüyü kimi, mənbə və tədqiqatlarda “tal”, “tol”, “tul”, “tel” kimi yazılışlarla qeydə alınan tərkib əslində qədim türk boyu olmuş, m.ə. III-II minilliklərdə subar türkləri ilə bərabər tarix səhnəsinə çıxaraq bütün türk boyları kimi şimala doğru hərəkət etmiş, areal türk coğrafi adlar sistemində minlərlə adda öz izlərini qoymuşlar.

Tərəfimizdən Azərbaycan və Naxçıvan, eləcə də ümumtürk arealında yayılan coğrafi adlar üzərində apardığımız araşdırmalar “tal” coğrafi adlarını formalaşdırmış yardımçı söz köklərinin bir canlı ismə, bir boy adına aid olduğunu da birmənalı təsdiq etməkdədir.

Bəs “tal” tərkibinin mənası nəyi izah edir?

M.Kaşğarının lüğətində “tal” tərkibi “dal” yazılışında “budaq-ağacın budağı” mənasında izah edilmişdir (16, s. 563; 17, s. 412). Daha sonra biz “tal” sözünün daşdığı “budaq” mənasına areal türk dillərində, o cümlədən başqırd, özbək, uygur, tatar, qazax, qırğız dillərində “botaq”, “tal”, “şak”, “putak” yazılışlarında da eyni mənada rast gəlirik (10, s. 144-145).

Fikrimizcə, tərkib m.ə. III minilliyin sonları Sir, Şu tayfalarından birinin tayfa qolu, budağı olmuş, onların çox qədimlərdən türk tayfa ittifaqlarında tarix səhnəsinə çıxmaqla yer adlarının nominasiyasında, yəni adlanmasında iştirak etmişlər.

Bütün bunları və irəli sürülən şərtləri nəzərə alaraq, areal türk coğrafi sistemində, eləcə də digər xalqların toponimik sistemində “tal” tərkibi ilə bağlı coğrafi adların yayım arealına diqqət yetirmək də yerinə düşərdi.

Dünya xəritəsində ABŞ-də Tallaxassi şəhəri, Afrikada Nilin yuxarı axarlarında Tala şəhəri, İspaniyada Talavera çayı, Estoniyada Tallin paytaxt şəhəri kimi (cəmi 17 ada) adlara rast gəlirik (18, s. 90-91, 126, 149). Təbii ki, bu səpkidə adlar bütün dillər arasında söz köklərinin zahiri oxşarlığı qanunauyğunluğundan ortaya çıxa bilər. Lakin bir çox hallarda isə bu əlamət böyük imperiyaların, o cümlədən də türk imperiyalarının işğallarının yayım arealının göstəriciləri olur. Əgər xatırlasaq As türkləri İtaliya ərazisində Asonoba, Finikiyada Askalon, Perimdə As şəhəri (2, s. 122-123), Ərəb Əmirliyində Mərva yaxınlığında Sincan və Azərbaycanda Oğuz rayonunda Sincan (19, s. 145) kimi adlar qədim türk cahən yürüşünün izləri sayılır. Türk talların Keçmiş Sovetlər birliyində Orta Asiya, Altay, Sibir, Saxa, Kazan tatarları ərazilərini əks etdirən qısa coğrafi xəritəsində Talan, Talar, Talas, Taltan, Talkar, Talnax, Taldı-Kurqan, Tal, Talak, kimi yüzdən yuxarı coğrafi adlara rast gəlirik ki, bu da talların türk tayfaları olmaqla areal türk torpaqlarında məskun olduğuna təkzibolunmaz sübutdur (18, s. 306).

Biz Taldan, Talakan adda şəhər və çay adları – asteenim və hidronimlərə Amur məmləkəti, o cümlədən də Xabarovsk vilayətində rast gəlirik (yenə orada, s. 42-43).

Bir məsələni xüsusi qeyd etmək istədik ki, gürcülər hazırkı Gürcüstanın türklər yaşayan ərazilərində Tela, Sitelmat şəhər və qəsəbə adlarının yad dildən gəldiyini yazırlar. Bundan başqa biz ərazidə Axtal, Talat və Qistol kimi şəhər, dağ adlarına da rast gəlirik (25, s. 25, 154, 180, 307).

Türkiyə dövləti ərazilərində tallarla bağlı Talas, Til, Tilek, Tülük (27, s. 94, 102) kimi il və ilçə adlarına təsadüf edirik. Göstərilən faktları ümumiləşdirib diqqətlə izləsək bu tayfaların əsasən ümumtürk arealında geniş yayıldığını görürük. Bu fikrimizin doğruluğunu Tal tayfa adlı etnooykonimlərin Cənub Azərbaycan ərazisində Xalxalda Tuleş, Sərabda Telab (7, s. 176), Talti kənd, Talbi bulaq və s. (9, s. 463) kimi onlarla müxtəlif toponimik adlarda mövcudluğu da təsdiq etməkdədir.

Azərbaycanın coğrafi adlar sistemində bu tayfa adı Tal, Talman, Taladar, Talba, Talistan, Talış, Talabu, Tel, Tələvar (1, s. 90-92) və s. təkcə 31 oykonimdə və xeyli sayda digər toponimik adlarda mövcuddur.

Yeri gəlmişkən qeyd edək ki, bu adın müasir Talış etnos adı ilə heç bir əlaqəsi yoxdur. Göstərilən ümumtürk arealında yayım üçün bu tayfaların çoxmilyonluq bir tayfa olması gərəkdir və bu bir zərurətdir. İkinci bir tərəfdən ümumtürk arealındakı adları formalaşdıran yazıyaqədərki dövr elementlər bütövlükdə qədim və müasir türk dillərindədir ki, biz aşağıda bu arxaik sözlər haqqında danışacağıq. Bu və digər amillər Tal tayfalarının bir qədim türk boyu olduğunu sübut edir.

Fikrimizi bir qədər də əsaslandırmaq üçün areal türk toponimik sistemində qeydə aldığımız “Tal” tərkibli sözlərin etimologiyasına öləri nəzər salaıq.

Etnooykonimlərin tərkibindəki **kan-** “yurd”, “kağan”, **ər-** “igid, kişi”, **ti-** “tikmək”, **as/es-** “güclü, zəkali”, **tan-** “tən”, “möcüzəli”, “heyratli”, **kar-** “sevimli”, leksik vahidləri, eyni zamanda **a-** “kiçiltmə”, **an-** “mənsubluq” ifadə edən şəkilçilər qədim türk dilinə məxsus yazıyaqədərki dövr dil elementləri tərəfimizdən bir çox yazılarımızda izah olunmuş və bir çox tədqiqatlarda öz əksini tapmışdır (3, c. 532; 20, s. 606; 23, s. 36-40; 24, s. 163-173).

Tarixi qaynaqlar adlara qoşulan əski türk dili elementlərinin miladdan əvvəl Mitən, Manna, Midiya, Atropatena, Albaniya kimi qədim dövlətlərimizin, eləcə də sak, kimmer və skiflərin şəxs və coğrafi adlar sistemində Qinz+**an**, Nikdi+**ar**, Uşak+**kan**, Ak+**bat+an**, Ama+**kar**, As+**ti+ak**, Tan+**ay**, Ər+**bak** və s. (12, III, 92; 4, s. 179; 14, s. 82, 97, 100; 26, XI, 4, 13) kimi yüzlərlə adda mövcudluğu irəli sürdüyümüz konsepsiyanın doğruluğına təsdiq edir.

Bütün bunları ümumiləşdirərək demək olar ki Tal tayfaları bütün türk torpaqlarında, o cümlədən də Naxçıvan ərazisi daxil olmaqla mindən yuxarı oykonim, oronim, hidronim və başqa coğrafi adlarda öz izlərini yaşatmaqla bu qə-

dim torpağın tarixən türk tayfalarına mənsub olmasının təkzibolunmaz sübutlardır.

Qədim Naxçıvan ərazisində isə Tal türklərinin adı Tutul, Çatallar, Til-yak, Talin, Tal, Tulus Tulus, Telsin adlarında (cəmi 8) tarixi sənədlər və arxiv materiallarında qeydə alınır. Onu da qeyd edək ki, bu tayfalar əsasən qədim Naxçıvan ərazisinə daxil olan Dərənürgüt, Azadçiran, Karni, Talin, Sisyan, Karbi, Dərələyəz nahiyyələrində məskənlənmişlər (8, s. 164-180).

ƏDƏBİYYAT

1. Azərbaycan SSR-in qısa toponimlər lüğəti. Bakı: ASE BR, 1986, 114 s.
2. Cəfərov C. Milli etnik yaddaşın izi ilə. Bakı: Səda, 2005, 171 s.
3. Древнетюркский словарь. Москва, 1969, 676 s.
4. Дьяконов И.М. История Мидии. Москва: Наука, 1956, 485 s.
5. Дьяконов И.М. Ассиро-вавилонские источники по истории Урарту. ВДИ, 1951, № 2, s. 265-266.
6. Fuzuli Bayat. Türk dili tarihi. Ankara: Genc,Ofset, 2003, 209 s.
7. Gültekin Qalibe. Azərbaycanın doğusundakı yer adları. İstanbul, 2001, 187 s.
8. İrəvan əyalətinin icmal dəftəri. Bakı: Elm, 1996, 184 s.
9. Иванов М.С. Очерки истории Ирана. Москва: Гос.Политиздат., 1952, 469 s.
10. Karşılaştırmalı Türk Lehceleri Sözlüğü. I cild, Ankara: Başkanlıq Basımevi. 1992, 1183 s.
11. Kitabı-Dədə Qorqud. Bakı:Yazıcı, 1988, 265 s.
12. Геродот. История. Ленинград: Наука, 1972, 599 s.
13. Гейбуллаев Г.А. К этногенезу азербайджанцев. Т. I, Баку: ЭЛМ, 1991, 548 s.
14. Qeybullayev Q. Azərbaycan türklərinin təşəkkülü tarixindən. Bakı: Azər-nəşr, 1994, 278 s.
15. Quliyev Ə.A. Orxon-Yenisey abidələrində toponim və etnonimlər. Bakı: Nurlan, 2004, 128 s.
16. Mahmud Kaşğari. Divanü lüğat-it-türk. Dizni, Ankara: Basımevi, 1986, 886 s.
17. Mahmud Kaşğari. Divanü lüğat-it-türk. I c., Ankara: Basımevi, 1985, 520 s.
18. Малый атлас мира. Москва: Картография ГУГК, 1985, 331 s.
19. Моллазаде С.М. Топонимия северных районов Азербайджана. Баку: Маариф, 1979, 206 s.
20. Мурзаев Е.М. Словарь народных географических терминов. Москва: Наука, 1985, 548 s.
21. Rəcəbov Ə., Məmmədov Y. Orxon-Yenisey abidələri. Bakı: Yazıcı, 1993, 400 s.
22. Rzayev F.H. Qədim Şərur oykonimlərinin mənşəyi. Bakı: Nurlan, 2006, 242 s.
23. Rzayev F.H. Naxçıvan toponimlərində əski dil elementləri // Humanitar elmlərin öyrənilməsinin aktual problemləri. Bakı: Mütərcim, TM, NPM, 2006, № 2, s. 36-40.
24. Rzayev F.H. Naxçıvanda kass türkləri ilə bağlı etnooykonimlərdə yazıyaqə

- dərki dövr dil elementləri // AMEA Humanitar elmlər seriyası Bakı: Elm, 2008, № 1, s. 163-173.
25. Советский союз Грузия. Москва: Мысль, 1967, 138 s.
 26. Страбон. География в 17 книгах. Перевод, статья и комментарий Г.А. Стратановского. Москва: Наука, 1964, 941 s.
 27. Tuncer Gülensoy. Türkçə yer adları kılavuzu. Ankara, 1993, 103 s.
 28. Всемирная история. Т. I, Москва: Гос. Изд., 1956, 746 s.
 29. Всемирная история. Т. II, Москва: Гос. Изд. 1956, 899 s.
 30. Yusifov Y.B. Qədim şərq tarixi. Bakı: Bakı Universitet, 1993, 496 s.
 31. www.azerbaijanworld.com

Фирудин Рзаев

ТЮРКИ ТАЛЫ В ИСТОРИИ ЭТНОГЕНЕЗА НАХЧЫВАНЦЕВ

Статья посвящена тюркскому племени Тал. Тема, связанная с этими племенами, до сих пор не была исследована учеными. Автор статьи первый раз коснулся этой проблемы и выявил, что слово “тал” – это название тюркского племени. Также были получены интересные научные результаты, тесно связанные с общетюркской историей и языком. Методом всестороннего анализа выявлено, что тюрки Талы жили еще в III тысячелетии до н.э.

Ключевые слова: этноним, тал, этнооиконим, Тилак, Талин, Талас.

Firudin Rzayev

TAL TURKIS IN HISTORY OF ETHNOGENY OF NAKHCHIVAN PEOPLE

The paper is devoted to the Turkic tribe of Tal. The theme connected with these tribes has not been investigated by scientists till now. The author of the paper has concerned this problem for the first time and has revealed that the word of “Tal” is the name of a Turkic tribe. The interesting scientific results closely connected with the all-Turkic history and language are obtained also. By the method of comprehensive analysis it is revealed, that Tal Turkis lived in III millennium BC.

Key words: *ethnonym, Tal, ethnooikonym, Tilak, Talin, Talas.*

(AMEA-nın müxbir üzvü Ə.A.Quliyev tərəfindən təqdim edilmişdir)

AZƏRBAYCAN MİLLİ ELMLƏR AKADEMİYASI NAXÇIVAN BÖLMƏSİNİN XƏBƏRLƏRİ
İctimai və humanitar elmlər seriyası, 2011, №3

ИЗВЕСТИЯ НАХЧЫВАНСКОГО ОТДЕЛЕНИЯ НАЦИОНАЛЬНОЙ АКАДЕМИИ НАУК АЗЕРБАЙДЖАНА
Серия общественных и гуманитарных наук, 2011, №3

ZÜLFİYYƏ İSMAYIL

AMEA Naxçıvan Bölməsi

E-mail: ismayilzulfiyye@yahoo.com

XVI ƏSR AZƏRBAYCAN ƏDƏBİ DİLİNDƏ QEYRİ-TƏYİNİ İSMİ BİRLƏŞMƏLƏR

Məqalədə XVI əsr Azərbaycan ədəbi dilindən toplanmış qeyri-təyini ismi birləşmələrin bütün forma və modellərini əhatə edən dil faktları tədqiqata cəlb edilmiş, həmçinin XVI əsr Azərbaycan ədəbi dilində bu birləşmələrin işlənmə tezliyi müəyyənlanmışdır. XVI əsrdə yaşayıb-yaradan sənətkarların dilindəki tədqiqatımıza uyğun dil faktları ümumdilçilikdə təsnifatı beş formada aparılan sistemə uyğun olaraq araşdırılmışdır.

Açar sözlər: XVI əsr, söz birləşmələri, ismi birləşmələr, analitik, sintaktik problem.

XV-XVI əsrlərdə yaşamış bir sıra şairlərin, məsələn, Xətayinin, Füzulinin, Əmaninin, Fədainin əsərləri bizim üçün zəngin dil materialı verir və biz bu əsərlərdə qeyri-təyini ismi birləşmələrin də zəngin mənzərəsini görə bilərik.

Şah İsmayıl Xətayi bədii yaradıcılığından, praktik işindən daha çox ana dilimizə layiq olduğu dəyəri verən, Azərbaycan dilini ilk dəfə dövlət dili səviyyəsinə qaldıran əvəzsiz və yeri doldurulmayacaq tarixi şəxsiyyətlərdəndir. Şah İsmayıl Xətayi yaradıcılığı qeyri-təyini ismi birləşmələr baxımından şairin şeirlərinin dili xeyli maraqlı material verir. Ümumi həcminə görə, Xətayinin əsərləri Qazi Bürhanəddinin və Nəsiminin əsərləri qədər deyil, təbiidir ki, qeyri-təyini ismi birləşmələr də həmin nisbətdə az olmalıdır. Lakin həmin birləşmələrin işlənmə tezliyi o qədər də məhdud deyil və digər sənətkarların dil faktlarından geri qalmır, əksinə, say etibarilə üstünlük təşkil edir. Xətayiyə qədərki Azərbaycan ədəbi dilindəki ismi birləşmələr sistemi Xətayinin əsərlərinin dilində də davam edir. Aydındır ki, Azərbaycan ədəbi dilinə məxsus xüsusiyyət Xətayi dilinə də xasdır.

İkinci tərəfi -l⁴ şəkilçisi ilə düzələn birləşməyə Xətayi şeirinin bir bəndində dörd dəfə rast gəlirik. Bu hal tədqiqatımıza uyğun nümunələr içərisində fəallağı ilə seçilən az sayda örnəklərdən biridir: *Qırmızı tağlı, boz atlı. Ağır ləşgər nisbətli. Yusif peyğəmbər sifətli*, Qazilər, deyin, şah mənəm (3, s. 26); Müasir Azərbaycan dilində bu tipli formaların işlənmə tezliyi zəif olduğu kimi, klassik ədəbiyyatın dilində də bu məhdudluq özünü göstərir.

Azərbaycanın sarsılmaz özülə malik söz varlığı xəzinəsindən ibarət olan milli ədəbi-bədii abidələrimizin dilində, ümumiyyətlə, struktur-semantik baxımdan sabit və stabil olaraq işlənmə tezliyi daha fəal birləşmə *dərdinə dərman* birləşməsidir. Bizim topladığımız nümunələr içərisində onlarla belə örnək var.

Birinci komponenti ismin çıxışlıq, ikinci komponenti yönlük hal şəkilçisi ilə əmələ gələn birləşmələr şairin dilində xeyli saydadır: Dörd şey vardır, *ildən-ilə* dövr edər (3, s. 29). Bir *qəndildən* bir *qəndilə* atıldım, Qürab olub, yer üzünə saçıldım (3, s. 24). Bəzən bir misranın tərkibində birdən çox birləşmə işlənir ki, bu iki misra da fikrimizi təsdiq edir: *Əzəldən əvvəli* biz haqqı bildik, *Haqdan nida* gəldi, *haqqa haq* dedik (3, s. 24). Həqiqət yolunda gör savaşımlı, Axtıdım *gözüm-dən qanlı yaşımlı* (3, s. 23). *Mürşiddən, rəhbərdən xəbər* sorarlar (3, s. 27) – son nümunələrdə maraqlı faktor özünü göstərir. Bu birləşmələrdə digər əşyalarla mövcud əşyaların çıxış nöqtəsi, aid olduğu yer, nəsnə arasındakı əlaqə, bir əşyanın başqa bir əşyadan qopması, ayrılması kimi mənə əlaqələri ifadə olunur.

Digər söz birləşmələri ilə müqayisədə qədim abidələrimizin dilində dəfələrlə rast gəldiyimiz əlavəli birləşmələrin aşağıdakı modelinin mövcudluğunu Xətayi dilində də izləyirik: Yenə haqq səndədir, *sən sənə* baxa, *Sən sənə* baxıb da, *sən səndən* qorxa (3, 26); Gəl Xətayi, iqrarımız güdəlim, *Biz bizi* görəlim, qeyri nədəlim (3, s. 26) – professor Yusif Seyidovun da əlavəli birləşmələrə diaxron təhlil verdiyi zaman Şah İsmayıl Xətayi dilindən gətirdiyi bu nümunələrin (3, s. 212) sırasına “*Sən səni* satsan, yedirsən bilinməz, Bu zamanda kimsə yaramaz elə” (3, s. 19), “Geri düş yadlı fikrə yaman xoydan, *Öz özündən özgə* zikir bulmalı” (3, s. 14) – kimi nümunələrlə zənginləşdiririk. Şəxs əvəzliliklərinin yanında qayıdış+mənsubiyyət şəkilçisindən ibarət model müasir Azərbaycan dili üçün səciyyəvidir. Qədim yazılı abidələrin dilində isə bu formadan çox şəxs əvəzliliklərinin yanında qayıdış əvəzliliklərindən istifadə deyil, şəxs əvəzliliklərinin təkrarı işlədilmişdir və ya *kəndi* qayıdış əvəzliyindən istifadə olunmuşdur. Belə forma klassik Azərbaycan dili üçün xarakterik xüsusiyyət daşıyır. Bu hal Şah İsmayıl Xətayinin dilinə də xasdır: Ah edib utandım *kəndi özümdən*, Məst olub, türabə düşdüm *özümdən* (3, s. 22); Başqa seyran gördüm *kəndi özümdən*, Bu məhəbbəti mən Mərdandan aldım (3, s. 22); Əksiklik *kəndi özümdə*, Darına durmağa gəldim (3, s. 35); Naru badu *abü-xəndən xəlq* oldum *Kəndi-kəndim* ana rəhmində buldum (3, s. 22).

Azərbaycan klassik şeir üslubunun başlanğıcında Şah İsmayıl Xətayi adından söz etdirsə, zirvəsində Məhəmməd Füzuli dayanır. XVI əsr sənətdə, Azərbaycan ədəbi-bədii dili tarixində Məhəmməd Füzuli əsr hesab edirlər. Füzulinin əsərlərində XVI əsr Azərbaycan dili bütün varlığı və zənginliyi ilə öz ifadəsini tapmışdır. Füzuli dilinin elmi prinsiplərə söykənən qrammatik xüsusiyyətlərini əhatə edən bir abidə yaratmışdır. “Füzuli, heç şübhəsiz, XX əsrə qədərki ədəbi dilimizin tarixində ən zəngin söz ehtiyatı olan sənətkardır” (1, s. 344). Şairin əsərlərin dilində həmin dövr Azərbaycan xalq danışığı dilinin xüsusiyyətləri bütöv halda ifadə olunduğu kimi, dilimizin fonetik, leksik, frazeoloji, qrammatik imkanları bir dahinin qələmi ilə daha da hərəkətə gətirilmişdir. Şairin şeir dilinin sintaksisi bizim üçün xüsusi maraq doğurur. Füzulinin dilinin ümumən qrammatik quruluşunu, eləcə də sintaksisini elmi cəhətdən tədqiq etmək olduqca çətin işdir. Bunun üçün də bu dilin qrammatik kateqoriyalarını ay-

rı-ayrılıqda araşdırmaq, sonra da həmin araşdırmaları bütövləşdirmək məqsədə uyğundur. Biz mövzumuza uyğun olaraq ümumən söz birləşmələri, xüsusən, ismi birləşmələr fonunda qeyri-təyini ismi birləşmələrin tarixi təkamülünü Füzuli dili əsasında davam etdiririk. Əvvəlcədən deyək ki, Füzulinin dilində ismi birləşmələr, o cümlədən qeyri-təyini ismi birləşmələr kifayət qədər işlənmişdir.

Ümumən, Azərbaycan dili tarixinə və ədəbi dil ənənəsinə məxsus cəhətlər Füzuli dilində də davam edir. Belə ki, ustad Füzulinin yaradıcılığında da qeyri-təyini ismi birləşmələrin ikinci forması daha fəaldır. Füzulinin dilindəki qeyri-təyini ismi birləşmə formalarına ayrılıqda nəzər yetirək: -lı⁴ şəkilçili bir sıra düzəltmə sözlərlə ifadə olunmuş birləşmə: *Daş bağrılı* olmasaydı Bisütün *Fərhad üçün*, Su yerinə gözlərindən axıdırdı *seyli-xun* (5, s. 96) – birinci formanın ikinci modelinə uyğun birləşmə iki dəfə işlənibdir: Mən hərifi-sadədil, xuban *camalı dılərib* (5, s. 16); Cismimi yandırma, rəhm et yaşama, ey *bağrı daş!* Ehtiyat et, yanmasın ta ki quru odunda yaş (5, s. 131); Müasir dilimizdə olduğu kimi, klassik Azərbaycan ədəbiyyatının dilində də, eləcə də Füzuli əsərlərinin dilində eyni məqsədlə birinci forma -lı⁴ şəkilçisi ilə düzələn birləşmələrlə yanaşı, onlara ekvivalent olan birinci növ təyini söz birləşmələri daha çox işlənmişdir.

Görkəmli alimlərin tədqiqatını cəlb etməsə də, Füzuli bütün yaradıcılığı boyu Azərbaycan dilində mövcud olan qeyri-təyini ismi birləşmələr üzərində yaradıcı iş aparmışdır. Füsunkar şairin bu birləşmələrdən yaradıcılığında bəhrələnməsini dilimizin sonrakı inkişaf dövründə aydın görmək olur. Çünki füzulisayağı yazmaq özündən sonrakı ədəbi gedişdə şərəfli və layiqli ənənəyə çevrilmişdir.

XVI əsrdə yazıb-yaradan, yaradıcılığı Xətayi və Füzuli yaradıcılığından sonrakı dövrə düşən Məhəmməd Əmaninin müxtəlif şeir növlərində yazdığı əsərlərinin dili maraqlı material verir. Əmani Xətayi və Füzuli ənənəsini davam etdirməklə bərabər, özünəməxsus orijinal yolla getmiş, həm ədəbiyyatımızın, həm də dilimizin tarixi baxımından maraqlı şeirlər yazmışdır. Bu görkəmli şairin şeirlərinin dilində bir xeyli qeyri-təyini ismi birləşmə işlənmişdir. Bu birləşmələrə aid olan nümunələrin ümumi sayı yüzə yaxınlaşmağına baxmayaraq, birinci formanın heç bir qisminə təsadüf etmirik. İkinci formanın dörd ayrı-ayrı qisimlərinə aid nümunələrin işlənmə tezliyinə görə birinci tərəfi ismin yönlük hal şəkilçisi ilə ifadə olunan tipidir. Bolumin, ey quyaş, *mehringə heyran* öylə kim, gözfə (2, s. 117); Burdakı yönlük hal şəkilçisiylə qarşımıza çıxan *mehringə, zatiğə* və s. sözlərə bitişən -ğa, -ğə şəkilçilərinin -a, -ə, -ya, -yə şəkilçiləri ilə müvazi işlənməsi ilə bağlı professor Hadi Mirzəzadə yazır: “Bu forma Azərbaycan dili üçün sabit, həm də ümumi forma olmamışdır, çünki ümumxalq dilində bu şəkilçinin yayıldığını göstərən materiallar yox dərəcəsidir” (7, s. 43). Bizim fikrimizcə, şairin dilində daha çox rast gəldiyimiz bu tip birləşmələrin birinci tərəfindəki *mehringə, zatiğə* kimi sözlər sait səsli mənsubiyyət şəkilçisi qəbul etdiyindən özündən sonra gələn yenə sait səsli yönlük hal şəkilçisi arasında ğ samiti n əvəzində bitişdirici rolunu oynayır.

İkinci formanın Əmaninin ədəbi dili və dövrü üçün səciyyəvi olan modellərinin müvazi işləndiyini müşahidə etsək də, birinci tərəfi -dan, -dən şəkilçisi ilə ifadə olunub, müasir formayla eynilik təşkil edən birləşməyə rast gəlmirik. Amma -din şəkilçisi ilə düzələn modelin işlənmə tezliyi digər bəhs açdığımız nümunələrin sayından çoxdur: *Səndin* özgə yoxdur çarəm (2, s. 214).

XV əsr Kişvəri ədəbi dilini tədqiqatımıza uyğun araşdırdığımız zaman dəfələrlə müşahidə etdiyimiz ismin çıxışlıq hal -dan, -dən şəkilçisi -din, -dın sait səs əvəzlənməsindən geniş bəhs etmişdik. Yeri gəlmişkən qeyd edək ki, Kişvəri yaradıcılığındakı kimi Əmaninin dilində də -dən və -din şəkilçisi müvazi şəkildə işlənilib. Hər iki tərəfi ismin hal şəkilçisi ilə düzələn qismən Əmani yaradıcılığında hər iki komponenti XIV-XVII əsrlər üçün xarakterik olan yad-mənşəli şəkilçilərlə düzələn forması qarşımıza çıxır: *Göz ucidin qasığə* guşeyi-dəstardın (2, s. 155); *Nəzər göz ucidin halımğa* salsan, til irür acız (2, s. 117); *Əzəldin aşiqə* bitablıq çün şərti-lazımdur (2, s. 64). Müasir ədəbi dilimiz üçün xarakterik olan birinci tərəfi -dan, -dən ikinci tərəfi -a, -ə ismin hal şəkilçisi ilə düzələn eyni modelə digərinə müvazi də olsa müşahidə etmirik.

Sənətkarın ədəbi dilində əlavəli birləşmələrin, yalnız şəxs əvəzliliklərindən birinci şəxsin təki ilə düzələn modelinə iki dəfə rast gəlirik. Ümumiyyətlə, bu tip birləşmə modeli “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanlarının dili, həmçinin qədim və orta əsr ədəbi dili üçün səciyyəvidir. Qeyd etdiyimiz nümunələrə nəzər salaq: *Yox əcəb, gər mənə mən* eyləsə naseh, cana (2, s. 116); *Eşqdin mən* etmə, ey naseh, *mənə* (2, s. 108).

Şairin dilində yalnız yüz və min sözlərindən ibarət olan sayların beş dəfə birləşmədə iştirak etdiyini müşahidə edirik. İlk baxışdan bu saylar müəyyənlik bildirir, amma bu birləşmələri şeirin daxilindən almadan təhlil versək görürük ki, əslində, şair bədii təsvir vasitələrindən olan şişirtməni yaratmaq üçün bu birləşməni verir və bu prizmadan yanaşıldığında da “yüz min” qeyri-müəyyənlik bildirir. Məsələn: *İstəmə hər dəmdə yüz min zövq* ilə (2, s. 184); *Hər səri-mu* bolsa şükrün etməyə *yüz min zəban* (2, s. 143); *Sineyi-çakimni yüz min fənd* ilə (2, s. 125); *Təəşşüq* aşkinin hər qətrəsin *yüz min* hübab eyləb (2, s. 29). Məhəmməd Əmani yaradıcılığının dilində başqa tərkibdə say birləşmələrinə rast gəlmirik.

Burada bir cəhət müəyyən qədər xüsusi hal təşkil edir. İstər müasir Azərbaycan dilində, istərsə də Azərbaycan dilinin yazılı abidələrində ikinci qrup, yəni müəyyən şəkli əlamətlərə malik olan və öz daxilində dörd qismə ayrılan forma daha çox işlənilir. Fəallıq dərəcəsinə görə növbəti yer ikinci tərəfi -ıq⁴, -lı⁴ şəkilçili bir sıra düzəltmə sözlərlə ifadə olunmuş birləşmələrin payına düşür. Kəmiyyət etibarilə qoşmalı, əlavəli və say birləşmələri nisbətən az işlənmişdir. Əmaniyə qədər ədəbi dilimizin bu cəhətdən tədqiqindəki hesablamalarımız da bunu göstərir.

“Bəxtiyarname” poeması ilə Azərbaycan ədəbiyyatı tarixinə düşən Fədai XVI əsrin ikinci yarısında yazıb-yaratmışdır və həmin dövr Azərbaycan ədəbi dilini, ədəbi dilimizin qrammatik xüsusiyyətlərini öyrənmək üçün material ve-

rir. Poemanın mətninin həcmi 160 səhifədir. Bizim hesablamamıza görə, poemanın dilində iyirmiye qədər qeyri-təyini ismi birləşmələr işlənmişdir. Eyni tipli və eyni həcmli əsərlərin dilindəkinə nisbətən bu həcm az görünür. Bu əsnada bir az təfəssilata zəmin yaranır. Fədai qədim dastanın ana xəttinə toxunmadan orta əsr insanını düşündürən mənəvi azadlıq problemini ortaya qoyaraq fərqli mənə və ideya bəxş edir. Bu yeniləşmədə bizim tədqiqatımızın predmeti olan birləşmələrin birinci modelinin iki dəfə işlənməsi təbiidir. Çünki bu poemanın məzmunu ilə də bağlıdır. Əsərin gedişindəki hadisələrdə vəsf və ya məcazlar sisteminə ehtiyac yoxdur. Müşahidə etdiyimiz birləşmələrə misal: Və lakin şahə qarşı *qəlbi pürkin* (4, s. 13); *Gözü ceyran baxışlı* bir cahandar (4, s. 13). -ıq⁴, -lı⁴ şəkilçili bir sıra düzəltmə sözlərlə ifadə olunmuş birləşmələr: *Könül qəmli, əli bağlı*, gıriftar. Çəkib apardılar, çün çanıbi dar (4, s. 202).

Qeyri-təyini ismi birləşmələrinin poemanın dilində ən çox işlənən forması birinci tərəfi ismin hal şəkilçiləri ilə ifadə olunan modelidir. Birinci komponenti yönlük hal şəkilçisi ilə düzələn qisminə aid misallara nəzər salaq: Gözəllər *hüsnünə heyran* qalırmiş (4, 9); Səməvi gözləri dəryayə bənzər, *Saçı sünbül, boyu sərvü sənübar* (4, s. 9); Qızı və *dərdinə sirdaş* imiş o, Hamı *əsrarinə yoldaş* imiş, o (4, s. 9); Əziz *mehmanə layiq mehribanlıq* (4, s. 20); *Fəqirə rəhm* edərdi tapsa fürsət (4, s. 23).

İkinci formanın birinci tərəfi ismin yerlik hal şəkilçisi ilə ifadə olunan modelinə şairin digər müasirlərinin dilində rast gəlməsək də, bu poemada bir dəfə rastlıyıq: Adı Azadbəxt, məşğuli-irşət, *Başında fikri-badə, gözdə qəflət* (4, s. 9) – misranı sintaktik cəhətdən təhlil etsək, tərz-i-hərəkət bildirir. Bu halda bu birləşmə müasir dilçiliyimizdəki bu birləşmə formasının sintaktik mövqeyinə uyğundur.

“Bəxtiarnamə” poemasının dilində birinci tərəfi ismin çıxışlıq hal şəkilçisi ilə ifadə olunan üçüncü qisminin işlənmə tezliyi daha fəaldır. Misal: Sultan sən ol *halımdan agah* (4, s. 25); Anası oldu bəndi *qəmdən azad* (4, s. 164); Vəli *evladdən məhrum* bir zat, Həmişə eyləyər idi fikri-övlad (4, s. 22); *Şimaldan bir külək* şiddətlə əsmiş, Vəzirin söhbətin ağzında kəsmiş (4, s. 11); *Vəzir-dən məsləhət* sormuş o sultan (4, s. 12).

Fədainin dilində diqqəti cəlb edən xüsusi cəhətlərdən biri odur ki, poemanın dilində ikinci formanın iki modeli nisbətən çox işlənmiş və digər qismi heç işlənməmişdir. “Binayi *cəng üçün atlı, piyadə*, Tamamən hazır olsun pəhləvanlar” (4, s. 21) – misrası ilə şairin yaradıcılığında bir dəfə qoşmalı birləşməyə təsadüf ediriksə də, əlavəli və say birləşmələrinə, ümumən, rast gəlmirik.

ƏDƏBİYYAT

1. Azərbaycan ədəbi dili tarixi. 4 cildə, I c. Bakı: Şərq-Qərb, 2007, 480 s.
2. Azərbaycan ədəbi dili tarixi. 4 cildə, II c. Bakı, Şərq-Qərb, 2007, 328 s.
3. Əmani M. Əsərləri. Bakı: Yazıçı, 1983, 340 s.
4. Xətayi Ş.İ. Sazım (Qoşmalar, bayatılar, qəzəllər). Bakı: Gənclik, 1973, 116 s.

5. Fədaei. Bəxtiyarname. Bakı: Şərq-Qərb, 2004, 168 s.
6. Füzuli M. Seçilmiş əsərləri (Tərtib, müqəddimə, şərh və lüğətin müəllifi Əkrəm Cəfər, Bakı: Yazıçı, 1984, 272 s.
7. Mirzəzadə H.İ. Azərbaycan dilinin tarixi qrammatikası. Dərslik, II nəşr. Bakı: Azərb. Universitetinin nəşr, 1990, 376 s.
8. Seyidov Y.M. Azərbaycan dilində söz birləşmələri. Əlavələr edilmiş ikinci nəşri. Bakı: Bakı Universiteti nəşriyyatı, 1992, 408 s.

Зульфия Исмаил

НЕОПРЕДЕЛИТЕЛЬНЫЕ ИМЕННЫЕ СЛОВСОЧЕТАНИЯ В АЗЕРБАЙДЖАНСКОМ ЛИТЕРАТУРНОМ ЯЗЫКЕ XVI ВЕКА

В статье привлечены к исследованию языковые факты, собранные в азербайджанском литературном языке XVI века, которые охватывают все формы и модели неопределительных именных словосочетаний; также определена частота употребления этих словосочетаний в азербайджанском литературном языке того периода. Языковые факты из произведений мастеров, живших и творивших в XVI веке, соответствующие нашему исследованию, проанализированы в соответствии с общей лингвистической классификацией, проведенной по системе пяти форм.

Ключевые слова: XVI век, словосочетания, именные словосочетания, аналитические и синтаксические проблемы.

Zulfiya Ismayil

NOT-ATTRIBUTIVE NOMINAL WORD-COMBINATIONS IN THE AZERBAIJAN LITERARY LANGUAGE OF XVI CENTURY

Language facts collected in the Azerbaijan literary language of XVI century which cover all forms and models of not-attributive nominal word-combinations are involved in research in the paper, use frequency of these word-combinations in the Azerbaijan literary language of that period also is determined. Language facts from works of the masters living and creating in XVI century, corresponding to our research, are analysed according to the general linguistic classification spent on the system of five forms.

Key words: XVI century, word-combinations, nominal word-combinations, analytical and syntactic problems.

(AMEA-nın müxbir üzvü Ə.A.Quliyev tərəfindən təqdim edilmişdir)

AZƏRBAYCAN MİLLİ ELMLƏR AKADEMİYASI NAXÇIVAN BÖLMƏSİNİN XƏBƏRLƏRİ
İctimai və humanitar elmlər seriyası, 2011, №3

ИЗВЕСТИЯ НАХЧЫВАНСКОГО ОТДЕЛЕНИЯ НАЦИОНАЛЬНОЙ АКАДЕМИИ НАУК АЗЕРБАЙДЖАНА

SƏYYAR MƏMMƏDOV
AMEA Naxçıvan Bölməsi
E-mail: seyyar_m@yahoo.com

CULFA ŞİVƏLƏRİNDƏ XƏBƏRLİK KATEQORİYASI

Xəbərlik kateqoriyası xəbərlə mübtədanı əlaqələndirib modallıq yaradan bir kateqoriyaadır. Xəbərlik şəkilçiləri qoşulduğu sözlərə modallıqla yanaşı, zaman anlayışı da ifadə edir. Bu, indiki və keçmiş zaman məzmunlarından ibarətdir.

Culfa şivələrində xəbərlik bildirmək üçün ədəbi dildəki şəkilçilərlə bərabər, onların fonetik variantlarından istifadə olunur.

Açar sözlər: *Culfa şivələri, xəbərlik kateqoriyası, xəbərlik şəkilçiləri, modallıq, fonetik variant.*

Xəbərlik kateqoriyası xəbərlə mübtədanı əlaqələndirib modallıq yaradan bir kateqoriyaadır. Cümlədə xəbər ola bilən hər hansı bir nitq hissəsi xəbərlik kateqoriyasının şəkilçilərini qəbul edir. Xəbərlik şəkilçiləri qoşulduğu sözlərə modallıqla yanaşı, zaman anlayışı da ifadə edir. Bu, indiki və keçmiş zaman məzmunlarından ibarətdir. Keçmiş zaman məzmununun adlarda, bir qayda olaraq, idi, imiş köməkçi fellərinin fonetik variantları işlənir.

Culfa şivələrində xəbərlik bildirmək üçün ədəbi dildəki şəkilçilərlə bərabər, onların fonetik variantlarından istifadə olunur. Bu şivələrdə xəbərlik şəkilçiləri bunlardır.

I şəxsin təkinin xəbərlik şəkilçisi ədəbi dilimizdə olduğu kimi, **-am, -əm** (samitlə bitənlərdə) və **-yam, -yəm** (saitlə bitənlərdə) şəkilçiləridir; məs.: indiki zaman məzmunlu: **giyəvəm, cocuğam, doxduram (X.keş., Q., Cam., T.); həvəyəm** (naxış), **avacayam** (çörək açan), **ləməciyəm** (yaba layı salan) (**B., X.gah, Ər., L., X.keş., Ş., G.dərə, Göy., G.dərə, B.əhm., M., S.**); keçmiş zaman məzmunlu: **giyəvdim // giyəviydim, cocuğuydum, xorumçuydum, ləməciydim** (**N., B., Y., Ə., X.keş., Gül.**) və s.

Misallar: — **Qardaş, mən giyəvəm, sən əv sa:bıynan danış (X.keş.);** — **Hələm cocuğam, əvlənəcəm də: (Q.);** — **İndi də:rsən: “mən də doxduram” (T.);** — **Bala, mən də hamı kimin ə:ləmə həvəyəm (L.);** — **Sə:n çörəyā: sabah avacayam (Ər.);** — **Mən dəsdədə ləməciyəm, u, xorumçu (B.);** — **Düz də:r, dəsdə vaxdı mən həmməşə xorumçuydum (X.keş.).**

II şəxsin təkini bildirmək üçün indiki zaman məzmunlu **-san, -sən**, keçmiş zaman məzmunlu **-ıydın // -ıdin, -iydin, -uydun, -üydün** (samitlə bitənlərdə), **-ydm, -ydm, -ydm, -ydm** (saitlə bitənlərdə) şəkilçiləri işlənir; məs.: indi-

ki zaman məzmunlu: **adamsan, hafçisan** (işləmək üçün çağırılan qüvvə, adam), **cəncəlsən** (əngəl), **(B., S.Y.)**, **şofirsən** (**G.dərə, X.keş.**); keçmiş zaman məzmunlu: **qonağıydın, uşağıydın // uşağıdın, palançıydın, çatıydın, p'İçinçiydin, üzümçüydün (b.k.)** və s.

Misallar: — **Ə, adamsan, fərri (ağıllı) söz danış (Y.)**; — **Sən ma: havçısan sabax (B.)**; — **Bizim məhliyə cəncəlsən da bi dənə (S.)**; — **Oğul, sən şofirsən çox bilərsən, urda yaşa:ş nətə:rdi (X.keş.)**; — **Mehdi:nki qonağıydın üç gün, so:ra sənnən tutuşmaz (G. dərə)**; — **Yadındadı, qağa, bi zamanar qolxozun bizo:na da çatıydın (K.)**.

III şəxsdə **-dı, -di, -du, -dü** şəkilçiləri işlənir; məs.: **patavadı, çalqudu, qəvrədi, çəx'mədi** (yemək adı), **xorumdu (K., B.əhm., Y.)**, **qaragözdü** (göyərtdi) (**B.əhm., Ər., L., Y., Ş., M., S.**) və s.

Misallar: — **Guya indi geydiyim nədi ki, patavadı da: (K.)**; — **Bu gördüyün qəvrədi, pıçax itili:r (B.əhm.)**; — **Xörəx' dedi:n çəx'mədi, ye, yəni: ver peçə (Y.)**; — **Qağa, o pəncər bizdərdə qaragözdü (Ər.)**.

I şəxsin cəmi ədəbi dilimizdəki **-iq⁴** şəkilçisinin fonetik variantları olan samitlə bitən sözlərdə **-ix, -ix', -ux, -üx'** saitlə bitənlərdə **-yix, -yix', -yux, -yüx'** şəkilçilərlə ifadə olunur. Lakin Yaycı, Ərəfsə, Boyəhməd, Bənəniyar və Şurud kənd şivələrində bu şəkilçilərin samitlə bitən sözlərdə **-ix** və **-ux** variantları daha işləkdir. Bu da, fikrimizcə, bu şivələrdə ahəng qanunun möhkəm olmaması ilə əlaqədardır; məs.: **kəc.çiyix, fətirçiyix, əmməyix** (əmi arvadı), **örüşçüyux, çölçüyux** və s.

Qalan digər kənd şivələrində isə xəbərlilik dörd variantla ifadə olunur; məs.: **gopçuyux, hoqqabazix, xorumçuyux, doxdurux, giyəvix', beşü:rux'** (**G.dərə, X.keş, S, X.gah., T.**), **lasçiyix** (yaba layı düzən), **qəlbəyix', həviyix' < heyifik, məllimix', günnüyüx', yançiyix (X. gah., Q., Ər., Əl., Əbr., K., B.)**, **qaro:lux, odunçuyux (Cul.ş., M., L., Cam., Göy.)**.

-ix' və -üx' variantlı şəkilçi ilə ifadə olunan xəbərlilik kateqoriyası **i** və **ü** saitləri ilə bitən sözlərdə bəzən tək **x'** səsləri ilə də ifadə oluna bilər. Bu zaman şəkilçidəki **i** və **ü** saitləri ilə yanaşı bitişdirici **y** samiti düşür və söz sonundakı **i** və **ü** saitləri uzun tələffüz olunaraq **x'** səsi ilə birlikdə I şəxsin cəminin xəbərliliyini bildirir; məs.: **çölçü:x' < çölçüyük, kəc.çi:x' < kəndçiyik, üzümçü:x'; ətəx'çi:x'** (qadın tumanı tikmək peşəsi) (**B.əhm., K., Ər., L., S.**).

Misallar: — **Sə:rdən axşama kimin çölçü:x', axşamnan sə:rə kimin də üzümçü:x' (B.)**; — **Bir kəc. çi:x', bə:xki ki'şi Ya:cıdandı (K.)**; — **Bizim arvaddar tayfalıxcən ətəx'çi:x', əvvəllər həylə tanınırdıx (S.)**.

II şəxsin cəminin xəbərlilik kateqoriyası ayrı-ayrı kəndlərdə müxtəlif formalarda ifadə olunur. Belə ki, Əlincə kənd şivəsində bütün sözlərdə **-sü:z**, Ərəfsə, Xoşkeşin, Boyəhməd, Saltaq, Kırna, Xanəgah, Ləkətağ və Teyvaz kəndlərində **-sı:z, -sü:z**, Yaycı, Ərəzin, Bənəniyar, Şurud, Əbrəqunus, Camaldın, Milax və Göynük kəndlərində isə **-si:z, -sı:z, -sü:z, -su:z** şəkilçi variantları II şəxsin cəminin xəbərliliyini bildirmək üçün daha səciyyəvidir; məs.: **ləməçisü:z, yaxın-**

sū:z, adamsū:z (Əl.); həkimsī:z, simsarsī:z, doxdursū:z, ərəfsəlisī:z, qotur-sū:z, səllimişī:z, ər xəyinsī:z, naxıssī:z (çox danışan), yanqusū:z (susuz) (K., B.əhm., Ər., X.gah., X.keş., S., T.), qonaxsı:z, gülbacısı:z, əyəsi:z, giyəvsi:z (Y.), qaravulsu:z, mə:sursu:z, ifidənəsi:z (çörək yapan), qulluxçusu:z (B.), yorgunsu:z, üzdüsū:z, köşsū:z < köçsunuz (Ş., Cam., Göy.).

Misallar: — Ma: man (aid, dəxli) də:l < deyil > kın, siz ləməcisi:z, ya nəsi:z (T.); — Yola bizdən yaxınsū:z, çıxın, biz də gə:rix' (Əl.); — Bədəllilərə siz simsarsī:z, biz yox (Ər.); — Ərxə:nsī:z kı, maşın olacax, inamma, bı vədi'yə maşın qalmaz (B.əhm.); — Də:sən yaman yanqusū:z, afdabaznan gəlmişdi:z? (X.gah.); — Bınnardan so:şubla ki, siz giyəvsi:z, de:b yo, bacana:x (Y.); — Şah soruşur, mə:suzsu:z, mürəkkər? (B.); — Siz arandan gələn köşsū:z ya, kənd adamısı:z (Göy.).

III şəxsin təkli ilə cəmi eyni şəkilçisi ilə ifadə olunur. Təkdə olduğu kimi, şəkilçidəki son samit (r samiti) tələffüz olunmur. -dɪ⁴ şəkilçisinə kəmiyyəti bildirmək, kəmiyyətə görə uzlaşmanı göstərmək üçün -lar² şəkilçisi əlavə olunur. M.Ə.Məmmədlinin fikrincə, bu, şivələrdə -lar şəkilçisinin tam formalaşmaması ilə bağlıdır (3, s. 221).

Yaycı, Bənəniyar, Əbrəqunus kənd şivələri üçün -lar² cəm şəkilçisinin son samiti olan r samitinin tələffüz olunmayan variantı (-la²) daha səciyyəvidir. Beləliklə, bu şivələrdə III şəxsin cəminin xəbəri -dɪla, -dɪlə, -dula, -dülə şəkilçisi variantları ilə ifadə olunur; məs.: — Yazıxdıla, dəymə, qo gessinnə (Y.); — Zelo vdula onnar, nə desən, nəfi yoxdu (B.); — Çörəx'dilə, dədən a:b şə:rdən (Əbr.).

Xəbər şəkilçisi ilə cəm şəkilçisindəki r samitlərinin düşməsi nəticəsində yaranan bu forma Təbriz dialektində də geniş yayılmışdır; məs.: köçəridilə, damdardilə, adamdilə və s. (3, s. 221).

Tədqiq olunan digər kənd şivələrində isə III şəxs cəmin xəbərliliyi -dɪlar, -dɪlər, -dular, -dülər şəkilçisi ilə ifadə olunur; məs.: davardɪlar, qonaxdɪlar, keçidɪlər (Ər., B.əhm., K., X.keş.); qısraxdɪlar (bir il bala doğan, bir il bala doğmayan qoyun və ya inək), dūrəx'dilər (tənbəl), dɪbəx'dilər (T., S., N., Ş.), kaldɪlar, kortdɪlar (küt, kəsməyən), kufdɪlar (yelləncək), qaraçoludɪlar (kol), lüldülər (şərxoş), küçüdülər (xalça toxunarkən istifadə edilən alət) (L., M., Cam., Gül., G.dərə, S.).

-dɪr⁴ şəkilçisinin r-siz işlənməsini M.Kaşğari də qeyd etmişdir; məs.: sub yıldı "su ilidir" (1, s. 97).

Culfa şivələrində bəzən mübtədasi şəxs əvəzlilikləri ilə ifadə olunan cümlələrdə xəbərlilik kateqoriyasının şəkilçiləri işlənmir; məs.: — O Hacı Usublu, sən Şıxahlı, gə indi yola get da (Y.); — Mən biçinçi, sən layçı, mən sə:n ya-bā: nə tə:r itirdim həylə (L.).

Xəbərlilik şəkilçilərinin işlənməməsi qədim türk yazılı abidələrində də özünü göstərir. "Atəbətül-həqaiq": Səxası məkarim iki dərmanı — vət və kərəmi (onun) iki dərmanıdır; Biligsiz tirik erkən atı ölüg — Biliksiz sağ ikən,

adı ölüdür; **Bilglik tişi ər, cahil ər tişi** — Bilikli qadın kişi, cahil kişi qadındır (2, s. 16, 18).

Tədqiq olunan şivələrdə xəbərlik kateqoriyasının inkarı sözlərə **deyil** sözünün **dəyil // dəyir // də:l // də:r** fonetik variantlarının və şəxs sonluğunun əlavəsi ilə əmələ gəlir; məs.: — **Ma: bı il davardan suvayım hes sad lazım də:l (Ər.);** — **Niyə ki, bı əv mə:m əvim dəyil axı (Y.);** — **Sən kəssaveti də:lsən ki, sa: şikə: t eliyəm (S.)** və s.

Xəbərlik kateqoriyasına aid nümunələr

İndiki zamanda təsdiq

a) saitlə bitənlər

	Tək (G. də:rə, S., B.)	Cəm
I şəxs	diqqəcərəm (xəstəlik adı)	diqqəcərix' (G.dərə, S.) // diqqəcərix (B.)
II şəxs	diqqəcərsən	diqqəcərsi:z
III şəxs	diqqəcərdi	diqqəcərdilər (G.dərə, S.) // diqqəcərdilə (B.)
(Ər., B.əhm., K., B.)		
I şəxs	avacayam (çörək açan)	avacayix
II şəxs	avacasan	avacası:z
III şəxs	avacadı	avacadılar
I şəxs	ifidəyəm (çörək yapan)	ifidəyix' // ifidəyix (Ər., B.əhm.)
II şəxs	ifidəsən	ifidəsi:z
III şəxs	ifidədi // ifidədi	ifidədilər

b) samitlə bitənlər

	Tək	Cəm
I şəxs	gevəm (kürəkən) (Y., Əbr., S., Ş.)	gevix' // gevix (Y.)
II şəxs	gevsən	gevsı:z // gevsı:z (Ş.)
III şəxs	gevdı	gevdilər (S., Ş.) // gevdilə (Y., Əbr.)

İndiki zamanda inkar

(Y., M., T., Gül.)

	Tək	Cəm
I şəxs	nəhər də:ləm	nəhər də:lix' // də:lix (Y.)
II şəxs	nəhər də:lsən // dəyilsən	nəhər də:lsiz // də:rsi:z (M., T.)
III şəxs	nəhər də:l // də:r	nəhər də:llə (Y.) // də:llər (M., T., Gül.)

(G.dərə, Q., X.keş., X.gah)

	Tək	Cəm
I şəxs	şumal də'yi'ləm	şumal də'ylix' də:lsı:z
II şəxs	şumalsən də:lsən	şumal də:lsi:z // şumalsı:z (X.keş, X.gah)
III şəxs	şumaldı də:yir	şumal də:llər

Keçmiş zamanda təsdiq

(X.keş, X.gah, N., L.)

	Tək	Cəm
I şəxs	qəlbi'ydim	qəlbi':dix'
II şəxs	qəlbi':din	qəlbi':dī:z
III şəxs	qəlbidi // qəlbıdı (L.)	qəlbi:dilər

(B., Y., K., Göy.)

	Tək	Cəm
I şəxs	sülə':yi'dim	sülə'yiydıx' // sülə'yiydıx //
		şülə':dix
II şəxs	sülə'yiyydin	sülə'yiyydi:z
III şəxs	sülə':ydi	sülə'yiyydilə // şülə':dilər

İnkər

(Ş., Gül., Cam., Cul.ş.)

	Tək	Cəm
I şəxs	palankeş də':ldim (palan tikən)	palankeş də'yıldıx' // də':ldıx (Cam., Cul.ş.)
II şəxs	palankeş də':lsən	palankeş də':ldi:z // dəyi'ldi:z (Cul.ş.)
III şəxs	palankeş də':r	palankeş də':ldilər // də:ldilə (Cul.ş.)

Məqalədə adları keçən kənd adlarının ixtisarı: **B.** – Bənəniyar, **B.əhm.** – Boyəhməd, **Cam.** – Camaldın, **Cul.ş.** – Culfa şəhəri, **D.** – Dizə, **Əbr.** – Əbrəqunus, **Əl.** – Əlincə, **Ər.** – Ərəfsə, **Ə.** – Ərəzin, **G.dərə** – Göydərə, **Göy.** – Göynük, **Gül.** – Gülistan, **X.gah** – Xanəgah, **X.keş.** – Xoşkeşin, **Q.** – Qazançı, **Qız.** – Qızılca, **K.** – Kırna, **L.** – Ləkətağ, **M.** – Milax, **N.** – Nəhəcir, **S.** – Saltaq, **Ş.** – Şurud, **T.** – Teyvaz, **Y.** – Yaycı.

ƏDƏBİYYAT

1. Kaşğari M. Divanü lüğət-it-türk. III c. Ankara: Türk Dil Kurumu, 2006, 452 s.
2. Qədim türk abidələrinə aid materiallar / Tərtib edənlər, giriş, izahlar və qeydlərin müəllifləri: N.M.Xudiyev, Ə.A.Quliyev. Bakı: ADPU, 1993, 60 s.
3. Məmmədli M.Ə. Azərbaycan dili şivələrində ismin qrammatik kateqoriyaları. Bakı: Elm, 2003, 264 s.

Сайяр Мамедов

ПРЕДИКАТИВНАЯ КАТЕГОРИЯ В ДЖУЛЬФИНСКИХ ГОВОРАХ

Предикативная категория создает модальность, согласовывая подлежащее со сказуемым. Суффиксы сказуемого, присоединяясь к словам, наряду с модальностью привносят и понятие времени, которое состоит из настоящего и прошедшего времени.

В Джульфинских говорах для указания предикативности наряду с суффиксами литературного языка используются их фонетические варианты.

Ключевые слова: *джульфинские говоры, предикативная категория, предикативные суффиксы, модальность, фонетический вариант.*

Sayar Mammadov

PREDICATIVE CATEGORY IN JULFA PATOISES

The predicative category creates a modality, co-ordinating a subject with a predicate. Predicate suffixes, joining words, along with a modality introduce also concept of time which consists of the present and last time.

In Julfa patoises for indication of predicativity along with literary language suffixes their phonetic variants are used.

Key words: *Julfa patoises, predicative category, predicative suffixes, modality, phonetic variant.*

(AMEA-nın müxbir üzvü Ə.A.Quliyev tərəfindən təqdim edilmişdir)

SƏBUHİ İBRAHİMOV
AMEA Naxçıvan Bölməsi
E-mail: S.ibrahimov @yahoo.com

“SƏHABƏD-DÜMU” ƏSƏRİNİN ZƏNGİN XÜSUSİYYƏTLƏRİ

Məqalədə, həqiqətən Hacı Molla Məhəmməd Naxçıvaninin əsəri milli ənənələrimizə, adətlərimizə, müqəddəs dinimizə, tutduğumuz ali məqam məsləkinə həmişə sadıq qaldığı bildirilir. Azərbaycan xalqı və onun ayrılmaz tərkib hissəsi olan doğma Naxçıvan diyarının əhalisi bu gün bununla qürur hissi keçirir. İslam tarixində özünəməxsus silinməyən yaddaş saxlayan “Kərbəla” hadisəsini yüksək potensialla qələmə alan həmyerlimiz, yüksək ustalıqla tarixi mənbələrə istinad edərək əsaslı dəlillərlə “Səhabəd-Dümu” əsərini yazaraq həm özünə, həm də daşdığı “Naxçıvani” ləqəbinə böyük şöhrət qazandırmışdır. Çünki hər bir naxçıvanlının qəlb çeşməsindən damarlarına süzülən qan təmizlik-duruluğu bunu etməyə vadar edir. Əsərdə ibrətamiz kəlamların söz düzüümü, insanı kamilləşdirən biləcək qeyri-adi hərəkətlər, dözümlü məcburiyyətində qalan insan oğlunun hərəkətindən, az da olsa, azad və hürr yaşamağın şirinliyindən olduqca geniş, ətraflı və məna baxımdan çox dəyərli söhbət gedir. M. Naxçıvaninin bu möhtəşəm əsəri zəngin tarixi keçmişə malik olan xüsusiyyətləri həm Şərq, həm də İslam fəlsəfəsi baxımından çox qiymətlidir.

Açar sözlər: əlyazma, mətn, müəllif, əsər, yaradıcılıq.

Adından göründüyü kimi, “Səhabəd-Dümu” əsəri ilk baxışda özünü insan qəlbinə yaxınlaşdırma biləcək qiymətli və eyni zamanda zərif bir əsər xüsusiyyətinə malikdir. Sanki dünya faniliyi bir an insanın duyğularında canlanır və hərəkətə gələrək, həyat, sən nə qəribəsən deməyə məcbur edir. Əsərdə ibrətamiz kəlamların söz düzüümü, insanı kamilləşdirən biləcək qeyri-adi hərəkətlər, dözümlü məcburiyyətində qalan insan oğlunun həlakətindən, az da olsa, azad və hürr yaşamağın şirinliyindən olduqca geniş, ətraflı və məna baxımdan çox dəyərli söhbət gedir. Hacı Molla Məhəmməd Naxçıvaninin bu möhtəşəm əsəri zəngin tarixi keçmişə malik olan islam fəlsəfəsi baxımından çox qiymətlidir. Xüsusən bir elmi tədqiqat sahəsi kimi doğma Naxçıvanımızla bağlı əlyazma mətnlərinin araşdırılması, onların müəllifləri haqqında geniş məlumat, yazılma tarixi və məzmunu haqqında geniş məlumat əldə etmək imkanı yaradır. O cümlədən elmi tədqiqat mövzusuna çevrilən Hacı Molla Məhəmməd Naxçıvaninin “Səhabəd-Dümu” (Buludların göz yaşları) kimi böyük, həmçinin geniş oxucu kütləsi arasında şöhrət tapmış elmi əsəri tədqiqata cəlb etmiş və kitab haqqında geniş məlumatlar əldə edilmişdir. Fəlsəfi düşüncələrlə, dini, əxlaqi, milli və mədəni istiqamətləri, islam tarixində baş verən Kərbəla hadisəsinin zənginliyini öz fenomenini çərçivəsində izah edən əsər böyük insan marağına çevrilmişdir. Əsərin tədqiqi ilə demək olar ki bir neçə yeni fəlsəfi düşüncələr irəli çıxmış və bununla bağlı lazımı elmi mənbələrə müraciət edilmişdir. Əsərin giriş hissəsi barədə qısa da olsa məlumat verilmiş, müəllif və kitab haqqında qiymətli fikirlər söy-

lənilmiş, əsərdən 128 səhifə tərcümə və transliterasiya olunaraq kitab halına salınmış, nəticədə I-II cildə 320 səhifəlik elmi tədqiqat monoqrafiyası çapdan çıxmışdır. Müəllifin öz yazdığına görə bu əsəri hicri-qəməri tarixi ilə 1295-ci (miladi ilə 1874-ci il) ildə tamamlayaraq Naxçıvan və Azərbaycanın digər bölgə əhalisi üçün böyük bir ərməğan etmişdir.

XIX əsrdə yaşayıb yaratmış Hacı Molla Məhəmməd Naxçıvani müəyyən etibarlı mənbələrə istinad edərək bu əsəri yazmış və axıra çatdırmışdır. Müəllif haqqında əsasən kitabın girişində qısa da olsa məlumat verilir. Əlyazmanın ikinci səhifəsində bu cür şərh edilərək qeyd olunur. “Qədim Naxçıvan torpağında, Şahab məhəlləsində dünyaya göz açmış Məhəmməd Naxçıvani, sonra isə Məhəmməd ibn Məşhədi Baba Naxçıvani kimi öz zamanında məşhurlaşaraq tanınmışdır” (1, s. 2).

Qədim Naxçıvan şəhərinin Şahab məhəlləsində dünyaya göz açan Hacı Molla Məhəmməd Məşhədi Baba oğlu Naxçıvani yaradıcılıq illərində “Səhabəd-Dümu” əsərindən başqa bir neçə məşhur əsərlərin də müəllifi olmuşdur. Bunlardan “Qürrətül-Əbsar” (Gözlərin nuru), “Dürrətül-Əbrar” (Söylənilməmiş inci sözlər), “Kəşkülü-Nur” (Nur Qabı), “Məzahir ən-Nur” (Nurların zahir olduğu yerlər) əsərləridir ki, istər ölkə daxilində, istərsə də Şərq aləmində böyük oxucu kütləsinin marağına səbəb olmuşdur.

“Səhabəd-Dümu” əsərinin yazılış üslubunu üç qismə (azərbaycan, ərəb və fars) ayırd etmək olsa da, əsasən Azərbaycan dilində yazılmışdır. Tədqiqat olduqca çox maraqlı bir mövzunu əhatə etməklə yanaşı, islam tarixi köklərinin fenomen incəliklərini özündə açıq-aydın büruzə verən əlverişli bir tədqiqat əsəridir. Əsər xüsusi İlahi bir gücə malik olan Kərbəla hadisəsini özündə canlandıraraq Allaha, vətənə, torpağa və dinə olan məhəbbət bağlılığını yeni fəlsəfi düşüncə prinsipi ilə özündə təzahür etdirir. Əsərdə demək olar əsasən gedən hadisələr islama, dinə, xeyirxah amallar uğrunda olan insan zəkasına, dünyanın faniyyəti və axirətin bəqiliyinə inam, şəhidlik zirvəsinin necə müqəddəs bir məqamda olması bir daha geniş şəkildə işıqlandırılmışdır.

Həmçinin əsərdə insanlığa, insan amilinə, ağıllı zəka sahibinə zidd olan mənfi xüsusiyyətlərdən olan digər qarşı tərəf də haqlı olaraq tənqirdir. Bu ədalətsiz, qeyri-insani hərəkətlərin və məkrli prinsipin islam dininə ləkə gətirə bilən sonsuzluğu bir daha ciddi tənqid edilmişdir. Dünya tarixində analoqu olmayan faciəli bir hadisənin baş vermə əlamətlərinin araşdırılması, hansı mənfi amalların törəyə biləcək müharibənin baş verməsinə gətirib çıxara bilməsi, xilafət və səltənət hərisliyindən törənən dəhşətli hadisələr müəllif tərəfindən güclü tənqid atəşinə tutulmuşdur.

Əsərin hər hansı bir epizoduna müraciət edildikdə mütləq orda ibrətamiz bir hadisənin şahidi oluruq. İstər dini-əxlaqi, istərsə də sosial-əxlaqi hərəkətlərin və davranışların nə qədər yüksək zirvədə olduğu hiss olunur. Yüksək tərbiyəvi xarakterə malik olan əsər, ümumdünya sivilizasiyasına böyük bir nümunədir. Hər bir sivil xalq öz milli-mənəvi dəyərlərini yüksək tutmaqla ucalır və inkişaf edir. Əsərdə böyüklərə hörmət, qayğı-sayğı və kiçiklərə izzət, şəfqət, mərhəmət

bir daha öz incəliyini göstərməkdədir. Əsərin baş qəhrəmanı İmam Hüseyn əleyhissəlamın Kərbəlada ən böyük yaş həddində olan Həbib ibn Məzahir haqqında ibrətamiz kəlamı insanda qeyri-adi mərifət düşüncələrinin yaranmasına gətirib çıxarır. Çünki İslamda ağsaqqala hörmət bəsləməyin nə qədər müqəddəs olduğunu bəyan edən İmam Hüseyn əleyhissəlam, sevimli Peyğəmbərimizə Cəbrayıl vasitəsi ilə vəhy olunmuş sözü öz dilindən deyərək buyurur: “Ya Rəsuləllah cahad vaxtında əgər düşmən içində ağsaqqal olsa, onlara hörmət edib qılınc çəkməyin” (1, s. 102). Həbib ibn Məzahirin döyüş meydanına yola salma zamanı İmam tərəfindən ona deyilən bu söz, təəssüf ki, bu müqəddəs kəlama müxalif qarşı tərəfdən məhəl qoyulmadı və nəticədə səksən yaşlı qoca bir insan şəhid edildi.

On dörd əsr keçməsinə baxmayaraq, bu milli ruhu bizdə yarıdan və yarıdan insanlar həmişə düşünərək bu amal uğrunda ağıllı düşüncələr irəli sürmüşlər. Milli mentalitetimizə uyğun məqamların əsərdə öz əksini tapması bir daha söz söyləməyə əsas verir ki, yüksək intellektuallığa malik olan, bilik və bacarıq sahibi Hacı Molla Məhəmməd Naxçıvani milli mədəniyyətimizin qorunub saxlanılmasında əvəssiz xidmətlər göstərmişdir.

Azərbaycan Xalqının ümummillə lideri Heydər Əlirza oğlu Əliyev 2002-ci ilin mart ayında “Bibiheybət” ziyarətində Kərbəla hadisəsinin fəlsəfi məqamlarına toxunaraq demişdir: “...Biz bundan sonra da Qurani-Şərifin, Həzrəti Məhəmməd (s) peyğəmbərin qoyduğu yol ilə gedəcək və haqq, ədalət Vətən yolunda şəhid olmuş Həzrəti İmam Hüseynin (ə) və onun bütün silahdaşlarının qəhrəmanlığını, şəhidliyini heç vaxt unutmayacağıq.

Biz qətlə yetirilmiş İmam Hüseyn (ə) və onun silahdaşlarının xatirəsi önündə baş əyirik. Əmin olduğumu bildirirəm ki, xalqımız öz milli ənənələrinə, adətlərinə, dininə, məsləkinə həmişə sadıq qalacaqdır. Allah bu ağır günlərdə xalqımıza səbir versin. Allah doğma Azərbaycanımızı xoşbəxt etsin” (2, s. 135).

Azərbaycanda orta əsrlərdən başlayaraq geniş şəkildə İmam Hüseyn əleyhissəlamın faciə ildönümü saxlanılmağa başlamış və hər il qeyd olunmuşdur. “Bu dövrdə Azərbaycanın bütün yerlərində imam Hüseyn bin Əli əş-Şəhid əleyhissəlamın Kərbəla faciəsi ilə əlaqədar ayin və mərasimlər icra edilir, məhərrəm aylarında rövzəxanlıqlar, təziyələr keçirilir, tasua və aşura günləri qeyd olunurdu” (3, s. 153). Məhs bu baxımdan orta əsr dini-fəlsəfi cərəyanların doğurduğu adət və ənənələri öz möhtəşəm əsərində canlandıran M.Naxçıvani bu ideya və prinsiplərin öhdəsindən layiqincə gəlmişdir. Təbii ki, hər bir hadisəni tam olduğu kimi qələmə almaq qeyri-mümkündür. Ancaq adı çəkilən əsərdə hər hansı bir epizodun reallığa uyğun olmasının şahidi oluruq. Bu da ondan irəli gəlir ki, yüksək elm potensialının olması, qəlbin gözü ilə hadisəyə yanaşması və o faciəni bir anda olsun belə özü həyatında yaşatmasından irəli gəlir. Bu müsbət keyfiyyətlərin olmasını M.Naxçıvaninin həyat və yaradıcılığında bir daha olduğunu hiss edirik.

Həqiqətən milli ənənələrimizə, adətlərimizə, müqəddəs dinimizə, tutduğumuz ali məqam məsləkinə həmişə sadıq qalmaqla Azərbaycan xalqı və onun

ayrılmaz tərkib hissəsi olan doğma Naxçıvan diyarının əhalisi bu gün qürur hissi keçirir. İslam tarixində özünəməxsus silinməyən yaddaş saxlayan “Kərbəla” hadisəsini yüksək potensiallıqla qələmə alan həmyerlimiz, yüksək ustalıqla tarixi mənbələrə istinad edərək əsaslı dəlillərlə “Səhabəd-Dümu” əsərini yazaraq həm özünə, həm də daşdığı “Naxçıvani” ləqəbinə böyük şöhrət qazandırmışdır. Çünki hər bir naxçıvanlının qəlb çeşməsindən damarlarına süzülən qan təmizlik-duruluğu bunu deməyə vadar edir.

ƏDƏBİYYAT

1. Naxçıvani M. Səhabəd-Dümu (əlyazması). 1295 h.q., 492 s.
2. İbrahimov S. Hacı Molla Məhəmməd Naxçıvaninin “Səhabəd-Dümu” əsərində fəlsəfi düşüncələr, Naxçıvan: İdeya, 2011, 320 s.
3. İslam: Tarix. Fəlsəfə. İbadətlər. Bakı: Elm, 1994, 336 s.

Сабухи Ибрагимов

ХУДОЖЕСТВЕННЫЕ ОСОБЕННОСТИ ПРОИЗВЕДЕНИЯ “САХАБАД-ДУМУ”

В статье раскрываются художественные особенности произведения “Сахабад-Думу” (“Слезы облаков”) хаджи Моллы Мухаммеда Нахчывани, известного ученого XIX в. В произведении повествуется о событиях вблизи города Кербела (Ирак), которые произошли 10 мухаррама 61 г.х. (10 октября 680 г.) и стали переломным пунктом в истории ислама.

Ключевые слова: *рукопись, текст, произведение, поэма.*

Sabuhi Ibrahimov

ARTISTIC FEATURES OF THE WORK OF “SAHABAD-DUMU”

Artistic features of the work of “Sahabad-dumu” (“Tears of clouds”) of Hajji Molla Mohammed Nakhchivani, known scientist of XIX century are developed in the paper. The work narrates about events near to the city of Kerbela (Iraq) which have occurred on Muharram 10th, 61 year of the Mohammedan Era (on October, 10th, 680) and became critical point in Islam history.

Key words: *manuscript, text, work, poem.*

(AMEA-nın müxbir üzvü Ə.A.Quliyev tərəfindən təqdim edilmişdir)

AZƏRBAYCAN MİLLİ ELMLƏR AKADEMİYASI NAXÇIVAN BÖLMƏSİNİN XƏBƏRLƏRİ

İctimai və humanitar elmlər seriyası, 2011, №3

ИЗВЕСТИЯ НАХЧЫВАНСКОГО ОТДЕЛЕНИЯ НАЦИОНАЛЬНОЙ АКАДЕМИИ НАУК АЗЕРБАЙДЖАНА

Серия общественных и гуманитарных наук, 2011, №3

NEWS OF NAKHCHIVAN SECTION OF AZERBAIJAN NATIONAL ACADEMY OF SCIENCES

The series of social and humanities sciences, 2011, №3

MƏTANƏT QULİYEVƏ
Naxçıvan Dövlət Universiteti
E-mail: metanetquliyeva@gmail.com

TRANSFORMASIYANIN DOMİNASİYA, DERİVASİYA, “SEMANTİK NÜVƏ” VƏ OMONİM CÜMLƏLƏRLƏ BAĞLILIĞI

Məqələdə transformasiyanın dominasiya, derivasiya, “semantik nüvə” və omonim cümlələrlə əlaqəsindən bəhs olunur.

Açar sözlər: *transformasiya, dominasiya, derivasiya, “semantik nüvə”, omonim cümlələr.*

Transformasiya dominasiyadan ayrılmazdır. Məlumdur ki, hər bir semantik informasiyanın invariant nüvəsi və ya dominantı var. Dominantın sintaktik vahiddən nəinki seçilməsi, hətta sinonim sıralarda olub-olmaması həll olunmamış məsələlərdən biri kimi indiyə kimi qalmaqdadır. “Dominant” – əsas əlamət (əsas ideya, əsas qayə), üstün, hakim olma, üstünlük təşkil etmə, hakim mövqe tutma anlamında işlənən bir termindir. Dominant anlayışından müasir linqvistik tədqiqatlarda da geniş istifadə olunur.

Dominasiyanın global anlayışı cümlənin tərkibində mübtəda və xəbər münasibətləri çərçivəsində izah olunur. Məsələ belə qoyulur: cümlənin tərkibində mübtəda hakim mövqe tutur, yoxsa xəbər? Linqvistik ədəbiyyatda bu sualın üç cavabı ilə rastlaşmaq olur: 1) xəbər mübtədanın üzərində hakim mövqe tutur; 2) mübtəda xəbərin üzərində hakim mövqe tutur; 3) mübtəda və xəbər qarşılıqlı olaraq bir-birinə dominantdır (hakim mövqedədir).

Dominantların dildə iki növü fəaliyyət göstərir: appilikativ dominantlar. Bunlar törəmə dominantlardır. Bu anlayış cümlənin real tərkibi (sintezi) ilə uyğun olmalıdır. Proses bu məcrada təhlilini tapmalıdır. Dominatın ikinci növü konstitutiv dominantlardır. Konstitutiv dominantlar anlayışı söz kompleksləri arasındakı ekvivalent münasibətlərdə olmalıdır.

Dominatın bu iki növü semantik səviyyədə isim və fel funksiyası arasında prinsipial cəhətdən fərlənir. İsmın funksiyası predmet (nominasiya) adlanır və bu funksiya ancaq ismə məxsusdur; digər nitq hissələri bu nitq hissəsi ilə (isimlə) əlaqədardır. Məsələn: İsmın funksiyası. London. 1996-cı il. Böyük şəhərin uca imarətləri, küçə və meydanları, seyrək duman içində gizlənib (Ə.Nicə). Bu cümlədə “London”, “şəhər”, “imarət”, “küçə”, “meydan”, “duman” isimlərinin funksiyası ən çox regional-ərazi anlayışıdır. Dominantın semantikasi məkanıdır.

Felin funksiyası hər hansı bir məlumatı verməkdir. Kommunikasiya – bu funksiya yalnız felə məxsusdur. Digər nitq hissələri isə kommunikativ funksi-

yanı əhatə edir. Məsələn: Şəhər kinoteatrlarının birində film qurtarır. İşıqlar yanır, qapılar açılır (Ə.Nicat). Buradan fellərin funksiyası ardıcılıq funksiyasıdır. Dominantın semantikasi hadisələrin ardıcıl verilməsidir.

Transformasiyanın obyektı ilkin, əsas konstruksiyalardır. Məs: Usta ev tikir. Bu fiqurda dəyişmə əməliyyatı gedir. Söz siniflərinin düzülüş sırası dəyişir. Siniflər fərdi üzvlərlə əvəz edilir. Passivi göstərən əlavə morfemlər konstruksiyaya daxil edilir. Nəticədə passiv konstruksiya şəklində transformlar alınır: Ev usta tərəfindən tikilir – Usta tərəfindən tikilən ev.

Transformasiyaya aid verilən nümunələrdən belə görünür ki, konstruksiyada dəyişmə iki istiqamətdə aparılır: 1) köməkçi nitq hissələrindən biri cümləyə əlavə olunur. Məsələn: 1. Günəş pərdə dalında üfüqə tərəf əyilir = 2. Günəş sanki pərdə dalında üfüqə tərəf əyilir. 1. Düz on ildir ki, bu kişi hər səhər beləcə qışqırır. Bu evə köçdüyümüz on ildir. Mənim qırx dörd yaşım var = 2. Düz on ildir ki, bu kişi hər səhər beləcə qışqırır. Deməli, (modal söz əlavə olunur) bu evə köçdüyümüz on ildir. Deməli, (yenə modal söz əlavə olunur) mənim qırx dörd yaşım var (Ə.Nicat).

1. Qərribə burası idi ki, hamı dəyişmişdi, tanışları isə tanınmaz olmuşdu = 2. Ancaq qərribə burası idi ki, hamı dəyişmişdi, tanışları isə tanınmaz olmuşdu (Ə.Nicat).

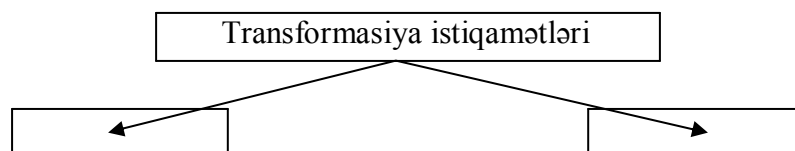
Göstərilən cümlələrdə “sanki” (ədat), “deməli” (modal söz) və “ancaq” (ədat) köməkçi sözləri əlavə olunmaqla transformasiyanın istiqaməti dəyişmişdir. 2) Konstruksiyada felin qrammatik növü dəyişir, əvəzlənir, yəni felin məlum növü məchul növə keçir. Məsələn: Corab toxunur = Corab nənə tərəfindən toxunur. Məktub yazılır = Məktub tələbə tərəfindən yazılır.

Transformasiyanın müxtəlif istiqamətlər üzrə meydana çıxması sintaktik vahidlərin strukturları arasında münasibətə əsaslanır. Bunlar derivasiya münasibətləridir. Bu istiqamətlər yeni-yeni cümlə strukturunu doğurur. Bunlar bir və daha çox istiqamətli olur. Biristiqamətli derivasiyalar mövcuddur ki, Z.Hərrisin qeyd etdiyi kimi, bu, iki uyğun gələn transformasiya münasibətinə əsaslanır (2, s. 528-638).

İki istiqamətli derivasiyalarda ikidən çox modellər strukturca modelləşir.

Transformasiyanın birtərəfli və ikitərəfli istiqamətləri göstərilir. Birtərəfli istiqamət bir ox işarəsi ilə $\leftrightarrow$, ikitərəfli istiqamət isə iki qarşı-qarşıya gələn ox işarəsi ilə $\leftrightarrow$ fərqləndirilir. Amma bu ox işarələri bir-birinə bərabərdir (=). Bərabərlik işarəsi iki və ya üç cümlənin bir-birinə sintaktik ekvivalent olduğunu nümayiş etdirir.

A.A.Ufımseva yazır ki, transformasiya istiqamətləri budaq cümlə və feli tərkib ekvivalentləri arasında olur (6, s. 79).

budaq cümlə

1

feli tərkiblər

2

1. Qəzetdə yazılıbdır ki, Moskva alınıb (C.Həkimov, V.Seyidov) – mübtəda budaq cümlə.

2. Moskvanın alındığı qəzetdə yazılıbdır (feli bağlama tərkibli sadə cümlə).

1. Bu da Mehdi üçün aydın bir məsələ idi ki, yerli əhaliyə əsirlərlə danışmaq qadağan olunmuşdur (C.Həkimov, V.Seyidov) – mübtəda budaq cümlə.

2. Yerli əhaliyə əsirlərlə danışmağın qadağan olunduğu Mehdi üçün aydın bir məsələ idi (feli bağlama tərkibli sadə cümlə).

Qeyd edək ki, hər bir dildə transformasiya istiqamətləri fərqli ola bilər. Bu da həmin dillərin qrammatik quruluşu ilə əlaqədardır.

Sintaktik konstruksiyaların təyin olunmasında transformasiya metodu əvəzsiz rol oynayır.

G.Stepanov transformasional qrammatikada təyin olunmanın üç növ qaydasını göstərir: 1) modellərin bilavasitə tərtibi qaydası; 2) transformasiya modellərinin qaydası, 3) morfofonem qaydalar (5, s. 70).

“Semantik nüvə” və transformasiya. Linqvistik modellər və o cümlədən cümlə modelləri müasir linqvistikada digər fundamental bir anlayışı – “lingvistik nüvə” anlayışını doğurur. “Nüvə”, “nüvə struktur” terminləri dilçilikdə çoxdan və geniş dairədə işlənir. Bu anlayışlar funksional seqmentlər, rəq şkalaları, elementar cümlələr anlayışı terminoloji vahidlər ilə də sıx şəkildə əlaqədardır. Nüvə strukturu transformasiya nəzəriyyəsində əsas yer tutur. L.Barxudarov yazır: “Özək cümlələrinə o cümlələr aiddir ki, onların strukturu başqa daha elementar cümlələrin strukturundan çıxarıla bilməz” (1, s. 3-10).

V.Q.Qak transformasiya metodu ilə mübahisəli məsələlərin, xüsusən də dilin sintaktik strukturunun problemlərinin həll edildiyini göstərir. Müəllif yazır: “Hərdən irəli sürülən leksik elementlərin mütləq bərabərliyi iki cümlədə transformasiya üçün maneçilik yaradır. Bir leksik morfemin əlavə olunması və ya itirilməsi müxtəlif cümlələr arasında sintaktik münasibətləri dəyişmir, ancaq nüvə səviyyəsinə qaldırılan cümlənin dairəsini genişləndirməyə kömək edir” (3, 99-100).

Həmin göstəricilər transformasiya göstəricilərlə üzə çıxır. Transformasiya göstəriciləri bunlardır: əvəzləyicilər, tipik dəyişmə, sıfır formalar, inversiya, morfemlərin buraxılması (ellipsisi).

Sintaktik konstruksiyalarda dəyişmə, əvəzetmə və əlavə göstəricilər müxtəlif cür özünü göstərir. Bunların elələri vardır ki, cüzi dəyişmələr və əlavələrlə müşahidə olunur. Belə sintaktik transformasiyaları bəsit (elementar transformasiyalar) adlandırmaq olar. N.Rəcəbova elmi ədəbiyyatı təhlil edərək belə bir nəticəyə gəlib ki, transformasiyanı iki və daha az sadə hissələrə bölmək mümkün deyilsə, belə transformasiya bəsit transformasiya adlanır (4, s. 18).

Transformasiyanın təyin olunması sintaktik konstruksiyanın yoxlanması

nəticəsində mümkün olur. Qeyd edək ki, aparılmış təhlillər göstərir ki, əksər cümlələrdə olan dəyişmələri, əlavələri və mümkün olan digər halları yoxlamaq mümkündür. Hər bir cümləni transformasiya metodu ilə yoxlamaq olar. Əgər cümlə verilibsə, onda hər hansı bir transformasiya faktının olmasını yoxlaya bilərik. Beləliklə, mətnin hər bir cümləsi transformasiyaya çıxış bəsit cümləyə və birləşdirici ünsürə ayrılır. Məsələn, Mir Cəlalin "Dirilən adam" romanından seçilmiş aşağıdakı cümlələrdə transformasiya hadisəsini yoxlamaq olar. Yoxlama nəticəsində transformasiya prosesi iki çıxış cümlədə mərkəzləşir.

1) transformasiyaya qədərki struktur: 1. Razi olmazlar ki, kasıb dolansın. 2. Doğru deyiblər ki, yaraq yaman şey olar. 3. Həyatında ilk dəfə idi ki, adam içində əli-qolu sarıqlı yerə sərilməmişdi.

2) Transformasiyadan sonrakı struktur: 1. Kasıbın dolanacağına (dolanışıqına) razi olmazlar. 2. Yarağın yaman şey olduğunu doğru deyiblər. 3. Adam içində əli-qolu sarıqlı yerə sərildiyi həyatında ilk dəfə idi.

Transformasiya və omonim cümlələr. Transformasiyanın dilin ümumi strukturunda böyük rolu inkaredilməzdir. Nüvə cümlələrin son dəstindən müxtəlif transformasiyaların qeyri-məhdud şəkildə təkrarlanması nəticəsində istənilən uzunluqda müxtəlif cümlələr qurmaq olar. Transformasiya mürəkkəb cümləyə mütəşəkkillik şəklini verir. Transformasiyanın köməyiylə **omonim** cümlələrin strukturunu, onların tərkibindəki müxtəlifliyi təyin etmək olar.

Nümunələrə diqqət edək:

Gün əyilir (İ.Şıxlı) (a)

Əyilən gün (b)

Ayağa durdu (a)

Ayağa duran (b)

Kimsə ağaya durdu (c)

Bir neçə gün idi ki, o, alman ustası Şepkeyə salam verirdi.

Onun alman ustası Şepkeyə salam verdiyi bir neçə gün idi (b).

Bir neçə gün idi ki, o, alman ustası Şepkeyə salam verirdi (c).

Nümunələr göstərir ki, transformasiyanın iştirakı ilə eyni məna daşıyan cümlələrin struktur fərqlərini aşkar etmək mümkündür.

Azərbaycan dilində transformasiyanın dərəcələri də göstərilir. Belə ki, ilkin forma transformasiyaya məruz qalır. Budaq cümlələr baş cümlələrin hissələrə (üzvlərinə) transformasiyası kimi götürülə bilər. Hissə (müstəqil) şəklində olan cümlələrin vahid bir cümləyə çevrilməsi: (1) Mən nə zamansa yeyirəm; (2) Nə zamansa mən acıram (Müstəqil, hissə şəklində olan cümlələr) = Nə zaman acıram, o zaman yeyirəm (Zaman budaq cümləsi).

Dərəcə azdan simvolik olaraq birinci dərəcədən üçüncü dərəcəyə doğru yüksəlir. Cümlənin hissələri bütövləşənə qədər dərəcələr artır. Bu misal verilmiş cümlənin birincisini birinci dərəcə, ikincisini ikinci dərəcə və sonuncusunu (vahid şəklə düşmüşü) üçüncü dərəcə adlandırmaq olar.

Göründüyü kimi, transformasiya dilçilikdə bir çox məsələlərlə sıx bağ-

lıdır. Araşdırmalar göstərir ki, transformasiyanın sərhədləri çox genişdir. Tədqiqatlar davam etdikcə, transformasiyanın yeni-yeni cəhətləri, tərəfləri və sərhədləri, heç şübhəsiz ki, aydınlaşacaqdır.

ƏDƏBİYYAT

1. Бархударов Л.С. О некоторых проблемах трансформационной грамматики // ФН, 1965, № 3, с. 3-10.
2. Харрис З. Совместная встречаемость и трансформация в языковой структуре / Новое в лингвистике. Вып. II, Москва, 1962, с. 528-636.
3. Гак В.Г. Использование лексических средств при синтаксических трансформациях // ФН, НДВШ, 1965, № 4, с. 99-100.
4. Rəcəbova N. Qrammatik səviyyədə dilin struktur modelləri. Filol. elm nam... dis. avtoref. Bakı, 2006, 27 s.
5. Степанов Ю.С. Основы языкознания. Москва: Просвещение, 1966, 271 с.
6. Уфимцева А.А. и др. Лингвистическая сущность и аспекты номинации / Языковая номинация (общие вопросы). Москва, 1977.

Матанат Гулиева

СВЯЗЬ ТРАНСФОРМАЦИИ С ДОМИНАЦИЕЙ, ДЕРИВАЦИЕЙ, С “СЕМАНТИЧЕСКИМ ЯДРОМ” И С ПРЕДЛОЖЕНИЯМИ- ОМОНИМАМИ

В статье рассматривается связь трансформации с доминацией, деривацией, с “семантическим ядром” и с предложениями-омонимами.

Ключевые слова: *трансформация, доминация, деривация, “семантическое ядро”, предложения-омонимы.*

Matanat Quliyeva

THE RELATION OF TRANSFORMATION WITH DOMINATION, DERIVATION, “SEMANTIC NUCLEAR” AND HOMONYMOUS SENTENCES

The relation of transformation with domination, derivation, “semantic nuclear” and homonymous sentences is considered in the paper.

Key words: *transformation, domination, derivation, “semantic nuclear”, homonymous sentences.*

(Filologiya e.d., prof. S.Vəliyev tərəfindən təqdim edilmişdir)
AZƏRBAYCAN MİLLİ ELMLƏR AKADEMİYASI NAXÇIVAN BÖLMƏSİNİN XƏBƏRLƏRİ
İctimai və humanitar elmlər seriyası, 2011, №3

ИЗВЕСТИЯ НАХЧЫВАНСКОГО ОТДЕЛЕНИЯ НАЦИОНАЛЬНОЙ АКАДЕМИИ НАУК АЗЕРБАЙДЖАНА
Серия общественных и гуманитарных наук, 2011, №3

NEWS OF NAKHCHIVAN SECTION OF AZERBAIJAN NATIONAL ACADEMY OF SCIENCES
The series of social and humanities sciences, 2011, №3

SAMİRƏ HƏSƏNOVA
Naxçıvan Müəllimlər İnstitutu
E-mail: hsamire@yahoo.com

GÖRKƏMLİ DİLÇİ MƏHƏMMƏDAĞA ŞAHTAXTLI VƏ FRANSA ELMİ MÜHİTİ

Böyük ictimai xadim, naşir Məhəmməd ağa Şahtaxtlının bir dilçi kimi formalaşmasında fransız elmi mühiti mühüm rol oynamışdır. Alim 1873-1875 və 1899-1902-ci illərdə Parisdə yaşamışdır. Bu dövrdə gələcəyin böyük dilçisi Antuan Meyə, E.Derenburq, J.Halavi, L.Büva kimi şərqşünas və dilçilərin yanında təhsil almışdır. Alim Parisdəki beynəlxalq fonetika cəmiyyətinin işində fəal iştirak etmiş, eyni zamanda o dövrdə bu sahədəki nəzəri hazırlığını təkmilləşdirmişdir.

Açar sözlər: *Şahtaxtlı, dilçilik, Paris, Azərbaycan, mədəniyyət.*

M.Şahtaxtlının yeni əlifba fəaliyyəti onun dilçilik sahəsində Avropada qazandığı nəzəri biliklərə əsaslanır.

Məlumdur ki, görkəmli ictimai xadimin Almaniya və Fransaın qədim elm mərkəzlərində aldığı təhsil, Avropa klassiklərinin əsərləri ilə tanışlığı, alman və fransız ictimai fikrinin görkəmli nümayəndələri ilə sıx əlaqəsi onu elmi və mədəni cəhətdən kamil bir şəxsiyyət kimi yetişdirmişdir.

Məlumdur ki, Məhəmməd ağa Şahtaxtlı 1871-73-cü illərdə Almaniyanın Leypsiq universitetində, 1873-1875-ci illərdə isə Fransada Parisdə təhsil almışdır. Leypsiq universitetində M.Şahtaxtlı xüsusilə dilçilik elminə çox maraq göstərmişdir. Məhəmməd ağa Şahtaxtlının buradakı V.Drobin, K.B.Masius, V.Hanke, F.Qarnke, O.F.Pespel kimi müəllimləri o zaman Almaniyanın hüdudlarından uzaqlarda belə, böyük şöhrət qazanmışdılar.

Məhəmməd ağa Şahtaxtlı Parisə ilk gəlişində şərq dilləri məktəbində oxumuş, Fransaın dilçi alimləri ilə yaxınlıq etmiş, onların müxtəlif dillərin xüsusiyyətlərinə dair apardıqları eksperimental təcrübələrlə tanış olmuşdur. Gənc tələbə Avropanın tanınmış şərqşünaslarının dilçilik sahəsindəki təcrübələrindən faydalanmış, bu sahədə zəngin təcrübə qazanmışdır.

Təsədüfi deyildir ki, "Şərqi-Rus" qəzetində (1903, № 84)redaksiya məqaləsində naşir Paris mühitinin ona böyük təsirini minnətdarlıqla xatırlayır, linqvistik fəaliyyəti üçün məhz Fransa alimlərinə borclu olduğunu etiraf edirdi.

Bu illərdə M.Şahtaxtlının elmi maraqlarının mərkəzində doğma dilin əlifba islahatı durmuşdur. Fransız dilçilərinin əlifba sahəsində apardıqları yaradıcılıq işi gənc azərbaycanlı tələbənin də öz ana dilində yeni əlifba təsis etmək təşəbbüsünə ciddi təkan vermişdir. Bir sözlə, M.Şahtaxtlının Fransadan vətənə qayıdıb Tiflisə yerləşdikdən sonra nəşr edəcəyi "Təkmilləşmiş müsəlman əlifbası"(Tiflis,1879) kitabı həmin təkanın çox mühüm nəticəsi oldu.

Maarifçi ədib mədəniyyətə yiyələnməyi təkcə öz xalqının deyil, bütün xalqların intibahının başlıca şərti hesab edirdi. Onun fikrincə, avamlıq və cəhalət boyunduruğundan xilas olmaq, qabaqcıl və inkişaf etmiş ölkələrə çatmaq üçün hər şeydən əvvəl, dünyanın qabaqcıl mədəniyyətindən xəbərdar olmaq lazımdır.

Ə.Əliyevin qeyd etdiyi kimi, yenilik, maarif, tərəqqi və s. məsələlərlə dərindən məşğul olması Azərbaycanın bu böyük mədəniyyət xadiminə mədəniyyət anlayışının spesifik cəhətləri barədə də dəyərli fikirlər söyləməyə imkan vermişdir. Onun fikrincə mədəniyyət iki amildən: mənəvi və maddi mədəniyyətdən ibarətdir. Lakin hər iki amil sözün geniş mənasında bir-birini tamamlayır. Maddi mədəniyyətsiz mənəvi, mənəvi mədəniyyətsiz də maddi mədəniyyət ola bilməz.

M.Şahtaxtlı Avropa mədəniyyəti dedikdə yalnız yaxından bələd olduğu fransız mədəniyyətini nəzərdə tutmamışdır. Amma o dövrdə fransız dilinin geniş yayılması fransız mədəniyyətinə maraq oyatmışdı. Bu səbəbdən o, məqalələrində Fransa ictimai mühitinə müraciət etmiş, fransız klassiklərindən bəhs edərkən onları Avropanın görkəmli sənətkarları kimi tanıtmışdır. Buna görə də alimin yazılarında Avropa sözü Fransa və ya fransız məfhumlarının sinonimi kimi işlədilmişdir (2, s. 135).

Təsadüfi deyildir ki, böyük maarifçi məqalələrinin birində Avropa mədəniyyətinə münasibətini belə ifadə etmişdir: "Əgər biz, ziyalı müsəlmanlar xalqımızın həyatı mənafeyi naminə məktəbdən və canlı mətbuat, sözdən istifadə edərək hər şeyə Avropa baxışı, elmi görüş tətbiq etsək, onda öz xalqımızı mədəni xalqlar silsiləsinə tez cəlb etmiş olarıq"(6).

Ona görə də Məhəmməd ağa Şahtaxtlının fransız mətbuatında çap etdirdiyi məqalələrində mədəniyyət problemi xüsusi yer tutur. Bu baxımdan alimin eyni bir tematikanın həlqələrini təşkil edən Parisdə çap olunmuş "Biz nə haqda düşünürük, "Əlifba və mədəniyyət", "Şərq böhranı" adlı məqalələrinin əsasında Avropa mədəniyyəti mövzusunun durması tamamilə təbii və qanunauyğundur. Buradakı ümumi fikir bundan ibarətdir ki, əqli, zehni və mədəni inkişaf tərəqqinin əsasıdır və bunlar Avropa ölkələrində daha yüksək səviyyədədir.

O, dil sahəsində apardığı eksperimentlərlə, yeni əlifba tərtibi sahəsində yorulmaz və fədakar mübarizəsi ilə fransız və dünya alimlərinin rəğbətini qazanaraq Beynəlxalq fonetika cəmiyyəti vasitəsilə dünya dilçilik aləmində böyük şöhrət tapdı. Cəmiyyət üzvləri arasında bir dilçi kimi onun nüfuzu o dərəcədə artmışdı ki, o hətta üzv olduğu bu cəmiyyətə yaxından tanıdığı, istedadına bələd olduğu bir çox alimin qəbul edilməsi üçün zəmanət verirdi. Türk alimi D.Kamal bunlardan biri idi. Beynəlxalq fonetika cəmiyyətinin üzvü və Sorbonn universitetinin nəzdindəki Ali təcrübi məktəbin tələbəsi kimi Məhəmməd ağa Şahtaxtlı fransız dilçi alimlərinin təşkil etdikləri elmi məclislərdə iştirak etmiş, yeri gəldikcə doğma dilin fonetikasının bəzi məsələlərinə dair dünyanın məşhur alimləri qarşısında maraqlı məruzələrlə çıxış etmişdir. Onun iştirak etdiyi elmi məclislərdən biri məktəbin dilçilik sahəsi üzrə direktor müavini filoloji doktoru

Pol Passinin rəhbərliyi altında 1900-cu ildə ümumi müqayisəli fonetikaya həsr edilmişdi. Ə.Əliyevin həmin məktəbin arxivindən əldə etdiyi bir sənəddə bu elmi yığıncaq haqqında yazılmışdır: “Həmişə olduğu kimi tələbələrin qüvvəsini nəzərə alaraq və onların mövzularına əsasən üç müxtəlif konfransın keçirilməsi zəruri idi. I konfrans hələ tam öyrənilməmiş və öyrənilməsi uzun illər boyu davam edəcək tarixi fonetikanın ümumi girişinə həsr olunmuşdu. Bir neçə tələbə yalnız dinləyici kimi deyil, dərs demiş professorun təlimini müzakirə etmək və dəqiqləşdirmək üçün çıxış etdilər. Bunlardan Şahtaxtinski, Edvard, Hofer cənablarının və xanım Sprianın adlarını çəkmə bilirik.

Yeni tələbələrin iştirakı nəzərə alındığından II konfransda mühazirələr çox praktik və elementar xarakter daşdı. Dinləyicilər çox idilər. Lakin onların əksəri dərslə həmişə müntəzəm davam etmirdilər. Dinləyicilər arasındakı tələbələrdən bəziləri çox çalışqan idilər. Onlar nəzərə cərpacaq dərəcədə inkişaf etmişdilər. Bunlardan Brukner, Şahtaxtinski, Edvard, Lunds cənablarını və xanımlardan Serlo və Vulfu göstərmək olar.

III konfransda müxtəlif dəyərli işlər təqdim olunmuşdu. Bu işlər əvvəlcə xüsusi məruzəçilərin rəhbərləri tərəfindən yoxlanılmış və müzakirə edilmişdi. Yaxşılıarı arasında türk dili üzərində cənab Şahtaxtinskinin, ərəb dili üzərində cənab Edvardın, italyan dili üzərində xanım Siprianın təsviri dərslərini qeyd etmək olar. Ümumiyyətlə, dərslərin səviyyəsi əvvəlki iki tədris ilinə nisbətən nəzərə cərpacaq dərəcədə yüksək idi” (2. s. 105-106).

Bu dövrdə M.Şahtaxtlı Parisin elmi mühitində, böyük şərqşünas və dilçilərin köməyi ilə öz elmi təcrübəsini, dilçilik biliklərini çox zənginləşdirə bilmişdi. O dövrdə məşhur dilçi Antuan Meyə (1866-1936) Məhəmməd ağa Şahtaxtlının oxuduğu ali təhsil müəssisəsində şərq dillərindən dərs deyir və qədim şərqin ədəbi abidəsi olan “Avesta”nın oxunması və elmi tədqiqinə həsr olunmuş elmi məclislər təşkil edirdi. Onun rəhbərliyi altında təkcə pəhləvi dili deyil, eyni zamanda zend dilinin əmələ gəlməsinə və işlənməsinə, tarixinə həsr olunmuş konfranslar da keçirilirdi. Məhəmməd ağa Şahtaxtlı bu konfransların daimi iştirakçısı idi.

Qeyd edək ki, o dövrdəki Fransa dilçilik mühitinin ən görkəmli nümayəndələrindən biri olan Antuan Meyə sosioloji dilçilik məktəbinin ən tanınmış nümayəndəsi və Ferdinand de Sössürün ən istedadlı tələbəsi və davamçısı olmuşdur. O, 24 kitabın və 540 məqalənin müəllifi idi. O, eyni zamanda hind-Avropa müqayisəli-tarixi dilçiliyi sahəsində ən görkəmli tədqiqatçı olmuşdur. O bilavasitə bu mövzuda yazılmış əsərlərindən başqa ümumi dilçilik, qədim yunan, latın, toxar, qədim fars, german və slavyan dillərinə həsr edilmiş maraqlı əsərlərin müəllifidir. O Parisdə slavyanşünaslıq institutu təşkil etmişdi və 1906-cı ildə Rusiya Elmlər Akademiyasının müxbir üzvü seçilmişdi. Bir sıra əsərləri dünyanın bir çox dillərinə tərcümə edilib nəşr edilmişdir. Meyə dili ictimai fakt sayırdı. O yazırdı ki, dili cəmiyyətdən kənarda düşünmək mənasızlıqdır, eləcə də insan cəmiyyətini də dilsiz təsəvvürə gətirmək olmaz, sosial şərait dil hadisələ-

rini müəyyənləşdirir. Buradan da belə bir müddəa irəli sürürdü ki, fizioloji və psixoloji səbəblər deyil, cəmiyyətin quruluşundakı dəyişikliklər dil dəyişikliklərini müəyyənləşdirir. Fizioloji və psixoloji amillər dil dəyişikliklərinə səbəb ola bilməz, çünki bu amillər, bu şərait insanların həyatında hər yerdə eynidir (5, s. 381-383). Həmin dövrdə bu ali məktəbdə Antuan Meye ilə yanaşı Hartviq Derenburq (1844-1903), Jozef Halavi (1827-1917), Pol Eduard Passi (1859-1940), Lüsüen Buva kimi məşhur şərqşünaslar, dilçi alimlər və fonetistlər çalışırdılar.

Məhəmməd ağa Şahtaxtlı sonralar əsərlərində minnətdarlıqla adını çəkdiyi alimlərdən biri də fransız şərqşünası və dilçisi Hartviq Derenburqdur. Millyətçə alman olan fransız şərqşünası Şərq ədəbiyyatının, tətixinin gözəl bilicisi idi. Ərəb dilinin tarixi, "Quran" kitabı haqqında yazdığı elmi əsərlər onu dünyada tanıtdırmışdı. Tərcüməçilik sahəsində böyük uğurlar qazanmış, Şərq dillərini doğma dili kimi öyrənmiş, şərq ədəbiyyatı tarixinə yaxından bələd olmuş Məhəmməd ağa Şahtaxtlı professor Hartviq Derenburqun şərq ədəbiyyatı tarixinin öyrənilməsində və bu sahədə onun apardığı tədqiqat işlərində alimə yaxından kömək etmişdir. Məşhur ərəbşünas Şəfer Şarlin ərəb əlyazmalarına dair arxiv kolleksiyası üzərində tədqiqat aparan, onları araşdıran Hartviq Derenburq tələbəsinin bu işdə ona köməyi, Şərq ədəbiyyatı və tarixi sahəsindəki dərin biliyi barədə yazmışdır: "Məni maraqlandıran bu cildin sonuncu məqaləsi Məhəmməd ibn Dahaka həsr edilmişdir. Mənim tələbələrimdən biri, cənab tiflisli Şahtaxtinski bu qiymətli əsəri nəşrə hazırlayır. Ədəbiyyat tarixi üçün son dərəcə əhəmiyyətli olan bu əsər vaxtilə Flügel heyretə salmışdı" (2, s. 107-108).

Yeri gəlmişkən qeyd edək ki, bəzi mənbələrdə Məhəmməd ağa Şahtaxtlı Leypsiq universitetində oxuyarkən "Quran"-ı alman dilinə tərcümə etdiyini göstəririlər (3, s. 20). Tədqiqatçı Ş. Novruzov, bu məsələdən bəhs edərkən alman dilçiliyinin görkəmli nümayəndəsi və "Ərəb ensiklopediyası", "Ərəb tarixi" kimi əsərlərin müəllifi şərqşünas Qustav Lebrext Flügelin adını M. Şahtaxtlının müəllimləri sırasında çəkir, hətta yazır ki, Məhəmməd ağa Şahtaxtlı 1865-ci ildə çox maraqlı bir elmi əsər yazmış və onun ədəbiyyat tarixi üçün böyük əhəmiyyət kəsb edən bu elmi işi məşhur alman şərqşünası Flügel heyretə salmışdı (4, s. 5).

Bu fikir həqiqətə uyğun gəlmir, çünki tədqiqatlar sübut etmişdir ki, Məhəmməd ağa Şahtaxtlı Leypsiq universitetində 1871-1873-cü illərdə təhsil almışdır. Flügel isə 1870-ci ildə o dünyaya köçmüşdür. M. Şahtaxtlının oxuduğu təhsil ocağında fars və ərəb dillərinin tarixinə dair apardığı tədqiqat işi müəllimi görkəmli ərəbşünas alim, həyatının çox hissəsini Şərq ölkələrində keçirmiş, bu ölkələrin tarixinə, ədəbiyyatına və dilçiliyinə aid maraqlı sanballı elmi əsərlər yazıb çap etdirmiş J. Halavinin də diqqətini çəkmişdir.

Fransa mühitində M. Şahtaxtlının ən sevimli müəllim və dostlarından biri də Lüsen Büva olmuşdur. Alim öz dostunda Azərbaycan ədəbiyyatına və mədəniyyətinə böyük maraq oyandırmışdır. Lüsen Büva Azərbaycan ədəbiyyatının heyranı olmuş, elə buna görə də görkəmli dramaturq Mirzə Fətəli Axundzadənin bir neçə komediyasını və "Aldanmış kəvakib" əsərini fransız dilinə tər-

cümə etmiş, Parisdə çıxan məşhur jurnallarda nəşr etdirmişdir. O eyni zamanda “Molla Nəsrəddin” jurnalının və mirzə Ələkbər Sabir yaradıcılığının Avropa oxucusuna tanıtılması istiqamətində çox iş görmüşdür. L.Büva Naxçıvandakı bir teatr tamaşası haqqında bunları yazmışdır: “Naxçıvanda həvəskar artistlər tərəfindən tatar və rus dillərində tamaşalar göstərilir. Bu tamaşalara baxmaq üçün cəmiyyətin bütün təbəqələri gəlirlər... Müsəlman qız məktəbinə kömək məqsədilə tatarlar xanım Solaninin rəhbərliyi altında ruslarla birgə Naxçıvanın yay klubunda gözəl bir konsert vermişlər”(2, s. 116).

L.Büva məslək yoldaşımız adlandırdığı qələm dostu M.Şahtaxtlının yaradıcılığını həmişə izləmiş, onun həyat və fəaliyyətinə, eləcə də Şərqdə böyük ədəbi hadisə hesab etdiyi “Şərqi-Rus” qəzetinin nəşrinə müxtəlif dövrlərdə ayrıca məqalələr həsr etmişdir. Onun 1903-cü ildə Fransadakı Asiya cəmiyyətinin mətbuat orqanı olan “Jurnal Aziatik” məcmuəsində “Şərqi-Rus” qəzetinin fəaliyyətini işıqlandıran, onu və sahibini Avropa oxucusuna, mədəniyyət aləminə tanıdan sanballı məqaləsi nəşr olunmuşdur. Həmin məqalə eynilə Azərbaycan dilinə tərcümə edilərək “Şərqi-rus” qəzetinin səhifələrində işıq üzü görmüşdür. Görkəmli şərqşünas bu mətbuat orqanının meydana çıxmasında M.Şahtaxtlının fədakar əməyini yüksək qiymətləndirərək yazırdı: “Qafqaz türklərinin çoxusu öz lisanlarında bir qəzet olmasını arzu edirdilər. Amma Şahtaxtinskidən əvvəl kimsədə o qeyrət, o canfəşanlıq olmamışdı ki, millətin təsəvvürünü qüvvədən fələ gətirməyə himmət edə. Aləmi-mədəniyyət Məmmədağanın bu həmiyyətli iqdamı üçün ona minnətdar olmalıdır” (1, s. 347).

Qəzetin Qafqazda maarif və mədəniyyətin inkişafında böyük rol oynayağını qeyd edən müəllif onun fəaliyyətini təhlil edir, ana dilinin qəliz ərəb-fars sözlərindən təmizlənməsi uğrunda apardığı mübarizəni yüksək qiymətləndirirdi.

ƏDƏBİYYAT

1. Məhəmmədağa Şahtaxtlı. Seçilmiş əsərləri, tərtib və ön söz akademik İsa Həbibbəylinindir. Bakı: Çarşıoğlu, 2006, 580 s.
2. Əliyev Ə. XIX əsrin sonu XX əsrin əvvəllərində Azərbaycan-Fransa ədəbi əlaqələri M.Şahtaxtlının yaradıcılığında // nam.dissertasiyası. Bakı, 1998, 182 s.
3. Novruzov Ş. “Şərqi-Rus”un çağırışı. Bakı: Yazıçı, 1988, 288 s.
4. Новрузов Ш. Газета “Шаркы-Рус” // АКД, Баку, 1968, 22 s.
5. Рəcəбов Ə. Dilçilik tarixi. Bakı: Maarif, 1988, 540 s.
6. Şahtaxtinskiy M. Vzgljad na Evropu // Kavkazskie vesti, Tiflis, 1906, № 9.

Самира Гасанова

**ВИДНЫЙ ЯЗЫКОВЕД МУХАММЕД-АГА ШАХТАХТИНСКИЙ
И ФРАНЦУЗСКАЯ НАУЧНАЯ СРЕДА**

Французская научная среда сыграла большую роль в становлении известного общественного деятеля, просветителя, издателя и лингвиста М.Шахтахтинского как языковеда. Учёный проживал в Париже в 1873-1875 и 1899-1902 годах. В этот период будущий лингвист обучался у таких известных языковедов и востоковедов, как Антуан Мейе, Э.Деренбург, Ж.Халави, Л.Бюва. Он также активно участвовал в работе международного общества фонетики в Париже, расширял теоретическую подготовку для проекта алфавита, которым он был занят в то время.

Ключевые слова: *Шахтахтинский, языкознание, Париж, Азербайджан, культура.*

Samira Hasanova

EMINENT LINGUIST MOHAMMED-AGA SHAHTAKHTLY AND THE FRENCH SCIENTIFIC ENVIRONMENT

The French scientific environment has played the big role in formation of the known public figure, educator, and publisher M.Shahtakhtly as a linguist. The scientist lived in Paris in 1873-1875 and 1899-1902. During this period the linguist to be was trained by such known linguists and orientalists as Antoine Meje, E.Derenburg, Z.Halavi and L.Bjuva. He also took active part in work of the international phonetics society in Paris, expanded theoretical preparation for a project of the alphabet by which he was engaged at that time.

Key words: *Shahtakhtly, linguistics, Paris, Azerbaijan, culture.*

(AMEA-nın müxbir üzvü Ə.A.Quliyev tərəfindən təqdim edilmişdir)

AZƏRBAYCAN MİLLİ ELMLƏR AKADEMİYASI NAXÇIVAN BÖLMƏSİNİN XƏBƏRLƏRİ
İctimai və humanitar elmlər seriyası, 2011, №3

ИЗВЕСТИЯ НАХЧЫВАНСКОГО ОТДЕЛЕНИЯ НАЦИОНАЛЬНОЙ АКАДЕМИИ НАУК АЗЕРБАЙДЖАНА
Серия общественных и гуманитарных наук, 2011, №3

NEWS OF NAKHCIVAN SECTION OF AZERBAIJAN NATIONAL ACADEMY OF SCIENCES
The series of social and humanities sciences, 2011, №3

FOLKLOR VƏ ƏDƏBİYYAT

FƏRMAN XƏLİLOV

AMEA Naxçıvan Bölməsi

E-mail: fermanhalilov@yahoo.com

ƏLİAĞA VAHİDİN MİRZƏ ƏLİ MÖCÜZƏ HƏSR ETDİYİ BİR POEMA HAQQINDA

Məqalədə Azərbaycanın tanınmış qəzəlxanı Ə.Vahidin Cənubi Azərbaycanın məşhur satirik şairi M.Ə.Möcüzə həsr etdiyi indiyədək tədqiqatdan kənarda qalan “Sevimli şairimiz Möcüzün nəcib ruhuna yadigar” adlı poemasından bəhs olunur.

Müəllif konkret faktlara əsaslanaraq Ə.Vahidin M.Ə.Möcüzün ədəbi irsi ilə tanışlığının tarixçəsini nəzərdən keçirir, ona həsr etdiyi poemada şairin mühiti, şəxsiyyəti, həmçinin yaradıcılığını obyektiv mövqedən qiymətləndirməsi və bədii baxımdan sənətkarlıqla əks etdirməsini əsaslandırır.

Açar sözlər: Cənubi Azərbaycan, Mirzə Əli Möcüz, Əliağa Vahid, M.T.Zehtabi.

İstər Şimali, istərsə də Cənubi Azərbaycan şairlərinin bir çoxu – M.Q.Siyəhpuş, Ə.Fitrət, H.Nasiri, M.Dirəfşi, M.H.Şəhriyar, R.Qavvan, B.Azəroğlu, A.Tudə, H.Razi, Hacı Mail və başqaları bəzi əsərlərində görkəmli satirik şair M.Ə.Möcüzün mühiti, həyatı, şəxsiyyəti və sənətinə dair öz fikir və düşüncələrini ifadə etmiş, hətta onu vəsf edən xüsusi şeirlər də yazmışlar. Möcüzün şeirlərini sevə-sevə oxuyub təbliğ edən sənətkarlardan biri də məşhur qəzəlxan, ustad şair Ə.Vahiddir (1895-1965).

Vahid, bu qəzəldə sənə Möcüz verib ilham,

Sənətkar özü yoxsa da, sənət yenə vardır (6, s. 474).

deməsindən isə aydın olur ki, Möcüzün əsərləri bəzi məqamlarda həm də Ə.Vahid üçün bədii yaradıcılıq örnəyi olmuşdur.

Ə.Vahid XX əsr Azərbaycan satirik poeziyasının inkişafındakı xidmətlərini yüksək qiymətləndirdiyi Möcüzə öz ehtiramını ifadə etmək üçün xüsusi bir poema da yazmışdır. “Sevimli şairimiz Möcüzün nəcib ruhuna yadigar” adlı bu poemanın avtoqrafının S.Mümtaz adına Azərbaycan Respublikası Dövlət Ədəbiyyat və İncəsənət Arxivində mühafizə olunması haqqında ilk məlumatı filologiya elmləri namizədi M.Nuruoğlu vermişdir (4, s. 53). Poemanın əvvəlində müəllif “ikinci Sabirimiz” adlandırdığı Möcüzün sənətkarlığını “Qələmin dahianə möcüz idi”, deyərək yüksək qiymətləndirir, “hər sözünün canlı bir mübariz” olmasına işarə edir:

Möcüz, ey adlı-sanlı şairimiz,

Xəlqimizçün ikinci Sabirimiz.

Bizə mövtün əgər böyük qəmdir,

Yenə ruhun bizimlə həmdəmdir.
Ölməyinlə sevinməsin düşmən,
Səni hərgiz unutmaz əhli-vətən (1, v. 1).

Bu hissədə Ə.Vahid diqqəti Möcüzün yaşadığı dözülməz mühitə də cəlb edir. Onun təsvirində Möcüzün yaşadığı dövrdə İranda “Cəlladın əlində qanlı şəmşir” olduğu üçün:

Nə dil azad idi, nə söz, nə qələm,
Çöhrələrdən yağırdı dərdü ələm.
Hansı cürətlə qız, oğul və qadın
Məktəbin, sənətin çəkərdi adın (1, v. 6).

İrticanın hökm sürdüyü belə bir mühitdə Möcüzün “hər cür sağalmayan dərdə dözərək” “toplayıb özünü ... düşməyə ürək sözünü” deməsi və mübarizədən bir addım da geri çəkilməməsi də poemada heyranlıqla təsvir olunur. “Keçmədi xoş günün Şəbüstərdə”, “Böyük arzum bu idi dünyadə, Yaşasınlar qadınlar azadə”, “Qürbət ellərdə məhv oldun getdin” misraları və Möcüzün şeirlərindən götürülmüş “tiri-təkfir”, “əvamünas” (3, s. 328), “mədəni vəhşi” (3, s. 179) sözlərindən yeri gəldikcə istifadə olunması isə Ə.Vahidin Möcüzün həyatı və yaradıcılığına dərinlən bələd olduğunu təsdiq edən faktlardır. Onu da qeyd edək ki, poemanın çox yerində Möcüzə heç bir aidiyyəti olmayan sovet ideologiyasının tələblərinə uyğun şəkildə Kommunist partiyasının rəhbərliyi ilə Sovet İttifaqında, o cümlədən Azərbaycanda böyük xarüqələr yaradılması mübaligəli bir dillə mədh edilir: “İndi aləm bir özgə aləmdir”, “Bəzənir gül-çiçəklə Mingəçevir, Mil düzü, Sumqayıt yaratdı vətən”, “Var dənizlərdə çox nəhəng gəmimiz”, “Peykimiz etmiş aləmi heyran”, “Sülhdür sosializmin dayağı, Kommunizmin işıqlı mayağı”, “Yaşasın Kommunist Partiyası, Sülhün, azadlığın, elin atası”.

M.Nuruoğlunun əsərin məhz bu və buna bənzər misralarına diqqəti cəlb edərək poemada “kapitalist dünyası ilə sosializm aləmi müqayisə edilir. Kapitalistlərin müstəmləkə xalqlarını əzmələri, özünü əsrə “mədəni” göstərənlərin vəhşilikləri, ağ gün istəyən qaraların başına bomba partlatmaları satirik qələmlə ifşa edilir” yazması isə, şübhəsiz ki, Sovet ideologiyasının ədəbiyyatşünaslığın üzərindəki hegemonluğunun təsiri ilə bağlı idi.

“Cənubi Azərbaycan şairi Mirzə Əli Möcüz” adlı monoqrafiyamızda bu əsərin “heç yerdə çap olunmaması” və giriş hissəsindən kiçik bir parçanın “ilk dəfə bizim tərəfimizdən oxuculara təqdim olunmasını” (2, s. 165, 167) iddia etmişik. Lakin son zamanlarda apardığımız axtarışlar nəticəsində əldə etdiyimiz professor M.T.Zehtabının Təbrizdə “Əxtər” nəşriyyatı tərəfindən çap olunan “Əliağa Vahiddən xatirələrim” kitabında rast gəldiyimiz bir sıra yeni məlumatlar bu məsələyə yenidən qayıtmaq zərurətini ortaya çıxarır.

Əvvəla, M.T.Zehtabi (1923-1998) haqqında. Vaxtilə Bakıda Azərbaycan Dövlət Universitetinin dosenti, Bağdad Universitetinin professoru və Təbriz Universitetinin Azərbaycan və ərəb dilləri müəllimi vəzifələrində işləyən

M.T.Zehtabi Azərbaycan dili, ədəbiyyatı, tarixi və mədəniyyəti ilə bağlı yüz-lərlə elmi məqalənin, şeir kitablarının və "İran türklərinin əski tarixi", "Ana di-limizi necə yazaq?", "Azərbaycan türkcəsinin nəhvi", "İslama qədər İran türk-lərinin dili və ədəbiyyatı", "Müasir ədəbi Azəri dili (Səs-sərf)", "Tərkibe-lü-ğəviye-zəbane-azəriye-ədəbiye-müasir" kimi sanballı monoqrafiyaların müəl-lifidir. Şəbüstərdə anadan olan və ilk təhsilini orada alan M.T.Zehtabi hələ uşaqlıq illərində Möcüzü "həftədə 3-4 dəfə ... küçə-bazarda" (8, s. 6), bir dəfə isə oxuduğu məktəbdə şagirdlərə çiçək döydürmə kompaniyasında daha yaxın-dan görmüş (5, s. 48), Möcüzün vaxtaşırı kənd uşaqlarına verdiyi kitablardan ona da pay çatmış, "şairin şeirlərindən oxuyub-öyrənmiş" və ona "böyük adam", "böyük şair" gözü ilə baxaraq həmişə ehtiramını saxlamışdır (5, s. 47, 48). 1954-1971-ci illərdə Bakıda yaşayan və 10 il Ə.Vahidlə dostluq edən M.T.Zehtabi yazır: "Ə.Vahid M.Ə.Möcüzlə tanış deyildi. Bunun da əsl səbəbi Möcüzün əsərlərinin Bakıda yalnız kiril əlifbasında, özü də böyük ixtisarlar və qələt şəkildə basılması idi. Təbriz çapı isə onun əlinə çatmamışdır. Ə.Vahid kiril əlifbasında olan əsərləri az oxuyar, M.Füzulini ərəb əlifbasında mütaliə edər və ömrünün sonuna qədər şeirlərini yalnız ərəb əlifbası ilə yazardı" (7, s. 105). M.T.Zehtabının yazdığına görə Möcüzün əsərləri və onların "yarandığı ictimai şərait" haqqında dostu Vahidə ətraflı məlumat verdikdən sonra o (Va-hid), Möcüzün şeirlərini dərinlən mütaliə etməyə başlamış və nəhayət, ömrü-nün son ilində "Möcüzün ruhuna ithaf" poemasını yazmışdır: "Vahidin Möcüz haqqında məlumatı dərinləşdikcə, onun müxtəlif cəhətlərini, xüsusilə ana di-limizə, qadın azadlığına, xurafata qarşı ciddi mübarizəyə olan məntiqi və möhkəm münasibətlərini, onların ifşasına həsr etdiyi əsərlərini öyrəndikcə Mö-cüz barədə daha çox fikirləşirdi. Bu tədrici tanışolma və təsir, habelə yeri gəldikdə təşviqlərim səbəb oldu ki, ... Vahid "Möcüzün ruhuna ithaf" şeirini yazdı" (7, s. 105).

Adını çəkdiyimiz monoqrafiyamızda həmin əsərin avtoqrafının vərəq-lərinin haşiyəsinə artırılan bəzi misra və beytlərə, pozulub təzədən islah olunan söz və misralara, eyni misranın müxtəlif səhifələrdə təkrarən yazılmasına, ayrı-ayrı hissələrin birləşdirilib vahid mətn halına salınmamasına əsaslanaraq "müəl-lifin bu əsərin üzərində işi başa çatdırmadığı" (2, s. 166) qənaətinə gəlmişik. Lakin M.T.Zehtabının kitabından aydın olur ki, Ə.Vahid bu əsər üzərində işi tam başa çatdırmış və onun üzü ağardılmış yeganə avtoqrafını cənublu dostuna (M.T.Zehtabiyə) vermişdir. "Vahid ... ömrünün son ilində bir gün "Möcüzün ruhuna ithaf" şeirini öz evində mənə oxudu, onu diqqətlə oxuyub fikir söyləmək üçün yeganə əlyazmasını mənə verdi" (7, s. 105).

Ə.Vahidin vəfatından sonra M.T.Zehtabi heç bir dəqiq tarix göstər-mədən həmin əsəri dərc olunmaq üçün Bakıda çıxan "Kirpi" jurnalına təqdim etməsi haqqında məlumat verərək yazır: "Ə.Vahid vəfat edəndən sonra ... mən "Möcüzün ruhuna ithaf" şeirini maşınlayıb (makinada yazıb – F.X.) şeirin ya-zılma şərti və illətini (səbəbini – F.X.) on sətirlik bir müqəddimə ilə "Kirpi"

məcəlləsinə göndərərək xahiş etdim ki, çap olunan təqdirdə onun təlif haqqını (qonorarını –F.X.) Ə.Vahidin uşaqlarına versinlər. Neçə gün sonra şeir ixtisarla “Kirpi” məcəlləsində çap olundu, lakin nədənsə, məcəllənin müdiri S.Dağlı yazdığı müqəddimənin çap olunmasını məsləhət görməmişdi” (7, s. 124). M.T.Zehtabının bu məlumatının izi ilə gedərək dəqiqləşdirə bildik ki, həmin şeir “Kirpi” jurnalının 1967-ci il 17-ci nömrəsində “Sülhün hər yanda parlсын günəşi” sərlövəsi ilə dərc olunmuşdur. Bundan 34 il sonra isə M.T.Zehtabi şeiri “Möcüzün ruhuna ithaf” adı ilə Ə.Vahid haqqında yazdığı xatirələr kitabına daxil etmişdir (7, s. 106-108).

“Kirpi” jurnalında 156 misra həcmində dərc olunan şeir M.T.Zehtabının “Xatirələr”ində 130 misradır. Sovet ideologiyasının tələblərinə uyğun şəkildə yazılan misralar “Kirpi” jurnalında çapa getsə də, kitabda M.T.Zehtabi tərəfindən ixtisar edilmişdir. Əslində bu əsərin müasir dövrümüzdə üzə çıxarılməğa layiq olan hissəsi elə Möcüzə həsr olunan misralarıdır.

Beləliklə, Sovet ideologiyasının təsiri ilə yazılan bəzi misraları nəzərə alınmasa, Ə.Vahidin M.Ə.Möcüzə həsr etdiyi poemada şairin mühiti, şəxsiyyəti və yaradıcılığı obyektiv mövqedən qiymətləndirilmiş və bədii baxımdan sənətkarlıqla əks etdirilmişdir.

ƏDƏBİYYAT

1. Azərbaycan Respublikası S.Mümtaz adına Dövlət Ədəbiyyat və İncəsənət Arxivi. Ə.Vahidin şəxsi fondu, № 2, siy. 1, iş № 197.
2. Xəlilov F. Cənubi Azərbaycan şairi Mirzə Əli Möcüz. Bakı: Elm və Təhsil, 2010, 420 s.
3. Möcüz M.Ə. Seçilmiş şeirləri / Toplayan və tərtib edən Q.Məmmədli. Bakı: Azərbaycan Dövlət Nəşriyyatı, 1954, 358 s.
4. Nuruoğlu M. Əsər ki qaldı cahanda. Bakı: Yazıçı, 1983, 174 s.
5. Ustad M.T.Zehtabi ilə son müsahibə. İkinci hissə (Jurnalist Həbib Dağşəhərlinin M.T.Zehtabi ilə müsahibəsi) // Azərbaycan, Köln: Cənubi Azərbaycan Azadxahlarının Nəşriyyəsi, 2000, № 2, s. 43-48.
6. Vahid Ə. Seçilmiş əsərləri: İki cildə. II c., Bakı: Azərbaycan Dövlət Nəşriyyatı, 1975, 512 s.
7. Zehtabi M.T. Əliağa Vahiddən xatirələrim. Təbriz: Əxtər, 1380 ş. (2001), 136 s.
8. Zehtabi M.T. (Kirişçi). İnci dilim (ədəbi Azərbaycan dilinin qaydaları). Təbriz: Əxtər, 1381 ş. (2002), 64 s.

Фарман Халилов

**ОБ ОДНОЙ ПОЭМЕ, ПОСВЯЩЕННОЙ АЛИАГОЙ ВАХИДОМ
МИРЗЕ АЛИ МОДЖУЗУ**

В статье рассматривается до сего дня не попадавшая в поле зрения исследователей поэма известного азербайджанского газелиста А.Вахида, посвященная знаменитому поэту-сатирику Южного Азербайджана Мирзе Али Моджузу, которая называется “Памяти благородного духа любимого поэта Моджуза”.

Опираясь на конкретные факты, автор приводит историю знакомства А.Вахида с литературным наследием М.А.Моджуза, приводит также аргументы в пользу того, что посвященная ему поэма объективно оценивает окружение, личность и творчество поэта и мастерски отражает их с художественной точки зрения.

Ключевые слова: Южный Азербайджан, Мирза Али Моджуз, Алиага Вахид, М.Т.Зеhtaби.

Farman Khalilov

ABOUT ONE POEM DEVOTED OF ALIAGA VAHID TO MİRZA ALİ MOJUZ

The poem which hasn't come into the sphere of research up to this date called “In memory of noble spirit of favorite poet Mojuz” of known Azerbaijan ghazal-writer A.Vahid devoted to Mirza Ali Mojuz, the well-known poet-satirist of Southern Azerbaijan, is considered in the paper.

Relying on the concrete facts the author gives the history of A.Vahid's acquaintance with M.A.Mojuz's literary heritage, gives also arguments for the objective appraisal and masterful reflecting from the art point of view of the medium, the person and works of the poet in the poem devoted to him.

Key words: Southern Azerbaijan, Mirza Ali Mojuz, Aliaga Vahid, M.T.Zehtabi.

(Akademik İ.Ə.Həbibbəyli tərəfindən təqdim edilmişdir)

AZƏRBAYCAN MİLLİ ELMLƏR AKADEMİYASI NAXÇIVAN BÖLMƏSİNİN XƏBƏRLƏRİ
İctimai və humanitar elmlər seriyası, 2011, №3

ИЗВЕСТИЯ НАХЧЫВАНСКОГО ОТДЕЛЕНИЯ НАЦИОНАЛЬНОЙ АКАДЕМИИ НАУК АЗЕРБАЙДЖАНА
Серия общественных и гуманитарных наук, 2011, №3

NEWS OF NAKHCHIVAN SECTION OF AZERBAIJAN NATIONAL ACADEMY OF SCIENCES
The series of social and humanities sciences, 2011, №3

LÜTVİYYƏ ƏSGƏRZADƏ

AMEA Naxçıvan Bölməsi

E-mail: asgerzadelutviyye@yahoo.com

HÜSEYN CAVID VƏ TARİXİ FAKTA SƏDAQƏT

Məqalədə Hüseyn Cavidin mövzularının əksəriyyətini Şərq-İslam aləmindən almasından, xüsusən, "Peyğəmbər" əsərindən bəhs olunur. Əsər incələnərək bu qənaətə gəlinir ki, Cavid əfəndidə tarixi fakta sədaqət hissi digər əsərlərində olduğu kimi, burada da güclüdür. Onun Peyğəmbərində tarixi Peyğəmbərlə eyniyyət təşkil edən cəhətlər çoxdur. Bunlardan ən ümdəsi həqiqət və ədalət məsələsidirsə, digər bir məsələ də "Peyğəmbər"də Peyğəmbərin yaşadığı dönmə və İslamın yayılmasından bəhs edərək; Bisət, Dəvət, Hicrət, Nüsrət deyə dörd hissəyə bölünmüşdür.

Ümumiyyətlə, əsərdə H.Cavidin tarixi şəxsiyyətləri təsvir edərkən onların həyat fəlsəfələrini, düşüncələrini, cəmiyyətə baxışlarını ən incəliklərinə qədər verdiyini görmək çətin deyil. Məqalədə gəlinən qənaət budur ki, H.Cavid yaratdığı möhtəşəm "Peyğəmbər" əsəri ilə dinin əsl mahiyyətinin açılmasında mühüm ideoloji iş görməklə yanaşı, tarixi faktlara da heç bir xələl gətirməmiş, əksinə, tarixi fakta sədaqət göstərmişdir.

Açar sözlər: Hüseyn Cavid, Peyğəmbər, tarix, tarixi fakta sədaqət.

Avropa ənənələrinə də yaxın olan Cavid əfəndi Şərq-İslam aləminə daha çox bağlı idi. Bu səbəbdən də əsərləri "bəşər və dünya tarixinə çəkilmiş illüstrasiyalar" (5, s. 11) olan H.Cavid mövzularının əksəriyyətini Şərq tarixindən almışdı. Bunlar həmişəyaşarlıq qazanmış tarixi mövzular idi və o məhz xalqına xidmət üçün bu mövzulara müraciət etmişdi.

Onun mövzusunu Şərq-İslam tarixindən aldığı əsərlərindən biri də "Peyğəmbər"dir.

Dünya ədəbiyyatından da bəllidir ki, Allahlar və peyğəmbərlik mövzusu bəşər cəmiyyətinin müxtəlif dövrlərində sənətin aparıcı mövzuları olmuşdur. Bunu tez-tez "köhnə mövzular" a müraciət edən Cavid sənətinə də aid etmək olar. Belə ki, 1922-ci ildə "Vulqar siyasi labirintdə yaşamağa məhkum edilmiş", "mübariz allahsızlar cəmiyyətinin" şairi Hüseyn Cavidin qorxmadan, çəkinmədən yaratdığı (8, s. 129), "dünya və Şərq romantik ədəbiyyatında öz bədiiyyatı, obrazlar sistemi ilə seçilən nadir əsərlərindən (9, s. 194) olan "Peyğəmbər"də can verdiyi "köhnə mövzu"lardan biri idi peyğəmbərlik.

Düşündürücüdür; Cavid əfəndini "Peyğəmbər" əsərini yazmağa nə məcbur etmişdi və ya nədən ehtiyac duymuşdu?

O, bu mövzunun hələ "Peyğəmbər"dən xeyli əvvəl məftunu idi. Hüseyn Cavid əfəndinin hələ 1912-ci ildə "bədbəxt və binəsib bəşərin xatirəsini səhifələyən" islam peyğəmbəri haqda düşüncələri bəlli idi:

Arqadaşlar! Şu parlayan günəşin
Feyzi birdir cihanda hər kəs için.
Türk, hindi, ərəb, əcəm bilməz,

Nuri hər yanda artar, əskilməz.
Mənəvi bir günəş də var nəvvar
O da islam dinidir, parlar.
Parlar, afaqı nura qərq eylər,
Haqq, həqiqət nədirsə, həp söylər (1, s. 279).

Digər tərəfdən də, Cavidin ruhunda gəzdirdiyi “şah əsər”ə sevgi və məftunluq hər şeydən öncə atası Molla Abdulladan qaynaqlanmış olmalıdır.

Hüseyn Cavid Peyğəmbərə sevgi və məftunluğu 1917-ci ildə yazdığı “Uçurum” əsərindən bəlli idi və bundan əsərin qəhrəmanlarından olan Əkrəmin “şah əsər” arzusu kimi bəhs edirdi. Bu əsərdə filosof Əkrəm, tələbə İldırım və rəssam Cəlalın “rəssamlığın şah əsəri” barədə mübahisəsi zamanı məlum olur. Filosof Əkrəmin “şah əsər” təsəvvürü belədir: “Böyük Hirra dağında, qarşısında göydən enən gülümsər mələk”

Bən öylə bir rəssam olsaydım əgər,
Hicaz ölkəsinə edərdim səfər.
Uğraşıb durardım bir xeyli müddət,
Bir çox düşüncədən sonra, nihayət,
Təsvir eylər idim gənclik çağında,
Böyük Məhəmmədi Hirra dağında... (1, s. 171).

Göründüyü kimi, hələ o zaman Cavidin ruhunda gəzdirdiyi “şah əsər” məhz “Peyğəmbər” imiş ki, Əkrəmin bu “şah əsər” arzusunu Cavid sonralar özü yerinə yetirmişdi.

H.Cavid “Peyğəmbər”i çox maraqlı bir remarka ilə, Hirra dağının ayılı-ulduzlu gecəsinin təsviri ilə başlayır: “Aydın yıldızlı bir gecə. Məkkə yaxınlığında Hirra dağı...Peyğəmbər əli altında dərin düşüncələrə dalmış...O qırx yaşında, gözəl, vüqarlı bir sima... Gözləri parlaq və böyük. İştə, o dalğın və müəmmalı gözlər, gecənin sükutunu oxşayan həzin və bayıltıcı bir ud zümzüməsini dinləyərək uyuyur kibi, kəndindən keçmiş. Bu sırada pəmbə, mavi, mənəkşə nurlar içində altın qanatlı, füsunkar bir mələk göydən enər və ilahi bir ahənglə Peyğəmbərə xitab etməyə başlar” (1, s. 171).

Hələ əsərin remarkasından H.Cavidin Peyğəmbər obrazına hüsnrəğbəti dərin şəkildə hiss olunur, Peyğəmbər obrazı ilə istədiyi şəkildə deyil, “tarixdən məlum olduğu kimi” tarixdə necə varsa elə davranır, hətta İslam Peyğəmbərinin “zahiri yapısını, şəkil və şəmailini belə möhtəbər qaynaqlarda necə varsa, artırıb-əskiltmədən, olduğu kimi təsvir edir” (8, s. 138).

Bu səbəbdən H.Cavidin “Peyğəmbər”i “dünya və Şərq romantik ədəbiyyatında öz bədiyyatı, obrazlar sistemi ilə seçilən nadir əsərlərdəndir. Əsər başdan-ayağa dərin fəlsəfi, ictimai, siyasi, əxlaqi mənası olan həqiqətlərlə, rəmzlərlə, eyhamlarla” və Caviddəki şübhəçilik və inkarçılığa meyil kimi mühakimələrlə doludur. Bütün bunlarla yanaşı, “Tarixi fakta sədaqət, üstəgəl mükəmməl etiqad müəyyənliyi və əvəzsiz poetika “Peyğəmbər” dramının əvəzsiz əlamətdar xüsusiyyətlərindəndir” (8, s. 63).

Əsərin adının “Peyğəmbər” olması da onun digər bir məziyyətlərindən-
dir. Belə ki peyğəmbərlər mövzusunda H.Caviddən əvvəl əsər yazanlar olsa da,
heç biri əsərinə “Peyğəmbər” adı verməmişdir, daha doğrusu, buna cəsarət et-
məmişdilər. “Sənətkar və tarix” məqaləsində Yaşar Qarayev də bu sualı qoy-
muşdur: “Niyə, məhz “Peyğəmbər”, “Məhəmməd” yox?” (4, s. 13).

Çünki İslam Peyğəmbərindən yazan H.Cavid heç bir zaman əsərinə Mə-
həmməd adı verə bilməzdi. Çünki bu onun düşüncələrinə, həyat fəlsəfəsinə,
inancına zidd olardı. H.Cavid heç bir zaman düşüncəsinə, inancına zidd bir kəl-
mə belə yazmamışdır. Yazsaydı, o zaman H.Cavid ola bilməzdi.

“Peyğəmbər”... Bir tək adı ilə belə çox böyük mətləblər, incə mənəvi
duygular və böyük tarixi həqiqətləri ifadə etmişdi H.Cavid. Görkəmli tədqiqatçı
Azər Turanın təbirincə desək, bu mövzu “Cavid yaradıcılığının timsalında Azər-
baycan romantik ədəbiyyatı əbəsdən, fənadan gəlməyəcəkdi. Onun ilham pərisi
bu drama uzun illər “ağrı çəkmişdi” (8, s. 131).

H.Caviddən əvvəl Məhəmməd haqqında əsər yazanlar olsa da, bu əsərlə-
rin heç birində tarixin xəbər verdiyi Məhəmməd, onun təbliğ etdiyi dini görüş-
lər əsas götürülməmiş, hər kəs İslam peyğəmbəri Məhəmmədin surət və şəxsiy-
yətini öz zövqünə təbliğ etmək istədiyi fəlsəfi fikirlərə uyğunlaşmağa çalış-
mışdır. Məsələn, Volterin “Peyğəmbər Məhəmməd və ya fanatizm” (1740) əsə-
rində Peyğəmbər yalançı və xudbin, vəhşi və qatil, hakimiyyət uğrunda in-
sanları məhvə sürükləyən zalım bir despot kimi göstərildiyi halda, alman şairi
Hötenin yazıb başa çatdırmadığı “Məhəmməd” və “Məhəmmədin mahnısı” par-
çalarından və drama əvvəlcədən yazmış olduğu planı göstərir ki, o, Məhəmməd
surəti ilə özünün humanist görüşlərini təbliğ etmişdir. Akademik Məmməd Cə-
fərə görə, “Volterin məqsədi ateizmi təbliğ etmək olduğundan, Məhəmməd
onun əsərində bütün din xadimləri kimi yalançı, qatil, fırıldaqçıdır. Höte bu su-
rətlə özünün hümanist görüşlərini təbliğ etdiyindən onun əsərində Məhəmməd
tarixi həqiqətin əksinə olaraq humanist bir mütəfəkkirdir” (3, s. 144).

Məgər “bütün din xadimləri yalançı, qatil, fırıldaqçıdır” və ya Mə-
həmməd tarixi həqiqətdə humanist deyildirmi?

Əslində, nə bütün din xadimləri yalançı, qatil, fırıldaqçıdır, nə də Pey-
ğəmbərin humanistliyi tarixi həqiqətin əksidir.

“Azərbaycan ədəbiyyatşünaslığının Cavid qarşısındakı ən böyük qəba-
həti onun “Peyğəmbər” dramına münasibəti ilə bağlıdır. Elə bunun üçün də ən
əvvəl Cavid peyğəmbəri ilə tarixi Peyğəmbər arasındakı “qarşıdurma” ortadan
götürülməlidir” (8, s. 133). Gözəl məntiqdir.

Akademik Məmməd Cəfərə görə: “Peyğəmbər” əsərində qələmə alınan
hadisələrin bəziləri; Məhəmmədin qırx yaşında özünü peyğəmbər kimi elan et-
məsi, ətrafına tərəfdarlar toplayaraq İslam dinini möhkəmləndirməsi, Məkkədən
Mədinəyə hicrət etməsi, bütpərəstliyi məhv etmək üçün apardığı mübarizəsi və
qılınc gücünə İslamiyyəti əsaslandırması kimi bir çox məsələlər demək olar ki,
tarixdən bizə məlum olanların eynidir” (Bax: 6, 7).

Əslində isə, “Cavid peyğəmbəri ilə tarixi Peyğəmbər arasındakı “qarşıdurmanı” ortadan götürsək” və məsələyə obyektiv yanaşsaq, “bəzi məsələlər” deyil də, bütün həqiqət aydınca görünmüş olar.

Əsərdə bütün bunlarla yanaşı, yəni Peyğəmbər həm olduğu kimi, həm də peyğəmbərin dili ilə təbliğ olunan köləlik, mövhumat, hüquq bərabərliyi kimi fikirlərin H.Cavidin öz fikirləri, qənaətləri olduğunu göstərən Məmməd Cəfərin qənaətləri və bu məsələyə yanaşması o dövr üçün doğrudur. Çünki keçən əsrin 20-30-cu illərində başqa sənətkarlara nisbətən, H.Cavid çox az tədqiq olunmuşdur və bu tədqiqat əsərləri elə vaxtda yazılmışdır ki, o zaman Peyğəmbəri H.Cavidin gördüyü kimi görmək, dövrün tələbindən kənara çıxmaq istəmirdilər və ya istəsəydilər belə, çıxma bilmirdilər. Çünki o dövrdə sözdə din azadlığımız nə qədər olsa da, bu cür sözləri söyləmək yasaqdı.

Hər kəsin cibində bir “Allahsız” kitabçası daşıdığı o qorxunc dövrdə, kim əsl proletardırsa, əsl bolşevikdirsə “gözünü qırpmadan məscidlərə od vurub yandıran”, Allahsızlığı ilə fəxr edəndir. Sözsüz ki, “Düşmən atan belə olsa, ona aman” verməməli, əqidəsizliyin cəmiyyətdə aparıcı mövqedə olduğu, Pavlik Morozovdan gənclərimizin örnək götürdüyü dövrdə, Cavidin əsərləri öz əsl qiymətini ala bilməzdi. Çünki “Peyğəmbər”ə əsl qiymət vermək dini təbliğ etmək, bütün bu saydıqlarımızın əksinə getmək kimi qəbul edilirdi.

H.Cavid bütün qadağalara baxmayaraq, “Peyğəmbər”i yazarkən tarixi faktlara nəinki xələl gətirməmiş, hətta onu ciddi-cəhdlə qoruyub saxlamışdır.

Ümumiyyətlə, H.Cavidin tarixi şəxsiyyətləri təsvir edərkən onların həyat fəlsəfələrini, düşüncələrini, cəmiyyətə baxışlarını ən incəliklərinə qədər verdiyini görmək çətin deyil. Məsələn, “Peyğəmbər”də onun Peyğəmbərin yaşadığı dönmə və İslamın yayılmasından bəhs edərkən Bisət, Dəvət, Hicrət, Nüsrət deyər dörd hissəyə bölməsi də bunun parlaq sübutudur.

Əsərin ta başlarından H.Cavidin İslam Peyğəmbərinə nə qədər dərin bir hisslə bağlı olduğu, sevgisi və ehtiramı bəlli olur. Bu baxımdan, Peyğəmbərin yaşayış tərz, düzgünlüyü və İslam dinini yaymaq üçün çəkdiyi əziyyətlər və bu yolda ona necə hərəkət edəcəyini Allahın mələk vasitəsilə anlatması, Peyğəmbərin mələklə hansı şəkildə dialoqa girməsi əsərin ən gözəl bölümlərindəndir.

H.Cavid Hirra mağarasında, İslam dininə atılan ilk addımı, hz. Məhəmmədin mələklə danışmasını və peyğəmbərin qorxuyla özündən getməsini və s. özünəməxsus bir üslubla qələmə almışdır. Ən əsası isə odur ki, əsəri “tarixi peyğəmbərdəki kimi, “bisət”dən başlamışdı və maraqlı faktlardandır ki, “bisət” Həzrəti Peyğəmbərə 40 yaşında nəsib olduğu kimi, Cavid də özünün “Peyğəmbər” dramını qırx yaşında qələmə almışdır” (8, s. 132).

Cavidin əsərində din faktorunu qələmə alması və bunları yazarkən hansı duyğular içərisində sarsıldığını hiss etmək o qədər də çətin deyil. Məlum olduğu kimi, İslamdan öncə Qureyşilərin varlı insanların cahil xalqı itaətdə saxlamaq, daha çox istismar edə bilmək üçün Kəbədə yüzlərlə büt sərgiləyirdilər və bu bütlərə qarşı edilən kiçik bir hörmətsizlik günah sayılırdı. Belə bir çətin şəraitdə,

insanların şüurunda neçə əsrlik inanclarının olmasına rəğmən Ərəbistanda islamı yaymaq, insanlara qəbul etdirmək böyük cəsarət olmaqla yanaşı, həm də bunların hamısı tarixi həqiqət idi.

Zaman-zaman H.Cavidin “Peyğəmbər”inə müxtəlif yanaşmalar olmuşdur. Məsələn, H.İsrafilova görə, Cavid “ilk şeirlərində hələ bir az şübhəçiliklə tərənnüm etdiyi ateist fikirlərini “Şeyx Sənan”, “İblis” faciələrində getdikcə təkmilləşdirərək “Peyğəmbər” dramı ilə başa çatdırmışdı” (9, s. 210).

Düzdür, H.Caviddə zaman-zaman şübhəçilik, inkarçılığa meyil olmuşdur, lakin bu onun ateist olduğuna dəlalət etmir, əksinə, Cavid əfəndidə şübhəçilik və inkarçılığa meyli məhz onun həqiqət axtarışı doğurmuşdur. Belə ki, şübhə olan yerdə mütləq həqiqət də olur və bu həqiqəti tapınca o, şəriət, təriqət, mərifət yolundan keçərək həqiqət yoluna ayaq basırdı.

Təəssüf ki, “Başdan-ayağa dərin fəlsəfi, ictimai, siyasi, əxlaqi mənası olan həqiqətlərlə, rəmzlərlə, eyhamlarla dolu” olan (9, s. 194) “Peyğəmbər” əsəri Cavidin özünün taleyi kimi faciəli və nakamdır. Belə ki, mövzusunun köhnə Şərq həyatından, bir din tarixindən alınması vaxtilə “Peyğəmbər” kimi bir “şah əsəri” uzun zaman tənqid hədəfinə çevirmişdir. Nə yaşadığı dövrü, nə də bolşevizmi mədh etmək istəməyən Cavid əfəndi “Peyğəmbər”ini Sovet hökumətinin ilk illərində çap etdirən zaman bəzi üzdənirəq ədəbiyyatçılar ədəbiyyatı canfəşanlıqla yalnız dövrə xidmətə nişanlamışdılar və məhz bu ədəbiyyatı dövrə xidmətə nişanlayanların sayəsində “Peyğəmbər” əsərini nəşr etdirən Cavid İslamın təbliğində günahlandırıldılar.

Halbuki müsəlman bir ölkədə yaşayanlara İslamı təbliğ etmək, onlara öz Peyğəmbərini tanıtmək, sevdirmək suçmu sayılmalıdır. Elə isə xristianlığı təbliğ etmək nədən heç bir zaman suç sayılır?

Əksinə, belə bir mövzuya girişmək, belə bir mövzuya toxunmağa böyük cəsarət, elm və bununla yanaşı, xüsusi talant lazım idi və bu da ancaq və ancaq Cavid əfəndidə ola bilərdi. Çünki Peyğəmbər haqqında bu gözəllikdə əsər yazmağın özü peyğəmbərliyə yüksəlmək idi.

Əsəri oxuduqda H.Cavidin əsərdə din faktorunu hansı duyğular içərisində qələmə alması və bunları yazarkən hansı duyğularla yaşadığını hiss etməmək mümkün deyil. “Zülmətə qər q olmuş dünyada üzünü Hz. Məhəmmədə tutması”, onun “sovet cahiliyyəsi dövründə “Allaha söykənib sosial qiyamına burda başlamasını” göstərirdi (8, s. 143).

“Allaha söykənib sosial qiyama başlamaq”.

Fikrimizcə, ədəbiyyatda Peyğəmbər, Əmir Teymur, Şeyx Sənan yaradan Cavid əfəndiyə bu ən gözəl yanaşmadır.

Əsərin səhnə variantını düşünməyən H.Cavid əsəri yalnız oxunmaq üçün yazmışdı, oynanmaq üçün yox. Onun mübhəmliyi, gizlinliyi də məhz bundadır. “Peyğəmbər” həm də “əşxassız dramdır, iştirakçıların adları verilməyən dram əsərlərinin ilkələrindəndir” (129).

Göründüyü kimi, “Azərbaycan romantizminin peyğəmbərlik sistemi ilə ilk təması” (8, s. 129) olan “Peyğəmbər” əsərində H.Cavidin “tarixi faktlara sədaqət hissi” çox güclüdür və o, əsərində tarixdən bildiyi, “aşına” olduğu Peyğəmbəri təsvir etmiş, “dünyada bildiyi əxlaqi nəzəriyyələri: hüriyyət, azadlıq, ədalət, gözəllik, qadın hüququ, eşq və digər bu kimi universal dəyərləri bu əsərdə cəmləyə bilmişdi” (8, s. 128).

Zaman-zaman H.Cavidə seçdikləri mövzulara görə “panislamist” damğası vuranlar, bəzən də onu dinsiz, ateist kimi də elmi təhlilə cəlb etməkdən çəkinməmişlər. Halbuki Cavid nə dinsiz-ateistdir, nə də dindar müsəlman. Onun inancı dindən-şəriətdən üstün mərtəbədədir. O, dindən-şəriətdən üstün mərtəbəyə şəriət yolundan keçərək təriqət yoluna, təriqət yolundan keçərək mərifət yoluna, mərifət yolundan da həqiqət yoluna qədəm qoymaqla çatmışdır. Cavid əfəndi özünü dərk etmiş filosof şair-dramaturqdur.

Hüseyn Cavid əfəndi imanlı şəxsiyyətlərdən idi. O, Qurana bələd idi və onu inandığı yoldan sapdırmaq çətin məsələ idi. H.Cavid bildiyi, inandığı yolda hərəkət edən, vicdanına və qələminə xəyanət etməyən nadir şəxsiyyətlərdəndir.

Ümumiyyətlə, H.Cavidin tarixi şəxsiyyətləri təsvir edərkən onların həyat fəlsəfələrini, düşüncələrini, cəmiyyətə baxışlarını ən incəliklərinə qədər verdiyini görmək çətin deyil. Bir sözlə, sonda gəlinən qənaət budur ki, “Peyğəmbər” əsərindəki fikirləri ilə bəzən zamanın özünü belə qabaqlayan Cavid əfəndi yaratdığı möhtəşəm “Peyğəmbər” əsəri ilə dinin əsl mahiyyətinin açılmasında mühüm ideoloji iş görməklə yanaşı, tarixi faktlara da heç bir xələl gətirməmiş, əksinə, tarixi fakta sədaqət göstərmişdir.

ƏDƏBİYYAT

1. Cavid H. Əsərləri. 5 cildə, III c., Bakı: Elm, 2007, 367 s.
2. Cavid M. Cavid xatırlarkən. Bakı: Işıq, 1976, 48 s.
3. Cəfər M. Hüseyn Cavid. Bakı: Azər nəşr, 1960, 640 s.
4. Qarayev Y. Ədəbi üfüqlər. Bakı: Gənclik, 1985, 288 s.
5. Qarayev Y. Realizm, sənət və həqiqət. Bakı: Elm, 1980, 255 s.
6. Məmmədli Q. Cavid ömrü boyu. Bakı: Yazıçı, 1982, 296 s.
7. Məhəmməd Peyğəmbərin həyatı. Bakı: Azər nəşr, 1990, 96 s.
8. Turan A. Cavid əfəndi. Bakı: Araz, 2004, 306 s.
9. İsmayılov H. Azərbaycan dramaturgiyasının inkişaf problemləri. Bakı: Elm, 1991, 226 s.

Людвиг Аскерзаде

ГУСЕИН ДЖАВИД И ПРЕДАННОСТЬ ИСТОРИЧЕСКИМ ФАКТАМ

В статье речь идет о том, что большинство сюжетов Г. Джавида взяты из восточно-мусульманской тематики, особенно это касается его произведения “Пророк”. Анализируя произведение, автор приходит к выводу, что здесь, как и в других произведениях Джавида эфенди, сильна верность историческим фактам. В целом нетрудно увидеть, что, изображая в своих произведениях исторических личностей, Джавид эфенди всегда описывает их жизненную философию, мысли и общественную позицию очень подробно и в соответствии с действительностью. В статье делается вывод, что созданный Джавидом фундаментальный труд “Пророк” выполняет важную идеологическую задачу, раскрывая подлинную сущность религии, и вместе с тем не искажает исторические факты.

Ключевые слова: Гусейн Джавид, “Пророк”, история, преданность историческим фактам.

Lutviya Asgarzade

HUSSEIN JAVID AND LOYALTY TO HISTORIC FACTS

In the paper the matter is the fact that the majority of Javid’s plots are taken from East Muslim subjects, especially it concerns his work of “Prophet”. Analyzing the work the author comes to the conclusion that here, as well as in other works of Javid effendi, loyalty to historic facts is strong. As a whole it is easy to see, that, representing historic figures in his works, Javid effendi always describes their vital philosophy, thoughts and public position very thoroughly and according to the reality. In this paper the conclusion is drawn that the fundamental work of “Prophet” created by Javid carries out the important ideological task, when discovers original essence of religion, and at the same time does not pervert historic facts.

Key words: Hussein Javid, “Prophet”, history, loyalty to historic facts.

(AMEA-nın müxbir üzvü Ə.A.Quliyev tərəfindən təqdim edilmişdir)

AZƏRBAYCAN MİLLİ ELMLƏR AKADEMİYASI NAXÇIVAN BÖLMƏSİNİN XƏBƏRLƏRİ
İctimai və humanitar elmlər seriyası, 2011, №3

ИЗВЕСТИЯ НАХЧЫВАНСКОГО ОТДЕЛЕНИЯ НАЦИОНАЛЬНОЙ АКАДЕМИИ НАУК АЗЕРБАЙДЖАНА
Серия общественных и гуманитарных наук, 2011, №3

NEWS OF NAKHCHIVAN SECTION OF AZERBAIJAN NATIONAL ACADEMY OF SCIENCES
The series of social and humanities sciences, 2011, №3

FƏXRƏDDİN EYLAZOV
AMEA Naxçıvan Bölməsi
E-mail: eylazov@yahoo.com

XALQ TƏBABƏTİNƏ DAİR DƏYƏRLİ NÜSXƏ

Uzun illər boyu xalqımızın bir sıra milli-mənəvi dəyərləri unudula biləcək qədər uzaqda qalmış və heç bir cəhətdən tədqiqata cəlb olunmamışdır. Bu qəbildən olan qədim əlyazma və kitab nümunələri daha çox diqqət çəkməkdədir. Tədqiqata cəlb olunan "Tibbinamə" XVIII əsrə aid bu qəbildən olan nüsxələrdəndir. Nüsxənin müəllifi Hatif İsfahani (Ordubadi) haqqında qaynaqlarda olan məlumatlardan əldə olunur ki, o, təbib, filosof və şair kimi dövrünün söz sahibi olmuşdur. Məqalədə Hatif İsfahaninin həyatı və yaradıcılığından, onun "Tibbinamə" əsərindən, orada 20 bəddə verilmiş xəstəliklərdən, onların müalicəsindən, dərmanların hazırlanması yollarından bəhs olunur.

Açar sözlər: *Hatif, nüsxə, Naxçıvan.*

Naxçıvan MR ərazisində əlyazma və qədim kitabların toplanılması zamanı Ordubad şəhərindən əldə etdiyimiz əlyazmalar arasında üz qabığı düşmüş, əvvəl və son səhifələri çürümüş şəkildə bir nüsxə diqqətimizi daha çox çəkdi. Nüsxə ilə yaxından tanış olduqda onun tibbə aid olduğu müəyyən olunmuşdur. İlk araşdırma zamanı yuxarıda göstərilən səbəblərdən müəllif və katibi müəyyən etmək mümkün olmamışdır. Bu nüsxə tərəfimizdən yenidən tədqiqata cəlb edilərək çatışmayan məlumatların tamamlanmasına çalışılmışdır. Nüsxənin sonunda yerləşən oval şəkilli möhür içərisində ərəb qrafikası ilə verilmiş yazıda "Hatif Əl-Katib" sözünü oxumaq mümkündür. Nüsxə fars dilində nəstəliq xətti ilə yazılmışdır. Əldə olan nüsxənin həcmi 95 səhifə, ölçüsü 22x17,5 sm-dən ibarətdir. Nüsxənin tərtibatı digər tibbinamələrdən fərqlidir. İlk öncə ümumi şəkildə hansı isə bir üzvün xəstəliyinə aid başlıq məlumat verilir. Sonrakı mərhələdə həmin üzvə aid xəstəliklərin ardıcıl şəkildə adı, təbiəti (quru və rütubət), yaş dövrləri (uşaq, cavan, qoca) ilin fəsilləri (qış və yay), cəhətləri (şimal və cənub), təhlükəlilik (qorxulu, qorxusuz), səbəbi, əlaməti, müalicə üsulu (padşahanə (padşah sayacağı) və dərvişanə (dərviş sayacağı) şərh edilmişdir (1, s. 64).

Nüsxənin digər səhifəsində xəstəliyə uyğun əcazılıq qaydaları və dərmanların tətbiq qaydaları göstərilir (bax, şəkil 1, 2).

Şəkil 1.

Şəkil 2.

Nüsxədə bəhs edilən xəstəliklər aşağıdakı ardıcılıqla verilmişdir.

1. Müxtəlif başağrısı xəstəlikləri, onların səbəbləri və müalicəsi.
2. Gözağrısı, onun səbəbləri və müalicəsi.
3. Qulaq ağrısı, onun səbəbləri və müalicəsi.
4. Burun içinin irinlənməsi, onun səbəbləri və müalicəsi.
5. Ağız, dil, dodaq xəstəlikləri, onların səbəbləri və müalicəsi.
6. Dişlərin əhəmiyyəti, xəstələnməsinin səbəbləri və müalicəsi.
7. Boğaz ağrıları, onların səbəbləri və müalicəsi.
8. Tənəffüs orqanlarının xəstəlikləri, səbəbləri və onların müalicəsi.
9. Ürək xəstəlikləri, səbəbləri və müalicəsi.
10. Mədə xəstəliklərinin səbəbləri və müalicəsi.
11. Qara ciyər xəstəlikləri və müalicəsi.
12. Dalaq xəstəliyi və onun müalicəsi.
13. Qulunc xəstəliyi və onun müalicəsi.
14. İshal xəstəliklərinin növləri və müalicəsi.
15. Böyrək və sidik kisəsində olan xəstəliklər və onların müalicəsi.
16. Zöhrəvi xəstəliklər və onların müalicəsi.
17. Qadın xəstəlikləri və onların müalicəsi.
18. Babasil xəstəliklərinin müxtəlif növləri və müalicəsi.
19. Qozbelliyn əmələ gəlməsinin səbəbləri və müalicəsi.

20. Bədəndə əmələ gələn ağrılar, onların səbəbləri və müalicəsi (1, s. 86).

Müəllif əsərin son hissəsində müxtəlif dərmanlar, yeməli və içməli şeylərin xasiyyətlərindən və təsirindən bəhs edərək onların izahını iki məqalədə verir.

Birinci məqalədə:

1. Dərmanların xüsusiyyətləri və təsiri
2. Dənli bitkilərdən hazırlanan yeməklər
3. Müxtəlif heyvan ətləri
4. Müxtəlif meyvəcat
5. Müxtəlif tərəvəzlər
6. Müxtəlif ədviyyat
7. Müxtəlif çiçəklər haqqında

İkinci məqalədə isə müəllif mürəkkəb dərmanlardan bəhs edir ki, bu da 20 baba ayrılır.

1. Zəhərlənməyə qarşı davaların tərkibinin hazırlanması.
2. Müxtəlif maddələrdən əmələ gələn zəhərlər
3. Fərəh verici dərmanların hazırlanması
4. Müxtəlif adda məcunların hazırlanması
5. Şərbətli sular, mürəbbələr və iskəncəbinin hazırlanması və onun faydası
6. Yeməyi həzm edən dərmanların hazırlanması
7. İşlətmə və sair bu kimi dərmanların hazırlanması
8. Müxtəlif həblərin hazırlanması
9. Müxtəlif işlətmə dərmanları
10. İşlətmə həblərinin hazırlanması
11. Müxtəlif dərman maddələrinin suda həll edilməsi qanunları
12. Xəstələrin imalə edilməsi qaydaları
13. Müxtəlif sürtgü yağları
14. Asqırmaq yolu ilə baş xəstəliklərinə müalicə üçün maddələrdən müxtəlif dərmanların hazırlanması
15. Müxtəlif xarici xəstəliklərə aid sürtgü yağlarının hazırlanması və işlədilməsi haqqında dolğun məlumat vermişdir (1, s. 90).

Nüsxənin sonuna aid bir hissənin düşməsi səbəbindən digər beş babı qeyd etmək mümkün olmamışdır.

Nüsxənin sonunda olan oval şəkilli möhürdəki yazıdan, onun Ordubad şəhəri ərazisindən əldə olunmasından və yerli sakinlərin qeydlərindən bu qənaə-tə gəlmək mümkündür ki, qeyd olunan nüsxə XVIII əsrdə yaşamış filosof-təbib Hatif Seyid Əhməd İsfahaniyə (Ordubadiyə) aiddir.

Hatif İsfahani həyat və yaradıcılığı haqqında qaynaqlardan əldə edilən məlumatlarda onun təkcə tibb sahəsində deyil, elmin müxtəlif sahələrində, o cümlədən ədəbiyyatda da özünün layiqli yerini tutmuşdur.

Əgər Müştəq İsfahanini öz sələflərinin səpkilərinə qayıdaraq ədəbiyyatda yeni bir mərhələnin əsasını qoyan kimi tanınırsa, onun həmyerlisi şair və

təbib Seyid Hatifi bu üslubun zirvəsi kimi tanınmalıyıq. Hatif qayıdış dövrü ədəbiyyatının ən güclü söz ustadlarından biri idi. O, adını ədəbiyyatda tərcibənd üslubunun banisi kimi yaddaqlara yazdırmağı bacarmış müqayisə olunmaz söz sərrafıdır (3, s. 247).

Hatif İsfahanda doğulmuşdur amma onun ulu babası Naxçıvanın Ordubad bölgəsinin Hüseyni Seyidlərindən idi. Babası Səfəvilər dövründə müəyyən səbəblərə görə İsfahana mühacirət etmişdi. İsfahanda dünyaya göz açan Hatif gənclik çağlarından tibbə, hikmətə (fəlsəfəyə) və riyaziyyata daha çox maraq göstərmiş və bunun üçün bir müddət Mirzə Nəsir İsfahaninin yanında bu elmlərin sirlərinə yiyələnmişdir (2, s. 565). O, həmçinin dövrünün şer və ədəbiyyat ilə də yaxından maraqlanaraq Müştəq İsfahaninin yanında bu sahə ilə bağlı biliklərini kamilləşdirmişdir. Onun divanında və qəsidələrində bu iki şəxsiyyətin mədhi barədə də hissələrə rast gəlinir (3, s. 248).

Hatfin əsas peşəsi ustadı Mirzə Nəsir kimi təbiblik idi. Təbiblik sənətinə aludə olan şair bu vurğunluğunu və sevgini şerlə nəzmə çəkmişdir.

يك از دادهاي من اين است
كه سپهرم ز واژگون كاري
داد شغل طبابت و زين شغل
چاكران مراست بيزاري
چيست سودم از اين عمل داني؟
از عزيزان تحمل خواري
در مرض خواجهگان زمن خواهن
هم مداوا و هم پرستاري

Mənə verilənlərdən biri budur
Ki, fələyin mən döndərəm işin
Verdi təbiblik peşəsin və bu peşədən
Bizardır mənə bəndələr
Nədir bu əməldən faydam bilirsən?
Əzizlərdə zəyifliyə dözümlər
İstəyirlər məndən böyükklər xəstəlikdə
Həm müalicə həm də pərəsdarlıq.

Seyid Hatif şerə, ədəbiyyata vurğun olduğu kimi, həm də dövrünün ən məşhur təbiblərindən biri idi. Onun tibb sahəsində yazmış olduğu əsərlər müxtəlif dövrlərdə bir sıra katiblər tərəfindən üzü köçürülərək tibb sahəsində yeni əsərlərin meydana çıxmasına müqəddimə olmuşdur.

ƏDƏBİYYAT

1. İsfahani H.Ə. Tibbinamə. AMEA Naxçıvan Bölməsi Əlyazmalar Fondu.
2. م.ع. تربیت دانشمندان اذربایجان. تهران: وزارت فرهنگ، سال 1378، ص 655
3. یاحقی ج. م. تاریخ ادبیات ایران. تهران: شرکت سهامی عام، سال 1376، ص 352

Фахраддин Эйлазов

ЦЕННАЯ РУКОПИСЬ О НАРОДНОЙ МЕДИЦИНЕ

На протяжении веков многие национально-нравственные ценности нашего народа предавались забвению и в их отношении не проводилась исследовательская работа. Образцы древних рукописей и книг такого типа особо привлекают внимание. Привлеченная к исследованию рукопись «Тиббинамэ» относится именно к такому типу рукописей XVIII века. Из источников выявлено, что автор рукописи Хатиф Исфгани (Ордубади) был известен как врач, философ и известный поэт своего времени.

Ключевые слова: *Хатиф, рукопись, Нахчыван.*

Fakhraddin Eylazov

VALUABLE MANUSCRIPT ABOUT NATIONAL MEDICINE

Throughout centuries many national-moral values of our people were consigned to oblivion and research work was not carried out upon it. Specimens of ancient manuscripts and books of such type especially draw attention. The manuscript of “Tibbiname” involved in research is put to such type of manuscripts of XVIII century. From sources it is revealed, that the author of manuscript Hatif Isfahani (Ordubadi) was known as a doctor, philosopher and eminent poet of his time.

Keywords: *Hatif, manuscript, Nakhchivan.*

(Redaksiya heyətinin üzvü t.e.d., prof. H.Y.Səfərli tərəfindən təqdim edilmişdir).

ELXAN YURDOĞLU (MƏMMƏDOV)

AMEA Naxçıvan Bölməsi

E-mail: elxan.yurdoglu@yahoo.com

EYNƏLİ BƏY SULTANOVUN ÖMÜR YOLUNA DAHA BİR NƏZƏR

Məqalədə E.Sultanov haqqında əvvəllər tədqiqat aparmış bir neçə alimin onun ömür yolu barədə söylədiyi müxtəlif fikirləri nəzərdən keçirilmiş, ayrı-ayrı arxiv sənədləri haqqında onun həyat xronologiyası barədə yekun rəylərinə nəzər yetirilmişdir. Amma son axtarışlar həmin tədqiqatçıların bəzi səhvlərə yol verdiyini, dəqiqləşdirilməli olan bəzi vacib hadisələri gözdən qaçırdıqlarını ortaya çıxarmışdır.

Bu məqalədə Eynəli bəy Sultanov haqqındakı son axtarışlarla əvvəlki məlumatlar birlikdə tədqiq olunmuş və yeni elmi mülahizələr irəli sürülmüşdür.

Açar sözlər: *Eynəli bəy Sultanov, ömür yolu, 1966-1935, 13 iyun.*

Elm daim mübahisəli məqamlarla diqqəti cəlb edir. Elmi tədqiqatların və axtarışların sistemli şəkil aldığı indiki dövrdə zaman etibarilə bizdən ən az bir əsrə qədər uzaq olan tanınmış şəxsiyyətlərin doğum və ölüm tarixləri daha çox mübahisəyə səbəb olan məqamlardandır.

Təvəllüd və ölüm tarixi mübahisəyə səbəb olan və xüsusilə elmi dəqiqləşdirməyə ehtiyac duyulan şəxsiyyətlərdən biri də XIX əsrin sonu, XX əsrin əvvəllərində yaşayıb yaratmış maarifçi-ziyalı Eynəli bəy Sultanovdur. E.Sultanovun həyat xronologiyası bir neçə tədqiqatçı alimlərimiz tərəfindən fərqli illər olaraq göstərilmişdir. Bəs hansı alimimiz, tədqiqatçımız haqlıdır və hansı tarix daha dəqiqdir?

Bu sualları cavablandırmaq üçün müxtəlif alim və publisistlərin axtarışlarını bir daha gözdən keçirdik.

Qeyd edək ki, Eynəli bəy Sultanov ilk dəfə mərhum filologiya elmləri namizədi, cəfəkeş alim İzzət Maqsudov tərəfindən elmi tədqiqata cəlb edilmişdir. Təsadüfi deyil ki, İ.Maqsudov 1963-cü ildə öz namizədlik dissertasiyasını E.Sultanova həsr etmiş və “Eynəli bəy Sultanovun həyat və yaradıcılığı” adlı elmi işini müdafiə etmişdir. Həmin tədqiqatda göstərilir ki, “Eynəli Çölü oğlu Sultanov 1862-ci il 7 yanvarda Naxçıvan şəhərində, yoxsullaşmış mülkədar ailəsində anadan olmuşdur...

...Yazıcının atası Çölü Naxçıvanın varlı bəylərindən olan Nadir Sultan Qullarağasıyevin böyük oğlu idi. Nadir Sultan köhnə fikirli, iranpərəst və din-

dar bir şəxs olduğu halda, arvadı Qızbəsti isə fərasətli, dünya işlərindən baş çıxaran bir qadın idi.

Eynəli Sultanovun iki qardaşı, bir bacısı var idi. Ortancıl qardaşı Böyük-ağa 1904-cü ilə qədər Naxçıvan şəhər ictimai idarəsinin üzvü olmuş, 1906-cı ildə vəfat etmişdir. Kiçik qardaşı Bəylər 1908-ci ildə, bacısı Maral isə gəncliyində ölmüşdür” (18, s. 9-10). Həmin mənbədə ölüm tarixi haqqında isə deyilir ki, “Eynəli Sultanov 1935-ci ilin iyun ayında Tbilisi şəhərində vəfat etmişdir” (18, s. 57).

Çox maraqlıdır ki, İ.Maqsudov bundan 3 il əvvəl – 1960-cı ildəki məqalələrinin birində doğum tarixini eyni göstərsə də, ölümü haqqında tam fərqli bir tarixi qeyd edir: “Ömrünün çoxunu öz xalqının səadətinə sərf edən maarifçi demokrat 1934-cü ilin iyun ayında Tiflis şəhərində vəfat etmişdir” (19, s. 3). Nəzərə alsaq ki, həmin dövrdən 50 il keçir, demək, bu bir tarixi faktdır və sonrakı nəsil tədqiqatçılar bu rəqəmin də üzərində dayanmağa məcburdurlar.

Böyük ehtimalla “Şərq qapısı” qəzetində dərc olunan həmin məqalədə texniki səhvə yol verilmişdir. Çünki müəllifin 1962-ci ildə nəşr olunan başqa bir məqaləsində ölüm tarixi barədə belə deyilir: “Bütün ömrü boyu öz xalqına xidmət etmiş maarifçi ədib 1935-ci ilin iyun ayında Tiflis şəhərində vəfat etmişdir” (20, s. 72).

E.Sultanovla bağlı ilk tədqiqatlar yuxarıda da qeyd etdiyimiz kimi İ.Maqsudovla başladığı üçün sonrakı dövrlərdə E.Sultanov haqqında yazan müəlliflərin çoxu bu alimə istinad edərək onun müəyyən etdiyi tarixləri əsas götürmüşlər. Aidə Feyzullayeva isə özünün “Maarif carçıları” monoqrafiyasında ədibin doğum-ölüm tarixlərini fərqli qeyd edir. O, doğum tarixi kimi 1863-cü ili, ölüm tarixi olaraq da İ.Maqsudov kimi, 1935-ci ili göstərir (6, s. 9).

Eyni ömür xronologiyasını “Eynəli bəy Sultanovun yaradıcılıq yolu” adlı dissertasiyasında İradə Əsədova da qeyd edir (34, s. 4).

Adil Mişiyev isə doğum tarixində A.Feyzullayeva və İ.Əsədova ilə həmfikir olsa da (1863) ölüm tarixi kimi tam fərqli bir versiya ortaya qoyur. O, E.Sultanovun 1932-ci ildə vəfat etdiyini göstərir (25, s. 163).

E.Sultanovun doğum-ölüm tarixləri haqqında yeni bir versiya isə filologiya elmləri doktoru Əsgər Qədimova məxsusdur. Onun namizədlik dissertasiyasında (“Закавказье” qəzetində Azərbaycan ədəbiyyatı məsələləri (1906-1914-cü illər)) 1862-1936-cı il tarixləri vurğulanır (16, s. 15).

Yuxarıda göstərilən qaynaqlardan əlavə bir neçə nəşrlərdə ədibin doğum-ölüm tarixləri qeyd edilib. Belə ki, Firudin bəy Köçərlinin “Azərbaycan ədəbiyyatı”nda 1862-1935 (15, s. 512), Həmidə Məmmədquluzadənin “Mirzə Cəlil haqqında xatirələrim” memuarında (22, s. 147), Naxçıvanın görkəmli şəxsiyyətlərindən bəhs olunan “İşıqlı adamlar” kitabında (1, s. 220-227), On cildlik Azərbaycan Sovet Ensiklopediyasının IX cildində (3, s. 71), 1966-cı ildə nəşr olunan Eynəli Sultanovun “Seçilmiş hekayələr” kitabında (30, s. 5) 1863-1935-ci illər göstərilmişdir.

Akademik Abbas Zamanov da 1863-1935-ci illəri məqbul sayır (32, s. 7; 33, s. 147). Hətta Bakı Dövlət Universitetində Abbas Zamanovdan “Eynəli bəy Sultanovun həyatı və mühiti” adlı diplom işi götürən tələbə Sabir Quliyev də öz tədqiqatında diplom rəhbərinin qeyd etdiyi tarixləri əsas götürür (17, s. 1-12).

E.Sultanovun doğum və ölüm tarixləri haqqında yeni və belə demək mümkünsə, fakta dayanan son səhih məlumat akademik İsa Həbibbəyli tərəfindən ortaya qoyulub. Doktorluq dissertasiyası (“Cəlil Məmmədquluzadə: mühiti və müasirləri”) üzərində işləyərkən apardığı tədqiqatlar zamanı İ.Həbibbəyli əldə etdiyi arxiv sənədlərinə istinad edərək E.Sultanovun 1866-1935-ci illərdə yaşadığını irəli sürür: “Bu fədakar şəxsiyyət (E.Sultanov – E.M.) nə vaxt, harada, hansı səviyyədə təhsil almışdır? Aydınlaşdırılmasına ehtiyac hiss edilən həmin sualın cavabına yazıçının təvəllüd tarixinin dəqiq müəyyənləşdirilməsindən başlamaq lazım gəlir. Çünki istənilən tədris müəssisələrində oxumaq hüququ qazanmaq həmişə müəyyən yaş tələbi ilə əlaqədar olmuşdur.

Hazırda Eynəli Sultanovun tərcümeyi-halından bəhs edən tədqiqatlarda ədibin anadan olması barədə iki tarix (1862 və 1863-cü illər) qeyd olunmaqdadır. Bu fikir müxtəlifliyi onun doğum haqqında şəhadətnaməsinin, yaxud təvəllüd tarixini əks etdirən digər etibarlı bir sənədin tapılıb üzə çıxarılmamasından irəli gəlmişdir” (13, s.91).

Akademik məqaləsinin növbəti abzasında özünün qeyd etdiyi etibarlı mənbə məsələsinə toxunaraq bu cür davam edir: “Cari ildə (1987-ci ildə – E.M.) Ermənistan SSR Mərkəzi Dövlət Tarix Arxivində Cəlil Məmmədquluzadə və müasirləri ilə bağlı axtarış apararkən əldə etdiyimiz “İrəvan Dairə Məhkəməsi prokurorunun katibi E.Sultanovun şəxsi işi” adlanan qovluqda toplanan sənədlər həmin sahədə aşkar olunan ilk etibarlı mənbə sayıla bilər. 17 vərəqdən ibarət olan bu sənədlərdə yazıçının həyatının 1898-ci ilə qədərki dövrü öz əksini tapmışdır. E.Sultanova məxsus qovluqdakı formulyar siyahı (xidmət kitabçası – İ.H.) kimi rəsmi sənəddə onun **5 may 1866-cı il** (kursiv bizimdir – E.M.) tarixdə Çölü bəy Qullarağasıyev-Sultanovun ailəsində dünyaya gəldiyi qeyd olunmuşdur. Bundan başqa, həmin sənəddə xidmət kitabçasının qeyd edildiyi 16 dekabr 1896-cı ildə E.Sultanovun 30 yaşında olduğu göstərilmişdir ki, bu da yeni təvəllüd tarixini bir daha təsdiqləyir” (13, s. 91-92).

İ.Həbibbəylinin arxiv sənədləri əsasında ortaya qoyduğu 1866-cı il tarixi həmin ildən – 1987-ci ildən etibarən ən tutarlı fakt kimi ədəbiyyatşünaslıq elmində E.Sultanovun təvəllüdü olaraq qeyd edilir. Zəhmətkeş alimin digər kitablarında da bu təvəllüd tarixi təkrar-təkrar vurğulanır (Bax: 8, s. 207; 9, s. 192; 10, s. 164; 11, s.37; 12, s. 72).

Təqdirəlayiq haldır ki, son illərin nəşrlərində – “Naxçıvan Ensiklopediyası”nda (26, s. 278), filologiya elmləri namizədi Mehriban Sultanın “Molla Nəsrəddinçilər “Yeni yol”da” kitabında (21, s. 201), “Naxçıvan Teatr Sənaməsi”ndə (27, s. 611), Cəlil Məmmədquluzadənin əsərlərinin dörd cildlik son nəşrlərində (23, s. 423) İsa Həbibbəylinin göstərdiyi tarix qeyd edilib.

Amma təəssüflənəsi məqamlar da yox deyil. Belə ki, 2000-ci ildə nəşr olunan “İşıqlı adamlar” (1, s. 220) kitabında, 2006-cı ildə nəşr olunan “Azərbaycan mətbuat tarixi” (2, s. 231) dərsliyində, 2008-ci ildə nəşr olunan “Azərbaycan ədəbiyyatı ensiklopediyası”nda (31, s. 253) E.Sultanovdan bəhs edən müəlliflər İ.Həbibbəylinin son tədqiqatlarından, görünür, xəbərsiz imişlər. Belə olmasaydı, adıçəkilən kitablarda maarifçi-demokrat yazıcının təvəllüdü və ölüm tarixi dəqiq göstərilərdi. Bu, həm də onu göstərir ki, həmin kitablar sadəcə müəyyən maraqlar xətrinə nəşr olunmuş və bu zaman ciddi elmi dəqiqləşdirmələr aparılmasına ya səy göstərilməmiş, ya da müəlliflərin mütaliəsi bəlli çərçivələrdən kənara çıxmamışdır. Gənc alim N.Sadiqzadə isə diqqətsizlik üzündən İ.Həbibbəylinin üzə çıxardığı təvəllüd tarixini İzzət Maqsudovun axtarıqlarının nəticəsi kimi təqdim edir (29, s.61).

Məqalə boyu təqdim etdiyimiz mənbələrə yenidən üz tutub, E.Sultanovun doğum-ölüm tarixləri haqqında neçə variantın olduğunu bir daha nəzərdən keçirək:

1. İzzət Maqsudov — 1862-1934
2. İzzət Maqsudov — 1862-1935
3. Adil Mişiyev — 1863-1932
4. Əsgər Qədimov — 1862-1936
5. İradə Əsədova — 1863-1935
6. İsa Həbibbəyli — 1866-1935

Göründüyü kimi E.Sultanovun təvəllüdü və vəfatı haqqında 6 müxtəlif tarix mövcuddur. Amma akademik İsa Həbibbəylinin həm ən son, həm də fakt ortaya qoyulan variantı fikrimizcə bu barədəki mübahisələrə nöqtə qoyur. Deməli, E.Sultanov 1866-cı il may ayının 5-də Naxçıvan şəhərində anadan olub.

E.Sultanovun təhsil aldığı yerlərlə bağlı da müxtəlif fikirlər mövcuddur. Belə ki, İ.Maqsudov onun “1872-1877-ci illərdə rus-tatar” məktəbində (18, s. 11), İ.Həbibbəyli isə 1872-1880-ci illərdə “Naxçıvan qəza məktəbində” (9, s. 192) ilk təhsil aldığını qeyd edir.

İ.Maqsudova görə “Atası Çölü 1877-ci ildə Eynəlini Tiflis şəhərinə aparıb “Klassik gimnaziya”ya qoyur” (18, s. 12). İ.Həbibbəyli isə “1880-1886-cı illərdə İrəvan kişi gimnaziyasında” (12, s. 72) oxuduğunu bildirir. Göründüyü kimi, E.Sultanovun gimnaziya təhsili barədə də fikirlər haçalanır. Buna baxmayaraq İ.Həbibbəyli bu sahədə də tutarlı istinadlar ortaya qoyur. O, məqalələrinin birində yazır: “E.Sultanovun nə vaxt və harada təhsil alması barədə bir neçə fikir mövcuddur: gimnaziya (yeri, adı qeyd olunmadan) və Tiflis klassik gimnaziyası. Ünvanlar kimi təhsil illərinə dair tarixlər də müxtəlifdir. 1872-1882; 1877-1883; 1877-1885-ci illər. Son illərdə dərc olunmuş bir məqalədəki (İ.Həbibbəyli M.Atayevin 10 iyun 1983-cü il (№ 23) tarixli “Ədəbiyyat və incəsənət” qəzetində dərc olunan “Hansı fakta inanmalı?” məqaləsinə işarə edir – E.M.) aşağıdakı mülahizələri yazıcının gimnaziya təhsilini konkretləşdirmək üçün yeni axtarıqlara maraq oyatdı. Müəllif yazır: “Tbilisi Dövlət Arxivində ax-

tərişlərimiz zamanı 1882, 1883, 1884-cü tədris ilində Tiflis Klassik Gimnaziyasını bitirmək üçün dövlət imtahanlarına buraxılan və kamal attestatı alan şəxslər içərisində E.Sultanovun adına rast gəlmədik”.

Onu da qeyd edək ki, biz hələ 1980-ci ildə Gürcüstan SSR Mərkəzi Dövlət Arxivində araşdırma ilə məşğul olarkən E.Sultanovun adı ilə 1880-1886-cı illərdə İrəvan gimnaziyasının Qafqaz Təhsil İdarəsinə göndərdiyi hesabatlarda qarşılaşmış, bu barədə C.Məmmədquluzadənin təhsilinə dair dərc etdirdiyimiz məqalədə məlumat vermişdik. Hazırda Ermənistan SSR MDTA-dan əldə etdiyimiz materiallar həmin məsələni daha geniş işıqlandırmağa kömək edir.

Arxivdəki “İrəvan kişi gimnaziyası” adlanan fondada mühafizə olunan sənədlərdən məlum olur ki, E.Sultanov 1880-ci ildən bu gimnaziyada oxumağa başlamışdır” (13, s. 92).

Zəhmətkeş alimin fakta dayanan bu tapıntısını da E.Sultanovun hansı illərdə və hansı gimnaziyada təhsil alması barədə dəqiq məlumat kimi qəbul etməliyik.

Cari ildə (2010-cu ildə) “XX əsrdə Naxçıvanda ədəbiyyatşünaslığın inkişafı” mövzusunda dissertasiya müdafiə etmiş gənc tədqiqatçı Nigar Sadıqzadə, görünür, Naxçıvanda ədəbiyyatşünaslığın inkişafını araşdırarkən bəzi vacib məsələləri diqqətdən qaçırmışdır. Belə olmasaydı, o, İ.Həbibbəylinin üzə çıxardığı faktlara istinad etmək yerinə E.Sultanov haqqında “O, 1872-ci ildə Naxçıvanda ibtidai məktəbə getmiş, oranı bitirib Tiflis gimnaziyasına daxil olmuşdur” (29, s. 61) yazmazdı.

E.Sultanovun ömür xronologiyası haqqında elmi mübahisə doğuran bu iki əsas məsələdən (doğum və ölüm tarixi və gimnaziya təhsili) sonra digər məlumatlar demək olar ki, bütün tədqiqatçılar tərəfindən eyni cür verilir. 1880-ci ildən 1886-cı ilədək İrəvan kişi gimnaziyasında təhsil alan və dövrünün maarifçi ziyalıları F.Köçərli, Mirzə Elxanov və başqalarından dərs alan E.Sultanov “5 iyun 1886-cı ildə gimnaziyanın yeddinci sinfindən çıxmışdır. Həmin il gimnaziyanın pedaqoji şurasının qərarı ilə ona şəhər ibtidai məktəblərində müəllimlik etmək hüququ verilmişdir. Bu barədə 538 nömrəli şəhadətnamə almışdır” (9, s. 194).

Beləliklə, gənc Eynəli müəllimlik fəaliyyətinə başlayır. Hələ gimnaziyanın şagirdi ikən – 1883-cü ildə – 17 yaşındaykən “Naxçıvanda “Ziyalı məclisi”, “Müsəlman Şiə Dram İncəsənəti Cəmiyyəti” kimi ədəbi mədəni mərkəzlər” (10, s. 166) yaratmaqla həmyerlilərinin maariflənməsinə çalışmışdır. Hətta bir müddət sonra həmin mərkəzlərdə birgə fəaliyyət göstərdiyi ziyalı dostları Cəlil Məmmədquluzadə, Paşa ağa Sultanov, Mirzə Ələkbər Süleymanov, Mirzə Cəlil Mirzəyev (Şürbi), Əsəd ağa Kəngərli, Qurbanəli Şərifzadə və başqaları ilə birlikdə “Naxçıvanda “üsuli-cədid” məktəbi və kitabxana açdırmağa nail olmuşdur. 1883-cü ildə teatr tamaşaları təşkil etmişdir” (18, s. 20-21). Həmin ildən başlayaraq Naxçıvanda müxtəlif teatr tamaşaları göstərilmiş, “bu tamaşalardan toplanan

pullarla yoxsul məktəbli şagirdlərin müxtəlif ehtiyaclarının ödənilməsinə çalışmışdır” (18, s. 21).

İzzət Maqsudoğlu onu da qeyd edir ki, “1886-1890-cı illərdə – 4 il müddətində İrəvan və Naxçıvanı dolaşaraq 3 minə yaxın atalar sözü, bir neçə aşığın yaradıcılığından nümunələr toplamışdır” (18, s.27). 1892-ci ildə E.Sultanov Naxçıvanda yaxın dostu Əsəd ağa Kəngərli ilə birlikdə gizli mətbəə təşkil edərək burada müxtəlif məzmunlu bəyannamələr çap etdirir. Lakin bundan xəbər tutan iri torpaq sahibləri, ruhanilər onu ən qorxulu şəxs elan edir, bu cür dar düşüncəli insanların şikayətləri üzərinə qəza rəisinin göstərişi ilə təqib olunmağa başlanır. Bu cür təqiblərdən ehtiyatlanan və çətin vəziyyətdə qalan ədib Qars şəhərinə gedib özü üçün iş axtarmalı olur. Bir neçə ay Qars şəhər upravasında rütbəsiz məmur işinə düzəlir. Bu iş onu təmin etmədiyi üçün dörd ay burada işlədikdən sonra Qarsı tərk edərək İrəvan şəhərinə gəlir. Yazığının İrəvandakı fəaliyyəti haqqında İ.Həbibbəylinin əldə etdiyi “İrəvan quberniyası Dairə məhkəməsi prokurorunun katibi Eynəli Sultanovun şəxsi işi”ndəki tərcümeyi halında ətraflı məlumat verilir. “7 səhifəlik tərcümeyi-hal sənədləri 1892-1902-ci illəri əhatə edir. Bu dövrdə o, quberniya idarəsində birinci dərəcəli dəftərxana xidmətçisi (18 may 1892-ci ildən), İrəvan Dairə məhkəməsində tərcüməçi (10 oktyabr 1893-cü il tarixdən), məhkəmə katibinin köməkçisi (1 yanvar 1894-cü ildən) vəzifələrində işləmiş, hətta Dairə məhkəməsində mülki işlər üzrə üçüncü stolun rəisi olmuşdur. Hüquq idarələrində təcrübə qazanan Eynəlibəy Sultanov prokurorluq orqanlarına işə keçirilmiş, 1897-1903-cü illərdə Dairə məhkəməsi prokurorunun köməkçisi vəzifəsini daşımışdır” (10, s. 167).

1904-cü ildə, 38 yaşında “ata-anasının məsləhəti ilə Naxçıvanda varlı mülkədar ailəsindən olan Tubu xanımla evlənilir” (18, s. 32), bir il sonra bir oğlu olur və ona atasının adını – Çölü qoyur. 1906-cı ilin sonlarında isə ədibin atası dünyasını dəyişir.

XIX əsrin səksəncinci illərindən başlayaraq dövrünün mətbuat orqanları ilə əməkdaşlığa başlayan E.Sultanov bir çox qəzet, jurnal və məcmuələrdə müxtəlif mövzulu yazılarla çıxış edirdi və ictimaiyyət arasında qələmli publisist kimi tanınırdı. Məhz qələminin kəsərli olmasının nəticəsi idi ki, 1905-1908-ci illərdə “Каспи” qəzetinin İrəvan və Naxçıvandakı xüsusi müxbiri vəzifəsi ona həvalə edilmişdi. İrəvanda olarkən 10 il müddətinə hüquq sistemində müxtəlif vəzifələr daşımaları artıq E.Sultanovu bir hüquqşünas kimi də yetişməsinə səbəb olmuşdur. Buna görə də “1906-cı ildən etibarən İrəvan Dairə məhkəməsi prokurorunun Naxçıvan mahalı üzrə köməkçi vəzifəsini də daşımışdır. 1907-ci ildə Dövlət Dumasına deputat seçilmişdir” (10, s.168).

Görkəmli ədib bu dövrdə artıq Tiflisdə çıxan “Закавказье” qəzetində dərc olunan “Naxçıvan məktubları”, “İfşəedici vərəqlər” silsilə məqalələrinə görə təqib olunmağa başlanmışdı. “Qəza rəisi və din xadimlərinin ciddi müqavimətinə rast gəlir... O, arvadının cehizi olan Sürməlik, Göynük və Sirab kəndində olan torpaqları kəndlilərə bağışlayır, öz mülkünü satır və Tiflis şəhərinə

gedib ömrünün sonuna qədər orada” (18, s. 35) “Sumbatov küçəsindəki (həmin küçə hazırda M.F.Axundovun adını daşıyır) 11 №-li mənzildə yaşayır” (20, s. 69).

Adil Mişiyev Gürcüstan SSR Mərkəzi Dövlət Tarix Arxivinə (fond 153, siyahı 1, iş 2879, vərəqə 271-272) istinadən maraqlı bir məlumatı qeyd edir. O bildirir ki, E. Sultanov öz xalqının qarşılaşdığı problemlər haqqında təkcə qəzet və jurnallara məqalələr yazmaqla kifayətlənməmiş, bu problemlərin həlli üçün konkret əməli fəaliyyət də göstərmişdir. O, Səttərxan inqilabına kömək məqsədi ilə yaradılan “Mücahid” inqilabi təşkilatına daxil olmuşdu. Tiflis quberniya jandarm idarəsinin “tamamilə məxfi” materiallarından birində deyilir: “1907-ci ilin iyulunda İrəvan quberniya jandarm idarəsinə İrəvan quberniyasında müsəlman “Mücahid” təşkilatının mövcudluğu barəsində agentura məlumatı daxil olmuşdu. Həmin təşkilat parlamentə təsir etmək, İran hakim dairələrinə terror vasitəsi ilə təzyiq göstərməklə ölkədə inqilabi hərəkata kömək etməyi qarşısına məqsəd qoymuşdu. Məlumatları nəzərdən keçirəndə müəyyənləşdirilmişdir ki, həmin cəmiyyətin Naxçıvan şəhərində şöbəsi mövcuddur və onun üzvləri sırasına başqaları ilə yanaşı E.Sultanov da daxildir” (25, s. 166-167). Agenturanın həmin məlumatına əsasən hətta ədəbin yaşadığı mənzilində axtarış aparılmış, bəzi kitab, məktub, məqalə, bəyannamələr müsadirə edilmişdir (25, s. 168).

Tiflisdə yaşadığı ilk illərdə, konkret olaraq 1909-cu ildə E.Sultanov burada “Zubalov adına xalq evi” yanında Azərbaycan dram şöbəsinin təsis edilməsinə çalışan və buna nail olan maarifçilərdən biri olmuş, hətta 1911-ci ildə Gürcü Əyanlar Teatrında təşkil olunan Azərbaycan Teatr Cəmiyyətinin də bürosuna üzv seçilmişdir (7, s. 53).

E.Sultanov Tiflisdə yaşayarkən pedaqoji fəaliyyətlə də məşğul olmuşdur. İ.Maqşudov bu barədə yazır ki, “Gürcüstan SSR Mərkəzi Dövlət Arxivindəki “Tiflis birinci qadın gimnaziyasının müəllimi Eynəli Sultanovun şəxsi işi”ndə onun 1912-ci ilin dekabr ayından 1918-ci ilin fevral ayına qədər “Tiflis-İran” məktəbində rus dili müəllimi... 1917-ci il 4 oktyabr tarixindən gimnaziyada siniflər milliləşəndən sonra hazırlıq şöbəsinə müvafiq olaraq ana dili müəllimi təyin olunur... Dərs dediyi müddətdə – 1916-cı ilin avqust ayından 1917-ci ilin avqustunadək “Tiflis müsəlman xeyriyyə cəmiyyəti”ndə pulsuz olaraq müvəkkil vəzifəsində çalışır” (18, s. 43-44).

Oktyabr inqilabından bir müddət sonra, 1918-ci ilin mart ayından nəşr olunmağa başlayan “Rusiya teleqraf agentliyinin Qafqaz ölkəsi, Gürcüstan şöbəsinin təbliği xarakter daşıyan, gündəlik daxili və xarici xəbərləri zəhmətkeşlərə çatdıran “Кавказская коммуна” (rus dilində) adlı qəzetin redaktoru olur” (18, s. 49).

Xalqının maarifini, mədəniyyətini, ədəbiyyatını sevən, onu öyrənən və təbliğ edən E.Sultanov 1923-cü ildə Tiflisdə “Azərbaycan ədəbiyyatı həvəskarları” dənəyi yaradır və burada Nizami, Füzuli, Vəqif, Nəbatı, M.F.Axundov və digər Azərbaycan şair və yazıçıları haqqında məruzələr oxuyur.

1924-cü ildə o dövrün mətbuatında da ciddi müzakirə mövzusu olan latın əlifbasına keçmək uğrunda mübarizəyə qoşulan E.Sultanov bunun nəticəsində də “Yeni əlifba komitəsi Tiflis şöbəsinin katibi seçilmiş, “Yeni fikir” qəzetinə əlavə kimi nəşr edilən “İşıq yol” qəzetinin məsul katibi vəzifəsini daşımışdır” (12, s. 76). Hətta “bu illərdə “Yeni əlifbanın ən yaxşı təbliğatçısı” adını almış, “Yeni yol” qəzetində isə onu oxuculara tanıtmək üçün şəkli dəxi verilmişdir” (18, s.50-51).

İ.Maqsudov arxiv materiallarına və yazıçının əldə olan sənədlərinə əsasən qeyd edir ki, “həmin ildə (1924-cü ildə – E.M.) eyni zamanda Zaqafqaziya Maliyyə Komissarlığında tərcüməçi vəzifəsində çalışmış (24 avqust, əmr № 205), vəzifəsinin ixtisara düşməsi ilə əlaqədar olaraq həmin il də işdən azad olunmuşdur” (18, s. 53).

Daha sonra yeni türk əlifba komitəsində tərcüməçi vəzifəsində çalışan yazıçı 1930-cu ildə elə həmin komitədən də təqaüdə çıxmışdır.

E.Sultanov 1935-ci ilin iyun ayında Tiflis şəhərində vəfat etmiş və Tiflisdəki müsəlman qəbrstannlığında dəfn olunmuşdur. Görkəmli ədibin iyun ayının neçəsində öldüyü dəqiq bilinməsə də, axtarışlarımız nəticəsində rast gəldiyimiz bir mənbədə onun iyun ayının 13-də vəfat etdiyi haqqında məlumat verilir. Belə ki, Naxçıvan Muxtar Respublikası Mərkəzi Dövlət Arxivində saxlanan pedaqoji elmləri namizədi İbrahim Mollayevin şəxsi arxivində E.Sultanovun 1935-ci il iyun ayının 13-də vəfat etdiyi haqqında əlyazma qeydinə rast gəldik (36). Bu tarixin tam dolğun olub-olmaması haqqında isə davam edən axtarışlarımızın nəticəsi daha dəqiq məlumat verəcəkdir. Hələlik isə bu barədə əldə olan yeganə mənbəyə əsaslanaraq naxçıvanlı ziyalının iyun ayının 13-də vəfat etdiyini qeyd etməliyik.

Görkəmli ədib folklor toplayıcısı kimi də fəaliyyət göstərmiş, topladığı 3000-ə yaxın atalar sözünü 20 məktub vasitəsilə F.Köçərliyə göndərmişdir. Çox təəssüf ki, həmin məktubların heç biri bu günədək əldə edilməmişdir.

Bədii yaradıcılıqla məşğul olan ədib “46 hekayə, 3 dram əsəri, bir sıra şeir və tərcümə”nin (4, s. 37) müəllifidir. Onun sağlığında “Tatarka” adlı ikipərdəli dram əsəri 1904-cü ildə İrəvanda, “Seyidlər” hekayəsi (Rzaqulu Nəcəfovun müqəddiməsi ilə) isə 1926-cı ildə Tiflisdə kitab halında nəşr olunub. “Tatarka” 1883-cü ildən bəri indiyədək bir çox teatrlarda, “1925-ci ildə yazdığı “Atalıq” adlı məişət dramı Tiflis teatrında tamaşaya qoyulmuşdur” (28, s. 221).

O dövrün tədqiqatçılarından, filologiya elmləri namizədi Lətif Hüseynzadə “Tatarka”nın Tiflisdə nəşr olunması haqqında da məlumat verir. O yazır ki, “Eynəlibəy Azərbaycan qadınlarının qul kimi alınib satılmalarını və onların hüquqsuzluğunu təsvir edən “Tatarka” adlı dram əsəri yazaraq, öz xərci ilə Tiflisdə çap etdirir”(14, s. 26). Halbuki, belə bir fakt indiyədək başqa heç bir elmi mənbədə qeyd edilmir.

Yuxarıda da qeyd elədiyimiz kimi, E.Sultanov 1887-ci ildən başlayaraq dövrünün mətbuat orqanları ilə əməkdaşlıq etmişdir. Çox güclü publisist olan

ədib haqqında aşağıdakı bir fikri xatırlatmaqla onun hansı səviyyəli mətbuat insanı olduğunu təsəvvür edə bilərik. A.Feyzullayeva qeyd edir ki, “Şübhəsiz, bu istedadlı jurnalistin fəaliyyətini nəzərə almadan inqilaba qədər demokratik Azərbaycan publisistikasının keçirdiyi inkişaf yolunu təsəvvürə gətirmək çətin-dir” (6, s. 8).

“İlk qələm təcrübələrini gənclik illərində “Tərcüman”da çap etdirən, onun mühərririni (İsmayıl Qaspiralı – E.M.) özünün “ilk publisist müəllimi” adlandıran” (4, s. 31) E.Sultanov sonralar rus dilində nəşr olunan “Новое обозрение”, “Каспй”, “Кавказ”, “Возрождение”, “Закавказье”, “Закавказская речь”, “Грузия”, “Кавказская школа”, “Кавказская коммуна”, “Новости закавказья”, “Кавказское слово”, “Культура и письменность Востока”, “Санкт Петербургские ведомости”, azərbaycan dilində nəşr olunan “Həyat”, “İrşad”, “İqbal”, “Molla Nəsrəddin”, “Yeni fikir” (həmin qəzetin əlavəsi olan “İşıq yol”da), “Dan ulduzu”, “Şərqi-rus”, “Yeni yol”, “Qızıl şəfəq” (1932-ci ildən sonra “Yeni qüvvə” adı ilə çıxanda belə), “Qılgılcım”, “Kəndli”, “Gələcək” kimi qəzet, jurnal və məcmuələrdə mütəmadi olaraq bədii, publisist, tənqidi yazıları ilə çıxış etmişdir. Hətta yuxarıda da qeyd etdiyimiz kimi, “Каспй” qəzetinin İrəvan və Naxçıvan üzrə xüsusi müxbiri, “Закавказье” qəzetinin “Müsəlman həyatı şöbəsinin müdiri, “Кавказская коммуна” qəzetinin redaktoru (1921-1923), “Yeni fikir” qəzetinə əlavə kimi nəşr olunan “İşıq yol” qəzetinin məsul katibi (1924-1926) işləmişdir. Əziz Şərif “Keçmiş günlərdən” adlı xatirələrində bu siyahıya daha birini əlavə edir: “Səhər “Закавказская речь” qəzetinin redaksiyasına getdim. Katiblə görüşdüm. Əhvalatı nəql elədim, keçmişdə həmin qəzetdə resenziyalarımın çap edildiyini xatırlatdım və müsəlman qəzetlərindən tərcümə etmək üçün iş istədim, katib çox mehribanlıqla cavab verdi ki, gecikmişəm, bu işi Eynəli Sultanov görür” (5, s. 420).

Yuxarıda adıçəkilən mətbuat orqanlarında E.Sultanov məqalələrini fərqli imzalarla dərc etdirib. Belə ki, o, “С.Э.”, “Э.С.”, “Э. с-в”, “Э-лы”, “Неизвестный”, “Известный”, “Перелётный”, “Мусульманин”, “Азиз”, “Куллар-Агаси”, “Абд-ул Миллет”, “E.Sultanov”, “Sultanov”, “Eynəli”, “E.S.”, “Ayn Sin”, “Nəstər”, “Dəli”, “Ədibbaz”, “Çevirəni E.Sultanov”, “Çevirəni E.”, “Çevirəni E.S.” və “Mütərcimi E.S.” imzaları ilə yazılarını oxuculara təqdim etmişdir.

Çox təəssüf ki, bu qədər zəngin və məhsuldar fəaliyyətə malik olan şəxsiyyətin yaradıcılıq məhsullarının cüzi bir hissəsi bugünkü oxuculara bəllidir. Halbuki “qocaman ədib ömrünün sonuncu illərində 45 illik əməyinin məhsulu olan əsərlərini bir yerə toplayıb çap etdirmək istəmiş, lakin buna nail olmuşdur...

...Ədibin əsərlərini sonradan, 1937-ci ildə oğlu Çölü qaydaya salmış, Azərnəşrə təqdim etmiş, lakin məlum olmayan səbəblərə görə XX əsr Azərbaycan ədəbiyyatında müəyyən mövqe qazanan yazıçının əsərləri nəşr edilib oxuculara çatdırılmamışdır” (18, s. 57). Ölümündən sonra, 1966-cı ildə İ.Maqsudovun tərtibi ilə E.Sultanovun “Seçilmiş hekayələr” kitabı nəşr olunmuşdur ki,

burada da ədibin yaradıcılığının çox az bir qismi, cəmi 12 hekayəsi toplanmışdır.

Məhsuldar yaradıcılıq yolu keçməsinə baxmayaraq, E.Sultanov ömrünün sonunda belə sadəlik və təvazökarlığından əl çəkməmişdir. O, “çapa hazırladığı 437 səhifəlik kitabının müqəddiməsində təvazökarlıq edərək “Mən ədib deyiləm, ancaq ədəbiyyat maraqlısıyam” desə də, cəsarətlə deyə bilərik ki, E.Sultanov öz dövrünün görkəmli sənətkarlarından olub” (28, s. 222).

Ömrünü xalqın maariflənməsinə, ziyalılaşmasına həsr edən, qadın azadlığı, dini fanatizmin aradan qaldırılması və yeni əlifba başda olmaqla bir çox vacib məsələlərin həlli uğrunda mübarizə aparan E.Sultanovun yaradıcılıq irsinin yenidən xalqına təqdim edilməsi üçün apardığımız axtarışlar, tədqiqatlar müəyyən mənada öz bəhrəsini versə də, hələ də yetərli səviyyədə deyildir. İnanırıq ki, bu sahədəki axtarışlarımız “Mən səni sevirəm, xalqım! Bütün məramımla, bütün qəlbimlə, ruhumun bütün incə telləri ilə sevirəm! Səni bütün bəşəriyyəti sevdiiyə qədər sevirəm! Səni bəşəriyyətin böyük ailəsinin üzvü kimi sevirəm. Bütün məziyyətlərin və qüsurlarıyla birlikdə sevirəm! Səni sevərək həyatını müşahidə edir, sənin evladlarını öyrənir, dost-düşmənlərini ayırd edirəm...” (35, s. 2) deyən Eynəli bəy Sultanovun irsinin tamamilə ortaya çıxarılması ilə nəticələnəcəkdir.

ƏDƏBİYYAT

1. Axundov A. Əfəndiyev Eldar / İşıqlı adamlar. Bakı: Hüquq, 2000, 480 s.
2. Azərbaycan mətbuat tarixi / Tərtibçi və redaktor Akif Şahverdiyev. Bakı: Təhsil, 2006, 252 s.
3. Azərbaycan Sovet Ensiklopediyası: 10 cildə. IX c., Bakı, Azərnəşr, 1986, 624 s.
4. Cəlil Məmmədquluzadənin naxçıvanlı müasirləri. Bakı: Azərnəşr, 1967, 90 s.
5. Şərif Ə. Keçmiş günlərdən. I kitab. Atam və mən (sənədli xatirələr). Bakı: Yazıçı, 1983, 614 s.
6. Feyzullayeva A. Maarif carçıları. Bakı: Maarif, 1988, 100 s.
7. Hacıyev A. Tiflis ədəbi mühiti. Bakı: Yazıçı, 1980, 183 s.
8. Həbibbəyli İ. Cəlil Məmmədquluzadə: mühiti və müasirləri. Bakı: Azərnəşr, 1997, 680 s.
9. Həbibbəyli İ. Cəlil Məmmədquluzadə: mühiti və müasirləri. Naxçıvan: Əcəmi, 2009, 424 s.
10. Həbibbəyli İ. Ədəbi tarixi yaddaş və müasirlik. Bakı: Nurlan, 2007, 696 s.
11. Həbibbəyli İ. XX əsr Azərbaycan yazıçıları (tərcümeyi-hal): metodik göstəriş. Bakı, ADPU-nun mətbəəsi. 1992, 102 s.
12. Həbibbəyli İ. XX əsrin əvvəlləri Azərbaycan yazıçıları. Bakı: Nurlan, 2004, 160 s.
13. Həbibov İ. Eynəli Sultanovun dünyagörüşünün formalaşması dövrü / Azərbaycan ədəbiyyatının nəzəriyyəsi və tarixi məsələləri: elmi əsərlərin tematik

- məcmuəsi. Bakı: ADU mətbəəsi, 1987, 100 s.
14. Hüseynzadə L. Ə.Qəmküsar (həyat və yaradıcılığı): filol.elm.nam.dis. Bakı: AMEA-nın kitabxanası (əlyazması hüququnda) 1950, 200 s.
 15. Köçərli F. Azərbaycan ədəbiyyatı. 2 cildə. I c., Bakı: Avrasiya press, 2005, 560 s.
 16. Qədimov Ə. “Закавказье” qəzetində Azərbaycan ədəbiyyatı məsələləri (1906-1914-cü illər). filol.elm.nam.dis. Bakı: ADPI-nin əsaslı kitabxanası, 1982, 248 s.
 17. Quliyev S. Eynəli bəy Sultanovun həyatı və mühiti. Azərbaycan MDƏİA. Zamanov Abbas Fəttah oğlu, f. № 526, siy. 3, saxlama vahidi 320, 29 s.
 18. Maqşudov İ. Eynəli bəy Sultanovun həyat və yaradıcılığı: filol.elm.nam.dis. Bakı: ADU-nun əsaslı kitabxanası, 1963, 226 s.
 19. Maqşudov İ. Maarifpərvər yazıçı. “Şərq qapısı” qəz. 1960, 7 yanvar, № 5 (6379), s.3.
 20. Maqşudov İ. Yazıçı Eynəli Sultanovun həyatına dair // ADU-nun Elmi əsərləri. 1962, № 1, s. 65-73.
 21. Mehriban S. Mollanəsrəddinçilər “Yeni yol”da. Naxçıvan: Qeyrət, 2006, 224 s.
 22. Məmmədquluzadə H. Mirzə Cəlil haqqında xatirələrim. Bakı: Gənclik, 1981, 155 s.
 23. Məmmədquluzadə C. Əsərləri. 4 cildə. IV c., Bakı: Öndər, 2004, 472 s.
 24. Məmmədli Q. İmzalar. Bakı: Azərnəşr, 1977, 120 s.
 25. Mişiyev A. Azərbaycan yazıçıları və Tiflis ədəbi-ictimai mühiti (1820-1905-ci illər). Tiflis: Qanatileba nəşriyyatı, 1987, 320 s.
 26. Naxçıvan Ensiklopediyası. 2 cildə. II c., İstanbul: Bakanlar medya, 2005, 376 s.
 27. Naxçıvan Teatr Sənaməsi. Naxçıvan: Əcəmi, 2010, 734 s.
 28. Nəsirli Müzəffər. Cəlil Məmmədquluzadənin dostu və qələm yoldaşı / Azərbaycan, Bakı: 1958, № 10.
 29. Sadıqzadə N. XX əsrdə Naxçıvanda ədəbiyyatşünaslığın inkişafı. Bakı: Elm, 2009, 168 s.
 30. Sultanov E. Seçilmiş hekayələri. Bakı: Azərnəşr, 1966, 142 s.
 31. Süleymanlı Ş. Azərbaycan Ədəbiyyat Ensiklopediyası. I c., Bakı: Nağıl evi, 2008, 414 s.
 32. Zamanov A. Eynəli Sultan. “Ədəbiyyat və incəsənət” qəz. 1966, 28 may № 25.
 33. Zamanov A. Əməl dostları. Bakı: Yazıçı, 1979, 370 s.
 34. Асадова И. Творческий путь. Э.Султанова: Автореф дис. ... канд.филол.наук. Баку, 1991, 30 s.
 35. Султанов Э. Заключительное слово народу мусульманскому. “Закавказье” qəz., 1907, 19 sentyabr, № 190.
 36. NMRMDA: 713, siy. 1, Q-7, v. 27.

Эльхан Юрдоглу (Мамедов)

**ЕЩЕ ОДИН ВЗГЛЯД НА ЖИЗНЕННЫЙ ПУТЬ ЭЙНАЛИ БЕКА
СУЛТАНОВА**

Многие ученые, которые раньше исследовали жизненный путь Эйнали бека Султанова, излагали разные идеи и по разным архивным материалам пришли к единому заключению о хронологии его жизни. Но последние исследования выявили некоторые ошибки предыдущих исследователей и неточные факты в изложении важных событий.

В этой статье все исследования об Эйнали беке Султанове были заново пересмотрены и изложены новые научные взгляды.

Ключевые слова: *Эйнали бек Султанов, жизненный путь, 1966-1935, 13 июня.*

Elkhan Yurdoglu (Mammadov)

**ONE MORE VIEW TO EYNALI BEY SULTANOV'S
COURSE OF LIFE**

Many scientists who investigated Eynali bey Sultanov's course of life earlier, stated different ideas and on different archival materials have come to the uniform conclusion about chronology of his life. But last researches have revealed some errors of the previous researchers and the inexact facts in a description of important events.

All researches of Eynali bey Sultanov have been anew reconsidered and new scientific views stated in the paper.

Key words: *Eynali bey Sultanov, course of life, 1966-1935, June, 13th.*

(Akademik İ.Ə.Həbibbəyli tərəfindən təqdim edilmişdir)

XUMAR MƏMMƏDOVA

Naxçıvan Dövlət Universiteti

E-mail: xmemmedova@hotmail.com

DEVID NISSMANIN “SOVET İTTİFAQI VƏ İRAN AZƏRBAYCANI” ƏSƏRİNDƏ AZƏRBAYCAN ƏDƏBİYYATI MƏSƏLƏLƏRİ

Məqalədə müasir Amerika alimi Devid Nissmanın “Sovet İttifaqı və İran Azərbaycanı” kitabında Azərbaycan ədəbiyyatına həsr edilmiş araşdırmalarından söhbət açılır. Müəllifin milli ədəbiyyatımızla bağlı fikir və mülahizələrinə aydınlıq gətirilərək yerli mənbələrlə müqayisəli şəkildə təhlil edilir.

Açar sözlər: *Devid Nissman, Cənubi Azərbaycan, mühacirət ədəbiyyatı, ədəbi əlaqələr, poeziya.*

Məlumdur ki, müasir dövrdə ədəbi əlaqələrin inkişafına xüsusi diqqət yetirilir. Bu baxımdan Qərb tədqiqatçılarının ədəbiyyatımıza böyük marağının şahidi oluruq. Çağdaş ingilisdilli oxucunun diqqətini Azərbaycan ədəbiyyatı və mədəniyyətinə yönəldən müəlliflərdən biri də Devid Nissmandır. O, özünün “Sovet İttifaqı və İran Azərbaycanı” əsərində Azərbaycan ədəbiyyatı məsələsinə də toxunaraq onu müxtəlif cəhətlərdən dəyərləndirmişdir. Əsərin demək olar ki, bütün fəsillərində bu mövzuya toxunulmuşdur. Müəllifin tədqiqat işinin mərkəzində əsasən Cənubi Azərbaycan ədəbiyyatı özünəməxsus yer tutur. Kitabın “Təqdimat” adlanan ilk bölməsində Devid Nissman dil məsələsinə toxunaraq bildirmişdir ki, “lingvistik və etnoloji” (1, s. 2) kökləri eyni olan azərbaycanlılar Rusiya və İranın tərkibində formalaşmışlar. Uzun müddət bir-birindən ayrı qalmaları adət-ənənə fərqliliyinə gətirib çıxarmışdır. Müəllif “1905-1921-ci illərdə Sovet və İran Azərbaycanında bolşevik hərəkatı” adlandırdığı ikinci fəsildə bu mövzunu genişləndirərək Azərbaycanın siyasi, ədəbi, mədəni mühitinə nəzər diqqəti cəlb etmişdir: “Müasir azərbaycanlılar səlcuqlardan gələn dillərin oğuz qrupunda formalaşmışlar. Bu müasir türk dili ilə (bir az da türkmən dili) sıx əlaqədədir. Qərb və sovet türkoloqları bu təsnifat ilə razılaşmışlar” (1, s. 2).

Müəllif göstərir ki, müasir Sovet və İran Azərbaycanında işlədilən dil uzun bir zaman ərzində ayrı qaldığından sözlərin mənasında, işlənmə yerində, ifadə tərzində müəyyən ayrıntılara rast gəlinir. Bu da eyni millətin farslaşma və ruslaşma siyasəti ilə bağlı olmuşdur. Hətta eyni dilin adlandırılmasında da fərq-

lər meydana çıxmışdır. Məsələn: Sovet Azərbaycanında dil “Azərbaycan dili”, İranda isə “türk”, “türk dili” və ya “azəri” dili adlanırdı. Sovet azəri dilində olan dəyişikliklərə baxmayaraq, o, öz milli mənsubiyyətini qoruyub saxlaya bilmişdir. Lakin, təbii ki, xarici təsirlər xalqın ədəbiyyatına, eyni zamanda onun mədəni inkişafına zərbə vurmuşdur.

Lakin “Sovet İttifaqı və İran Azərbaycanı” kitabında verilən məsələlər linqvistik, filoloji problemlərdən çox siyasi əhəmiyyət daşıyırdı. Devid Nissman Azərbaycanla bağlı ədəbi prosesləri fars poetik prinsipləri prizmasından təhlil etməyə çalışmış, bəzən özünün qələmə aldığı faktları süni şəkildə təkzib etmişdir (2, s. 17).

Devid Nissman kitabının “Qızıl Ordu tərəfindən İranı və Azərbaycan Demokratik Respublikasını işğalı” adlanan üçüncü fəslində İran Azərbaycanında ədəbiyyatın və mətbuatın vəziyyətini də təhlildən keçirmişdir. Aydın olur ki, bu ərazidə xalqın milli şüurunun inkişafına təkan verən müxtəlif vasitələr müəllifin təbircə desək, “ən vacib silah” sayılan “Vətən yolunda” adlı qəzet xüsusi rol oynamışdır. Bu qəzet Təbrizdə ərəb əlifbası ilə Azərbaycan dilində nəşr edilirdi. Onun ilk redaktoru bu sahədə fəal iştirak edən xalq yazıçısı Mirzə İbrahimov olmuşdur. Müəllif məktəblərin, mətbuat və ədəbiyyatın Azərbaycan dilində olması ideyasını irəli sürən, “Vətən yolunda” qəzetini “qaranlıqda parlayan işığa” (1, s. 32) bənzətmiş, qeyd etmişdir ki, Sovet Azərbaycanına məxsus mədəniyyət cənub həyatına da təsir göstərirdi.

Əlbəttə, Cənubi Azərbaycanla müqayisədə Şimali Azərbaycanda gedən proseslər üzünə zahirən “haqq-ədalət” niqabı çəkmiş sovet sistemi tərəfindən nizamlanırdı. Gilan Sovet Respublikasının yaranması ilə Pişəvəri baş nazir, Cəvdət isə Milli Assambleya prezidentinin müavini, həmçinin Gilanda Mədəniyyət naziri təyin edilmişdir. Devid Nissman bu dövrü Cənubi Azərbaycanda “ən parlaq dövr” kimi qiymətləndirərək yazmışdır ki, Cənubi Azərbaycanda mətbuatın inkişafı, milli ədəbiyyatın və vətənpərvərlik hisslərinin təbliğinə şərait yaradırdı. Həmin iş, doğrudan da, öz bəhrəsini verirdi. “Vətən yolunda” qəzetində deyilirdi: “Vətənpərvərlik hissi gündən-günə inkişaf edirdi. Əvvəlcə kiçik şeirlər yazan şairlər indi Vətən haqqında, Təbriz və Səttarxanla bağlı irihəcmli poemalar yazaraq böyük arzu ilə Vətənin müdafiəsi uğrunda iştirak edirdilər” (22, s. 34). Bu da mətbuatın, ədəbiyyatın xalq arasında böyük təsir gücünə malik olduğunu göstərirdi. Onu da deyək ki, 1941-45-ci illərdə Cənubi Azərbaycanda “Azərbaycan” qəzeti, “Ziddi faşist”, “Ədəbiyyat şərhləri” kimi məqalələr də çap olunmuş və “Vətən uğrunda»nın idealları ilə oxşar mövqedən çıxış etmişdi (3, s. 115).

“Sovet İttifaqı və İran Azərbaycanı” kitabının “Müharibədən sonrakı Sovet Azərbaycanında “Cənub məsələsi” adlanan fəslində də Azərbaycan ədəbiyyatı ilə bağlı müəllifin şərhləri öz əksini tapmışdır. Qeyd etdiyimiz kimi, Cənubda Azərbaycan Demokratik Respublikasının süqutundan sonra Sovet Azərbaycanına çoxlu sayda “tərəqqipərvər” siyasi və ədəbi xadimlər mühacir kimi

gəlmişlər. Bu şəxslər Azərbaycan Yazıçılar İttifaqı tərəfindən hərarətlə qarşılanmış, Cənubi Azərbaycan ədəbiyyatı ilə bağlı iclaslar keçirilmişdir: “27 dekabr 1947-ci ildə Azərbaycan Yazıçılar İttifaqı və Xarici ölkələrlə mədəni əlaqələr üzrə Azərbaycan Cəmiyyətinin Cənubi Azərbaycan ədəbiyyatı ilə bağlı müzakirəsi olmuşdur” (1, s. 42). Mühacir yazıçıların əsərləri işıq üzü görərək Azərbaycanda mühacirət ədəbiyyatı özünün yüksək inkişaf mərhələsinə çatmışdır. Müəllif 1948-1950-ci illərdə bu səpgidə topluların nəşr olunduğunu bildirmiş, “Təbrizin səsi” (1948) ədəbi toplusunun və Balaş Azəroğlunun “Savalan” poemasının adları xüsusi olaraq çəkmişdir.

İkinci toplu isə İran azəri poeziyası ənənələrinə bağlı Mədinə Gülgün və Əli Tudənin əsərlərindən tərtib edilmiş nəşr hesab olunurdu. Bu toplular bir daha ictimaiyyət arasında “Cənub məsələsi”nin Sovet Azərbaycanında ən azı diqqət mərkəzində qaldığını nəzərə çatdırmışdır.

Devid Nissman sosial-mədəni həyatda mətbuatın rolunu yüksək qiymətləndirərək yazır: “İranda azəri ədəbi jurnalı olan “Yoldaş”da İran azəri yazıçılarının görüşləri, müzakirələri verilmişdir” (3, s. 50). Jurnalda ədəbi görüşlər öz əksini tapmış, hər iki Azərbaycanda əlifba məsələsinə toxunulmuş, siyasi və mədəni dəyişikliklər müzakirə edilərək inzibati, iqtisadi məsələlərə də geniş yer ayrılmışdır. Bəxtiyar Vahabzadənin 1979-cu ildə qələmə aldığı “Ana dili” şeiri həmin ildə radio vasitəsilə səslənmişdir. Müəllif qeyd etmişdir ki, hətta bu şeir Tehrandə yenidən türkdilli jurnalda nəşr olunmuşdur. Nəticədə Bəxtiyar Vahabzadə İran Azərbaycanından aşağıdakı məzmununda məktub almışdır: “Mən də sizdən birinizəm. Mən də azəriyəm. Bədbəxtlikdən mən öz ana dilimi bilmirəm. Xahiş edirəm, mənə dilimi öyrənmək üçün dərslik göndərin” (6, s. 52).

Bu sözlər Devid Nissman tərəfindən eynilə Bəxtiyar Vahabzadənin 1980-ci ildə dərc olunmuş “Ədəbiyyat və incəsənət” qəzetindəki yazısından götürülmüşdür.

Devid Nissman vurğulayır ki, 1946-cı ildən sonra Azərbaycana gələn mühacirlərin əsas hissəsi poeziya ilə məşğul olurdu. Mühacirət ədəbiyyatının Bakıdakı nümayəndələrindən biri Balaş Azəroğlu izah edirdi ki, “Həm azadlıq hərəkəti zamanı, həm də indi Cənubi Azərbaycan ədəbiyyatında poeziya əsas yer tutur. Əlbəttə, əsas səbəblərdən biri odur ki, poeziya hadisələri nəsrədən daha canlı əks etdirir” (1, s. 53).

Müəllif daha sonra qeyd edir: “1946-cı ildə İran Azərbaycanından şimala mühacir kimi gələn dörd şair şah rejiminə qarşı mübarizədə daha fərqlənmişlər: Balaş Azəroğlu, Hökumə Billuri, Mədinə Gülgün və Əli Tudə” (1, s. 53). Onların vəzifəsi Cənubda dövrün tələblərinə cavab verən vətənpərvər şairlər yetişdirmək idi. Qəzet və jurnallarda dərc olunan şeirlər şahın süqutundan sonra hərarətli poetik cavablarla o taya ünvanlanırdı. Kitabda bir şairdən aşağıdakı fikir verilmişdir: “Mən bilirəm ki, qərib quşam. Təbriz də Vətəndir, Bakı da. Başqa sözlə desək, bu sahil o sahildir, o sahil isə budur. Hər ikisi də mənim Vətənimdir” (1, s. 54). Devid Nissmanın fikrincə, bu, “Vahid Azərbay-

can” şüarının irəli sürülməsinin ifadəsi idi. Ədəbiyyatşünas Şamil Salmanov həmin hadisəni qiymətləndirərək onu “İran Azərbaycanında yaranan ideoloji mübarizə” adlandırırdı.

Devid Nissmanın “Sovet İttifaqı və İran Azərbaycanı” kitabının beşinci fəslı “Pəhləvi süqutundan sonrakı ziddiyyət” adlanır. Burada müəllif Azərbaycan ədəbiyyatı məsələlərinə də müəyyən yer ayıraraq bəzi cəhətlərə toxunmuşdur. O qeyd edir: “Nəsr Cənubi Azərbaycan ədəbiyyatında XX əsrədək inkişaf etməmişdir. Daha doğrusu, onun inkişafı poeziya qarşısında üstünlük qazana bilməmişdir. Bu, onu göstərir ki, bütün Şərqdə olduğu kimi, burada da poeziya əsas vasitə hesab olunur” (1, s. 83). Bu, doğrudan da, belədir. Ulu Nizami, dahi Füzuli, böyük Nəsimi öz dünyəvi düşüncələrini ölməz əsərlərində məhz poeziya vasitəsilə əks etdirmişlər. “Eyni zamanda azərbaycanlılar poeziyada formalaşmış zəngin folklor irsinə malikdirlər” (1, s. 83).

Devid Nissman Cənubi Azərbaycan ədəbiyyatı ilə bağlı “Azərbaycanın vətənpərvər şairləri” sırasına daxil olan şəxslərin siyahısını vermişdir: Sönməz, Hüseyn Düzgün, Ələkbər Həddad, Rza Barahani, Hamid Nitqi, Əli Təbrizi, Türkoğlu, Süleyman Salis, Çayoğlu, Abbas Fariq, Firidun Hasarlı, Bəhman Zəmani, Əziz Səlamı, Əziz Məhsini, Qulamrza Məcdfər, Adsız, Valeh, Aydın, Mərziyə Uskuyi, Əlirza Nəbdil, Hamid Seyidnəqəvi, Alov, Abbas Sabiri, Qəhrəman Katibi, Hüseynəli Şəqaqi (1, s. 86).

Bütün bu faktlar müəllifin Cənubi Azərbaycan ədəbiyyatına yaxın tanışlığından xəbər verir. Araşdırmalar nəticəsində aydın olur ki, Devid Nissman daha çox Cənubi Azərbaycanla bağlı ədəbiyyata müraciət edərək ədəbi-mədəni proseslərin ardıcılığına diqqət yetirmişdir. Bütün bunlar isə öz növbəsində Azərbaycan ədəbiyyatının Amerikada və ingilisdilli digər dünya ölkələrində tanınmasına və təbliğinə uğurla xidmət göstərir. Qeyd edək ki, yazıcının ölkəmizlə bağlı yazıb-yatardıqları yanlışlıqlardan da xali deyildir. Buna səbəb Devid Nissmanın bəzən Azərbaycan mənbələri ilə yanaşı erməni mənbələrinə də istinadıdır. Bütövlükdə isə Devid Nissmanın ələmə aldığı “Sovet İttifaqı və İran Azərbaycanı” əsəri ədəbiyyatımız, mədəniyyətimizlə bağlı məlumatların dünya ictimaiyyətinə çatdırılması baxımından əsaslı mənbə hesab oluna bilər.

ƏDƏBİYYAT

1. Nissman D. The Soviet Union and Iranian Azerbaijan. USA, Boulder: Westview Press, 1987, 131 p.
2. Enders W. Divided Azerbaijan: Nation Building, Assimilation and Modernization Between Three States, Soviet Asian Ethnic Frontiers. New York, 1979, 283 p.
3. Nissman D. Azərbaycanda uzun bir dövr ərzində ədəbiyyatın yaranışı və inkişafı “Türk dili” jurnalı, 7 avqust, 1984.
4. <http://www.betterworldbooks.com/the-soviet-union-and-iranian-azerbaijan->

- [id-0813373182.aspx?PageVersion=Alt](http://www.amazon.co.uk/David-B.-Nissman/e/B001KHWV8)
5. <http://www.amazon.co.uk/David-B.-Nissman/e/B001KHWV8>

Хумар Мамедова

**ВОПРОСЫ АЗЕРБАЙДЖАНСКОЙ ЛИТЕРАТУРЫ В
ПРОИЗВЕДЕНИИ ДЭВИДА НИССМАНА “СОВЕТСКИЙ СОЮЗ
И ИРАНСКИЙ АЗЕРБАЙДЖАН”**

В статье повествуется об исследованиях, связанных с азербайджанской литературой, в книге современного американского учёного Дэвида Ниссмана “Советский Союз и Иранский Азербайджан”. Здесь мысли и взгляды автора, связанные с нашей национальной литературой, исследуются в сопоставлении с местными источниками.

Ключевые слова: Дэвид Ниссман, Южный Азербайджан, эмиграционная литература, литературные связи, поэзия.

Khumar Mammadova

**QUESTIONS OF THE AZERBAIJAN LITERATURE IN DAVID
NISSMAN’S WORK “SOVIET UNION
AND THE IRANIAN AZERBAIJAN”**

It is narrated about the researches connected with the Azerbaijan literature in the book of modern American scientist David Nissman “Soviet Union and the Iranian Azerbaijan” in the paper. Here thoughts and opinions of the author connected with our national literature are investigated in comparison to local sources.

Key words: David Nissman, Southern Azerbaijan, emigratory literature, literary relations, poetry.

(Akademik İ.Ə.Həbibbəyli tərəfindən təqdim edilmişdir)

АРИФ ЗЕЙНАЛОВ

Нахчыванское Отделение НАН Азербайджана

E-mail: arifzeynal@mail.ru

К ИСТОРИИ АЗЕРБАЙДЖАНО-НЕМЕЦКИХ ЛИТЕРАТУРНЫХ СВЯЗЕЙ

Германия позже других европейских государств вошла в число стран, заинтересованных в поддержании непосредственных контактов с Турцией и Азербайджаном.

Статья посвящена азербайджано-немецким литературным связям.

Ключевые слова: *Азербайджан, Германия, Мирза-Шафи, литературные связи, Фридрих Бодеништедт.*

30 ноября 2010 года в Берлине с успехом прошли Дни культуры Азербайджанской Республики в Федеративной Республике Германии. При Берлинском университете им. В.Гумбольдта были открыты кафедра азербайджанского языка, руководитель Жан Генри Олбертс, и кафедра истории Азербайджана, заведующая кафедрой Ева Мария Аух.

Будем надеяться, первый азербайджано-немецкий форум по гуманитарному сотрудничеству внесет большой вклад в дальнейшее развитие двусторонних отношений, а открытие кафедр азербайджанского языка и истории Азербайджана создадут прекрасные возможности для еще большего расширения сотрудничества между обеими сторонами не только в гуманитарной сфере, но и в области науки.

Интерес к языку турок появляется в Западной Европе после завоевания турками Константинополя в 1453 году. Язык турок, основной части подданных Османской империи, вплоть до провозглашения Турецкой Республики (29.10.1923) в научной литературе назывался по-русски османским или османо-турецким, по-немецки Osmanisch-Türkisch, Osmanisch.

Государственный язык Турецкой Республики принято обозначать по-русски турецкий язык, по-немецки Türkisch или Türkei-Türkisch.

Как известно, по современной языковой классификации в огузскую группу тюркских языков наравне с турецким языком входит и азербайджанский язык, являющийся государственным языком Азербайджанской Республики, на котором также говорят азербайджанские турки Южного Азербайджана (Иран).

Германия позже других европейских государств вошла в число стран, заинтересованных в поддержании непосредственных контактов с Турцией и Азербайджаном.

Активный период истории турецкого языкознания в Германии датируется концом XIX-началом XX столетия, хотя еще в середине XIX столетия в истории турецкой лексикографии оставил заметный след Юлиус Теодор Ценкер (ум. в 1884 г.), составивший турецко-арабско-персидский словарь. Ему же принадлежит перевод на немецкий язык труда выдающегося азербайджанского ученого Мирзы Мухаммеда Али Гаджи Касым оглы (Александра Касимовича) Казембека “Общая грамматика турецко-татарского языка”, увидевшего свет в 1839 году в г. Казани. Второе переработанное и существенно расширенное издание этой книги вышло в 1846 году и было удостоено полной Демидовской премии Императорской Российской Академии наук. В 1848 г. немецкий ориенталист Ценкер перевел “Грамматику” на немецкий язык и издал ее в Лейпциге.

Как известно, в то время все тюркские языки, употребляющиеся на территории Российской империи, именовались татарскими. М.А.Казембек в своей “Грамматике” использовал сопоставления как с родным азербайджанским языком, так и с татарским (языком крымских, казанских, сибирских, оренбургских, башкирских татар), а также узбекским и чувашским языками. Таким образом, в отечественной тюркологии М.А.Казембек впервые заложил основы сравнительно-сопоставительного исследования.

Еще раньше, в 1815 году, немецкий востоковед Генрих Фридрих фон Диц (1751-1817) опубликовал в переводе на немецкий язык одно из двенадцати сказаний Азербайджанского героического эпоса “Деде Горгуд” (“Книга моего деда Горгуда”), рукопись XVI века которого была обнаружена в Национальной библиотеке города Дрездена. Диц, переведя одно из самых интересных сказаний об огузском Тепегезе (Темя-глаз), главном персонаже памятника, родном брате циклопа Полифема из “Одиссеи” Гомера, вызвал настоящую сенсацию.

В 1771 году Анкетиль Дюррерон перевел на французский язык священную книгу древних народов Азербайджана и Ирана, “Авесту”, составлявшуюся в течение многих веков, ранние части которой приписываются преданием пророку Заратуштре (Зороастру), вызвав тем самым нежелательную реакцию среди некоторых востоковедов. Однако профессор Рижского университета Клингер защитил его и в 1776 году опубликовал перевод “Авесты” на немецком языке. Далее “Авеста” была переведена на другие языки и исследована такими европейскими учеными, как Е.Бюргель, Бартоломей, Б.Раск, Ф.Шнейгель, Н.Л.Вестергад, Ф.Виндишман, Ф.Макс Мюллет, Л.Дарместетер, Л.Н.Месс, Ф.В.Вест, Ф.Вольф, А.Кристенсен и др.

В 1844 году в Тифлис переехал немецкий поэт, журналист, переводчик Фридрих Мартин фон Боденштедт (1819-1892). Будучи ориенталистом, он проявлял большой интерес к жизни Кавказа и был приглашен сюда генералом Нейдгартом, в ту пору бывшем главноуправляющим Закавказским краем, в качестве “наставника-наблюдателя и преподавателя иностранных языков”. До этого он занимал ту же должность в семье князя Н.Голицына в Москве, обучая его детей иностранным языкам.

Имея полученное из Московского университета свидетельство на право преподавать “языки и словесность французскую, английскую и немецкую”, он был принят на должность учителя французского языка в Тифлисскую гимназию.

До этого по дороге он побывал на Дону в казачьих станицах и по Военно-Грузинской дороге приехал в Тифлис. В Тифлисе Боденштедт обработал записанные им по дороге казачьи и украинские песни и по возвращении в Германию опубликовал в Штутгарде книгу под названием “Die poetische Ukraine. Eine Sammlung Kleinrussischer Volkslieder. Übertragen in deutsche von Fr.Bodenstedt” (“Поэзия Украины. Собрание малороссийских народных песен. Перевод фон Боденштедта”).

Вскоре по приезду в Тифлис Боденштедт познакомился с известным азербайджанским поэтом, преподавателем восточных языков Тифлисской гимназии Мирзой-Шафи Вазехом, под руководством которого начал изучать азербайджанский и персидский языки.

В своей книге “Tausend und ein Tag im Orient” (1850) (“Тысяча и один день на Востоке”) Боденштедт вспоминает: “Уроки происходили три раза в неделю, и на них присутствовали также другие ученики Мирзы-Шафи”. Потом начинался “Дивани-Хикмет” (“Кружок Мудрости”) и Мирза-Шафи, взяв слово, пел и объяснял нам свою песню (1, с. 30).

После окончания занятий, как сообщает Боденштедт, он начал знакомить Мирзу-Шафи с образцами английской и немецкой литературы: Гете, Гейне, Шиллером. “Мирза-Шафи нашел, что в каждом из приведенных стихотворений немецких поэтов заложено хорошее ядро; из английских многие песни Томаса Мура и лорда Байрона произвели на него прекрасное действие, причем, – добавляет Боденштедт, – они были им поняты без помощи всякого комментария” (1, с. 81).

В своих воспоминаниях о Мирзе-Шафи Боденштедт приводит одну характерную черту из жизни Мирзы-Шафи – его нелюбовь к печатным книгам.

“Мудрецы Востока, – говорил Мирза-Шафи, – большой вес придавали тому, чтобы красивая мысль имела красивое выражение как в слове, так и в письме. Вообще очень трудно эти легкие, смелые и красивые особенности персидского шрифта передать печати (1, с. 93).

Это обстоятельство говорит о том, почему при жизни Мирзы-Шафи не были напечатаны его “Песни”, да и печатать их было негде. В Тифлисе, в тогдашней типографии, такого шрифта не имелось.

Боденштедт вспоминает, что на одном из уроков у себя на дому Мирза-Шафи велел принести трубку и калямдан (прибор, где помещались перья и чернильница) и приказал ему писать, что он будет петь. Таким образом, кроме имевшихся в распоряжении Боденштедта песен, не были сохранены записи песен Мирзы-Шафи (1, с. 37).

В одной из глав Боденштедт сообщает, что Мирза-Шафи преподнес ему в подарок тетрадь, написанную его собственной рукой, озаглавленную “Ключ мудрости”, которая содержала в себе “все мировоззрение нашего учителя, частью в коротких изречениях, частью в более длинных рассуждениях” (1, с. 73).

Говоря о характере творчества Мирзы-Шафи, Боденштедт приводит весьма примечательное сообщение: “Хотя песни Мирзы-Шафи и не напечатаны, однако его “Песни” живут в устах татар (азербайджанцев) и грузин, причем ему и в голову не приходило изложить их в письменной форме: никто не узнал бы, что они исходят от Мирзы-Шафи, если бы имя его не было включено в самую песнь” (1, с. 90).

В подтверждение этого Боденштедт приводит следующее четверостишие:

– Мирза-Шафи, в чем тайна мастерства?
Чем заслужил ты и почет и славу?
– Умел я мысли вкладывать в слова,
Как драгоценность в должную оправу.

Большинство песен Мирзы-Шафи построено так, что его имя упоминается там.

В 1847 году Боденштедт возвратился на родину, привезя с собой записи песен своего учителя и его подарок – тетрадь стихов, озаглавленную “Ключ мудрости”.

Вскоре после прибытия в Германию Боденштедт выпускает книгу “Die Völker des Kaukasus und ihre Freiheits – Kämpfe gegen die Russen”, (“Народы Кавказа и их борьба с Россией за свою независимость”, где разоблачались многие деяния русской администрации, книга имела успех).

В 1850 году Боденштедт издает свой последующий труд “Tausend und ein Tag im Orient” (“Тысяча и один день на Востоке”).

В этой книге Боденштедт делится своими впечатлениями от поездки, значительная часть этой объемистой книги посвящена рассказу о Мирзе-Шафи и переводу на немецкий язык части его стихов, достаточно места отводится также фольклору, историческим и этнографическим сведениям о Кавказе. Книга имела большой успех, главным образом, из-за “Песен

Мирзы-Шафи”, которые, переведенные до конца Боденштедтом, уже в следующем году (1851 г.) выходят отдельным изданием под заглавием “Die Lieder des Mirza-Schaffy mit einem Proloq von Fr.Bodenstedt” (“Песни Мирзы-Шафи с прологом Фр. фон Боденштедта”). Из названия книги видно, что автором “Песен” является Мирза-Шафи, а Боденштедт является только автором “Пролога”. У Боденштедта нет никакого намерения приписывать авторство себе.

В “Прологе” в иносказательной форме он обращается к Мирзе-Шафи: “Я вновь посетил тебя, мой гянджинский учитель! Как я хочу сесть возле тебя и слушать твои очаровательные песни. Из подаренных тобой благоухающих цветов я сплел красивой венок. Мой гянджинский мастер слова, чтобы принести тебе славу, а нашим женщинам радость, я рассыпанные предо мной жемчужины нанизал на нить и получилось красивое ожерелье!” (1, с. 7).

Отпечатанная хорошим типографским шрифтом, в изящном переплете, книга “Die Lieder des Mirza-Schaffy” (“Песни Мирзы-Шафи”) имела успех необычайный. Книга ежегодно переиздавалась по нескольку раз и была переведена на многие европейские языки.

Сюжет “Песен” целиком взят из жизни Мирзы-Шафи. Цикл песен, озаглавленный “Зулейха”, посвящен первой любви Мирзы-Шафи Зулейхе. Другой цикл песен “Мирза-Юсуф” касается одного приятеля Мирзы-Шафи – Мирзы-Юсуфа. Последующий цикл “Хафиза” посвящен Мирзой-Шафи жившей в Тифлисе любимой женщине, на которой он женился. В остальных – живые насущные вопросы действительности и интимная жизнь тифлисской богемы.

Экземпляр книги с портретом Мирзы-Шафи на обложке был послан ему в дар бывшим учеником. По мере все большего успеха “Песен” находились даже такие ярые поклонники Мирзы-Шафи, как некий Бругш, предпринявший специальную поездку в Тифлис для свидания с Мирзой-Шафи. Известный ориенталист А.Берже в 1851 году встречал на улицах Тифлиса, “скромного, лет под шестьдесят тюрка”, который и был Мирзой-Шафи. Ранее в 1843 г. посещали Тифлис и Тифлисское уездное училище, где преподавал Мирза-Шафи, немецкие путешественники М.Вагнер и барон Гакстгаузен.

“Мирза-Шафи был быстро замечен решительно всеми народами, у которых имеется литература, – отмечалось в журнале “Русская старина” за 1887 год. – За 20 лет Боденштедт – Мирза-Шафи в одной только Германии выдержал 50 немецких изданий!.. Целый шкаф в кабинете Боденштедта в Висбадене наполнен подношениями ему от переводчиков Мирзы-Шафи” (2, с. 415).

Ориенталист А.Берже в изданной в 1868 году в Лейпциге на средства Боденштедта книге “Dichtungen transkaukasischer Sänger des XVIII und

XIX Jahrhunderts in azerbaidshanischer Mundart” (“Стихи Закавказских поэтов на азербайджанском языке”) ни одной строчки не посвящает Мирзе-Шафи. В 1870 г. тот же А.Берже помещает в журнале “Zeitschrift der Deutschen Morgenländischen Gesellschaft” (“Журнал немецкого общества восточных стран”), издаваемом в Лейпциге, статью о Мирзе-Шафи, в которой дает о нем некоторые биографические сведения за юношеский период, описывает предсмертные минуты Мирзы-Шафи и отрицает за ним поэтический талант. (Умер Мирза-Шафи 16 ноября 1852 года).

День смерти его был отмечен заметкой в “Актах Кавказской Археологической Комиссии”, т. X, с. 832 “скончался ноября 16 дня 1852 года в Тифлисе Мирза-Шафи Садых-оглы, получивший громкую известность благодаря известному сочинению Боденштедта”.

“Пусть, – пишет А.Берже, – Мирза-Шафи поблагодарит Боденштедта, что он прославил его имя за границей, тогда как у себя на родине он совсем неизвестен” (7).

Небывалый успех “Песен” дал возможность Боденштедту в 1875 году издать еще один сборник “Из наследия Мирзы-Шафи. Новый песенник...”. (“Aus dem Nachlasse Mirza-Schaffy’s. Neues Liederbuch...”), в предисловии к которому Боденштедт уже сам заявляет: “Хотя Мирза-Шафи и существовал, но песни его – не переводы. Они обязаны своим существованием одному мне”.

В одном из последних при жизни Боденштедта изданий “Песен Мирзы-Шафи” на немецком языке, именно в 50-ом (Лейпциг, 1887 г.), Боденштедт приводит высказывание А.Берже и пытается сам разъяснить ту роль, какую играл по отношению к нему Мирза-Шафи: “Этот учитель, для которого кисет табака и стакан вина были пределом счастья, объясняя ударения в персидской версификации, пел персидские песни и ознакомил, таким образом, меня с духом восточной поэзии; сам Мирза-Шафи ничего не написал, а имя его было взято в шутку, производным от немецкого слова “Schaf” (овца)”.

Редактор журнала “Русская старина” М.И.Семевский, бывший как раз в ту пору в Висбадене и посетивший Боденштедта там, так сообщал о мистификации Боденштедта: “Прикрывший свой сборник поэтических произведений именем своего бывшего учителя при изучении восточных языков в Тифлисе, г. Боденштедт сделал это частью потому, как объяснял он нам, что в форме переводчика с персидского ему было легче сказать многое своим соотечественникам в те годы, когда в Германии не было еще свободы слова и печати” (3, с. 410). Точную характеристику этому историческому периоду дал Томас Манн (1875-1955) в своем ретроспективном обзоре “Германия и немцы”: “Империя Бисмарка не имела ничего общего с демократией, а значит и с нацией в демократическом смысле этого слова. Она была бронированным кулаком, она стремилась к евро-

пейской гегемонии; несмотря на всю свою современность и трезвую деловитость, империя 1871 года апеллировала к воспоминаниям о средневековой славе, об эпохе саксонских и швабских властителей” (4, с. 322).

Перевод играет огромную роль в культурном развитии человечества, это многосторонний и многоаспектный вид человеческой деятельности. Благодаря переводу народы одной страны знакомятся с жизнью, бытом, историей, литературой и научными достижениями народов других стран.

Роль переводчика очень значительна, и к нему предъявляются высокие требования. Он должен быть высокообразованным человеком, обладать обширными и разносторонними знаниями. Любой переводчик должен изучить литературу, историю, культуру народа, с языка которого он переводит. Он должен знать быт, нравы этого народа, знаком с так называемыми реалиями.

Перевод художественной литературы представляет собой гораздо более сложную проблему. В художественной литературе используются образы в широком смысле слова, ибо искусство есть мышление образами. Образность создается писателем, поэтом самыми разнообразными языковыми средствами и для этого он пользуется всем арсеналом богатств языка.

Адекватность, т.е. равноценность оригиналу, неотделима от точности и достигается путем грамматических, лексико-фразеологических и стилистических замен, создающих равноценный эффект. Замены необходимы из-за различий между обоими языками. Что возможно в одном, часто бывает невозможно в другом. Различия в строе двух языков, иногда требуют каких-то дополнений в переводе. Говорят также, чтобы переводить поэтические произведения, надо быть поэтом.

Господствующее в то время в Европе утверждение отрицало возможность перевода с одного языка на другой.

Крупные немецкие философы-лингвисты Г.В.Лейбниц (1646-1716), В.Гумбольдт (1767-1835), А.Шлегель (1767-1845), являющиеся создателями так называемой теории “непереводимости”, утверждали, что художественное произведение всегда имеет ярко выраженный национальный характер, и что каждый язык обладает своеобразными средствами выразительности, и потому самобытные черты каждого языка могут служить препятствием для перевода. Этой же концепции придерживался и русский ученый-филолог А.А.Потебня (1835-1891).

Неизвестно, что заставило Боденштедта сделать свое “разоблачительное” заявление: эта концепция, вольность, допущенная при переводе, или небывалый успех “Песен”, нежелание уступить своему бывшему учителю, или же соблазн неопровержимости.

В послесловии к *“Die Lieder des Mirza-Schaffy”* (*“Песни Мирзы-Шафи”*) приводятся такие, например, выражения: *“Безгранично было изумление, когда Боденштедт снял свою невидимую маску и объявил себя автором “Песен”, вложившим их в уста Мирзы-Шафи, и что Мирза-Шафи сам никогда не был поэтом”*.

С таким мнением согласились научные авторитеты – известные историки ислама: А.Мюллер, А.Крымский, все биографы Боденштедта.

По приезду в Тифлис в феврале 1844 года Боденштедт представил училищному начальству свидетельство, полученное из Московского университета на право преподавать французский, английский и немецкий языки. Известно, что Боденштедт также хорошо изучил русский язык. Еще за год до приезда на Кавказ, в 1843 году, Боденштедт издал свои переводы на немецкий язык из И.И.Козлова (1779-1840), слепой поэт с демократическими убеждениями, А.С.Пушкина (1779-1837), М.Ю.Лермонтова (1814-1841).

Из архивных документов усматривается, что Боденштедт был на Кавказе не более одного года и двух-трех месяцев. Однако, в предисловии к 4-му изданию книги *“Тысяча и один день на Востоке”* (1865 г.) он пишет *“Tiflis, wo ich mich ein paar jahre hindurch unter Mirza-Schaffy’s Leitung dem Studium der orientalischen Sprachen widmete...”* (*“Тифлис, где я несколько лет посвятил изучению восточных языков под руководством Мирзы-Шафи ...”*).

Очевидно, что за столь короткое время пребывания в Тифлисе Боденштедт, при всем своем желании не мог в совершенстве изучить ни азербайджанский, ни персидский языки, в которых в то время употреблялись в большом количестве арабские слова и выражения.

В обнаруженный в г. Гяндже *“Сборник”* стихотворений, принадлежащий азербайджанскому поэту XIX в. Мирзе-Мехти (псевдоним Наджи), что означает *“спаситель”*, включены пять стихотворений под псевдонимом *“Вазех”*, что означает *“светлый, как солнце”*. Стихотворения эти написаны частью на азербайджанском, частью на персидском языках. Одно стихотворение, посвященное любовнице Мирзы-Шафи, написано одновременно на персидском, арабском и азербайджанском языках так называемым мюламма (араб.), где каждое полустихие пишется на другом языке.

Однако, сколь значительна ни была вина Боденштедта перед Мирзой-Шафи, она невелика в сравнении с заслугой перед азербайджанской литературой: до нас дошли пусть не в подлиннике, а в переводе, многие стихи Мирзы-Шафи, о которых мы бы не узнали, не будь того, что в нынешнем литературоведении носит название *“плагиат Боденштедта”*. Кроме того, наиболее полные сведения о жизни и деятельности Мирзы-Шафи мы узнали только из книги Боденштедта *“Тысяча и один день на*

Востоке”, где Боденштедт с некоторой ироничностью и снисходительностью дает высокую оценку талантам своего учителя.

Переводчик Ф.Боденштедт вместе с П.Мериме (1803-1870), французским писателем, пропагандистом русской литературы, были избраны почетными членами “Московского общества любителей русской словесности” в 1863 г.

Первым переводчиком Мирзы-Шафи на русский язык был М.Л.Михайлов, который напечатал стихотворение Вазеха “Распахни покрывало” в четвертом номере журнала “Современник” за 1855 г., где оно дано без традиционной ссылки “из Боденштедта” (5, с. 48).

Долгое время являлась единственным полным переводом творчества Вазеха на русский язык книга “Песни Мирзы-Шафи”, изданная в 1880 году Н.И.Эйфертом в Москве, который писал, что “Песни Мирзы-Шафи”, выдержавшие уже до 60-ти изданий, одно из любимейших в Германии произведений современной поэзии” (6, с. 7).

Представляют интерес переводы В.В.Маркова, изданные сперва в журнале “Вестник Европы”, а затем отдельным сборником “На встречу” (СПб, 1887 г.).

Наиболее значительный и весомый перевод творчества Вазеха представлен в сборнике Матфея Рамшева (псевдоним П.Ф.Якубовича), где напечатано 25 стихотворений поэта (СПб, 1887 г.).

Поэзия Вазеха привела в восторг великого русского писателя Л.Н.Толстого. В письме к А.И.Фету он пишет, что ему принесли “Песни Мирзы-Шафи”. “... Там есть прелестные вещи. Знаете ли Вы их?” (7, с. 14).

К песням Вазеха обращались русские композиторы П.И.Чайковский и А.Г.Рубинштейн, который в 1870 году, живя тогда в Веймаре, написал двенадцать романсов на стихи Вазеха в немецком переводе. Романсы вызвали восхищение венгерского композитора Ф.Листа, который также увлекался поэзией Вазеха. Лучшим исполнителем одного из них – в переводе на русский язык «Персидской песни» – являлся великий русский певец Ф.И.Шаляпин.

ЛИТЕРАТУРА

1. Боденштедт Ф.М. фон. Воспоминания о Мирзе-Шафи (из книги “Тысяча и один день на Востоке”). Баку: Язычы, 1987, 118 с.
2. Журнал “Русская старина”. СПб., 1987, т. 54, 470 с.
3. Сообщение М.Семевского // Русская старина, СПб., 1887, т. 5, с. 410.
4. Манн Т. Собр. соч.: в 10-ти т. Т. X, Москва, 1961, 403 с.
5. Михайлов М.Л. Соч.: в 3-х т. Москва, 1958, 180 с.
6. Эйферт Н.И. Песни Мирзы-Шафи. Москва, 1880, 222 с.

7. Толстой Л.Н. Полное собрание сочинений. Т. LXIII, Москва-Ленинград, 1934, 310 с.

Arif Zeynalov

**AZƏRBAYCAN VƏ ALMANİYA ƏDƏBİ ƏLAQƏLƏRİNİN
TARİXİNƏ DAİR**

Almaniya başqa Avropa dövlətlərinə nisbətən gec Türkiyə və Azərbaycanla bilavasitə əlaqələr qurdu.

Məqalə Azərbaycan Alman ədəbi əlaqələrinə həsr edilib.

Açar sözlər: *Azərbaycan, Almaniya, Mirzə Şəfi, ədəbi əlaqələr, Fridrix Bodenshtedt.*

Arif Zeynalov

**TO THE HISTORY OF AZERBAIJAN-GERMAN
LITERARY RELATIONS**

Germany began to keep direct relations with Azerbaijan and Turkey a bit later in comparison with other European countries.

The article is devoted to Azerbaijan-Germany literary relations.

Key words: *Azerbaijan, Germany, Mirza Shafi literary relations, Fr.Bodenstedt.*

(Статья представлена членом-корреспондентом НАНА А.А.Гулиевым)

FƏRQANƏ KAZIMOVA
AMEA Naxçıvan Bölməsi
E-mail: fergana_k@yahoo.com

“MOLLA NƏSRƏDDİN” JURNALININ CƏNUBİ AZƏRBAYCAN MƏTBUATINA TƏSİRİ

Dünyanın aparıcı və qüdrətli xalqı olan, yer kürəsinin hər tərəfində yaşayıb öz elmi, mədəniyyəti ilə dünya sivilizasiyasına təsir edən, dünya tarixində öncül mövqe tutub bu tarixi yaradan ulu türk xalqı dünya ədəbiyyatının da şərəfli səhifələrini yazmışdır. XX yüzilliyin əvvəllərində görkəmli Azərbaycan ədibi, publisisti və dramaturqu Cəlil Məmmədquluzadənin redaktorluğu ilə nəşrə başlayan “Molla Nəsrəddin” jurnalı bu fikri bir daha təsdiqlədi. Şərqdə ilk satirik jurnal olan bu jurnalın əsas amalı da mürgüləməkdə olan Şərqin, xüsusilə müsəlmanların gözüni yeni dünyaya açmaq və bu dünyanın nəbzini tutmağa çağırmaq idi. Məhz buna görə də ilk nömrəsində üzünü bütün Şərqə tutub “Ey mənim müsəlman qardaşlarım!” deyən müraciət edərək zülmə, əsarətə qarşı mübarizə aparmağa səsləmişdir. Jurnal bir neçə aydan sonra nəinki müsəlman dünyasında, qonşu ölkələrin əksəriyyətində əks-səda verdi, öz təsirini göstərdi. Gürcü, Dağıstan, tatar və Orta Asiya xalqları bu jurnalдан təsirlənərək müxtəlif satirik jurnallar dərc etdirmişlər. 1906-cı ilin aprel ayında nəşrə başlayan jurnalın işıq üzü gör-məsindən 8 ay sonra Təbrizdə “Azərbaycan” adlı satirik jurnal nəşrə başladı. Ömrü qısa olsa da (cəmi 10 ay) jurnal öz quruluşuna, bədii tərtibatı, üslubu və ideya-bədii istiqamətinə görə “Molla Nəsrəddin”ə yaxın idi. “Molla Nəsrəddin”in jurnalistik sənətkarlığı, satirik ədəbi priyomları, karikaturaları jurnalda açıq şəkildə özünü göstərirdi. Bundan əlavə 1907-1908-ci illərdə “Suri-İsrafil”, 1907-1912-ci illərdə “Nəsimi-Şimal” jurnalları nəşr olunmuşdur. Bu jurnallar da “Molla Nəsrəddin”in dəsti-xəttinə sadiq qalmış, ondan öyrənmiş, bəhrələnmişlər.

Açar sözlər: “Molla Nəsrəddin”, satirik jurnallar, “Azərbaycan”, “Suri-İsrafil”, “Nəsimi-Şimal”.

Bilirik ki, hər bir ədəbi hadisənin səciyyəsinə ilk öncə onun ictimai düşüncəyə gətirdiyi yenilik müəyyən edir. Bu mənada “Molla Nəsrəddin” jurnalı nəinki Azərbaycan ədəbi-ictimai fikrində, eyni zamanda dünya ədəbi fikir tarixində yeni bir hadisə idi. Akademik İsa Habibbəyli yazır ki, “... C. Məmməd-quluzadə 1906-cı ildən etibarən “Molla Nəsrəddin” jurnalını nəşr etməklə nəinki Azərbaycanda, hətta bütün Qafqaz regionunda yeni ictimai-ədəbi mühitin formalaşmasının əsasını qoymuşdur. Mollanəsrəddinçi mühit yeni, gerçək, həyatı və demokratik ədəbiyyat yaratmaq, ədəbiyyatda və mətbuatda xalqın mənafeyini müdaiə etmək, sənətin gücü, təsiri ilə mürgüləyən müsəlman Şərqini və Azərbaycan Şərqini oyatmağa nail ola bilmək, ədəbiyyatı bir qrup zümrənin,

təbəqənin deyil, xalqın bütün təbəqələrinin malı etmək üçün yollar axtarmaq, həmin vəzifələri həyata keçirə bilən ədəbi nəsil yetişdirmək və s. demək idi” (1, s. 18).

Jurnalın nəşrə başladığı zaman Qafqazda, bütün Şərqdə yeni bir zaman idi. Milli düşüncə, milli-azadlıq ideyalarının sürətlə yayılmaya başladığı bir zamanda ona dəstək olmaq, bu işə təkan vermək missiyası ilə yayıma başlayan jurnalın əsas amacı da bütün müsəlman-türk dünyasının gözünü yeni dünyaya açmaq idi. Bütün çabalamalar, çalışmalar buna istiqamətləndirilmişdi.

Kim idi onun ədəbi qəhrəmanları? Xalqın qanını soran, onu ağrı-acılar içərisində səfil həyatı sürməyə sürükləyən, xalqın azadlıq istəyini buxovlayıb boğanlar, onu qəflət yuxusunda saxlayan, elmin, təhsilin tərəqqisinə, yeni dünyaya açılışın əleyhinə çıxanlar idi. Xalqın ürəyindən xəbər verən, onun dərdlərini ürək yangısı ilə işıqlandıran, sadəcə işıqlandırmaq deyil, bu dərdlərdən qurtulmağın yollarını axtaran jurnal buna görə də qısa zamanda onun sevimlisinə çevrilir. Mövzu və coğrafi əhatə dairəsi Azərbaycanla sərhədlənməyən jurnal Qafqaz, Türkiyə, Orta Asiyada, Hindistanda sevilə-sevilə oxunduğu kimi, bir sıra Şərq ölkələrində, özəlliklə Cənubi Azərbaycanda maraqla qarşılanmış, geniş yayılmış və böyük təsir yaratmışdır.

Ustad Şəhriyar yazırdı ki, “Azərbaycan mətbuat orqanlarından biri də indi nadir tapılan “Molla Nəsrəddin”dir ki, Şərqə təkan verdi. Onun tayı-bərabəri olmayan karikaturaları aləmdir! “Molla Nəsrəddin”dən “Suri-İsrafil” doğuldu” (2).

Bəli! “Molla Nəsrəddin” jurnalını yalnız Azərbaycana aid problemlər deyil, bütün Şərq ölkələrinin həyatı maraqlandırır. Buna görə də ilk sayından “Sizi deyib gəlmişəm, ey mənim müsəlman qardaşlarım” deyərək bütün Şərq xalqlarını yuxudan ayılmağa çalışmış, onların gözünü yeni həyata açmaq istəmişdir. Jurnalın redaktoru yazarlara səslənərək türkün açıq ana dilində yazmağı məsləhət görürdü. Ölkədaxili problemlərin çözüm yollarını aramaqla kifayətlənməyən jurnalın hədəfi daha böyük idi. Jurnal Şərq ölkələrində başlayan milli-azadlıq mücadiləsini dəstəkləyir, İran və Türkiyədə bu işə əngəl olan dövlətləri və dövlət rəsmilərini tənqid edirdi. Kəskin satirik şeirləri, məqalələri, karikaturaları ilə jurnal qısa zamanda bütün Şərqdə tanındı və sevilirdi.

Eyni zamanda “XX əsr Azərbaycan satirik ədəbiyyatının beynəlxalq miqyasda yayılması Azərbaycan klassik ədəbiyyatının ümumdünya əhəmiyyətinə malik keyfiyyətinin qanunauyğun davamıdır” (3, s. 261).

Nəşrə başladığı andan jurnal Rusiya, Qafqaz, Yaxın və Orta Şərq ölkələrinin həyatını realist boyalarla, bədii cəhətdən ustalıqla əks etdirirdi. Bu onunla əlaqədar idi ki, istər Cəlil Məmmədquluzadə, istərsə də jurnalın digər yazarları: Mirzə Ələkbər Sabir, Məmməd Səid Ordubadi, Əli Nəzmi, Əliqulu Qəmküsar, Əbdürrəhim bəy Haqverdiyev, Salman Mümtaz həmin ölkələrdə olmuş, onları yaxından tanımış, xalqı öyrənmişdilər. Məhz buna görə də onların ağrı-acılarını, dərdlərini bilib, jurnalda olduğu kimi əks etdirə bilirdilər.

Jurnalın Tiflisdə nəşrə başlaması coğrafi baxımdan uyğun idi. Çünki, başqa xalqlara asanlıqla çatdırılırdı. Cəlil Məmmədquluzadə bununla bağlı yazırdı: “Molla Nəsrəddin” min doqquz yüz altıda Tiflisdə təşkil olundu. Tiflis, Qafqazın mərkəzi şəhəri və Qafqaz hökumətinin paytaxtıdır. Habelə, bu şəhər Qafqaz türklərinin mərkəzi hesab oluna bilər. Gerçəkdə də belədir. Qafqaz Bakı və Batumi şəhərlərinin də arasındadır. Buradan Culfaya (Culfa – Naxçıvanda şəhərdir. İranla sərhəd qapısında yerləşir) və oradan Araz çayını keçib bir günə İran Azərbaycanının mərkəzi və paytaxtı olan Təbrizə gedib çatır. Bakıdan Xəzər dəryasını bir gündə ötürüb Türkünstanın Aşqabad və Mərv və qeyri yerlərinə xəbər çatdırmaq mümkündür. Dağıstan da bu yavuvdadır. Tiflisdən Bakı tərifi ilə on iki saatlıq dərya səfəri bizi İranın Gilan məmləkətinə uzlaşdırır” (4, s. 725).

Jurnalın tatar, türkmən, özbək, Dağıstan xalqlarının satirik ədəbiyyatının inkişafına böyük təsiri olmuşdur.

Özbək poeziyasının görkəmli nümayəndəsi, Azərbaycan ədəbiyyatının dostu – Qafur Qulam yazırdı: “Mən yeni-yeni yazmağa başladığım zamanlarda əlimə M.A.Sabirin “Hophopnamə”si düşdü. Onu bir neçə kəs oxudum. Bu əsər mənə böyük təsir göstərdi. Bundan sonra mən də Sabir kimi gizli imzalar ilə satirik şeirlər yazmağa başladım”.

Kazan şəhərində “Yalt-yult” (1910), “Yaşen”, Həştərxanda “Top” (1907) Troitsk şəhərində “Ak Mulla” (1911) Özbəkistanda çıxan “Çayan” (1917) və başqa satirik jurnallar “Molla Nəsrəddin”in davamçıları idilər.

Bu jurnal daha çox Cənubi Azərbaycan mətbuatına böyük təsir göstərmişdir. İranda “Molla Nəsrəddin”in təsiri ilə satirik qəzet və jurnallar nəşr olunmuşdur. Söyləmək gərəkdir ki, jurnal öz səhifələrində İran milli-azadlıq hərəkatını işıqlandırır, onlara maddi və mənəvi dəstək olurdu. Buna görə də İranda mürəccə qüvvələr jurnalın ölkəyə gətirilməsini qadağan etmişdir.

Hətta jurnalda verilən bir rəsmdə göstərilir ki, “Molla Nəsrəddin İran rus sərhəddində dayanmışdır. Bir qisim İran irticaçısı əllərində silah sərhədi keçərək Molla Nəsrəddini hədələyir” (5).

Uzun illər jurnal İrana qadağan olunmuş ədəbiyyat kimi aparılmışdır. Buna səbəb jurnalda İranın hakim dairələrinin, din xadimlərinin kəskin tənqid edilməsi idi. Onlar, yəni ruhanilər Cəlil Məmmədquluzadənin ölümünə fərman vermiş və jurnalı oxuyanları din düşmənləri elan etmişdilər.

Lakin bunlara rəğmən 1906-1911-ci illərdə İranda bir çox qəzet və jurnal nəşrə başladı ki, onlar da milli-azadlıq hərəkatının müxtəlif dövrlərinə dair tarixi hadisələri işıqlandırirdilər. Bunun üçün də “Molla Nəsrəddin” satirik jurnalının təcrübəsindən, savaşı usullarından geniş şəkildə yararlanırdılar.

İlk qaranquş “Azərbaycan” satirik jurnalı oldu. Bu jurnal 1906-cı ilin dekabr ayının 6-da Təbrizdə nəşrə başlamışdır. Jurnalın redaktoru Əliqulu Səfərov gözəl publisist və yazıçı idi. Bu jurnalda öncə o, “Şəbnamə” (1892), “Ehtiyac” (1898), “İqbal” (1898) adlı 3 demokratik qəzetin nəşiri və redaktoru

olmuşdur. Bu qəzetlərdə də o, satirik yazılara geniş yer vermişdir. “Azərbaycan” jurnalı İranda Azərbaycan dilində nəşr olunan ilk jurnal olmuşdur.

Görkəmli yazıçı M.S.Ordubadi “Səttərxan” adlı məqaləsində yazır ki, jurnalın 1-ci sayını görən Səttərxan “Bu gün Azərbaycan xalqının milli bayramıdır” demiş və ağlamışdır (6).

Bu jurnal bütün varlığı ilə “Molla Nəsrəddin” jurnalına bağlı idi və onu təbliğ etməyə çalışırdı. Görkəmli alim, professor Cəfər Xəndan bu jurnalı “İran Azərbaycanının “Molla Nəsrəddin”i adlandırmışdır.

Jurnal məzmun və forma baxımından “Molla Nəsrəddin”ə oxşayırdı. Jurnalın 1-ci sayının üz qabığında “Molla Nəsrəddin”in rəmzi olan qoca Molla Nəsrəddin, onun yanında isə bu jurnalın rəmzi olan Hacı Babanın şəkli verilmişdir. Hacı Baba ustadı Molla Nəsrəddinin qarşısında bir şagird kimi dayanmışdır. Cəlil Məmmədquluzadə “Molla Nəsrəddin” imzası ilə yazdığı kimi, Əliqulu Səfərov da “Hacı Baba” imzası ilə məqalələr, şeir və felyetonlar yazmışdır. Əliqulu Səfərov Cəlil Məmmədquluzadə ilə də yaxın dost olmuşdur. Jurnaldakı şeirlərdə Mirzə Ələkbər Sabirin, nəsrə isə Mirzə Cəlilin təsiri vardır. Bununla belə, “Azərbaycan” tam orijinal satirik jurnal idi və İran, Cənubi Azərbaycan həyatını işıqlandırır. Jurnalda Həzin, Sərraf kimi cənublu şairlər də iştirak edirdilər. Onlar Sabirin satirik şeirlərinə daha çox müraciət etməyə çalışırdılar. Bəzən “Sabirə cavab” başlığı ilə şeirlər nəşr olunurdu. Jurnal 2 dildə – Azərbaycan və fars dillərində nəşr olunurdu. Burada M.Ə.Sabirin farsca tərcüməsinin verilməsi də təqdirəlayiqdir. Məsələn, şairin “Millət necə tarac olur olsun, nə işim var?” adlı məşhur satirik şeiri Mirzə Mehdi Xan tərəfindən farscaya çevrilərək jurnalda yayımlanmışdır. Hesab edirik ki, qarşılıqlı ədəbi əlaqələrin güclənməsi, birgə əməkdaşlıq ikiyə bölünmüş Azərbaycanın, o taylı-bu taylı Azərbaycanın birləşməsi, xalqın mənəvi birliyinə nail olmaq yolunda atılan addım və aparılan mücadilə idi. Hər iki jurnal, istər “Molla Nəsrəddin”, istərsə də “Azərbaycan” milləti cəhalət yuxusundan oyanmağa, bütövlüyü, azadlığı uğrunda mübarizəyə səsləyirdi.

“Molla Nəsrəddin”in təsiri ilə Tehrandə “Suri-İsrafil”, Rəştə “Nəsimi-şimal”, “Amuzitan” kimi jurnallar və satirik şairlər də yetişmişdir.

“Nəsimi-şimal” çox zaman “Xoş xəbər ol, ey şimal ruzgarı ki, sənin vasitən ilə bizə vüsal zamanının yetişməsi xəbəri çatır” kimi bir başlıqla çıxırdı. Düşünürük ki, bu cümlə o taylı azərbaycanlıların bu taya qovuşacaqları günün yaxında olacağına inamlarını göstərirdi. “Nəsimi-şimal”ın redaktoru Seyid Əşrəf Gilani (1872-1934) idi. O, Sabirin şeirlərini farscaya tərcümə edir, eyni zamanda ona nəzirələr də yazırdı. Gilani “Molla Nəsrəddin”in, özəlliklə də Sabirin təsiri ilə yetişən şair hesab olunur və o, İran ədəbiyyatını inqilabi mücadilə ideyaları ilə zənginləşdirmişdir.

Tehrandə yayımlanan “Suri İsrafil” qəzeti Mirzə Cahangir xan Şirazinin redaktorluğu ilə nəşr olunurdu. Jurnal 1907-ci ildə nəşrə başlamışdır. Məsul katibi Mirzə Kazım Xan idi. Qəzetin parlaq yazarlarından biri “Dehxuda” imzası

ilə yazan Mirzə Ələkbər Qəzvini Dehxuda (1879-1956) idi. Onun yazılarında ictimai tənqid güclü idi. Dehxuda Azərbaycan dilini bilirdi və Cəlil Məmməd-quluzadəni müəllimi hesab edir, onun təsiri ilə yazırdı. O, dövlət idarələrindəki qanunsuzluqları, dindən faydalanaraq yaramaz işlər çevirənləri kəskin şəkildə tənqid edirdi. Jurnal xalqın düşmənlərini, onu soyub talayanları, törətdikləri qətl-yamaları açıqlamaqdan çəkinmirdi. Eyni zamanda jurnal “Molla Nəsrəddin”lə birgə çalışırdı. “Molla Nəsrəddin” jurnalının 1908-ci ildəki 10-cu sayında cənublu şair Bayraməli Abbaszadə Hammalın “Məşrutə” adlı satirik şeiri yayımlanmışdır ki, burada da “Suri-İsrafil” jurnalına böyük önəm verilmişdir. Şeirdən 2 misranı göstərmək olar.

Xainlər ediblər Vətənə çoxca xəyanət,
İsrafil onu Surda da çaldı, daduş can... (7).

Ə. Dehxuda Mirzə Cəlilin “İranda hüriyyət”, “Dəmdəməkiyə cavab” əsərlərinə nəzirələr yazmışdır.

Ə. Dehxuda İranın tanınmış şairi və elm adamı idi. İrtica dövründə İrandan sürgün edilmiş, sonra Vətənə qayıtmış, təhsil, elmlə məşğul olmuşdur. O, “Lügətnəməyi-Əliəkbər Dehxuda” adlı monumental əsərin müəllifidir. Əsər 50 cildəndən ibarətdir.

“Suri-İsrafil”in 1908-ci ildə yayımlanmış 23-cü sayında Dehxudanın “Şeyxülislam əzasında cənab Molla Nəsrəddinə təziyyət” adlı bir şeiri çap olunmuşdur. Şeir Azərbaycan dilində yazılmışdır. Şeirin bir neçə beytinə diqqət edək:

Qafqazda dayan keçəndə bir az,
Məndən yetir, ey səbə, bə əcaz
Çoxluca salam o biqərinə,
Tiflisdəki Molla Nəsrəddinə,
Sonra de ki, ey ducari-ələm,
Bu çərxi-fələk kimə verib kam? (2).

Aparılan araşdırmalar onu göstərir ki, “Molla Nəsrəddin”in yardımı ilə İran mətbuatında önəmli dönüş yaratdı, zəngin satirik yazı üslubu formalaşdırdı.

Mirzə Cəlilin 1921-ci ildə Təbrizə getməsi, məşhur “Ölülər” əsərini Təbrizdə tamaşaya qoyması, bir il “Molla Nəsrəddin” jurnalını orada yayımlaması İran satirik ədəbi mühitinə daha da fayda verdi. Yalnız yazarlar deyil, rəsamlar da “Molla Nəsrəddin”dən təsirlənərək karikaturalar çəkirdilər. “Molla Nəsrəddin”in Təbrizdə yayımlanan saylarındakı karikaturalar cənublu rəssam Behzadə aiddir.

C. Müciri yazır ki, “... Bu təsir realizmin İran mətbuatında möhkəmlənməsini, eyni zamanda bir sıra satirik qələm və fırça ustalarının yetişməsinə təmin etmişdir. Ona görə də İran mətbuatının səhifələrində “Molla Nəsrəddin”

ənənələrinin, onun həyat həqiqətlərinə əsaslanan üslubunun izlərinə də rastlamaq olar” (8).

Tanınmış elm adamı, professor Firidun Hüseynov da bu fikri təsdiqləyərək yazır ki, “İran mətbuatı və yaradıcı ziyalılarına “Molla Nəsrəddin” jurnalının təsiri yalnız məşrutə hərəkatı illəri ilə məhdudlaşmır. Bu təsirə biz İranda müxtəlif zamanlarda Azərbaycan və fars dillərində yayımlanan qəzet və jurnallarda da rastlayırıq... Azərbaycan dilində “Varlıq”, “Cənlibel”, “Azərbaycan”, “Odlar yurdu”, “Araz”, “Koroğlu”, “Yoldaş”, “Dədə Qorqud”, “İnqilab yolunda”, “Ülkər” və digər bir sıra nəşrlər işə başlamış, kitablar yaranmış ki, bunlar da realist ədəbiyyatımızın və özəlliklə, “Molla Nəsrəddin” üslubu ənənələrinin təsiri aydın görünməkdədir” (9, s. 859).

Bir fakt da diqqəti çəkir. Belə ki, “Molla Nəsrəddin” jurnalının Təbrizdə 1-ci sayının yayımlanmasından 50 il keçdikdən sonra Tehranda onun karikaturalarının sərgisi təşkil olunmuşdur. Burada təkcə “Molla Nəsrəddin”dəki karikaturalar deyil, eyni zamanda onun təsirini davam etdirən “Azərbaycan” “Həşəratülərz”, “Baba Şəməl”, “Hacı Baba”, “Mətələk”, “Siyasət” və başqa jurnallardakı karikaturalar da sərgilənmişdir (8).

Bütün bunlar tanınmış Azərbaycan ədibi Mirzə Cəlilin və onun yaratdığı “Molla Nəsrəddin” ədəbi məktəbinin İran və digər Şərq xalqlarının oyanma və özünü dərk etmə prosesinə böyük xidmət etdiyinə canlı sübutdur.

Araşdırmalar Azərbaycan satirik şeirinin timsalında bu ədəbiyyatın dünya ədəbiyyatında, mədəniyyətində və mətbuatında önəmli yerə malik olduğunu, eyni zamanda təsirinin, həm də yaxşı təsirinin olmasını isbatlamağa əsas verir.

ƏDƏBİYYAT

1. Həbibbəyli İ. Cəlil Məmmədquluzadə: mühiti və müasirləri. Naxçıvan: Əcəmi, 2009, 424 s.
2. Sərdariniya S. “Molla Nəsrəddin” və İran // Ədəbiyyat və incəsənət, 1986, 5 dekabr.
3. Axundov N. Azərbaycan satira jurnalları (1906-1920 illər). Bakı, 1968, 354 s.
4. Məmmədquluzadə C. (Molla Nəsrəddin). Dram və nəsr əsərləri. Bakı: ADU, 1958, 807 s.
5. Molla Nəsrəddin jurnalı, 1906, 26 may, № 8.
6. Ordubadi M.S. Səttərxan // Vətən uğrunda, 1942, № 2.
7. Məşrutə / Molla Nəsrəddin, 1908, № 10, s. 3-4.
8. Müciri C. “Molla Nəsrəddin” karikaturaları və İran mətbuatı // Qobustan, 1982, № 2.
9. Hüseynov F. Molla Nəsrəddin və molla-nəsrəddinçilər. Bakı: Yazıçı, 1986, 277 s.

Фаргана Казымова

ВЛИЯНИЕ ЖУРНАЛА “МОЛЛА НАСРЕДДИН” НА ПЕЧАТЬ ЮЖНОГО АЗЕРБАЙДЖАНА

Великий тюркский народ, являющийся значимым и могущественным народом мира, живущий в каждом уголке земного шара, оказавший влияние на мировую цивилизацию своими наукой и культурой, создающий мировую историю, занимая в ней ведущее место, вписал славные страницы и в историю мировой литературы. Журнал “Молла Насреддин”, вышедший впервые в начале XX века под редакторством видного азербайджанского литератора, публициста и драматурга Джагила Мамедкулузаде, еще раз подтверждает эту мысль. Открыть дремлющему Востоку, особенно мусульманам, глаза на новый мир, призвать их чувствовать бие-ние пульса этого мира – вот основная идея этого первого сатирического журнала Востока. Именно поэтому, обращаясь ко всему Востоку “Эй, мои братья-мусульмане!”, журнал призвал вести борьбу с деспотизмом и угне-тением. Под влиянием этого журнала народы Грузии, Дагестана, Татарста-на и Средней Азии также начинают издавать различные сатирические журналы. В апреле 1906 года, спустя 8 месяцев после выпуска нового журнала, в Тебризе начинает печататься сатирический журнал “Азербай-джан”. Хотя его жизнь и была недолгой (всего 10 месяцев), журнал по своей структуре, художественному оформлению, стилю и идейно-эсте-тической направленности был близок “Молле Насреддину”. Кроме того, в 1907-1908 гг. выходит в свет журнал “Сури-Исрафил”, а в 1907-1912 – “Насими-Шимал”. Эти журналы также оставались верны почерку “Моллы Насреддина”, учились у его авторов, использовали их приемы.

Ключевые слова: *“Молла Насреддин”, сатирический журнал, “Азербайджан”, “Сури-Исрафил”, “Насими-Шимал”.*

Fargana Kazimova

INFLUENCE OF THE JOURNAL OF “MOLLA NASREDDIN” ON THE PRESS OF SOUTHERN AZERBAIJAN

The great Turkic nation is significant and powerful nation of the world, lives in each corner of the globe, has influenced the world civilization with its science and culture, creates world history, taking there a leading place, have added also glorious pages in history of the world literature. The journal of “Molla Nasreddin” which was published for the first time in the beginning of the XX century under the editorship of the eminent Azerbaijan writer, publicist

and playwright Jalil Mamedkuluzade, once again confirms this thought. To open eyes of the drowsy East, especially of Moslems, to the new world, to urge them to feel pulsation of this world was the basic idea of this first satirical journal of the East. For this reason, addressing to all East "Hey, my brothers-Moslems!" this journal has called upon fight against despotism and oppression. Under the influence of this journal the peoples of Georgia, Dagestan, Tatarstan and Central Asia also start to publish various satirical journals. In April, 1906, 8 months after release of new journal, the satirical journal of "Azerbaijan" began to be published in Tabriz. Though his life was short (only 10 months), the journal was close to "Molla Nasreddin" on the structure, decorative appearance, style and ideologically-aesthetic orientation. Besides, in 1907-1908 the journal of "Suri-Israfil", and in 1907-1912 "Nasimi-Shimal" were published. These journals also were adhering to hand of "Molla Nasreddin", learning from its authors, using their devices.

Key words: *"Molla Nasreddin", satirical journal, "Azerbaijan", "Suri-Israfil", "Nasimi-Shimal".*

(Akademik İ.Ə.Həbibbəyli tərəfindən təqdim edilmişdir)

RAMİZ QASIMOV

AMEA Naxçıvan Bölməsi

E-mail: ramizasef@yahoo.com

CƏLİL MƏMMƏDQULUZADƏNİN “KİÇİK” ADAM OBRAZLARINDA XALQ TALEYİNİN İNİKASI

Məqalədə görkəmli Azərbaycan yazıçısı, milli mücadilə ədəbiyyatımızın sərkərdəsi Cəlil Məmmədquluzadənin (1869-1932) yaradıcılığında “kiçik” adamların xalq taleyini əks etdirməyindən bəhs olunur. C.Məmmədquluzadə böyük ədəbiyyata Məhəmməd həsən əmi, Zeynəb ana, Novruzəli, Usta Zeynal, Kəblə Qasım və b. kiçik adamları əsas qəhrəman kimi gətirməklə xalq taleyini ifadə etmiş oldu. Bu mənada Cəlil Məmmədquluzadə yaradıcılığı xalq həyatı və taleyini bədii əks etdirir. Onun “kiçik” adamları xalq taleyi və həyatı, maraq və ehtiyacları ilə bağlı ədibin fikirlərini ifadə edir.

Açar sözlər: *Cəlil Məmmədquluzadə, “kiçik” adam, xalq taleyi, bədii ifadə, “kiçik” adam problemi.*

Milli mücadilə ədəbiyyatımızın bayraqdarı görkəmli Azərbaycan yazıçısı Cəlil Məmmədquluzadə (1869-1932) “müqəddəs ədəbiyyat Kəbəsinə” öz “balaca” adamlarının palçıqlı çarıqları ilə girir”ərək (10, s. 35) məhz xalq taleyini ifadə edir. “Məhz Mirzə Cəlilin yaradıcılığı sayəsində Novruzəli, Məhəmməd həsən əmi, Zeynəb, Usta Zeynal, Kəblə Qasım kimi “kiçik” adamlar böyük ədəbiyyatın qəhrəmanlarına çevrilərək” (2, s. 6) ədəbiyyatda xalq taleyinin problematik səviyyədə ifadəsinə çevrilir.

“Kiçik” adamlar C.Məmmədquluzadə yaradıcılığında zamanın tələbi və çağırışı ilə sənətə gəlir. Mirzə Cəlil hər cür sosial münasibətlər baxımından yoxsul qalan cəmiyyətin potensial “enerji” mərkəzləri kimi “kiçik” adamları gülüşün “elektrik implusları” ilə oyatmağa və hərəkətə gətirməyə çalışır. Bu “xırda”lar zamanın inkişafının, ictimai mühitin və sosial münasibətlərin etalonu, ölçü meyarı idi. Çünki “kiçik” insanlar xarakterik, tipik bir qəhrəman olmaqla zamanının və məmləkətinin, ictimai, sosial mühitin bütün ruhunu özündə daha mükəmməlliklə ifadə edir. Mirzə Cəlilin ədəbiyyata gətirdiyi “kiçik” adam “qıfılı və açarı, əslində, rəmzi mənada səmiyyətin siddi təmirə ehtiyacı olduğundan xəbər verirdi” (1, s. 26).

Mirzə Cəlil yaradıcılığında “kiçik” adamlar hərtərəfli təcəssüm olunur, onun bütün keyfiyyətləri öz əksini tapır. Görkəmli tənqidi realist ədib Cəlil

Məmmədquluzadənin yaradıcılığında “kiçik” adamlar xalqı özlərində ümumiləşdirdiklərinə görədir ki, “xalqın taleyi – insanın taleyi” problemini ortaya qoyur. Mirzə Cəlil onların hər birinə xalq kimi baxır. “Kiçik” adamlarda xalqın keçmişi, indisi və gələcəyi – bir sözlə, xalqın taleyi öz əksini tapıb. Ona görə ki, hər bir Məhəmməd həsən əmi, Novruzəli, Usta Zeynal, Məmmədəli, Kəblə Qasım, Kəblə Əzim və b. kimi fərdlər özündə bu xalqın malik olduğu əxlaqi-mənəvi sərvətləri, sosial stereotipləri toplayan bir “xəzinə”dir. Bu adamların hər biri bu ictimai mühitin gedişinin yekunu, nəticəsidir. Bu fərdlərin hər birinin daxilində xalqın “mürgü vuran” potensialı, gələcəyi, perspektivləri, müqəddəratı yaşayır. Bu mənada Cəlil Məmmədquluzadə “cəmiyyətin mütləq əksəriyyətini təşkil edən aşağıların, “kiçik” adamın ideoloqu idi. “Kiçik” adam isə haqları tapdanmış, əsarətdə yaşamağa məcbur edilmiş xalq demək idi” (2, s. 6). Cəlil Məmmədquluzadə yaradıcılığında “kiçik” adamlar, akademik İsa Həbibbəylinin də fikirlərinə istinad etsək, bir tərəfdən məhz “xalqın böyük əksəriyyəti olan aşağı kütlələrdir”, digər tərəfdən də “əsarətdə yaşamağa məcbur edilmiş, haqqı tapdanan və haqqından müəyyən səbəblərlə bağlı məhrum olan” insanlar idi. Bu baxımdan da Cəlil Məmmədquluzadə yaradıcılığında öz bədii əksini tapan “kiçik” adam, yəni Məhəmməd həsən əmi, Zeynəb ana, İzzət (“Danabaş kəndinin əhvalatları”), Usta Zeynal, Qurban (“Usta Zeynal”), Məhəmmədəli, Pərinisə, Məşədi Molla Həsən (“İranda hüriyyət”), Novruzəli (“Poçt qutusu”), Kəblə Qasım (“Qurbanəli bəy”), Kəblə Əzim (“Saqqallı uşaq”), Qənbər, Qurban, Zaman, hambal və aclar (“Anamın kitabı”), Kərbəlayı Mirzalı, Hümətəli, Məşədi Ağakəşi, Qasım kişi, Kərbəlayı Heydər, Nuru, Şaban nənə və başqa kütləvi surətdə təsvir olunan danabaş kəndliləri (“Danabaş kəndinin müəllimi”), Qasım əmi (“Pirverdinin xoruzu”), Sarı (“Sarı”), Cəfəralı (“Lənət”), Sadıq kişi və Dəllək Usta Hüseyn (“Dəllək”), Xalıqverdi və Fatma xala (“Fatma xala”) kimi obrazlar bütün həyatı, məişəti, məşğuliyyət və düşüncələri, mənəvi aləmi, problemləri və s. ilə xalq demək idilər, xalqı təmsil edirdilər. Buna görə də Mirzə Cəlil “kiçik” adamları və onların həyatını özündə əks etdirən elə əsərlər yazdı ki, onu oxuyan hər bir adam göz yaşlarına boğulmuş gülüşlərlə oxusun və oxuya-oxuya da gülsün, “fikir eləsin”. Mirzə Cəlil yaratdığı əsərləri və sırf yerli tipik obrazlarını, ədəbi əhvalatlarını, habelə xalqı və onun yaşayış və həyat tərzini ümumiləşdirdiyi “kiçik” adam obrazlarını öz dövründən, “mövzusunı və ölməz tiplərini bu mühitdən almaqla” (11, s. 91) milli ədəbiyyatımızı yaratmışdır. Cəlil Məmmədquluzadənin yaradıcılığında həyatı və taleyini əks etdirdiyi “kiçik” adamları, ümumiyyətlə, yaradıcılığında “ykiçik” adamlara olan marağını ədibin xalqçılıq görüşləri ilə bağlı hesab etmək olar. Çünki “o özü həmişə xalq içində yaşamış, xalqın sevinc və kədəri ilə, xalqın adət və ənənələri ilə böyümüşdür. Onun ən böyük müəllimi xalq idi. Həm mübarizə qüvvəsini, həm də ilhamını burdan alırdı. Ona görə də xalqçılıq onun əsərlərinin həm məzmunu və həm də şəklinin başlıca xüsusiyyətidir” (5, s. 27). Maraqlıdır ki, böyük Mirzə Cəlilin yaradıcılığında bədii-estetik məsələlərdən bəhs edən alimlərin çoxu

“kiçik” adamı xalq probleminin ehtivası olaraq gördükləri kimi, bu problemin də nüvəsində kəndli probleminin dayandığı və təşkil etdiyini söyləmişlər. Cəlil Məmmədquluzadə haqqında ilk monoqrafik tədqiqat əsəri yazan Əli Nazim də: “80-90-cı illər ədəbiyyatında geniş xalq kütlələrinin intereşləri, vəziyyəti, ...həyatı ilə yeganə məşğul olan, ...kəndli demokratizmini irəli sürən yeganə ədib Cəlil Məmmədquluzadə olmuşdur ki, ...şüurlu olaraq əməkçi xalqın cəbhəsini tutmuşdur” deyə yazırdı (10, s. 33). “Cəlil Məmmədquluzadənin ...bütün əsərlərində... mərkəzi məsələ kəndli məhkumluğu, ...qaranlıq, ümitsiz, zavallı və möv-humat ağırlığı altındakı ağır vəziyyətidir. ...Cəlil Məmmədquluzadəni maraqlandıran əsas problem kəndli və kənd problemidir. ...Ədəbiyyatımız tarixində ilk dəfə öz bədii ifadəsini tapan bu kəndli məsələsi Cəlil Məmmədquluzadə tərəfindən kəndli demokratiyası nöqteyi-nəzərindən göstərilmişdir” (10, s. 34). Cəlil Məmmədquluzadənin dünyagörüşü və ideyalarında xalqçılıq görüşlərini tədqiq edən böyük alim Əziz Mirəhmədovun yazdığı kimi, “şəhər və kəndin sadə, əməkçi adamları ilə yaxınlıq, onlar ilə çiyin-çiyinə işləmək, duz-çörək bölmək, kədər və sevinclərinə şərik olmaq, zülm və əsarətin, gerilik və avamlığın acısını onlarla birlikdə dadmaq” (7, s. 113) ədibin əsərlərində “ədəbiyyat tariximizdə ilk dəfə öz bədii ifadəsini tapan kəndli və kənd problemini, həm də bu problemin kəndli demokratiyası baxımından işləndiyini” (7, s. 48) şərtləndirməsinə imkan vermişdir. İlk mirzəcəlişünas alimlərdən biri kimi Mirzə İbrahimov da göstərirdi ki, “onun yazıları üçün xarakterik cəhət kənd və kəndli məsələsinin xüsusi şəkildə qoyuluşudur. O, ilk addımdan başlayaraq, ədəbiyyata tamamilə yeni notlar, yeni ruh gətirir, feodal kəndini diqqətlə gözədən keçirir, hər təbəqənin həyatını, şüurunu, adətlərini öyrənir. ...Yoxsul, əməkçi əhəliyə, əzilən kəndli kütlələrinə, hüquqsuzlara olan böyük məhəbbət bu öyrənmənin əsasında dururdu. Təmiz insani məhəbbət və vətənpərvərliklə döyünən ürəyində əməkçi insanın dözülməz vəziyyətinə qarşı şiddətli bir üsyan da coşurdu” (3, s. 53). Bizim fikrimizcə, görkəmli ədib Cəlil Məmmədquluzadə isə burda deyilənlər də daxil olmaqla kəndli məsələsi ilə – xalq həyatının müxtəlif sahələri və təbəqələrindən gətirdiyi “kiçik” adam obrazları ilə xalqın bütöv həyatını canlandırmışdır. Düzdür, “Mirzə Cəlil “xalq” dedikdə birinci növbədə Azərbaycan kəndliliyini nəzərdə tutur” (4, s. 158). Professor Mir Cəlalın sözlərilə desək, Cəlil Məmmədquluzadə “kəndlinin o vaxta qədər açılmayan qapısını taybatay açıb, onun dolanışığına, məişət şəraitinə, əməyinə, qonum-qonşu və ətraf mühitlə onun əlaqəsinə diqqət yetirir. ... “Baxın, kəndli güzəranı belədir!” (6, s. 251) deməklə kifayətlənməyib, həm də kəndlinin hər cür yoxsulluğunun ictimai-mənəvi səbəblərini araşdırır, ortaya qoyur. Bundan başqa, böyük ideoloq Cəlil Məmmədquluzadənin ədəbiyyatımızda mühüm xidmətlərindən biri də bu idi ki, o, təkcə “kəndli” obrazları və problemi ilə xalq problemini birləşdirmir, həm də artıq kütləvi xalq obrazından ayrı-ayrı fərdləri, ayrıcaları ayıraraq, fərdiləşdirərək, bütün sinif, zümrə və təbəqələri ilə birgə xalq obrazını tamamlayaraq təqdim edir. Böyük realist ədib Novruzəli (“Poçt qutusu”), Kəblə Qasım

(“Qurbanəli bəy”), Kəblə Əzim (“Saqqallı uşaq”), Kərbəlayı Məmmədəli (“İranda hürriyyət”), Usta Zeynal, Qurban (“Usta Zeynal”), Qurban, Zaman, Qənbər (“Anamın kitabı”), Məşədi Ağakəşi, Kərbəlayı Mirzalı, Hümmətəli və b. (“Danabaş kəndinin müəllimi”), Qasım əmi (“Pirverdinin xoruzu”), Sadıq kişi və Usta Hüseyn (“Dəllək”), hətta Kəblə Məmmədhüseyn (“Quzu”) kimi “kiçik” adamlarla kəndli və zaman problemini canlandırırmışdır. Böyük ədib, beləliklə, “seçilmiş, fəvqəladə şəxsiyyətləri deyil, adi, həqiqi, kütləvi adamları, başqa sözlə desək, “kiçik” adamları bədii ədəbiyyata gətirmiş” (5, s. 48), mükəmməlliklə bütöv bir xalq həyatını canlandırırmışdır. Bu baxımdan, bizim fikrimizsə, görkəmli ədib “xalq” dedikdə təkcə “Azərbaycan kəndliliyini” (4, s. 158) deyil, həm də Azərbaycan fəhləliyini, baqqallığını, müəllimliyini və s. də nəzərdə tutmuş, “kiçik” adamları da təkcə kəndli tipindən deyil, məşğuliyyət, sənət və peşəcə bir-birindən fərqli insanlar arasından seçmiş və bütöv bir xalq həyatını təqdim etmişdir. Bu mənada Cəlil Məmmədquluzadə yaradıcılığı üçün “xırda” adam problemi bədii-estetik cəhətdən təkcə kəndli problemini və kəndli obrazlarını əhatə etmir. Çünki böyük ədib üçün bütün yaradıcılıq qəsdı “Azərbaycan üzərinə idi”sə, göstərdiyi, təqdim etdiyi həyat və gerçəklik də “Molla Nəsrəddinin köhnə dostları olan”, hüquqlarından və insanca azadlıqdan məhrum edilmiş bütün zəhmətkeş insanlar idi. Bu baxımdan “kiçik” adam problemi və obrazları xalqın yoxsul, hüquqsuz, sosial imkanları olmayan bütün təbəqələrini əhatə edir. Cəlil Məmmədquluzadə yaradıcılığında “kiçik” adam obrazı və problemi ictimai məzmunundan doğaraq yaranan, özündə sosial problemləri ehtiva edən bədii-estetik bir məsələdir. Cəlil Məmmədquluzadə yaradıcılığında əks etdirilən “kiçik” adam obrazları özünəməxsus saf, ümum-kütləvi xalq adət-ənənələri ilə hərəkət edən, təmiz, sabitqədəm əxlaqa sahib, yeni ictimai-iqtisadi münasibətlərdə hüququndan məhrum edilmiş, yoxsul, texniki yeniliklərdən xəbərsiz, köhnə dəyərlərlə və köhnə üsullarla yaşayan insanları ehtiva edirlər. Dənışıq dilində də özünə özünəməxsus yer tutan “kəndli” ifadəsi daha çox geridəqalmışlıq, köhnəlik, müasirlikdən, dəyişikliklərdən xəbərsiz, sadəlik, adilik, saflıq məzmunu kəsb edən başqasına münasibət forması və ictimai stereotip kimi müəyyənləşir. Böyük ədib özü də: “Çünki mən özüm camaat içində dolanan adamam, çünki mən knyaz, xan deyiləm, çünki mən həm kəndli və həm də rəiyyətəm...” (8, s. 19) deyəndə də “kiçik” adamın dəqiq statusunu təyin etmiş, müəyyənləşdirmişdir. Ümumiyyətlə, Cəlil Məmmədquluzadənin “kiçik” adamı o adamdır ki, ədibin öz sözlərilə desək, “camaat içində dolanan, knyaz, xan olmayan, həm kəndli və həm də rəiyyət olan” (8, s. 19), “on minlərcə gümrah, güclü, elə bir poladdan tökülmüş adamlar”dırlar ki, “yük heyvanları, hüquqsuz qullar kimi hey işləyirlər, amma nə dövlətlənirlər, nə də xoşbəxt olurlar. Zavallı insanlar, zəhmət və əsarət övladları!... Min illər boyu özgələrinin xoşbəxtliyi, bir ovuc adamın xoşbəxtliyi üçün müsibət çəkmiş və qırılmış” (9, 129) əzabkeş, müsibətli, zavallı, haqqı bilinməyən, dövlətin, hüququn yadından çıxmış, unu-

dulmuş, taleyi heç kəsi düşündürməyən, narahat etməyən, yaşayışı, həyatı, hətta haqqı bir tükədən asılı olan insanlardır.

Beləliklə, Mirzə Cəlil yaradıcılığı xalq həyatının “ensiklopedik” bədii əksidir. Xalqın taleyini və onun gələcəyə doğru inkişaf perspektivlərinin bədii inikası baxımından Mirzə Cəlilin “kiçik” adam obrazları XX əsr ədəbiyyatımızda xalq taleyinin bədii ifadəsi baxımından çox böyük əhəmiyyət daşıyır.

ƏDƏBİYYAT

1. Həbibbəyli İ. Cəlil Məmmədquluzadənin ədəbi taleyi: zaman və gerçəklik / Cəlil Məmmədquluzadə: taleyi və sənəti / Tərtib edəni akademik İ.Həbibbəyli. Bakı: Elm və Təhsil nəşriyyatı, 2010, 196 s.
2. Həbibbəyli İ. Böyük Azərbaycançı ədib. “Azərbaycan” qəz., 2010, 1 yanvar.
3. İbrahimov M. Böyük demokrat / Əsərləri: 10 cildə. IX c., Bakı: Yazıçı, 1982, 663 s.
4. Qarayev Y. Realizm: sənət və həqiqət. Bakı: Elm, 1980 259 s.
5. Mir Cəlil. Cəlil Məmmədquluzadə realizmi haqqında. Bakı: BDU nəşriyyatı, 1966, 70 s.
6. Mir Cəlil, Xəlilov P. Ədəbiyyatşünaslığın əsasları. Bakı: Maarif, 1988, 280 s.
7. Mirəhmədov Ə. Azərbaycan Molla Nəsrəddini. Bakı: Yazıçı, 1980, 430 s.
8. Məmmədquluzadə C. Əsərləri / Tərtib edəni və izahların müəllifi akademik İ.Həbibbəyli. 4 cildə. III c., Bakı: Öndər, 2004, 480 s.
9. Məmmədquluzadə C. Əsərləri. 4 cildə. IV c., Bakı: Öndər, 2004, 480 s.
10. Nazim Ə. C.Məmmədquluzadə və yaradıcılığı / C.Məmmədquluzadə: məqalələr, xatirələr. Bakı: Elmlər Akademiyası nəşriyyatı, 1967, 460 s.
11. Nəcəfov R. Cəlil Məmmədquluzadə və Azərbaycan səhnəsi / Cəlil Məmmədquluzadə: məqalələr və xatirələr. Bakı: Elmlər Akademiyası nəşriyyatı, 1967, 460 s.

Рамиз Касымов

ОТРАЖЕНИЕ СУДЬБЫ НАРОДА В ОБРАЗАХ “МАЛЕНЬКИХ” ЛЮДЕЙ В ТВОРЧЕСТВЕ ДЖАЛИЛА МАМЕДКУЛУЗАДЕ

В статье речь идет о том, что “маленькие” люди в творчестве видного азербайджанского писателя, знаменосца национально-освободительной литературы Джалила Мамедкулузаде (1869-1932) отражают судьбу народа. Благодаря творчеству Д.Мамедкулузаде “маленькие” люди, такие, как Новрузали, дядя Мамедгасан, Зейнаб, Мастер Зейнал, Кабле Касум, стали основными героями нашей великой литературы и отразили в литературе судьбу народа.

В этом смысле творчество Д.Мамедкулузаде отражает и характеризует жизнь и судьбу народа. Его “маленькие” люди выражают мысли писателя в связи с жизнью, судьбой, интересами и нуждами народа.

Ключевые слова: Джалил Мамедкулузаде, образы “маленьких” людей, художественное выражение, судьба народа.

Ramiz Gasimov

REFLECTION OF THE FORTUNE OF NATION IN IMAGES OF “SMALL” PEOPLE IN WORKS OF JALIL MAMMADGULUZADEH

In the paper the matter is the fact that “small” people in works of the eminent Azerbaijan writer, the standard-bearer of national liberation literature, Jalil Mammadguluzadeh (1869-1932) reflect the fortune of the nation. Thanks to J.Mammadguluzadeh’s works “small” people, such as Novruzali, uncle Mammadgasan, Zeynab, master Zeynal, Kabla Kasum, became the basic heroes of our great literature and reflect the fortune of the nation in the literature.

In this sense J.Mammadguluzadeh’s works reflects and characterises life and fortune of the nation. His “small” people express thoughts of the writer in connection with life, fortune, interests and needs of the nation.

Key words: *Jalil Mammadguluzadeh, “small” people’s images, aesthetic expression, fortune of nation.*

(Akademik İ.Ə.Həbibbəyli tərəfindən təqdim edilmişdir)

NAZİRƏ ƏSGƏROVA

AMEA Naxçıvan Bölməsi

E-mail: naziraasker@yahoo.com

KÜTLƏVİ VƏ MƏHƏLLİ LƏTİFƏ QƏHRƏMANLARININ SƏCİYYƏVİ XÜSUSİYYƏTLƏRİ

Məqalədə ictimai-mədəni inkişaf prosesində yaranan cəmiyyətdə tərbiyəvi xarakterli gülüş doğuran lətifələrin ideya və məzmun xüsusiyyətləri təhlil edilmişdir. Kütləvi və məhəlli lətifələrin yaranma səbəbləri, onları səciyyələndirən cəhətlər izahlı şəkildə araşdırılmışdır. Aydın olmuşdur ki, xalq lətifə qəhrəmanlarının vasitəsilə cəmiyyətdəki yaramazlıqları ibrətamiz formada gələcək nəsillərə çatdırır.

Açar sözlər: *lətifə, folklor, satira, obraz, hekayə.*

Azərbaycan xalq ədəbiyyatının ayrı-ayrı janrlarında müşahidə olunan komik ünsürlərdən başqa elə bir janr da var ki, oradakı hadisələr mənalı gülüş üzərində qurulmuşdur (8, s. 289). Xalq gülüşü əsasında yaranmış örnəklərin öz mahiyyəti vardır. Xalqların gülüş mədəniyyəti tarixi ilə bağlı aparılan araşdırmalar nəticəsində belə qənaətə gəlinmişdir ki, hər bir dövrün daxilindəki gülüşdə həm “dağıdıcı”, həm də “yaradıcı” başlanğıc olmuşdur. Bu tarixi qanunauyğunluğu xalq yaradıcılığında geniş yer tapmış lətifələrdə daha qabarıq şəkildə görmək olur.

Şərq xalqlarının folklorunda mühüm yerlərdən birini tutmuş lətifə janrından təkcə türk, ərəb, fars, Orta Asiya və Qafqaz xalqları deyil, bütün dünya xalqları fərqlərlə olsa da istifadə etmiş və edirlər.

Məlumdur ki, ayrı-ayrı ictimai-mədəni inkişaf proseslərində müxtəlif xalqlar, dastan, nağıl qəhrəmanları ilə yanaşı, ümumdünya şöhrəti qazanmış və ümumiləşdirilmiş satirik lətifə obrazları da yaratmışlar. Məsələn: Ezop, axmaq İvanuşka, Petruşka, Jan-sarsaq belələrindəndir. “Bu obrazlar ən dərin və parlaq, bədii cəhətdən mükəmməl qəhrəman tipləri, bütün düşmən qüvvələrə qələbə çalan”, həmişə onlardan ağıllı çıxan və bədbinlikdən uzaq olan tiplər kimi tanınmışlar” (3, s. 20).

Şərqdə lətifə qəhrəmanlarından Bəhlul Danəndə, Molla Nəsrəddin, Cuhə, Bazarlı, Qasım İşıq, Mir Divanə, İncili Çavuş, Molla Müştəqi, Kəminə və digərlərini göstərmək olar. Şərq xalqlarının lətifələrində də “dağıdıcı” və “yara-

dıcı” gülüş xalqlara nəinki antifeodal həqiqətləri açmağa, eyni zamanda orta əsr müsəlman feodal cəmiyyətlərinin törətdiyi riyakarlığın səbəblərini üzə çıxarmağa imkan vermişdir. Orta əsr lətifələrində əsas komponentləri “səfehlik”, “axmaqlıq” və “divanəlik” kimi tipik formalardır. Həmin komponentləri özündə birləşdirən komiklər T.Fərzəliyevin göstərdiyi kimi, əslində zamanələrinin mürəccə qanun-qaydalarına, əxlaq normalarına adət-ənənələrinə açıq, zidd çıxan çox ağıllı, intellektual insanlardır (7, s. 5).

Lətifə müəlliflərinin yaratdığı əksər lətifələrdə təkəbbürlü, amansız hakim təbəqə nümayəndələri lağa-masqaraya qoyulur. Bu lətifələrdə xalqın sağlam düşüncəsi, müdrik təbiəti özündə təcəssüm etdirilərək dövrün hadisələrinə diqqət yetirilmişdir. Saray poeziyasında, salnamə ədəbiyyatında mədh olunan Sultan Mahmud lətifələrdə çox incəliklə ifşa olunmuşdur. Aşağıdakı lətifələrdə olduğu kimi:

Bir dəfə bayram münasibətilə Sultan Mahmud saray əyanlarının hamısına xələt verilməsini əmr edir. Təlxəyə isə eşşək palanı verilməsini tapşırır. Təlxək də mərasim günü palanı dalına alıb Sultanın qəbuluna gəlir. O, xələt geymiş əyanlara palanı göstərib deyir:

– Ey möhtərəm ağalar, Sultanın mənə olan iltifatı burada özünü biruzə verir. Sizə o, xəzinədən xələt verilməsini buyurmuşdur. Mənə isə şəxsən öz çiyindən xələti bağışlamışdır (7, s. 15).

Yaxud da ərəb folklorunda məşhur olan Cuhani götürək. Onun da lətifələrində əsasən hakim nümayəndələri tənqid atəsinə tutulur.

Qədim ərəb folkloru qəhrəmanlarından olan Bəhlul obrazı da bir çox xalqların şifahi ədəbiyyatında geniş yayılmışdır. Cuha kimi Bəhlul da Harun-ər Rəşidin müasiri hesab olunur. Əksər hallarda özünü divanə kimi göstərməyə çalışan bu qəhrəman zamanəsində deyilməsi mümkün olmayan fikirləri cəsarətlə söyləmişdir.

Bəhlul Danəndə hazırcavab, ağıllı, müdrik lətifə qəhrəmanı olmaqla Azərbaycanca deyil, Yaxın Şərqdə mahir gülüş ustası kimi tanınmışdır. Onun adı ilə bağlı lətifələr özünəməxsus fərdilik qazanmış, bir çox başqa tip lətifələrlə qaynaq qarışsa da, ilkinliyini itirməmiş, hekayət xarakteri daşması, ictimai-didaktik mahiyyəti, lətifəçiliyə məxsus xüsusiyyətləri ilə fərqlənmişdir. Belə lətifələrdə gülüşlə tərbiyəçilik ənənəsi, yaxud kəskin satira və yumor müşahidə olunmur. Əksinə, Bəhlul Danəndə məlum həqiqəti mahir söz ustası kimi elə ümumiləşdirib ona dolğun ictimai məzmun verir ki, xalqın qüdrətli kamalına heyran qalmaya bilmərsən (5, s. 304). Bu sıradan olan lətifələrdən birində Bəhlul görür ki, qardaşı xəlifə Harun ər Rəşid sarayda taxt üstündə əyləşib, özünü də o ki, var dartır.

- Ey allah, sənə deyəsi sözüm var!
- Mən allah deyiləm-deyə Harun ər Rəşid cavab verir.
- Allah deyilsənsə, Cəbrayıl ol!
- Yox, Cəbrayıl da deyiləm!

- Bəs onda nə üçün özünü çəkib oturmusan? Düş bu adamların arasında otur, xalqın dərindən-halından xəbər tut (7, s. 29).

Lətifədən çıxan nəticə ibrətamizdir. Bəhlul Danəndə sözünü gülüşlə yox, acı təhkiyə ilə deyir, xəlifəni acı həqiqəti dərk etməyə çağırır.

Orta əsrlərdə Şərqdə, xüsusilə Harun-ər Rəşid zamanəsində belə hazır-cavab, müdrik digər qəhrəmanlar da olub. Onlardan biri təxminən min il bundan əvvəl yaşamış və yenə də xəlifə Harun-ər Rəşidin müasiri hesab edilən ərəb şairi Əbü Nüvasdır. O, da digərləri kimi cəsarətli olmuş və deyilməsi mümkün olmayan fikirlər söyləmişdir.

Orta əsr Şərq müsəlman aləmi folklorunun son məşhur komik qəhrəmanı Nəsrəddindir. Əgər ərəb-fars lətifələrində hökmdarların əməllərini, xalqla rəftarını ayrı-ayrı nədim və təlxəklər aşkara çıxarıb ifşa edirsə, türkdilli xalqların lətifələrində, eləcə də Azərbaycan lətifələrində həmin vəzifə başlıca olaraq bu xalqların müştərək yaratdığı müdrik Molla Nəsrəddinin üzərinə düşmüşdür.

Orta Asiyanın, türk xalqlarının lətifələrində olduğu kimi, Azərbaycan xalq lətifələrində də hadisələr bəzi tarixi hökmdarlarla yanaşı, Orta Asiya iri feodal hakimlərindən biri olmuş Əmir Teymurun ətrafında mərkəzləşmişdir. Teymurun hakimiyyətinə qarşı digər xalqlarla yanaşı, Azərbaycan xalqı da uzun müddət mərdliklə inadla mübarizə aparmışdır. Bu mübarizənin izləri bəzi lətifələrdə bu gün də yaşamaqdadır. Bu mənada “Baş göz qalmazdı”, “Əncir nübarı” adlı lətifələr diqqəti çəkir. Adları qeyd olunan bu lətifələrdə təkcə Teymur tənqid olunmur, bir nəfərin səciyyəsi verilmir. Teymurun simasında çox şahlara, sultanlara xas mənfi sifətlər-özbaşınalıq, cəlladlıq qabarıq surətdə tənqid olunur, mütləqiyyət üsul idarəsi ifşa edilir. Bəzi lətifələrdə belə məntiqi, demokratik fikirlər ifadə olunur ki, hökmdarlar hər şeydən əvvəl ağıllı, bilikli, ədalətli, zülmə, alçaqlığa nifrət bəsləyən dünya görmüş, müdrik adam olmalıdır.

Molla Nəsrəddin lətifələrində təlim-tərbiyə məsələsinə də toxunur. Bir tərəfdən, uşağa fiziki cəza verməklə tərbiyə etmək üsullarını məsxərəyə qoyursa, digər tərəfdən “Xəmrə məsələsi”ndə o, ciddiləşir. “Məsələ xəmrənin yoğrulmasında deyil, ayaqlanmasındadır” deyir (4, s. 7). Qorxmaz, hazır-cavab, zirək, tədbirli və zarafatçı Molla Nəsrəddin həm Azərbaycanda, həm də Şərqdə ağıl və fərasət simvoludur.

Bildiyimiz kimi lətifələr hər bir xalqın əxlaqı, psixoloji, ədəbi, fəlsəfi düşüncələrinin məhsuludur. Başqa janrlara nisbətən lətifələrin yaranmasında məhdudiyyət yoxdur. Hər bir dövrün səciyyəsinə mənəvi yaddaşda hifz edən maraqlı lətifə nümunələri vardır. Xalq təfəkkürünün mövcud ictimai quruluşa münasibəti, cəmiyyətdə baş verən hadisələrin təsdiq və ya inkarı başqa janrlardan daha tez öz bədii əksini lətifələrdə tapır. Məhz bu xüsusiyyətinə görə, nəinki ayrı-ayrı bölgələrin, hətta bəzən hər bir kəndin də lətifə qəhrəmanları olur. Çox hallarda xalq kütləsi tərəfindən yaranan lətifələr müəlliflərinin adı ilə danışılır. Azərbaycan rayonlarında Hacı dayı (Şəki), Məşədi Abbas (Ağdam), Ayırım lətifələrində Tağı adlı məhəlli lətifə qəhrəmanları məlumdur. Naxçıvan

bölgəsinin Əlincəçay ərazisində Qəssaboğlu, Naxçıvanda Mirabdulla ağa, Şərurda Abbasqulu kişi adları ilə gülüş ustaları tanınır.

Ayrı-ayrı regionlarda müxtəlif şəxslərin adı ilə şöhrətlənən həmin nümunələrdə xalq gülüşündən doğan bəmərə söz deyiminin geniş imkanları özünü əks etdirir. İnsanın qəlbini sındırmadan, sözün yarızarafat, yarıgerçək mənalarını açıqlamaq yolu ilə yaranan lətifəçilik mədəni düşüncənin, insanlar arasındakı yaxın, doğma münasibətlərin qorunub saxlanması düşüncəsinin vasitəsi idi. Bunlar göstərir ki, Azərbaycanda mövcud olmuş tarixi dövlətçilik ənənələri lətifə yaradıcılığı üçün münbit zəmin yaratmış, Şirvan, Şəki, Qarabağ, Naxçıvan məzəli, şirin lətifələrin vətəni kimi şöhrətlənmişdir. Müəyyən adlar altında yaranan lətifələrin tarixiliyi əslində şərti mahiyyət daşımışdır. Tarixi dönməni qoruyan lətifələr də xalqın hafızəsində geniş yer tutmuşdur. Onlar arasında Abdal Qasımın adı ilə yayılan nümunələr də seçilir. Abdal Qasım lətifələrinin yaranma və yayılma prosesi bu gün də davam edir. Bu lətifə ustası tarixi şəxsiyyət olub, Qarabağda yaşadığından onun adı ilə bağlı yayılan örnəklərdə yerli mühit üçün səciyyəvi həyat tərz, hadisə və faktlar özünü göstərir (5, s. 31).

“Hacı dayı”nın adı ilə tanınan Şəki lətifələri isə gülüşün vətəni olan bir regionun milli, məhəlli xüsusiyyətlərini əks etdirməkdədir. Burada yayılan lətifələr həm də müxtəlif dövrlərdə yaşamış gülüş ustalarının adı ilə əlaqələndirilir. Zarafat, məzəlilik, sadələvhlük və mehribanlıq bu nümunələri daha çox səciyyələndirir.

Qeyd olunduğu kimi, Naxçıvan Muxtar Respublikasının ayrı-ayrı rayonlarında, bəzi kəndlərində də lətifə qəhrəmanlarına rast gəlinir. Bu da təbiiidir. Hər bir yerin xüsusiyyətlərindən asılı olaraq xalq kütləsi arasında maraqlı lətifə nümunələri yaradılır. Lətifələr obrazlar baxımından müxtəlif və zəngindir. Nümunələrdə təsvir olunan surətlər cəmiyyətin müxtəlif təbəqələrini təmsil edir. Hər bir lətifədə iki və ya üç tip olur. Bunların biri həmişə müsbət, digəri isə mənfi olur.

Naxçıvanda Mirabdulla ağa zamanında haqsızlığa və ədalətsizliyə qarşı mübarizə aparır. O, xalqın yaşayışına, gün-güzəranına, inkişafına mane olan qüvvələrə qarşıdır. Həmin qüvvələri Mirabdulla ağanın lətifələrinin tənqid tipləri də adlandırmaq olar. Aşağıdakı lətifələri nəzərdən keçirək.

“Kim çox yeyir” məhəlli lətifəsində Mirabdulla ağadan soruşurlar ki, molla çox yeyir, ya seyid. Cavab verir ki, “bir molla yeddi camışcan, bir seyid isə yeddi mollacan yeyir”. “Hamama apar” lətifəsində isə uşağı gecə-gündüz ağlayıb yatmayan bir qadın bunun əlacını Mirabdulla ağadan soruşduqda cavab verir ki, hamama apar (1, s.159).

“Birinci lətifəyə görə bir molla nə qədər tamahkardırsa, bir seyidin tamahı ondan yeddi dəfə çoxdur. İkinci lətifədə isə qadının sadələvhlüyü, tənbel adamların avaralığı, yuxuculuğu lağa qoyulur. Daha doğrusu, birinci lətifədə gülüş, tənqid hədəfi dindarlar, ikincidə sadələvh qadın və avara, tənbel adamlardır” (6, s. 159).

Lətifələrin dili obrazlıdır. Bu dil vasitəsilə hər bir tipin daxili aləmi, psixologiyası aşkara çıxır (2, s. 120).

Satira, gülüş kütləvi və məhəlli lətifələrin əsas xüsusiyyətlərindən biridir. O məkan və zamanla bağlıdır. Xalq satirası meydana çıxdığı dövrə, məkanə, zamanın və yerin şəraitinə başqa sənət növlərinin hamısından daha çox bağlı olur (7, s. 148). Bir də kütləvi lətifələrdə olduğu kimi, məhəlli lətifələrin də qəhrəmanları onların yaradıcıları hesab olunurlar. Məhəlli lətifələr, yaxud onların qəhrəmanları da kütləviləşə bilər. Belə nüsxələr yarandığı yerin və zamanın şəraitinə uyğunlaşıb qala bilməz. Belə olsaydı, bu lətifələr əsrlər boyu yaşaya bilməz və bizə gəlib çatmazdı. İstər kütləvi, istərsə də məhəlli lətifələr tarixən özündə xalq yumorunu cəmləmiş lətifə obrazları ilə tanınmışdır.

Beləliklə, müəyyən qənaətə gəlmək olar ki, kütləvi xalq lətifələrindən fərqli olaraq məhəlli lətifələrin çoxu regionlarla bağlı müəyyən şəxslərin adı ilə söylənen nümunələrdir. Belə şəxslər həm də lətifə qəhrəmanlarıdır. Məhəlli lətifələrin də sonu ibrətamiz olur. Elə bir lətifə olmaz ki, orada müəyyən əxlaqi, əqli, ictimai nəticə verilməmiş olsun. Lətifələrin yardımı ilə xalq sosial yaşayışda özünü göstərən yaramaz, gülünc hadisə və hərəkətlərə gülməklə onların həzircavab, ağıllı qəhrəmanlarını da həmişə sevmişlər.

ƏDƏBİYYAT

1. Azərbaycan folkloru antologiyası. Naxçıvan folkloru. Bakı: Sabah, 1994, 375 s.
2. Fərzəliyev T. Azərbaycan xalq lətifələri. Bakı: Elm, 1977, 120 s.
3. Fərzəliyev T. Lətifələrin yaradıcısı xalqdır //Azərbaycan, 1965, № 4, s. 196-200.
4. Molla Nəsrəddin lətifələri. Bakı: Öndər, 2004, 302 s.
5. Nəbiyev A. Azərbaycan xalq ədəbiyyatı, II hissə, Bakı, Elm, 2006, 647 s.
6. Səfərov Y. Azərbaycan folklorunda tarixilik və etnik poetik yaddaş. Doktorluq dissertasiyası 2007, 219 s. Naxçıvan DU-nin kitabxanası dövrü mətbuat fondu. rəf 1, sıra 12.
7. Şərq xalqlarının lətifələri. Bakı: Yazıçı, 1982, 179 s.
8. Vəliyev V. Azərbaycan folkloru. Bakı: Maarif, 1985, 413 s.

Назира Аскерова

ХАРАКТЕРНЫЕ ОСОБЕННОСТИ ГЕРОЕВ МАССОВЫХ АНЕКДОТОВ

В статье анализируются идейные и художественные особенности анекдотов, созданных в процессе культурного развития общества. Рассматриваются причины создания анекдотов и их характерные черты.

Выясняется, что с помощью анекдотов высмеиваются пороки и недостатки общества.

Ключевые слова: *анекдот, фольклор, сатира, образ, рассказ.*

Nazira Asgarova

TYPICAL PECULIARITIES OF MASS AND LOCAL ANECDOTE CHARACTERS

The idea and content peculiarities of anecdotes rousing educative laugh in the society established during the process of socio cultural advance are analyzed in the paper. The origin motives of mass and local anecdotes, the aspects characterizing them have been searched in elucidatory way. It has been clear that the people carry worthlessness of the society to the next generation in edifying way by the anecdote characters.

Key words: *anecdote, folklore, satire, character, story.*

(Redaksiya heyətinin üzvü, f.e.d., prof. M.A.Cəfərli tərəfindən təqdim edilmişdir)

AZƏRBAYCAN MİLLİ ELMLƏR AKADEMİYASI NAXÇIVAN BÖLMƏSİNİN XƏBƏRLƏRİ
İctimai və humanitar elmlər seriyası, 2011, №3

ИЗВЕСТИЯ НАХЧЫВАНСКОГО ОТДЕЛЕНИЯ НАЦИОНАЛЬНОЙ АКАДЕМИИ НАУК АЗЕРБАЙДЖАНА
Серия общественных и гуманитарных наук, 2011, №3

NEWS OF NAKHCHIVAN SECTION OF AZERBAIJAN NATIONAL ACADEMY OF SCIENCES
The series of social and humanities sciences, 2011, №3

MƏHƏRRƏM CƏFƏRLİ

E-mail: meherremceferli@yahoo.com,

RAFİQ BABAYEV

AMEA Naxçıvan Bölməsi

E-mail: rafiqbabayev@gmail.com

ƏFSANƏ VƏ RƏVAYƏTLƏRİN TOPLANMASI, NƏŞRİ VƏ TƏDQIQI MƏSƏLƏLƏRİNƏ DƏİR

Məqalə Azərbaycanda tarixi ədəbi qaynaqlarda, yazılı ədəbiyyatda və şifahi ənənə yolu ilə bizə gəlib çatmış əfsanə və rəvayətlərin mətnlərinin toplanması, nəşri, tədqiqi tarixinə həsr edilmişdir. Məqalədə M.Təhmasibin, V.Vəliyevin, P.Əfəndiyevin, S.Paşayevin, A.Nəbiyevin, İ.Abbaslının bu sahədə olan fəaliyyətləri, apardıqları təsnifatlar müqayisəli şəkildə araşdırılmışdır.

Açar sözlər: *legenda, əfsanə, rəvayət, esxatoloji, kosmoqonik.*

Əfsanə latın dilində “legenda” sözünə müvafiq anlayışı ifadə edir ki, onun da lüğəvi mənası oxumalı, yaxud oxumaq üçün tövsiyə olunan əsər deməkdir. Əfsanə fars sözü olub, “əslı olmayan hekayə”, yaxud “dillərə düşən vəqıə” mənasında işlənir. Poetikada bu anlayış altında bütöv bir janr təsəvvür edilir.

Əfsanə, hər şeydən əvvəl, epik janrdır, yəni bu janrda müəyyən bir əhvalat, hadisə təhkiyə olunur.

Əfsanə xalqın əski dünyagörüşü, düşüncə tərzı, arzu və istəkləri ilə əlaqədar yaranmışdır. Əfsanəni digər janrlardan fərqləndirən əsas əlamət real zəmindən kənar, müasir ağılın, düşüncənin uydurma, fantastika kimi qəbul etdiyi qeyri-adi, fəvqəltəbii əhvalat və hadisələrin təsvir olunmasıdır.

Əfsanələr bir janr kimi əsasən kosmoqonik, toponimik, etnoqrafik, dini, tarixi, qəhrəmanlıq səciyyəsi daşıyır. Azərbaycan əfsanələri mövzu etibarilə rəngarəng olduğı kimi, ideya məzmun baxımından da müxtəlifdir. Əfsanələrdə xalqın real həyatı, şüur və zövqləri, onun gələcəyə olan inam və arzuları əks olunmuşdur. Müstəqil janr kimi özünəməxsus xarakterik xüsusiyyətə malik əfsanələrin mətni sabit olmur, süjet isə bütöv yox, yarımcıq, yaxud bir parça, kəsik şəkildə təqdim edilir.

Rəvayətlər daha çox tarixi şəxsiyyətlərin həyatı və hünərləri ilə bağlı olur və buna görə də onun gerçəkliyi uzun müddət hifz olunur. Onlar ağızdan-

ağıza keçərək ilkin dəqiqliyini-təfərrüatını itirmiş “söhbətlərə” çevrilir. Buna görə də həmişə “rəvayətə görə”, “deyilənə görə”, “belə rəvayət edirlər ki” ifadələri ilə başlanır və ibrətamiz həyat faktını əhatə edir. Rəvayətlərdə cəmiyyət həyatının aktual problemləri, onu sağlamlaşdırmaq, estetik dəyərlərə etimad meylləri, normal düşüncə və ibrətamiz əxlaq özünü göstərir.

Əfsanələrdən fərqli olaraq rəvayətlərdə mifikləşmə və əfsanəvilikə meyl yoxdur, rəvayətlərdə real zəmin üstünlük təşkil edir. Rəvayətlər həcmcə konkret və yığcam olur.

Əfsanə və rəvayətlər arasında bir ortaq məsələ də onlarda tarixi şəxslərin iştirakıdır. Rəvayətlər üçün bu hadisə tipik və xarakterikdir. Əfsanələrdə də bu baş verə bilir. Lakin bu zaman həmin əfsanə və rəvayətin məzmunu və süjetində qoyulmuş problemə nəzər salmaq lazımdır. Məsələn, esxatoloji təsəvvürləri özündə əks etdirən əfsanələr vardır ki, onlarda tarixdən adı bəlli olan Nuh və ya əbədi həyat verən abi-kövsər suyunun axtarılıb tapılması kimi məlum olan əfsanə süjetində də İsgəndər kimi tarixi şəxsin iştirakı olur. Burada əsasən bir şeyə diqqət yetirmək lazımdır ki, I tip əfsanələrdə mövcud kosmosun məhv olub yenisindən qurulması kimi, II tip əfsanələrdə isə abi-kövsər suyunun axtarılıb tapılması mifoloji təsəvvürləri özündə əks etdirən hadisələr yer alır. Məlum olduğu kimi, hər iki hadisənin heç birində həqiqətin, reallığın heç bir şərti görünmür. Bu əfsanələrdə adları keçən tarixi şəxslərin əfsanələrdə iştirakı nisbidir. Həmin tarixi şəxsin adının yerinə digər ixtiyari bir ad qoysaq, əfsanənin süjet və məzmununa heç bir xələl gəlməz. Bu baxımdan onların əfsanə olduqları şübhəsizdir. Başqa sözlə, rəvayətdə əfsanədən fərqli olaraq tarixi realqla bağlılıq mütləq olmalıdır.

Epik növün nağıl, əfsanə, dastan, hekayət janrlarından fərqli olaraq rəvayətlər başlıca olaraq dinləyicilərə daha çox dünyəvi, tarixi, dini və həyat tərzi ilə bağlı biliklər aşılayır.

Dünya xalqlarının yaradıcılığında əfsanə və rəvayətlərin yaranması və yayılması qədim dövrlərlə bağlıdır. Azərbaycan xalq yaradıcılığında da əfsanələrin yaranması bu qanunauyğunluğu özündə əks etdirir. Herodotun “Tarix” əsərində (e.ə. V əsr) verilən Midiya əfsanələri bu janrın tarixən qədimliyini bir daha sübut edir. Azərbaycanda əfsanə və rəvayətlərin ilkin toplanması və nəşri XIX əsrin I yarısına aiddir. Bu dövrdə müxtəlif məqsədlər üçün Azərbaycana gələn səyyah, tarixçi, etnoqraf, yazıçı və şairlər bir sıra xalq əfsanələrini toplamış, rus dilinə çevirib çap etdirmişlər. Azərbaycan folklorşünaslığında əfsanə və rəvayətlər hələ də əsaslı tədqiq və təsnifatə möhtacdır. Bu da səbəbsiz deyildir. Çünki Azərbaycan əfsanələri indiyədək kifayət qədər ardıcıl və elmi prinsiplər əsasında toplanıb nəşr edilməmişdir. Bu sahədə yalnız müəyyən təşəbbüslər olmuşdur. XIX əsrin sonu və XX yüzilliyin əvvəllərində az-çox toplanmış əfsanə və rəvayətlərin nəşri təcrübəsi bilavasitə SMOMPK-un fəaliyyəti ilə bağlıdır. Misal üçün, “Nour gölü haqqında rəvayət” Qəbələ kənd məktəbinin inspektoru R.Əfəndiyev tərəfindən toplanıb, burada çap etdirilmişdir (5, s. 71-

72). Zaqatalada çarıça Tamara haqqında yayılmış folklor örnəklərindən biri də məcmuədə Balakən kəndinin rəvayəti kimi çap olunmuşdur (5, s. 96). Yenə SMOMPK-da şamaxılı müəllim A.Kalaşovun topladığı “Müqəddəs kuzə” əfsanəsi çap edilmişdir (5, s. 136-137).

XX yüzilliyin 20-ci illərinə kimi Azərbaycan əfsanə və rəvayətlərinin tədqiqinə diqqət yetirilməmişdir. Sovet hakimiyyəti illərində isə folklorumuzun digər janrları ilə yanaşı əfsanə və rəvayətlərlə bağlı müəyyən işlər görülmüşdür. Əsasən bu dövrün araşdırmalarında əfsanə və rəvayətlərin tarixi təşəkkülünə, milli xüsusiyyətlərin izahına daha çox fikir verilmişdir. Bu baxımdan ikicildlik “Müxtəsər Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi”, üçcildlik “Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi” kitablarının birinci cildlərində qədim Azərbaycan əfsanə və rəvayətlərinə dair tədqiqatlar ayrıca maraq doğurur.

Herodotun “Tarix” kitabı vasitəsi ilə bizə gəlib çıxan rəvayətlərə münasibətini bildirən prof. M.Təhmasib yazır: “Herodot bunları (“Astiaq” və “Tomris”) tarixi həqiqət kimi vermişdir. Lakin bu tarixi həqiqətlər daha çox yarım-tarixi əfsanələr, yaxud yarıməfsanəvi tarixi hadisələrdən ibarətdir (6, 23).

Herodot “Tarix”ində özünəqədərki yazılı bilgilərdən faydalanmaqla yanaşı, el içində yaşayan əsatir, əfsanə və rəvayətlərə də xüsusi əhəmiyyət vermişdir. Bundan əlavə, Herodotun tarix kimi təsvir etdiyi hadisələrin izlərinin də müəyyən mənada əfsanəvi tülə büründüyü də nəzərə çarpmaqdadır. Prof. M.Təhmasib bu mövzuya toxunaraq göstərmişdir ki, “Herodotun təsvir etdikləri tarixi əfsanələrdən başqa bir şey deyildir” (6, s. 23).

Herodotun “Tarix” əsərindəki “Tomris” və “Astiaq” rəvayətləri prof. M.Rəfilinin də diqqətini cəlb etmişdir. O, “Astiaq” və “Tomris” rəvayətlərini böyük bədii və tarixi əhəmiyyətə malik əsərlər kimi qiymətləndirmişdir.

Qeyd etmək lazımdır ki, xalqın tarixi mübarizəsinin əfsanə və rəvayətlərdə qorunması keçmişə qayıtmaq deyil, əslində daha çox vətənə məhəbbət hissini aşılamaqdır. Lakin “Astiaq” və “Tomris” rəvayətləri yunan tarixçisinin qələmi ilə müəyyən dəyişmələrə məruz qalmışsa da, M.Rəfilinin fikrincə: “Onlar ilk başlanğıc xüsusiyyətlərini qoruyub saxlamış, öz bədii tərəvətini, şeiriyətini, dərin mənalı təsvirlərini mühafizə etmişdir” (3, s. 3).

Hər iki rəvayət, yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi, bir sıra spesifik xüsusiyyətləri ilə diqqəti cəlb edir. Bunlar ilk növbədə Azərbaycan torpağının qədim sakinlərinin bədii təfəkkürünün bəzi cəhətlərini çox qüvvətli şəkildə aydınlaşdırır. Hər iki rəvayətdə şərti bədii ünsürlər yerli-yerində işlənilmişdir. Bu şərti elementlər bir tərəfdən qədim Azərbaycan türklərinin bədii təfəkkürünün zənginliyini, digər yandan isə onun dünya bədii fikrinin nailiyyətləri səviyyəsində dayandığını göstərir. Bununla əlaqədar Azərbaycan ədəbiyyatının dünya ədəbiyyatı, eləcə də mədəniyyəti ilə sıx, qarşılıqlı əlaqədə inkişaf etdiyi haqda fikir söyləyən tədqiqatçılar haqlıdır. Araşdırmalardan aydın olur ki, Midiya rəvayətləri müəyyən dərəcədə bu mədəni əlaqələrin ünsürlərini meydana çıxarır. “Astiaq” rəvayəti qədim motiv və süjetləri yada salır. Burada geniş dünya mədəniyyəti

yəti ilə bağlılığı görməmək mümkün deyildir. İ. Abbaslı “Astiaq”, “Tomris” və “Skif rəvayəti”nin Herodotun “Tarix” əsərindən gələn qaynaqlarını, bu örnəklərin şifahi ənənə ilə bağlı təkamül yolunu izləyərək yazmışdır: “Bu rəvayətlər həm də el ədəbiyyatı nümunəsi olmuşdur. Çünki Herodot əsərini yazarkən şifahi sorğulara da əsaslanmış, Midiya ilə bağlı şifahi hekayətlərdən geniş istifadə etmişdir. Öz hekayələrini daha çox folklor motivləri əsasında qurmuşdur” (1).

Göründüyü kimi, Midiya rəvayətləri bu janrın Azərbaycanda çox qədim dövrlərdən mövcud olduğunu söyləməyə əsas verir.

Azərbaycan əfsanə və rəvayətləri ilk dəfə e. ə V əsrdə yazıya alınsa da, əldəki mövcud örnəklər bu janrın daha qədim tarixə malik olduğunu təsdiq edir. Bunu Herodotun qələmə aldığı rəvayətlərlə yanaşı respublikamızın müxtəlif rayon və kəndlərindən topladığımız çoxsaylı rəvayətlərin məzmun və ideyası da təsdiq edir. Lakin bunu da demək vacibdir ki, əfsanə və rəvayətlərin bəziləri icimai inkişafın tələbinə uyğun olaraq zaman keçdikcə unudulmuş, bəziləri isə daşlar, qalalar, şəhərlər, çaylar, bulaqlar, hətta tarixi hadisə və tarixi şəxslərin adları, fəaliyyətləri ilə bağlanaraq yaşamışdır. Bir sıra əfsanə və rəvayətlər də sonrakı dövrlərin yazılı ədəbiyyatında özlərinə ünvan tapmaqla mühafizə olunmuşlar. Bu sonuncu cəhət yazılı ədəbiyyatla şifahi ədəbiyyat arasındakı qarşılıqlı əlaqə probleminin öyrənilməsində əfsanə və rəvayətlərin necə lazımı sahə olmasını təsdiq edir.

Azərbaycan əfsanə və rəvayətləri, əsasən, üç yolla bizə gəlib çatmışdır:

a) Şifahi yolla, müstəqil bir əsər kimi: Dədə Güneş, Aldədə əsətir və əfsanələri, Qız qalaları və Ovçu Pirim haqqındakı rəvayətlər və s.

b) Nağılların və dastanların daxilində, onların tərkib hissəsi kimi: “Tapdığın nağılı”, “Koroğlu” eposundakı Çənlibel, Qırat, Düratın doğulması, Misri qılınç, Qoşabulaq rəvayəti və s.

c) Klassik sənətkarlarımızın əsərlərində: Nizaminin “Xəmsə”, Arif Ərdəbilinin “Fərhadnamə”, Əlinin “Qisseyi-Yusif”, Əssar Təbrizinin “Mehr və Müştəri” əsərləri və s.

Folklorçu Ə. Axundovun 1968-ci ildə nəşr etdirdiyi “Azərbaycan folkloru antologiyası”nın ikinci cildində əfsanə və rəvayətlərdən nümunələr verilmişdir. Amma burada əfsanə və rəvayətlər vahid bir janr kimi birləşdirilmişdir.

Azərbaycanda əfsanə və rəvayətlərin bir küll halında toplanması, nəşri və tədqiqi XX əsrin 60-70-ci illərindən başlayır.

Əfsanə və rəvayətlərə dair ilk geniş təsnifatı Vaqif Vəliyev aparmışdır. Onların ayrıca çap olunmadığını xüsusi vurğu ilə xatırladan folklorşünas yazır: “Azərbaycan əfsanələri folklorumuzun öyrənilməmiş sahələrindən biridir. Ədəbiyyatşünaslar bu və ya başqa bir məsələdən danışarkən əfsanələrə də ötəri nəzər yetirmiş, onların bəzisinin süjeti, yaranma səbəbi haqqında məlumat vermişlər”.

Vaqif Vəliyev əfsanələri əsasən dörd qrupa bölmüşdür:

Birinci qrupa təbiət hadisələri, ayrı-ayrı canlılar, bitki və ağaclarla əlaqədar olaraq yaranan əfsanələr;

İkinci qrupa təbiət qüvvələrinin insanabənzər təsəvvür edilməsi nəticəsində, yəni antropomorfizm nəticəsində yaranan əfsanələr;

Üçüncü qrupa tarixi hadisə, şəxsiyyət və abidələrlə bağlı olan əfsanələr;

Dördüncü qrupa isə dini əfsanələr daxildir;

Birinci və ikinci qrupa daxil olan əfsanələr daha qədimdir. Bu əfsanələrin çoxunda əsatir qalıqlarına çox sıx-sıx təsadüf olunur.

Vaqif Vəliyev təqdim etdiyi örnəklər əsasında təsnifatını verdiyi qrupların səciyyəvi xüsusiyyətlərindən də danışmışdır. Müəllifə görə, “ictimai ədalətsizliyə qarşı xalqın nifrəti” birinci qrupa daxil olan əfsanələrin yaranmasına səbəb olmuşdur. O, bu qrupa aid örnək verdiyi “Yusif-Nəsib quşu”, “Hüt-hüt quşu”, “Yapalaq quşu”, “Turac”, “Pərvanə və od”, eləcə də öz görkəmi ilə digərlərindən seçilən ağac, qaya, dağ silsiləsi, şalalə və s. bağlı əfsanələrin müasir ictimai qayəsini belə yekunlaşdırmışdır: “Onlarda gənc nəslin tərbiyəsi, dostluq, sədaqət, ictimai bərabərsizliyə qarşı mübarizə, şəxsiyyət azadlığı, ümumiyyətlə, geniş xalq kütləsinin ideali, arzu və istəkləri son dərəcə səmimi və aydın bir dillə təsvir olunmuşdur” (7, s. 291).

Vaqif Vəliyev üçüncü qrupa daxil etdiyi əfsanələrin sayca çox olduğunu qeyd etməklə bərabər yazır: “Lakin başqa əfsanələr kimi, bunlar da indiyə kimi toplu halında nəşr olunmamışdır. Azərbaycan tarixinin ayrı-ayrı mərhələləri bu əfsanələrdə əks etdirilmiş, xalq tarixi keçmişinə öz münasibətini bildirərkən bədii don geyindirdiyi bu hadisələrin özünü arzu etdiyi şəkildə həll etməyə çalışmışdır” (7, s. 309).

Azərbaycan əfsanələrinin toplanması işində folklorşünas prof. Sədnik Paşayevin çox böyük rolu olmuşdur. Bu işdə o çox əmək sərf etmişdir. O, Azərbaycanın şəhər və kəndlərini, Gürcüstan və Ermənistanın azərbaycanlılar yaşayan yerlərini gəzərək çoxlu əfsanələr toplamışdır. Bunun bəhrəsi olaraq da S. Paşayev folklorumuzun ən maraqlı janrlarından olan əfsanələri üç kitabda “Yaşayan əfsanələr” (Bakı, 1973), “Yurdumuzun əfsanələri” (Bakı, 1976), “Yanardağ əfsanələri” (Bakı, 1978) adı altında çap etdirmişdir. Sədnik Paşayev əfsanələri məzmununa görə qruplaşdırmışdır. O, əfsanələrimizi yalnız toplayıb nəşr etməklə kifayətlənməmişdir, onların üzərində maraqlı tədqiqatlar aparmışdır. Onun “Nizami və xalq əfsanələri” (Bakı, 1983) adlı kitabı böyük şairin poetik irsinin folklor qaynaqlarını öyrənmək baxımından maraqlıdır.

Əfsanələrimizin ideya məzmun cəhətdən bölgüsü T. Fərzəliyev və P. Əfəndiyev tərəfindən verilmişdir.

Əfsanələri xalq ədəbiyyatında epik növün ilkin janrlarından sayan P. Əfəndiyev onları belə qruplaşdırmışdır:

1. Heyvanlar, quşlar haqqında əfsanələr;
2. Yer adları, qalalar, abidələr və s. ilə bağlı olan əfsanələr;
3. Tayfa, el, xalq, nəsil, totem adları ilə bağlı olan əfsanələr;

4. Nizami Gəncəvi yaradıcılığı ilə bağlı olan əfsanələr;
5. Ailə-məişət, xalqın istək və arzuları haqqında əfsanələr (bunlara ictimai məzmunlu, bəzən də utopik əfsanələr də deyilir);
6. Tarixi şəxsiyyətlərlə bağlı əfsanələr;
7. Səma cisimləri Ay, Günəş, ulduz və səyyarələr haqqında əfsanələr;
8. Dini əfsanələr.

Prof. İ.Abbaslı “Əfsanə və rəvayətlərin janr özünəməxsusluğu” adlı araşdırmasında əfsanə və rəvayətləri folklorun müstəqil janrı kimi tədqiq etmiş və onların bir-birindən seçilən səciyyəvi xüsusiyyətlərini nəzərdən keçirmiş, sərhədlərini müəyyənləşdirməyə çalışmışdır. Əfsanələrin janr özünəməxsusluğundan danışan müəllif qeyd edir ki, əfsanələr bir janr kimi əsasən kosmoqonik, toponimik, etnoqrafik, dini, tarixi, qəhrəmanlıq səciyyəsi daşıyır.

Rəvayətləri isə ayrılıqda aşağıdakı şəkildə təsnif etmişdir:

1. Etimoloji rəvayətlər.
2. İzahlı rəvayətlər.
3. Real və yarımtarixi şəxsiyyətlərlə bağlı rəvayətlər (1, s. 3).

İ.Abbaslı etimoloji və izahlı rəvayətlərin təsnifində bu bölmələrin də olduğunu qeyd etmişdir: “Günəş, Ay, ulduzlar haqqında; Dağlar, qayalar, dərələr, səhralar; Göllər, çaylar, bulaqlar, şlalələr; Bitkilər və heyvanlar aləmi; Mahallar, şəhərlər, kəndlər; Qalalar, körpülər, yollar; Sərdabələr, qəbirlər, qəbiristanlıqlar və s.” (1, s. 15).

Sonrakı illərdə toplama materialları əsasında nəşr olunmuş “Yanardağ əfsanələri” (1978), “Azərbaycan xalq əfsanələri” (1985) kitablarındakı əfsanə və rəvayətlərin mövzu zənginliyi mövcud bölgüləri artırmaq tələbatını doğurdu və onlar belə qruplaşdırıldı:

1. Daş və qayalar haqqında əfsanələr.
2. Dağ əfsanələri.
3. Bulaq, çay, göl və dəniz əfsanələri.
4. Sara haqqında rəvayətlər.
5. Çiçək və gül əfsanəsi.
6. Quş əfsanələri.
7. Ay və gün əfsanələri.
8. İlan əfsanələri.
9. Maral və ceyran əfsanələri. Nuhla bağlı rəvayətlər.
10. Qədim qalaların əfsanələri.
11. Qız qalaları haqqında əfsanələr.
12. Dədə Günəş əfsanələri.
13. Nizami mövzuları ilə səsləşən əfsanələr.
14. “Koroğlu” eposu ilə səsləşən rəvayətlər.
15. “Əsli-Kərəm” dastanı ilə səsləşən rəvayətlər.
16. Müxtəlif mövzulu əfsanə və rəvayətlər (4, s. 46-47).

Nəhayət, toplama nümunələri – mindən artıq Azərbaycan əfsanə və rəvayətləri nəzərdən keçirildikdən sonra onları, təxminən, aşağıdakı şəkildə təsnif etmək mümkün olmuşdur:

1. Əsatiri təbiətli əfsanələr.
2. Mifoloji qaynaqlı qəhrəmanlıq əfsanələri.
3. Tarixi, qəhrəmanlıq rəvayətləri.
4. Qədim abidələrlə bağlı rəvayətlər.
5. Məhəbbət əfsanələri.
6. Ailə-məişət rəvayətləri.
7. Tarixi və tarixi şəxsiyyətlərlə bağlı rəvayətlər.
8. Dini rəvayətlər.

Bu bölgü və təsnifat altında qruplaşdırılmış müxtəlifməzmunlu əfsanə və rəvayətlər Azərbaycan xalqının tarixi təşəkkülü ərazi qədimliyi, coğrafi bütövlüyü, bu yerlərdə məskunlaşanların adət-ənənələri, inam və etiqadları haqqında geniş məlumat almağa imkan verir.

Azərbaycan əfsanələrinin bir çoxu tarixi abidələrin adı ilə bağlıdır. Bunların sayı çoxdur. Lakin onların az bir hissəsi toplanmışdır.

Əfsanə və rəvayətlərin toplanması, nəşri və araşdırılması bu gün də folklorşünaslığımızın qarşısında mühüm bir vəzifə kimi durmaqdadır. Bu vəzifə ona görə aktualdır ki, folklorumuzun başqa janrları kimi, əfsanə və rəvayətlər də xalqımızın canlı tarixidir. Bu zəngin, çoxşaxəli irs keçmişimiz, bu günümüz və gələcəyimiz haqqında yüksək dəyərə malik nümunələrdir.

ƏDƏBİYYAT

1. Abbaslı İ. Əfsanə və rəvayətlərin janr özünəməxsusluğu / Azərbaycan şifahi xalq ədəbiyyatına dair tədqiqlər. XI kitab, Bakı: Səda, 2002, s. 3-11.
2. Əfəndiyev P. Azərbaycan şifahi xalq ədəbiyyatı. Bakı: Maarif, 1992, 477 s.
3. Rəfil M. Müxtəsər Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi. I c., Bakı, 1943, 301 s.
4. Pirsultanlı S. Azərbaycan əfsanə və rəvayətlərinin ədəbi abidələrimizlə müqayisəli tədqiqi. Bakı: Nurlan, 2007, 306 s.
5. Сборник материалов для описаний местностей и Кавказа. Тифлис, 1888, 7, с. 71-72.
6. Təhmasib M. Seçilmiş əsərləri: 2 cildə. I c., Bakı: Mütərcim, 2010, 487 s.
7. Vəliyev V. Azərbaycan folkloru. Bakı: Maarif, 1985, 413 s.

Магеррам Джафарлы, Рафик Бабаев

К ВОПРОСАМ СБОРА, ИЗДАНИЯ И ИССЛЕДОВАНИЯ ЛЕГЕНД И ПРЕДАНИЙ

Статья посвящена истории сбора, издания и исследования текстов легенд и преданий, дошедших до нас в азербайджанских историко-литературных источниках, письменной литературе или с помощью традиционного устного народного творчества.

В статье в сравнительной форме исследуется деятельность в этой области и классификации, проведенные учеными-исследователями М.Таммасибом, В.Велиевым, П.Эфендиевым, С.Пашаевым, А.Набиевым, И.Аббаслы.

Ключевые слова: *легенда, предание, эсхатология, космогония.*

Muharram Jafarly, Rafiq Babayev

TO QUESTIONS OF COLLECTION, PUBLICATION AND RESEARCH OF LEGENDS AND MYTHS

The paper is devoted to history of collection, publication and research of texts of legends and myths which have reached us in the Azerbaijan historical-literary sources, written literature or by means of traditional folklore.

Activities in this area and the classifications spent by scientists-researchers M.Tahmasib, V.Veliyev, P.Efendiyev, S.Pashayev, A.Nabiyev, I.Abbasly are investigated in the paper in the comparative form.

Key words: *legend, myth, eschatology, cosmogony.*

(AMEA-nın müxbir üzvü Ə.A.Quliyev tərəfindən təqdim edilmişdir)

MƏHSƏTİ İSMAYIL

AMEA Naxçıvan Bölməsi

E- mail: mehsetiismail@yahoo.com

AZƏRBAYCAN FOLKLORUNDA MİFİK GÖY ATLI OBRAZI

Məqalədə Azərbaycan şifahi xalq ədəbiyyatı nümunələrində – mifoloji mətnlərdə, əfsanələrdə, rəvayətlərdə epizodik kimi görünən göy atlının əski inanc yaddaşına aid mifoloji obraz statusu araşdırılmışdır. Mifik qoruyucu göy atlı obrazı müqəddəslik bildirən rəng anlayışının məzmununu da ifadə edir. Əslində Tanrının olduğu məkandan yəni göydən gələn bu obraz müqəddəs ruhların dünyasını, göy iyəliyini bildirən qoruyucu obrazdır.

Açar sözlər: *folklor, Göy atlı, mifologiya, obraz, rəvayət, ayin.*

Azərbaycan türklərinin şifahi ədəbi nümunələri içərisində bir sıra kod ünvanlaşma mövcuddur. Bunların araşdırılması ümumi mətn baxışından, sosiallaşan və filoloji məzmun qazanan nümunə statusundan zamanın cilaladığı amma əski alt düşüncə layını ifadə edir. Daha öncəki araşdırmalarda ağ atlı, boz atlı nümunələri obraz xüsusiyyəti, mif düşüncəsi baxımından izah edilmişdir. Bizim obraz olaraq irəli sürdüyümüz göy atlı geniş şəkildə araşdırılmamışdır. Bizə görə, bunun həm siyasi, həm də mənəvi tərəfləri məsələyə ağırlıq qazandırmış və qadağa xofu gətirmişdir. Bildiyimiz kimi, Azərbaycan türklərinin zaman-zaman Cənubi Qafqazda sıxışdırılması və aborigen sayılmaması, hətta törəmə azlıq kimi qələmə verilməsi burada əsas rol oynayır. Bəs obrazın əhəmiyyəti nədir? Məsələnin siyasi ölçüsü varmı?

Məlum olduğu kimi, milli düşüncənin ağırlıq qazandığı bir sıra nümunələr vardır ki, bunların dəyişməsi, təhrif olunması arxasında yanlış meyilləri doğura bilər. Milli-etnik ənənənin ritual ayinlərdə ifadəsi, mifik görüşlər və bunların ən açıq şəkildə göstərildiyi əfsanə, nağıl, ovsun, rəvayət, inamlardır. Ayin və mərasimlər yuxarıda qeyd etdiyimiz nümunələrdə sərgilənməklə yanaşı, hər bir ritual ayinin də inanc qaynağı onu yaşadan və ya törədən səbəb kimi görülməkdədir.

Uzun zaman müşahidələri göstərdi ki, Azərbaycan mifoloji düşüncəsində ağ atlı, boz atlı obrazı ilə yanaşı, göy atlı obrazı da vardır. Lakin bu obrazı daha əhəmiyyətli edən bir neçə səbəb də mövcuddur.

a) Ağ atlı obrazı nağıl qəhrəmanlığının törədici səbəbi kimi. Ağ atlı qəhrəman dünya xalqlarının bir çoxunda vardır. Azərbaycan nağıllarının əksəriyyətində də ağ atlı əsrarəngiz qəhrəman xilaskar obrazdır.

b) Boz atlı obrazı mifik obraz-real qəhrəman kimi görülməkdədir. Xızırın boz atı, Nəbinin boz atı, ağ və ya boz saqqalı qoca təsviri mifik obraz kimi bilinməkdədir.

Bəs Göy atlı hansı statusdan çıxış etmiş və mövcudluq dərəcəsi nədir?

Öncəliklə qeyd etmək istərdim ki, bu obrazın ən yaygın şəkildə rast gəldiyimiz sözlü mətn nümunələri xalqın tarixi mövzuda söylədiyi rəvayətlərin mifoloji inanc əlavə etməsi ilə tanış olduq. Sonra əski inancların Tenqriçilikdən İslama keçishi və ya ortaqlığı nümunələri ilə ifadə olunmaqdadır. Təbii, bir çoxları bunları mövhumat və ya xor gördükləri üçün xalq uydurması adlandırmış əhəmiyyət verməyərək, hətta xalqın minillik yaddaşına süni obrazlar sıxışdırmağa çalışaraq mənbələr uydurmuşlar.

Göy atlı nümunəsi hardadır və necə ifadə olunmaqdadır?

a) Savaş rəvayətlərində obraz mifoloji qəhrəman kimi verilməkdədir. Ermənilərlə aparılan döyüşlər, peyğəmbərimizin qızı Fatimə(ə) soyundan gələnlərə qarşı aparılan savaşlar, haqsız döyüşlər (burada çox vaxt kimlik bəlli edilmir).

b) Əski inancların əsas obrazı, qoruyucu-mediator, pirlərlə bağlı topladığımız nümunələrin əksəriyyətində verilmişdir.

c) Yuxugörmə miflərində dəyişdirilmiş obraz şəkillənməsi ilə qarşımıza çıxır.

Ən əsası isə bu ilkin düşüncə qaynaqlarının yazılı sözlü mətnlərə – dastanlara köçməsi ilə kimlik qazanmasıdır.

Culfa rayonunun Camaldın kəndindən bir qədər aralıda yerləşən, xalq arasında Alməmməd, Ali Məhəmməd, Ərməmməd adları ilə adlanan pır bütövlükdə müxtəlif kultların məcmusudur. Fəxrəddin Səfərlinin bu yerin – Alməmməd pirlərinin orta əsrlərdə müxtəlif bölgələrdən gələn adamların ibadət və ziyarət yeri olduğunu yazmışdır. Alim orta əsrlərdə bir sıra sufi təriqətlərinə mənsub olan adamların insanlardan kənar yerlərə – dağlara, mağaralara çəkilərək tərki-dünya həyat keçirdiyini qeyd etmişdir (6, s. 232). Kənddə söylənilən rəvayətlərin məzmunu da bu fikirlərlə üst-üstə düşür. Lakin burada diqqətçəkən bir neçə məqam vardır. Bu möhtəşəm pır dağla, daşla, ağaqla, su ilə bağlıdır. İslami etiqadla əlaqələndirilməyinə baxmayaraq, pirlə bağlı icra olunan ziyarətin məzmunu əski türk inanclarını ifadə edir. Pırə çatmamışdan bir-biri üzərinə səliqə ilə qoyulan balaca kərpic xatırladan daşlar diqqətimizi çəkdi. Ziyarətə gedənlər niyyət edir – kərpicləri üst-üstə qalaqlayıb gedirlər. Ziyarətgaha girəcəkdə çayın sağ sahilində nəhəng qaya parçasına niyyət edilərək daş atılır. Daş qayanın çökəklərində ilişib qalarsa, deməli, diləyin hasil olacaq. Ziyarətgah hər tərəfdən nəhəng qayalarla əhatəli dağdadır. Adamlar burada mömin, Allah adamı olan bir müsəlman qəbri olduğu üçün müqəddəs sayıldığına inanırlar. Təbii, yerli

əhali müsəl-mandır və Allahın adına qurbanlar kəsir, namaz qılır, Quran oxuyub ibadətlərini yerinə yetirirlər.

Lakin pirdə əsas mərkəz dağdır və dağ kultunu ifadə edən bir sıra ayinlər icra olunur. Pirə gələnlər ağaclara toxunmur. “Düyməli təndir” də niyyət edir. Buranın yeri çətin keçilən qayalıq olması da ritualın əsrarəngiz görüntüsüdür. Bez parçaları bağlanmış armud ağacı niyyət ağacıdır. Pirdə təbii bulaq var. Söyləyicilərin məlumatına görə, qızlar ürəklərində ərə getmək üçün dua edib, niyyət tutmalı və sonra da bulağın suyundan içməlidirlər. İnama görə, niyyətlər mütləq gerçəyə çevrilər. Bu dağ haqqında söylənən əfsanəyə görə, Ərməmməd pirinin müqəddəsliyi göy atının görünməsi ilə də bağlıdır. Əlbəttə, Tanrı yolu dağlarda müqəddəs rəng sayılan və məhz üzü niqablı olan göy atının ziyarəti dini-mifoloji baxışların üst-üstə düşməsidir. Dağlar və qayalıqlar eynimənalı anlayışdır.

Əfsanəyə görə, pir ziyarətçiləri göy atlı, üzü niqablı şəxsin dağın yüksək qayalıqından atı ilə enib ziyarət etdiyini görmüş və bu mənzərə qarşısında danışa bilməmişlər. Göy atının sərt qayalıqlar üzərində atı ilə gəzməsi ibadət şəkli kimi dəyərləndirilmişdir.

Monoteist düşüncəli türklər dağlara Tanrıya yaxın bir yer kimi baxmış, adicəkilən bir çox əfsanələrdə darda olanlar dağı sığınacaq yeri etmişlər. Əfsanəyə görə, dağa sığınanlar dilək tutarlarsa, dilək hasil olar. Müqəddəs ziyarətgahların, pirlərin, ocaqların dağlarda olması təsadüfi hadisə deyildir. Fikrimizcə, göy atlı obrazın şəxs anlayışından daha ziyadə digər atributlarla simvollaşan obraz mövcudluğu vardır. Məlum olduğu kimi, göy rəng Tenqriçilikdən gələn anlayışdı. Tenqri məkansızdı, amma göylər məkan yeri kimi bilinməkdədir. Tenqri sahib olduqları ilə məkan, yəni yerləşmə yeri onu ifadə etməkdədir. Bu rənglə bilinir. Səma Tenqri sonsuzluğunu ifadə edən rəngə bürünmüşdür. Göymavi Tenqri mənsubluğunu əks etdirir. Göy atının yüksəkdən enmə kimi hislə əfsanələşdirilmiş təqdimatı obrazın məkan və zamanda yerini bildirmiş olur. Bu sahədə araşdırma aparan Dr. Yaşar Kalafat göyün müqəddəslik ehtiva edərək göy iyələri ilə yanaşı göyün iyə olduğunu Göy Tanrı inanc sistemindəki mövqeyi ilə üst-üstə düşdüyünü deyir (1, s. 13). Təbrizdə Göy məscid, Naxçıvanda Göy dağ pirləri, ümumiyyətlə, göy türbə, göy baba kimi yerlərin məkan olaraq adlarını çox saymaq olar.

Göy yer-məkan-Göy rəng

Tanrının olduğu yer, yəni məkan onu sahib olduğu ilə ifadə edir. Demək rəng də buna görə əhəmiyyət daşıyır. Nəzərə alsaq ki, Yaradılış dastanı “Oğuz xaqan”da Oğuz xaqanın doğum rəngi göy, Törəyiş dastanlarında ağacdən törəmə mavi işıq, türklərin qurtuluş və yürüş zəfərlərində mavi tükli, gök böri əsas qüvvədi. Demək, göy atının birdən təzahür edib yox olması göydən gəlməsinə işarədi. Göy dağ piri ilə bağlı əfsanəyə görə, Culfa ətrafında olan döyüşlərdə düşmən qalib gəlmiş və üstünlük qazanmağa başlamışdı. Birdən-birə Göy dağdan göy atlı peyda olub yel kimi gəlmiş, qat-qat çox olan yağı düşməni məhv

etmişdi. Üzü niqablı göy atlı kimsəyə görünmədən də geri qayıtmışdı. Varlığı əsrarəngiz olan bu obraz yaşlıların təsvir etdiyi bir çox döyüşlərin qəhrəmanıdır. Yəni qəhrəman zaman və məkansızdı. Ermənilərlə XX əsrin əvvəllərində və I Qarabağ savaşında qarşı-qarşıya gətirilən qəhrəman Göy atlı Göy dağın pirinin də yaranma səbəbi kimi göstərilməkdədir. Peyğəmbər övladlarını Qafqaza-Azərbaycana qədər təqib edən düşmənlər son olaraq Göy atlı obrazının qılıncı, gücü ilə məğlub olmuşlar. Pirin müqəddəsliyinin bir səbəbi kimi də bura Göy atlının gəlişidi. Diqqətçəkən məqamlardan biri də göy libasla yanaşı göy atlı ifadəsidir. Fikrimizcə, Göy atlı ümumi bir yanaşmadı, yəni şəxs anlamında olmayıb bütöv mənə daşımaqdadır.

Ümumiyyətlə, GÖY-YER-ORTA insanın yerləşdiyi məkanda zamanla uzlaşma sisteminin mövcudluğudur. Gültəkin abidələrində ıduq yer kutsallığı və qoruyucu iyələrdən bəhs edilməkdədir. Üçlü mifoloji sistemin əsas lay və fikir qatında qoruyucu olan iyələr bütün zamanlarda məkansızdır.

Obrazın fərqli ad və boyutları yaşıl sarıqlılar olaraq Türkiyədəki istiqlal savaşında əsgərlərin yanında yer almış ulu insanlar – ruhlardır. Araşdırmaçı-alim Y.Kalafata görə, bu yer iyəsi Anamaygildi. Alim bu iyəni Anadolu türk kültür coğrafiyası hüduqlarına uyğunlaşdırır (1, s. 42).

Qeyd etmək yerinə düşərdi ki, yuxugörmə inanclarımızda göy yerinə yaşıl geyimli (bəzən bu geyim əba deyə səsləndirilir) adamın qeybdən xəbərlərinin doğruluğu söylənməkdədir. Yaşıl geyimli obraz etibarilə göy atlıdan fərqli ifadə olunur. Daha ziyadə yaşlı və bilgin üz surəti görünmədən qeybdən xəbər verən obrazdır. Bu obraz xalq arasında vergiverən kimi də bilinir. Vergi verilməsi seçilmişlik əlamətidir. Eyni ilə qeybi anlayan bilən deməkdir. Lakin bu yuxuları inamı və imanı sabit olanlar görə bilər. Demək, rənglər iyəlik xüsusiyyətini bildirməyə xidmət edir. Göy rəngin ifadə xüsusiyyəti əski dini inanc Tənqricilikdirsə, yaşıl daha çox İslamı bildirir. Yozqatda gəlin aparən günü bəzəkli taxtaya yaşıl və al bayraq bağlanır. Burada yaşıl muradı, al Türk bayrağını təmsil edir. Yaşılın ifadə mənasındakı muradına yetişməyi yuxugörmələrdəki “vergi verildi, seçildi” kəlimələri ilə bilirik. Yuxuda yaşıl rəng görmək muradına çatmaq deməkdir. Qarsda uşaqlar göy qurşağını görəndə “yaşıl mənim” deyib yarışır. Çünki göy qurşağının altından keçməklə cənnətə gediləcəyi inamı vardır (2, s. 187-236).

Bəzi hallarda yuxugörmə miflərində və ya pirlərlə bağlı inanclarda obraz Xızır(ə) ümumiləşdirilir. Lakin mətnlərdən aydın olur ki, obrazlar arasında fərqliliklər vardır. Demək İslamiyyətdən öncəki ağsaqqallı dədə, pir surəti İslam mədəniyyətinin əski inanclarla kəsişməsində ümumiləşmiş obrazlılıq qazandır. Təbii ki, fərqləndirmələr inam şəkli inanc qaynağı ilə müqayisə olunmalıdır. Manas dastanında ağsaqqallı ay qoca gəlir və oğlana Seytek adını verib qeyb olur. Qədim Altay dastanında da qayın ağacından enən ağsaqqallı pir oğlana ad verir (4, s. 90). Bütün türk boylarında pir – ağsaqqal, nurlu dədə obrazı mövcuddur. Həmçinin adı keçən qoruyucu ruqlar da vardır. Televüt türk boyu-

nun qoruyucu ruhu söyüd ağacından əsa yaşıl parçadan geyimi vardır. Kitabı-Dədə Qorqud dastanının “Dırsə xanın oğlu Buğacın boyunu bəyan edər” boyunda “oğlan onda, yıxıldıqda boz atlı (yaşıl donlu) Xızr (İlyas) oğlana hazır oldu. Üç qatla yarasın əli ilə sığadı.

– Bu yaradan qorxma, oğlan, (sənə) ölüm yoxdur dedi. Dağ çiçəyi anan südü ilə sənın yarana məlhəmdir dedi, qayıb oldu” (3, s. 23). Lakin maraqlı odur ki, adqoyma ənənəsindən fərqli olaraq göy atlı (mif mətnləri), yaşıl geyimli pir (yuxugörmələr) iki surət, obraz olmaqla yanaşı, iki dünya arasında mediator rolunu oynayır. Bu obrazlar qeybdən gəlir, xəbərdarlıq edir və insan-üstü güc göstərir.

Yaşıl Həzrət Məhəmməd (s.ə.s) peyğəmbərin üz örtüyünün rəngi kimi də bilinməkdədir. Yaşıl və göy rənglərin ifadə mənası Göy obrazla bütünlük təşkil etdiyindən rənglərlə bağlı bəzi açıqlamalar da önəmlidir. M.Seyidov bir çox türkdilli xalqların müqəddəs yaşıl dağ baxışlarının gənclik və yaşıllıq ilə həsi Öləngin rəngi kimi, dağı isə yenilməyən qala olaraq dəyərləndirdikləri qənaətinə varmışdır (5, s. 264). Burada məqsədımız fərqli olduğundan rənglərə deyil obrazların zaman və məkanda yerinə baxılacaq. “Yaşıl sarıqlılar”, yəni Anamaygillər yer iyələri olaraq, qoruyucu ruhlar kimi qəbul edilərsə, Azərbaycan mifoloji mətnlərində bir çox rəng və anlayışla zaman bildirimini ilə eyni məzmununda, lakin fərqli formada götürməliyik. Dastan, yuxugörmə, nağıl obrazı mifik qoruyucu obraz yaşıl və göy qəhrəmandan fərqli iyəlik daşımaqdadır. Zamanla zamansızlıq duyğusu sözə çevrilməzdən əvvəl nəzəri fikri və mətnləri formalaşdırır. Təsəvvüfi anlayışda məndən özgə mən, ruhun imanla bədəndə bütünlük qazanması, ruhun cismi ayrılığı, müvəqqəti qopma amma varolma, əbədi olma duyğusu obrazın zamansızlığını ifadə edir. Müqəddəs ruhların dünyası ruh gücündə dünyaların birləşimi obrazı müqəddəs məkan iyəsi adlandırmağa əsas verir. Yenə Azərbaycan mifoloji düşüncə dünyasına baxaq: Ordubad, Şahbuz, Culfa və s. bölgələrdə insanların təbiət varlıqlarına yiyə, əyə, sahib kimi güc biçimi və bunların fəvqündə **BÖYÜK YARADAN** varlığı kimi tohid düşüncələri kimlərə isə İslami inam, bilgi olaraq görünə bilər. Lakin dinlərin yaranma, formalaşma tarixi yenə tohid inancları ilə üst-üstə düşməkdədir. Yer üzündə heç nə yoxudu. Bu heçlik əslində yoxluqdan varolma yəni tohid inamını –Allahın mövcudluğu və tək varlığı ilə bağlı məlumat verməkdədir. Bizdən əvvəl və sonra var olmuş olacaq hər bir canlı – cansız, dünyaların varlığında yaşayır fikri müqəddəs ruhlara məkan, çevrə verir. Bu gözün görməyəcəyi və fikrin qavrayacağı ruhla duyulacaq yer olduğundan obraz sirli şəkildə görünüb qeyb olma anlayışı ilə bilinməkdədir.

ƏDƏBİYYAT

1. Kalafat Y. Halk inanclarından mitolojiyə. Ankara: Berikan, 2009, 280 s.
2. Kalafat Y. Dedem Korkut ak koyunlu coğrafiyası. Ankara: Berikan, 2008, 342 s.

3. Kitabı-Dədə Qorqud. Bakı: 1962, Azər nəşr, 176 s.
4. Ögel B. Türk mitolojisi. II c., Ankara: TTKB, 2002, 610 s.
5. Seyidov M. Azərbaycan xalqının soykökünü düşünərkən. Bakı: Yazıçı, 1989, 496 s.
6. Səfərli F. Naxçıvanda sosial-siyasi və ideoloji mərkəzlər. Bakı: Elm, 2003, 392 s.

Мехсети Исмаил

МИФИЧЕСКИЙ ОБРАЗ ГОЛУБОГО ВСАДНИКА В АЗЕРБАЙДЖАНСКОМ ФОЛЬКЛОРЕ

В статье исследуется мифологический образ голубого всадника, эпизодически появляющегося в образцах Азербайджанского устного народного творчества: мифологических текстах, легендах, преданиях. Образ мифологического защитника – голубого всадника – проявляется также и в его цвете, выражающем благородство. В легендах и преданиях это образ защитника, который олицетворяет царство священных духов, ниспосланных Богом.

Ключевые слова: *фольклор, голубой всадник, мифология, символы, рассказ, ритуалы.*

Mehseti Ismayil

MYTHICAL IMAGE OF THE BLUE HORSEMAN IN AZERBAIJAN FOLKLORE

The mythological image of the blue horseman incidentally appearing in specimens of the Azerbaijan folklore: mythological texts, legends, myths – is investigated in the paper. The image of the mythological defender – the blue horseman – becomes apparent also in his colour expressing nobleness. In legends and myths it is an image of the defender who embodies the kingdom of sacred spirits granted by the God.

Key words: *folklore, blue horseman, mythology, symbols, story, ritual.*

(Redaksiya heyətinin üzvü, f.e.d., prof. M.A.Cəfərli tərəfindən təqdim edilmişdir)

İNCƏSƏNƏT

NİZAMİ ALİYEV

AMEA Naxçıvan Bölməsi

Email: nizamialiye@yaho.com

BƏHRUZ KƏNGƏRLİ, YOXSƏ BƏHRUZ BƏY KƏNGƏRLİ?

Məqalədə Azərbaycanın görkəmli rəssamı dəzgah boyakarlığının banisi Bəhruz bəy Kəngərliyə həyat və yaradıcılığının bəzi qaranlıq məqamlarına aydınlıq gətirilmişdir. O cümlədən, ilk dəfə elmi mətbuatda anası Əziz xanım haqqında, “Bəhruz” sözünün etimologiyası barəsində, eləcə də Sovetlər dövründə rəssamın adından silinmiş “bəy” titulu və itib-batmış əsərləri haqqında geniş məlumat verilmişdir.

Açar sözlər: *dəzgah boyakarlığı, qrafika, bədii fond, kompozisiya, sulu boya.*

Hamımızın Bəhruz Kəngərli kimi tanıdığımız görkəmli rəssamın əsil adı Şamil, atasının adı Şirəli bəy, anasının adı isə Əziz xanım olmuşdur. Qohumları arasında anası Əziz xanıma “Ərik xanım”, bəzən də “Əzizə xanım” deyə müraciət edəmişlər. Şamili dünyaya gətirdikdən 6 ay sonra anası Əziz xanım qəflətən vəfat etmişdir. Əziz xanım dövrünün sayılıb seçilən hərbiçilərindən polkovnik İsmayıl ağanın qızı, eyni zamanda Naxçıvanın tanınmış mesenatlarından Şahbaz ağanın doğmaca bacısı olmuşdur (16).

Naxçıvan MR Arxiv İdarəsinin rəisi F.Cəfərov arxivdə apardığı araşdırmalar zamanı Bəhruz bəy Kəngərli haqqında indiyə kimi elmi mətbuata və bizə məlum olmayan bir sıra maraqlı faktlarla dolu sənədlər tapmış, “Azərbaycan” (5) və “Şərq qapısı” (6) qəzetlərində bu haqda geniş məqalələrlə çıxış etmişdir. Bu sənədlərdən biri də, görkəmli rəssamın doğum tarixi ilə əlaqədardır. Belə ki, indiyə kimi Bəhruz bəy Kəngərli haqqında çap olunan kitab, monoqrafiya və elmi məqalələrdə onun 10 yanvar (12, s. 5; 10, s. 8) və ya 22 yanvar (11, s. 226; 2, s. 9) 1892-ci ildə anadan olduğu göstərilir. Lakin Şirəli bəy Kəngərliyə arxivdə saxlanılan xidmət kitabçasının ailə tərkibi haqqında 14-cü bölməsində göstərilir ki, Bəhruz bəy Kəngərli 28 fevral 1892-ci ildə Şirəli bəyin birinci nikahından anadan olmuşdur. Əvvəlki müəlliflərin hansı sənədlərə əsasən Bəhruz bəyin 10 və ya 22 yanvar 1892-ci il tarixlərində anadan olduğunu yazmaları

haqqında elmi mənbə vermədiklərinə görə bu məlumatlar barəsində heç bir fikir deyə bilmirik. Ancaq Naxçıvan Muxtar Respublikası Arxiv İdarəsində saxlanılan tarixi sənədlər Bəhruz bəy Kəngərlinin 28 fevral 1892-ci ildə anadan olmasını təsdiq edir. Ona görə də, bu gündən sonra görkəmli rəssam haqqında yazılan bütün elmi məqalələrdə bu faktın öz əksini tapması daha düzgün olardı.

Şamilin səkkiz yaşı olanda Şirəli bəy Şirin xanım Vəzirova ilə evlənmişdir. Şirin xanım Vəzirova 1886-cı ildə Naxçıvan şəhərində anadan olmuşdur. O, Naxçıvan şəhər Qız məktəbində təhsil almış, 1900-cü ildə Şirəli bəylə ailə həyatı qurmuşdur. Şirin xanım Şamildən cəmi altı yaş böyük olsa da ona əsil mənada analıq etmiş və onun tərbiyəsi ilə ciddi məşğul olmuşdur. Şamilin vətənpərvər, mədəni və savadlı bir insan kimi yetişməsində analığının böyük zəhməti olmuşdur. Şamil Şirəli bəyin Əziz xanımdan olan yeganə övladı idi. Şirəli bəyin Şirin xanımdan isə - Gültac, Mənsurə, Tahirə adlı üç qızı, Rüstəm və David adında iki oğlu olmuşdur.

Şirəli bəy Murtuza bəy oğlu Kəngərli 11 mart 1864-cü ildə Naxçıvan şəhərində anadan olmuşdur. Naxçıvan qəza məktəbini qurtardıqdan sonra, 1878-ci ildə Tiflis Gimnaziyasına daxil olmuş və 1883-cü ilin iyununda həmin gimnazianı müvəffəqiyyətlə bitirmişdir. Vətənə qayıdan Şirəli bəy burada müxtəlif məsul vəzifələrdə çalışmışdır. Arxivdə aparılan araşdırmalar zamanı Şirəli bəyin hansı vəzifələrdə işlədiyi də dəqiqləşdirilmişdir. Belə ki, indiyə qədər Şirəli bəy haqqında yazılan bütün elmi materiallarda onun Naxçıvan şəhər məhkəməsində tərcüməçi və ya dilmanc vəzifəsində çalışdığı göstərilmişdir. Araşdırmalarda arxivdə belə bir sənədə rast gəlinməmişdir. Şirəli bəyin arxivdə saxlanılan xidmət dəfərcəsində göstərildiyi kimi, o, 1883-cü ildə gimnazianı bitirdikdən sonra ordu sıralarına getmiş və 1886-cı ilə kimi hərbi qulluqda olmuşdur. O, hərbi qulluqdan 2-ci dərəcəli zabit rütbəsi ilə qayıtmışdır. 1886-cı ildən 1897-ci ilə kimi heç bir vəzifədə çalışmamışdır. Ailəsini Naxçıvan şəhərində valideynlərindən ona miras qalmış dükanın və Naxçıvan qəzasının Kültəpə və Teyvaz kəndlərindəki meyvə bağlarının gəliri hesabına dolandırmışdır. 13 sentyabr 1897-ci ildən 24 iyun 1898-ci ilə kimi Naxçıvan Sülh Məhkəməsində birinci dərəcəli mülkü qulluqçu, 1898-1899-cu illərdə Naxçıvan Sülh Məhkəməsi kabinin köməkçisi vəzifəsində işləmiş və 12 mart 1900-cü ildə öz xahişi ilə tutduğu vəzifədən azad edilmişdir. 9 ilə yaxın heç bir dövlət qulluğunda çalışmayan Şirəli bəy öz dükanı və şəxsi təsərrüfatı ilə məşğul olmuşdur. Noyabr 1908-ci ildə Şirəli bəy yenidən Naxçıvan qəza polis idarəsində 2-ci dərəcəli dəftərxana xidmətçisi, 17 noyabr 1908-ci il tarixdən 22 sentyabr 1911-ci ilə kimi həmin idarədə IX dərəcəli ştatdankənar polis məmuru vəzifələrində çalışmışdır (5; 6).

Rus və fars dillərini mükəmməl bilən Şirəli bəy, Avropa və Şərq ədəbiyyatına da yaxından bələd olan açıqfikirli bir ziyalı kimi də tanınırdı. Ona görə də o, övladlarını bu ruhda tərbiyə etməyə çalışırdı. Bunun nəticəsidir ki, Şirəli bəy oğlu Şamili çoxları kimi o vaxt dəbdə olan mollaxanaya deyil, yeni tipli

Rus-Tatar (Rus-Azərbaycan) məktəbinə qoymuşdur. Naxçıvandakı Bəhrüz Kəngərli Muzeyində saxlanılan Rus-Tatar məktəbinin 1904 və 1905-ci illərə aid sənədlərinin foto surətlərində (şəxsi heyətin Rus dilində yazılmış siyahısında) Bəhrüzün soyadı *Кенгерлинский*, adı isə *Шамилъ* kimi qeyd olunmuşdur (3; 4). Bu sənədlərdən belə görünür ki, Şamil “Bəhrüz” adını Tiflisdə rəssamlıq məktəbində oxuyarkən götürmüşdür.

Nəyə görə Bəhrüz ?

Rəssamın özünə ləqəb götürdüyü “Bəhrüz”-Bəy Aruz adı da istər tarixi, istərsə də türkçülük baxımından önəmli bir məsələdir. Qədim türk boyu Kəngərli soyunun bəylərindən olan görkəmli rəssam “Bəhrüz”-Bəy Aruz adı ilə də öz tarixi kökünə sadıqlığını göstərmiş, əski şumərlərin və qədim türklərin neçə min illəri adlamış söz kökləri **be/bi**-“bəy, cənab”, **ar/ər**-“kişi, igid”, **uz**-“ışığ” sözlərindən türk mifik inancına uyğun özünə ad-ləqəb götürmüşdür. Bu qədim türk sözləri İ.M.Dyakonovun tədqiqatlarında **ar/ər**-“kişi” şəklində geniş araşdırılmış (7, s. 240), **be/bi**-“bəy, cənab”, **uz**-“ışığ” sözləri isə müasir türk dilləri, “Qədim türk dili lüğəti” (8, s. 324), “Karşılaştırmalı Türk Ləhcələri Sözlüğü” (9, s. 218) kitablarında, Şumər dilində və M.Seyidov, Q.Qeybullayev və b. yazılarında (14, s. 143; 20, s. 45) geniş araşdırılmışdır.

“Oğuz” sözünə yeni etimoloji mənadan aydınlıq gətirən, qədim türk dilləri ilə müqayisədə 30-dan çox müəllifin yazılarını müqayisə etməklə öz yeni fikrini elmi cəhətdən əsaslandıran F.Rzayev, tədqiqatlarında “Orus”, “Aruz”, “Oruz”, “uz”, “Oris” kimi söz köklərinə xüsusi diqqət yetirmişdir. Midiya, Manna, Atropatena, Alban, kimmer, skif və s. türk boyları, “Kitabi-Dədə Qorqud” və Orxan-Yenisey yazılarından Orusxan, Uruz, Uruzbək, Arus kimi şəxs adlarının bir kökdən gəldiyini, onların “ışığ”, “xoşbəxt əlamət” “qismət” və s. mənalarda türk sözü olduğunu elmi dəlillərlə sübut etmişdir (19, s. 217).

Biz aparılan tədqiqatlara istinadən deyə bilərik ki, rəssamın “Bəhrüz” adına müraciət etməsinə əsas səbəb kimi onun türkçülüyə bağlılığı və “Bəy Aruz” sözünün “Od igidlərinin bəyi” mənası daşması idi ki, biz buna qəti olaraq inanırıq.

Bəhrüza “bəy” titulu daşımaq hüququ isə Kəngərli bəylərinin varisi kimi verilmişdir. Bildiyimiz kimi, Çar Rusiyası dövründə zadəgan titullarını təyin etmək üçün xüsusi komissiyalar fəaliyyət göstərirdi. Belə komissiyalardan biri də, bəy komissiyaları idi. Bu komissiyalardan biri 1867-ci ildə Naxçıvanda da fəaliyyət göstərüb və əsilzadə nəslindən olanları müəyyənləşdirərək onlara “bəy” titulu verib. Belə əsilzadə nəsilərdən biri də Kəngərli bəyləri idi. Bəy komissiyası Kəngərli bəylərinə ulu babalarının varisləri kimi yenidən bəy titulu daşımaq hüququ verdi (1; 17). Bəhrüz bəy də, bəy titulu daşımaq hüququ olan həmin Kəngərli bəylərinin varislərindən biri idi. Bunun üçün onun nəsil şəcərəsinə baxmaq kifayətdir.

Bəhrüz bəy Kəngərlinin babası Murtuza ağa, dövrünün tanınmış hərbiçilərindən biri idi. Ulu babası Hacı Lütfuli sultan isə birinci Kəlbəli xanın çox

yaxın qohumu və silahdaşı olmuşdur. Birinci Kəlbəli xanın hakimiyyəti dövründə Naxçıvan xanlığının qoşun rəisi vəzifəsində çalışmışdır. O, cəsur və mahir bir sərkərdə kimi xüsusi imtiyaza sahib idi (16). Bəhruz bəy Kəngərlinin ana babası polkovnik İsmayıl ağanın və onun atası Novruz ağanın da Naxçıvan xanlığında xüsusi imtiyazları var idi. Yəni, Bəhruz bəy Kəngərlinin hər iki – ata və ana tərəfdən olan babaları Naxçıvan xanlarının daşdıqları hüquqlara sahib idilər. Ona görə də Bəhruz bəy Kəngərlinin “bəy” titulu daşımaması onun ən qanuni haqqı hesab edir və bu tarixi ədalətsizliyin bərpa olunmasını arzulayıq. Bu ədalətsizliyi tarixi faktlar da sübut edir. Bildiyimiz kimi, görkəmli rəssam ömrünün axırına kimi (7 fevral 1922-ci il) onun haqqında olan bütün rəsmi sənədlərdə Bəhruz bəy kimi tanınmışdır. Belə ki, 1947-ci ildə rəssamın vəfatının 25 illiyinə həsr olunmuş sərginin kataloqunda, digər rəsmi sənədlərdə və mətbuat səhifələrində rəssamın adı Bəhruz bəy Kəngərli kimi yazılmışdır (18). 1949-cu ildən sonra Bəhruz bəy Kəngərlinin adından “bəy” titulu silinmiş və bu günə kimi bizlərə sadəcə Bəhruz Kəngərli kimi tanındılmışdır (13, s. 169).

Onu da qeyd etmək ki, respublikamız ikinci dəfə dövlət müstəqilliyini qazandıqdan sonra, hələ bir az da ondan qabaq, xüsusən də, 1988-ci ildən başlayaraq, nəslə-nəcabəti bəyə-xana bağlı olmayanların çoxu bu titulları öz soyadlarına əlavə etdikləri halda, Bəhruz bəy kimi əsilzadələrin haqlarının onlara qaytarılmasını nədənsə unutduq. Yenə də gec sayılmaz. 62 ildən sonra bu tarixi ədalətsizliyi bərpa etmək Bəhruz bəyə olan ən böyük vətəndaşlıq borcumuzdur.

Bəhruz bəy Kəngərlinin özü kimi əsərlərinin də başından bəlalər əskik olmamışdır. Görkəmli rəssam cəmi 30 il yaşamasına baxmayaraq, bu qısa zaman kəsiyində yüzlərlə müxtəlif mövzularda və janrlarda boyakarlıq və qrafika əsərləri yaratmışdır. Muzeylərdə indi fəxrlə tamaşa edə bildiyimiz bu əsərlərin bir qismi Bəhruz bəy Kəngərlinin ailə üzvləri və Bəhruzsevərlər tərəfindən qorunub saxlanılsa da, digər böyük bir hissəsi isə hələ də tapılıb ortaya çıxarılmamışdır. Bəhruz bəy Kəngərlinin bədii irsinin böyük bir hissəsi - 80 ədəd sulu boya, 1 ədəd yağlı boya, 7 ədəd kömür, 1 ədəd tuş, 5 ədəd karandaş, 1 ədəd qarışıq texnika ilə işlənmiş əsərləri və 2 ədəd albomu, ümumilikdə 450 əsər Bakı şəhərindəki Rüstəm Mustafayev adına Azərbaycan Dövlət İncəsənət Muzeyində saxlanılır. Burada saxlanılan albomlardan biri “Azərbaycan tipləri”nə həsr olunmuşdur. 51 səhifədən ibarət olan albomda rəssamın 1911-1913-cü illərdə akvarel, karandaş, kömür və tuşla çəkdiyi müxtəlif janrlara aid 336 rəsm əsəri toplanmışdır. Bu əsərlərin çoxu eskiz və etüdlərdən ibarətdir.

İkinci albom isə “Naxçıvan yadigarı” adlanır ki, bu albomda da sulu boya ilə işlənmiş 19 əsər var. Bu əsərlərin çoxu Naxçıvanın tarixi-memarlıq abidələri olan “Atabəy məqbərəsi”, “İmamzadə”, “Atababa kümbəzi”, “Köhnə qala”, “Nuhun qəbri”, “Şəhər məscidi”, “Əliabad kəndində darvaza” Naxçıvan mənzərələrindən “Ədilağa gölü”, “İlanlı dağ”, “Ağrı dağı”, “Qızlar bulağı”, “Naxçıvanda şəlalə”, “Asəfkəf dağı”, “Nəhəcir dağı” və Naxçıvan əhalisinin etnoqrafik xüsusiyyətlərini əks etdirən konkret obrazlara həsr olunmuşdur.

Bildiyimiz kimi, Bəhruz bəy Kəngərli ailəsinin maddi ehtiyacını ödəmək üçün əsasən “Naxçıvan yadigarı” albomları düzəldər, onları şəhərə gələn qonaqlara və yerli əhaliyə satarmış. Vaxtı ilə Naxçıvanın bir çox evlərində olan bu albomlardan yalnız biri Azərbaycan Dövlət İncəsənət Muzeyində qorunub saxlanılır.

Naxçıvandakı Bəhruz Kəngərli Muzeyinin daimi ekspozisiyasında isə görkəmli rəssamın 57 əsəri – o cümlədən 33 ədəd sulu boya, 4 ədəd yağlı boya, 4 ədəd tuş, 7 ədəd karandaş, 9 ədəd isə kömürlə çəkilmiş əsərləri nümayiş etdirilir. Rəssamın məişət janrında çəkdiyi “Elçilik” əsəri isə 1962-ci ildə Naxçıvan Ölkəşünaslıq Muzeyinin (indiki Naxçıvan Dövlət Tarix Muzeyi) fondunda qeydiyyata alınmış, akademik Kərim Kərimov tərəfindən yazılmış “Bəhruz Kəngərli” monoqrafiyasında foto şəkli verilmişdir (10, s. 54, 71). Sonrakı illərdə bu əsər adı çəkilən muzeyin fondundan müəmmalı şəkildə yoxa çıxmışdır. Bəhruz bəy Kəngərlinin 1 ədəd sulu boya ilə çəkilmiş “Naxçıvan çaparı” adlı əsəri isə Moskva şəhərindəki Moskva Dövlət Tarix Muzeyinin fondunda qorunub saxlanılır (10, s. 57). Beləliklə, Bəhruz bəy Kəngərlinin bizlərə məlum olan 2000 əsərindən (10, s. 28) yalnız dördədən biri - 511 ədədi muzeylər tərəfindən alınıb qorunduğu halda, qalan 1489 əsərin taleyi hələ də naməlum olaraq qalır.

Bütün bu acınacaqlı faktlara baxmayaraq görkəmli rəssamın itkin düşmüş əsərlərinin izinə düşmək, bəziləri haqqında tarixi mənbələrdən az da olsa məlumatlar əldə etmək mümkündür. Belə ki, keçən əsrin əvvəllərində Bakıda çıxan “İqbal”, “Tərcüman” və rus dilində çıxan “Kaspi” qəzetlərinin yazdığına görə, 1914-cü il iyun ayının 14-də Bəhruz bəy Kəngərli hələ tələbə ikən Naxçıvan şəhərində ilk fərdi satış-sərgisini təşkil edib. Bu sərgidə tələbə rəssamın çoxlu sayda natürmort, mənzərə, portret və məişət janrında çəkdiyi əsərlər nümayiş etdirilib. O dövrdə çıxan bir sıra qəzetlərin yazdığına görə, sərgilənən əsərlərin böyük əksəriyyəti tamaşaçılar tərəfindən satın alınıb (“İqbal” qəzeti, 16 iyun 1914-cü il, № 679; “Kaspi” qəzeti, 17 iyun 1914-cü il, № 33; “Tərcüman” qəzeti, 24 iyun 1914-cü il, № 136). Alınan əsərlərdən “Qazı bəy dağı”, “Qürub mənzərəsi”, “Müsəlman xanımı çarşabda”, “Aydın tutulması”, “Sail”, “Ağrı dağı”, “Gecə mənzərəsi”, “Rəqs edənlər”, “Müsəlman ailəsində qış kürsüsü” və Bəhruz bəyin avtoportretləri haqqında bilgi verilsə də digər əsərlər haqqında heç bir məlumat verilmir.

Başqa bir mənbədə (10, s. 27) 1921-ci ilin fevral ayının 15-də Naxçıvan İnkilab Komitəsinin təşəbbüsü ilə Bəhruz bəy Kəngərlinin 500-ə qədər əsərinin nümayiş olunduğu böyük bir sərginin təşkil edildiyindən bəhs edilir. Bu sərgidəki əsərlərdən 250 ədədi rəssamın razılığı ilə lotereya biletinin uduşu üçün, 250 ədədi isə sərbəst satış üçün nəzərdə tutulmuşdur. Lotereya oyunu əsasən Naxçıvan və İrəvan şəhərlərinin vətəndaşları arasında keçirilmiş və uduşa qoyulan bütün əsərlər satılmışdır. Qalan 250 əsərdən isə neçəsinin satıldığı barəsində yenə də heç bir məlumat verilməmişdir. Onu da qeyd edək ki, əsərlərinin satışından əldə edilən gəlirin üçdə bir hissəsi rəssamın təşəbbüsü ilə Naxçıvan

şəhər uşaq evinə (yetimxanaya) bağışlansa da, Bəhruz bəy Kəngərliyə çatacaq məbləğ təşkilat komitəsi üzvləri tərəfindən mənimlənilmişdir.

Bəhruz bəy Kəngərlinin əsərlərinin izinə düşərkən onun Naxçıvan teatrındakı çoxşaxəli fəaliyyətini də unutmamalıyıq. 1912-ci ildən 1918-ci ilə kimi böyük rəssam bu teatrın səhnəsində oynanılan "Pəhləvanı zamanə", "Döymə qapımı, döyərlər qapını", "Ac həriflər", "Pul, yoxsa allah", "Pulsuzluq", "Nadanlıq", "Bizim kirayənişin özünü öldürdü", "Arşın mal alan", "Məşədi İbad", "Ölülər", "Pəri Cadu", "Hacı Qara", "Molla İbrahim Xəlil Kimyagər", "Bəxtsiz cavan", "Müsibəti Fəxrəddin", "Molla Cəbi" və s. tamaşalara iri həcmli panolar çəkmiş, səhnə tərtibatı və geyim eskizləri vermiş (15, s. 28-32), bu panolar, geyim eskizləri və dekorasiyalar zaman keçdikcə teatrın arxivindən it-bata düşmüş, günümüzə kimi gəlib çatmamışdır.

Ayrıca onu da qeyd etməliyik ki, Bəhruz bəy Kəngərlinin yaxın qohumlarında olan əsərləri və şəxsi əşyaları muzey əməkdaşları tərəfindən alınıb fonda təhvil verilsə də, böyük bir qismi isə bəzi insanlar tərəfindən mənimlənilmişdir. Belə ki, Naxçıvan şəhər Estetik Tərbiyə Mərkəzinin keçmiş direktoru Səməd Məmmədovun şəxsən mənə (N.A) dediyinə görə O, 1985-1987-ci illərdə V.Ul'yanov adına Naxçıvan şəhər Pioner və məktəblilər sarayında (indiki Heydər Əliyev Uşaq-Gənclər Yaradıcılıq Mərkəzi) fəaliyyət göstərən təsviri-yaradıcılıq studiyasına rəhbərlik etdiyi zaman bu studiyaya Bəhruz Kəngərlinin adının verilməsi təşəbbüsü ilə dafələrlə Bəhruz bəy Kəngərlinin bacısı Gültac xanım ilə görüşüb studiyaya lazım ola biləcək bəzi məlumatlar və materiallar toplamışdır (Nəhayət 24 may 1988-ci ildə Naxçıvan şəhər XDS İcraiyyə Komitəsinin 229 №-li qərarı ilə studiya üzvlərinin xahişini nəzərə alaraq sarayın nəzdində fəaliyyət göstərən təsviri-yaradıcılıq studiyasına görkəmli Naxçıvanlı rəssam Bəhruz Kəngərlinin adı verilmişdir. Bu Azərbaycanda Bəhruz Kəngərlinin adını daşıyan ilk studiya olmuşdur). Belə görüşlərin birində Gültac xanım ona deyib ki, 1986-cı ildə Naxçıvan Dövlət Tarix Muzeyində işlədiyini bildirən rus əsilli bir qadın muzey rəhbərliyi adından onun yanına gəlib və Bəhruz bəyin onlarda qalan son əsərlərini və digər sənədlərini (bir çamadan dolusu) alıb aparıb ki, muzeydə sərgi təşkil edəcəyik. Lakin nə sərgi təşkil olunub, bu günə kimi nə o əsərləri və sənədləri bir görən, nə də ki, onlardan bir xəbər verən olub.

Görkəmli Azərbaycan rəssamı Bəhruz bəy Kəngərli cəmi 30 il yaşasa da, bu qısa ömrünü yorulmadan çalışmış Azərbaycan və dünya mədəniyyət xəzinəsinə 2000-dən çox nadir sənət inciləri bəxş etmişdir.

Biz soydaşlarımızın borcu isə onun bu dəyərli mirasına layiqincə sahib çıxaraq elmi və bədii cəhətdən araşdırmaq, fədakar rəssamın ayrı-ayrı şəxsi kolleksiyalarda və bilinməyən yerlərdə saxlanılan əsərlərini tapıb üzə çıxararaq geniş ictimaiyyətə təqdim etməkdir.

ƏDƏBİYYAT

1. Azərbaycan Respublikası Dövlət Tarix Arxivi (ARDTA). F. 89, siy. 1, iş 22, 542 vərəq.
2. Bəhruz Kəngərli. Bakı: Çarşıoğlu, 2005, 77 s.
3. Bəhruz Kəngərli Muzeyi (BKM). Fond № S-5.
4. BKM. Fond № S-7.
5. Cəfərov F. Bəhruz Kəngərli haqqında yeni sənədlər. "Azərbaycan" qəz., 15 sentyabr 2002.
6. Cəfərov F. Bəhruz Kəngərli ömrü. "Şərq qapısı" qəz., 12, 19 dekabr 2002-ci il.
7. Дьяконов И. М. История Мидии. Москва: Наука, 1956, 485 с.
8. Древнетюркский словарь. Москва, 1969, 676 с.
9. Karşılaştırmalı Türk Lehceleri Sözlüğü. I-II cild, Ankara, 1992, 1183 s.
10. Kərimov K. Bəhruz Kəngərli. Bakı: Azərbaycan SSR EA Nəşriyyatı, 1962, 105 s.
11. Naxçıvan Ensiklopediyası. Bakı: Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası, 2002, 594 s.
12. Nəcəfov M. Bəhruz Kəngərli. Bakı: Azərbaycan Dövlət Nəşriyyatı, 1957, 59 s.
13. Qaziyev A., Nəcəfov M. Naxçıvanlı rəssam Bəhruz Kəngərlinin yaradıcılığına dair. Azərbaycan SSR EA Xəbərləri, 1949, № 5, s. 169-179.
14. Qeybullayev Q. Azərbaycan türklərinin təşəkkülü tarixindən. Bakı: Azər-nəşr, 1994, 278 s.
15. Qəhrəmanov Ə. Cəlil Məmmədquluzadə adına Naxçıvan Dövlət Musiqili Dram Teatrı. Bakı: Min bir mahnı Nəşriyyatı, 2004, 411 s.
16. Quliyev M. Görkəmli rəssam Bəhruz Kəngərlinin nəsil şəcərəsi haqqında. "Şərq qapısı" qəz., 28 sentyabr 2007.
17. Российский Государственный Исторический Архив (РГИА). Фонд 1405, опись 63, дело № 2832, на 98 листах.
18. Rüstəm Mustafayev ad. Azərbaycan Dövlət İncəsənət Muzeyi, Azərbaycan Sovet Rəssamları İttifaqı. Bəhruz bəy Kəngərli. Kataloq. Bakı, 1947, 24 s. Fond № 7/R-51.
19. Rzayev F. Qədim Şərur oykonimlərinin mənşəyi. Bakı: Nurlan, 2006, 240 s.
20. Seyidov M. Azərbaycan xalqının soykökünü düşünərkən. Bakı: Yazıçı, 1989, 496 s.

Низами Алыев

БАХРУЗ КЕНГЕРЛИ ИЛИ БАХРУЗ-БЕК КЕНГЕРЛИ?

В статье освещаются некоторые неизвестные до сих пор страницы жизни и творчества видного азербайджанского художника, основателя станковой живописи. Впервые в ней, в частности, даются сведения о его матери Азизе ханым, этимологии слова “Бахруз”, также о титуле “бек”, вычеркнутом из его имени в период Советской власти, и некоторых исчезнувших произведениях.

Ключевые слова: *станковая живопись, графика, художественный фонд, композиция, акварель.*

Nizami Aliyev

BAHRUZ KANGARLI OR BAHRUZ BEY KANGARLI?

The paper explains some dark points of life and creative work of the prominent artist of Azerbaijan Bahruz bey Kangarli, the founder of easel painting. It also gives for the first time detailed information about his mother Aziza khanim, etymology of the word “Bahruz” as well as about the title “bey” cut out from his name in the times of the Soviet government and his other lost works.

Key words: *easel painting, graphic arts, artistic fund, composition, watercolour.*

(Akademik İ.M.Hacıyev tərəfindən təqdim edilmişdir)

ƏLİ QƏHRƏMANOV

AMEA Naxçıvan Bölməsi

E-mail: a.qehremanov@yahoo.com

NAXÇIVAN TEATRI 1905-1911-Cİ İLLƏRDƏ

Məqalədə 1905-1911-ci illər Naxçıvan teatrının xüsusi dövründən və bu dövrün xarakterik əlamətlərindən bəhs olunur. Müəllif ilk dəfə olaraq müqayisə yolu ilə 1905-ci illərdə Naxçıvan teatrının inkişaf mərhələsini milli zəminlə bağlamış və ona Rusiyada baş verən proseslərin heç bir təsiri olmadığını sübut etmişdir.

Nəticə olaraq xeyli yeni, elmi faktlar aşkar edilmişdir.

Açar sözlər: teatr, repertuar, aktyor, rejissor.

1905-ci ildə Naxçıvanda da teatrın fəaliyyəti qüvvətləndiyindən onun repertuarı yeniləşir, teatr yeni məqsəd, yeni amal uğrunda mübarizəyə başlamaqla maarif və mədəniyyətin təbliği ilə yanaşı, dövrün siyasi hadisələri ilə səsleşən əsərləri repertuarına daxil edir. Həmin dövrdə M.F.Axundovun əsərləri ilə yanaşı N.Vəzirovun “Müsibəti Fəxrəddin”, Ə.Haqqverdiyevin “Bəxtsiz cavan”, “Pəhləvanani-zəmanə”, “Pəri cadu” kimi dolğun əsərlər Naxçıvan səhnəsində tamaşaya qoyulur.

Bu dövrdə mətbuat sahəsində demokratik ruhlu realist qələm sahibləri fəaliyyətə başladı. Xalqın arzu və istəklərinin, ictimai-siyasi mübarizənin aynası olan teatr və mətbuat ədəbiyyatla sıx əlaqədə oldu. İyirminci yüzilliyin ilk rübündə elə bir görkəmli Azərbaycan yazıçısı yox idi ki, teatrla, mətbuatla bilavasitə bağlı olmasın. Ədəbiyyat məhz bu iki yolla – teatr və mətbuat vasitəsilə inkişaf etdirilir, geniş təbliğ olunur, kütlələrin intibahı və siyasi mübarizəsi işinə xidmət edirdi.

Teatrın əsas qayəsini cəmiyyətin əxlaqını yaxşılaşdırmaqda görən aktyorlar səhnə sənətində özünütərbiyəni, öz üzərində işləməni başlıca şərt sayırdılar. M.F.Axundovun, N.Vəzirovun pyeslərində çıxış edən aktyorlar nadanlığı, acgözlüyü, mənəvi çatışmazlığı kəskin tənqid atəsinə tuturdular. Həm də onlar bütün bunları məişət xəttində deyil, ictimai aspektdə verirdilər. Onlar özlərinin həyatdakı rəftarına, davranışına yüksək etik normalar ilə yanaşır, həyatda öz əxlaqları ilə nümunə göstərməyə çalışır, səhnəyə məhəbbəti, bir-birinə qarşı kö-

məyi hər şeydən üstün tuturdular. O dövrdə göstərilən tamaşaların əsas qayəsi xalqı mədəniyyətə və maarifə cəlb etmək olmuşdur.

Mütərəqqi adamları gözü götürməyənlər “Naxçıvan müsəlman incəsənəti və dram cəmiyyəti”nin mütərəqqifikirli xadimlərini təqib və təhqir edir, tamaşaların göstərilməsinə hər vasitə ilə mane olurdular. Lakin bunlara baxmayaraq, “Naxçıvan müsəlman incəsənəti və dram cəmiyyəti”nin fəaliyyətini dayandıрмаğa müvəffəq ola bilmirlər. “Müsəlman incəsənəti və dram cəmiyyəti” xalqın ayılmasına yardım göstərdiyi kimi, Naxçıvandakı tərəqqipərvər ziyalıların inkişafına və onların yaradıcılıqlarına da qüvvətli təsir göstərirdi.

Tədqiqatlarda bu inkişafı Rusiyadakı 1905-ci il siyasi hadisələri ilə bağlamaq meylə əsas yer tutur. Bizə belə gəlir ki, dəyişmələri “bolşevik”-“hümmət”çilərinin fəaliyyəti ilə bağlamaq düzgün deyil. Milli intibah dövrü idi, bu intibah həyatın əksər sahələrini əhatə etmişdi. Bu illərdə Azərbaycan xalqının ictimai-siyasi və mədəni həyatında mühüm addımlar atıldı, Azərbaycanın digər bölgələrində olduğu kimi, Naxçıvanda da mütərəqqi ziyalıların mədəni inkişaf sahəsindəki fəaliyyəti xeyli gücləndi və milli azadlıq mübarizələri sürətləndi. Bu zaman Naxçıvanda yeni üsullu milli məktəblərin sayı artdı, qəzet nəşrinə təşəbbüs göstərildi. Teatr həvəskarları teatrın repertuarını dövrün tələbi səviyyəsində tərtib edərək yenilikçi məqsəd uğrunda mübarizələrini davam etdirirlər.

Cəmiyyətin üzvləri 1907-ci ilin may ayının 25-də N.Vəzirovun “Müsi-bəti-Fəxrəddin” əsərini (1, s. 143) tamaşaya qoyurlar. Bir tərəfdən dövrün ictimai-siyasi hadisələri, digər tərəfdən isə əsərdəki konflikt tamaşaçılara çox güclü təsir edir. Bu illərdə Naxçıvan teatr həvəskarları mətbuat və teatrdan geniş şəkildə istifadə etməyə çalışırlar. Onlar 1907-ci ilin noyabr ayında Ə.Haqverdiyevin “Bəxtsiz cavan” əsərini yenidən tamaşaya qoyurlar. Tamaşa rəğbətlə qarşılanır. Bu münasibətlə xalq maarif müfəttişliyinə belə bir teleqram göndərilir: “Hörmətlə, yazıb sizə məlum edilir ki, bu il noyabrın 20-də “Naxçıvan müsəlman incəsənəti və dram cəmiyyəti” tərəfindən Ə.B.Haqverdiyevin “Bəxtsiz cavan” tamaşası göstərilmişdir. Tamaşadan toplanılmış 26 manat pul narodnoe uçilişenin yoxsul şagirdlərinə vermək üçün 7057 №-li qəbzə noyabrın 22-də Naxçıvan xəzinəsinə təhvil verilmişdir” (12, v. 8). Hər iki əsər Böyükxan Naxçıvanlının rejissorluğu ilə tamaşaya qoyulmuşdur.

Zaman-zaman Naxçıvanın ictimai-ədəbi mühitində teatrın əhatə dairəsi genişlənir, həm diyarın məktəblərində tamaşalar göstərilir, həm də buradan çıxmış ziyalılar Naxçıvandan kənarda təşkil etdikləri tamaşalardan toplanılan vəsaiti doğma yurdun təhsil ocaqlarının inkişafına yönəldirlər. Danılmaz faktdır ki, Əbülfət Şah-taxtinski 1891-ci ildə həvəskarların köməyi ilə Aleksandrponol (Gümri – Ə.Q) şəhərində göstərdiyi tamaşadan yığılan 103 manat vəsaitin Şah-taxtı məktəbinin nəfinə xərclənməsinə nail olmuşdu (2, s. 179). Bununla yanaşı XIX əsrin sonu, XX əsrin əvvəllərində təkcə Naxçıvan şəhər məktəbində deyil, ümumiyyətlə, vilayətin müxtəlif məktəblərində də teatr tamaşaları hazırlanıb göstərilmişdir. C.Məmmədquluzadənin 1889-cu ildə Baş Nəraşen (indiki Cəlil-

kənd – Ə.Q.) məktəbində pedaqoji fəaliyyətlə məşğul olarkən yazdığı “Çay dəstgahı” əsərini alleqorik dram kimi qələmə alması və mənzum şəkildə yazması da məktəb şagirdlərinin yaşı və dünyagörüşü, maraq dairəsi ilə bağlı idi. Həmin ildə Baş Nəraşen (İndiki Cəlilkənd) məktəbinin müdiri Məmmədbəy Qazıyevin rəhbərliyi ilə bu təhsil ocağında “kasıb şagirdlərin nəfinə” qoyulmuş tamaşa da göstərilən məktəbin müəllimi C.Məmmədquluzadənin “Çay dəstgahı” əsərinin əsasında hazırlanmışdır (2, s. 179).

İrtica illərində Rusiyada və eləcə də Zaqafqaziyada demokratikfikirli adamlar həbslərə, sürgünlərə məhkum edilirdi. Azadlıq tərəfdarı olan bütün mətbuat qadağan edilirdi. Həmin illərdə azadlıq uğrunda aparılan mübarizə Naxçıvanda da daha kəskin bir şəkil almışdı. Bunun əsas səbəbi 1907-ci ildə Təbrizdə baş verən inqilabi hərəkət olmuşdur. Bir tərəfdən Təbrizdə baş verən inqilabi hərəkət, digər tərəfdən də Naxçıvana gələn inqilabçılar Naxçıvanın təbəqəpərvər ziyalılarına müəyyən təsir göstərirdilər. Odur ki, Naxçıvanda, Culfa, Ordubadda gizli cəmiyyətlər yarandı. Həmin cəmiyyətlərdə birləşən ziyalılar müxtəlifistiqləşməli mübarizədə fəal surətdə iştirak edirdilər.

24 sentyabr 1911-ci il. Culfa Kramfulov teatrı. M.S.Ordubadinin çayxanasının önündə:

1. M.S.Ordubadi, 2. Ə.Qəmküsar, 3. Kramfulov, 4. M.Nəcəfzadə, 5. M.Q. Məmmədov, 6.M.H. Şeyxov, 7. N.Nəcəfov, 8. İ. Səmədzadə, 9. M.A.Şeyxov, 10. Ə.A.Şirzad, 11. Ə.Rəhimzadə, 12. Məmmədəli Sidqi.

Ordubadda yaranan gizli siyasi cəmiyyətə M.S.Ordubadi (1872-1950) də cəlb edilmişdi. Ordubadi siyasi ideyaları təbliğ etdiyinə və siyasi ruhlu əsərlər yazdığına görə təqib edildiyindən Culfaya köçməli olur, burada bir çayxana açır və Əliqulu Qəmküsar, Nəsrullah Şeyxov, Baxşəli ağa Şahtaxtli, Məmməd-hüseyn Hacıyev və başqa sadıq dostlarının köməyi ilə tezliklə işgüzar bir şəraitə daxil olur (10, s. 38). Xaricdən çayxana kimi cürənən bu yer əslində Naxçıvan və Culfa tərəqqipərvər ziyalıların, necə deyərlər bir növ qərərgahı idi. Çox vaxt Naxçıvan ziyalılarını M.S.Ordubadinin açdığı bu çayxanada görmək olardı (9, s. 15).

Həmin dövrdə Əliqulu Qəmküsar Culfada yaşayır, dayısı Nəsrulla Şeyxovla birlikdə gömrükxana işlərilə məşğul olurdu. Şairin ədəbi-tənqidi görüşlərini araşdıran filologiya üzrə fəlsəfə doktoru Fərqanə Kazımova Əliqulu Qəmküsarın Culfadakı ictimai-siyasi fəaliyyəti ilə bağlı yazır: “Əliqulu Qəmküsarın ədəbi yaradıcılığı 1905-ci ildə istər Rusiyada, istərsə də İranda baş verən siyasi hadisələrdən sonra daha da genişlənmişdir. Bu dövrdə Culfada yaşayan şair İranda baş verən hadisələri yaxından izləmiş, burada gedən milli azadlıq hərəkatını ilhamla tərənnüm etmişdir. O, zalımların əsarəti altında əzilən, ac, yoxsul səfil həyat keçirən xalqı azadlıq uğrunda mübarizəyə səsləmiş, xalqı mətin, yekdil olmağa çağırmışdır (3, s. 30).

Culfada ictimai-siyasi işlərlə maraqlananlar, siyasi fəaliyyətlə məşğul olanlar, demokratik və azadlıq tərəfdarı olan qüvvələr Ordubada nisbətən fəal idi. Ordubadi tezliklə gizli təşkilatın fəal üzvlərindən biri olur. O, İran inqilabına kömək edən təşkilatın üzvü kimi də çox iş görürdü. Görkəmli aktyor M.A.Əliyev (1883-1954) öz xatirələrində yazır: “Naxçıvanda qastrolda olarkən Culfaya da getdik. Orada tamaşa göstərdik. Azərbaycanın məşhur şairi və yazıçısı M.S.Ordubadi ilə bu səfərimdə tanış oldum” (11).

1905-ci ildən sonra “Naxçıvan müsəlman incəsənəti və dram cəmiyyəti”nin inkişafında Bakı teatr təşkilatının və onun görkəmli aktyorlarının rolu, köməyi danılmazdır. 1908-ci ildə Naxçıvana qastrola gələn Cəlil Bağdadbəyov (1887-1949) şəhər məktəbinin müdürindən məktəblilərdən bir neçəsinin kütləvi səhnədə iştirak etmələrinə icazə alır. Əkbər Namazov, Əkbər Abbasov, Həsən Səfərli, Süleyman Süleymanov, Məmməd-həsən Sidqi, Əli Xəlilov və başqaları kütləvi səhnələrdə iştirak edirlər.

Arxiv sənədləri və dövrü mətbuatda nəşr olunan materiallar sübut edir ki, o dövrdə Naxçıvan teatri ətrafında birləşən ziyalı gənclərdən Mirzə Həsən Novruzov, Mir Abbas Seyidov, Cabbar Vəzirov, Məşədi Həsən Qurbanov və digərləri 2 avqust 1908-ci ildə teatr binası tikilməsi məsələsinin müzakirə edir (1, s. 116) və teatr binası tikilməsini qərara alırlar. Bu ziyalı gənclər çarizmin milli zülmünə məruz qalır, onun müstəmləkə siyasətindən – milli mədəniyyəti və maarifi məhdudlaşdırmaq siyasətindən əzab çəkirlər. Çarizm isə feodal patriarxal quruluşunu ardıcıl müdafiə etməklə xalq kütlələrini köləlikdə, cəhalət və zülmətdə saxlamağa çalışır. Yerli məktəbi, teatri, maarif ocaqlarını hər vasitə ilə

məhdudlaşdırır, yaxud sadəcə olaraq ləğv edir. Teatr və maarif sahəsində göstərilən hər bir təşəbbüsü, hətta ən kiçik təşəbbüsü də boğurdu. Buna görə də ziyalı gənclər öz təşəbbüslərini (teatr binası tikmək fikirlərini) həyata keçirə bilmirlər. Naxçıvanda teatr tamaşalarını göstərmək üçün xüsusi bina olmadığından teatr tamaşaları 1907-ci ildən 1911-ci ilə kimi uryadniklər üçün tikilmiş tövlədə, 1911-ci ildən sonra isə şəhərin mərkəzində yerləşən Böyük bağ adlanan parkdakı ictimai yığıncaq binasında göstərilir.

Naxçıvan teatr həvəskarları vaxtaşırı rus dilində də tamaşalar göstərirlər. Naxçıvan teatrının səhnəsində rus klassiklərinin əsərləri də rus dilində tamaşaya qoyulurdu. Bu barədə professor Rza Təhmasib yazır: “1907-ci ildə məktəbdə oxuyarkən Puşkinin ölümünə həsr edilmiş gecədə Qoqolun “Ölü canlar” əsərində Çiçikovun Nozdryovun evinə gəlməsi səhnəsini göstərirdik. Mən Çiçikov rolunu oynayırdım. Özü də rusca. Rejissorumuz böyük istedad sahibi Böyükxan Naxçıvanski idi (6, s. 11).

1907-ci ildə Naxçıvanda teatr tamaşaları daha müntəzəm sürətdə aparılır və yeni-yeni əsərlər nümayiş etdirilirdi. Bu işdə Bakı teatr cəmiyyətinin də böyük rolu olmuşdur. 1909-cu ilin iyun ayında Azərbaycanın böyük aktyorlarından biri Hüseyn Ərəblinski 12 nəfər artistlə Naxçıvana gəlir (7, s. 90). O, Naxçıvanla yanaşı Ordubadda da olur (8, s. 98). O, burada yerli dram dərnəyinin üzvləri ilə birlikdə Ə.Haqqverdiyevin “Bəxtsiz cavan” əsərinin tamaşasını göstərir. H.Ərəblinski Naxçıvanda olduğu müddətdə yerli aktyorlarla, dram dərnəyinin üzvləri ilə söhbətlər aparır və onlara aktyorluq sənətinin rəngarəng sirlərini öyrədir. Onun təsiri altında Rza Təhmasib, Əli Xəlilov, Əliqulu Qəmküsar, Həsən Səfərli, Rza İsfəndiyarlı, Mir Həsən Mirişli və bir çoxları həmişəlik həyatlarını teatra bağlayırlar.

Birinci Dünya müharibəsi dövründə “Naxçıvan müsəlman incəsənəti və dram cəmiyyəti” tərkibində olan ziyalılar dövrün siyasi hadisələrindən kənarda qala bilmədiklərindən onlar dövrün ictimai-siyasi zövqünə uyğun əsərləri tamaşaya qoyub, xalqın nəzər-diqqətini həmin məsələlərə cəlb edirdilər. Həmin illərdə tamaşaya qoyulan pyeslər əsasən “Döymə qapımı, döyərlər qapını”, “Ac həriflər”, “Pul, yoxsa allah”, “Pulsuzluq”, “Nadanlıq”, “Bizim kirayəşin özünü öldürdü” və b. əsərlərdən ibarət idi (4, s. 116). Bu əsərlər Ə.Xəlilovun, P.Təhmasibin, H.Səfərlinin fəal iştirakı ilə oynanırdı. Tamaşadan toplanan vəsait cəbhədə vuruşan və daha çox xəsarət alan şəxslərin ailələrinə verilirdi. Bu dövrdə Naxçıvanda ədəbi qüvvələrin və teatr həvəskarlarının fəaliyyəti daha da genişlənir. Şair Əliqulu Qəmküsar (Nəcəfov), istedadlı artist, professor Rza Təhmasib, görkəmli rejissor kimi tanınmış şəhər hakimi Böyükxan Naxçıvanski teatrının inkişafı üçün ciddi səy göstərirlər. 1909-cu ilin axırlarında Azərbaycanın görkəmli aktyorlarından biri olan Sidqi Ruhulla Cənubi Azərbaycana ilk qastrolundan sonra Naxçıvana gəlir. Böyükxan Naxçıvanskiyə həmin müddətdə xidməti işlərə başı qarışdığına görə məşğələlər burada müntəzəm keçmirdi. Sidqinin Naxçıvana gəlişi yaranmış çətinliyi aradan qaldırdı. O, Naxçıvanda

olduğu müddətdə yerli teatr həvəskarlarının fəaliyyətlərinə istiqamət verərək işi yenidən canlandırdı (5, s. 78).

Həqiqətən də 1905-1911-ci illər Naxçıvan teatrının daha geniş fəalliyəti üçün etibarlı təminat yaratdı.

ƏDƏBİYYAT

1. Azərbaycan teatrının salnaməsi: 2 cildə. I c., Bakı: Azərnəşr, 1975, 583 s.
2. Həbibbəyli İ. Cəlil Məmmədquluzadə: mühiti və müasirləri. Bakı: Azərnəşr, 1997, 683 s.
3. Kazımova F. Əliqulu Qəmküsarın ədəbi-tənqidi görüşləri. Bakı: Elm, 2007, 82 s.
4. Kərimov İ. XIX və XX əsr Azərbaycan teatrının yaranma və inkişaf tarixi. Bakı: Elm, 1991, 286 s.
5. Qəhrəmanov Ə. Naxçıvan teatri: İntibah yollarında. Bakı: MMC, 2008, 160 s.
6. Məmmədov C. Rza Təhmasib. Bakı: Azərbaycan teatr cəmiyyəti, 1916, 62 s.
7. Məmmədli Q. Hüseyn Ərəblinski. Aktyorun həyat və fəaliyyətinə dair sənədlər məcmuəsi. Bakı, 1967, 290 s.
8. Rəhimli İ. Akademik Milli Dram Teatri: 2 cildə. I c., Bakı: QAPP-Poliqraf, 2002, 440 s.
9. Salamzadə Q. Kiçik pəncərədən görünən dünya. Bakı: Azərnəşr, 1990, 78 s.
10. Vəzirova F. M.S.Ordubadi (monoqrafiya). Bakı: Gənclik, 1970, 158 s.
11. "Ədəbiyyat və incəsənət" qəz., 1949, 23 iyul.
12. Naxçıvan MR DA: 26 m, siy. 1, iş 204.

Али Кахраманов

НАХЧЫВАНСКИЙ ТЕАТР В 1905-1911 ГОДАХ

В статье говорится о важном этапе (1905-1911) в деятельности Нахчыванского театра и анализируются характерные черты этого этапа. Автор, впервые делая сопоставительный анализ, выяснил, что развитие театральной жизни Нахчывана не связано с процессами 1905 года в России, а тесно связано с национальным развитием этого региона.

В результате выявлено множество новых научных фактов.

Ключевые слова: театр, репертуар, актер, режиссер.

Ali Gahramanov

NAKHCHIVAN THEATRE IN 1905-1911

It is told about the important stage (1905-1911) in activity of Nakhchivan theatre in the paper and characteristic features of this stage are analyzed. The author, performing the comparative analysis for the first time, has found out, that development of theatre life of Nakhchivan was not connected with processes of 1905 in Russia, but closely connected with national development of this region.

As a result the great number of new scientific facts is revealed.

Key words: *theatre, repertoire, actor, stage director.*

(AMEA-nın müxbir üzvü Ə.A.Quliyev tərəfindən təqdim edilmişdir)

İQTİSADİYYAT

POLAD ƏLİYEV

AMEA Naxçıvan Bölməsi

E-mail: aliye_v_polad@yahoo.com

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASINDA MİLLİ GƏLİRİN YENİDƏN BÖLGÜSÜ VASİTƏSİ KİMİ TRANSFERT XƏRCLƏRİNİN XARAKTERİK XÜSUSİYYƏTLƏRİ

Transfert xərcləri əsasən cəmiyyətin başlıca istehlak vahidlərindən olan dövlətin istehlak xərclərinin bir hissəsi olmaqla yenidən bölgü prosesinin mühüm iqtisadi alətlərindən biridir. Məqalədə bazar iqtisadi sistemində ölkəmizdə transfert xərclərinin strukturu, funksiyaları, onun əhalinin gəlirlərinin formalaşmasında, sosial iqtisadi həyat şəraitinin yüksəldilməsindəki rolu və səmərəliliyi, dövlət xərclərinin həcmindəki payı və bunu müəyyənləşdirən amillər tədqiq olunmuşdur.

Açar sözlər: *transfert xərclər, istehlak xərcləri, natural transfertlər, sosial müavinətlər, dövlət xərcləri, cari xərclər.*

Hər hansı iqtisadi sistemdə cəmiyyətin gəlirləri heç də onların hamısının, əhalinin bütün sferalarının istehlak xərclərini istənilən səviyyədə təmin etmir. Belə halda dövlətin istehlak xərcləri cəmiyyətin istehlak xərclərinin, onların tələbatlarının minimum səviyyədə tamamlayıcısı kimi zəruri olur. Dövlətin istehlak yönümlü xərcləri – o xərclərdir ki, onlar dolayı və ya birbaşa yolla əhalinin istehlak tələbini təmin edir, ya da istehlak bazarında reallaşmaqla dövlətin ayrı-ayrı strukturlarının ehtiyaclarını təmin edir. Bu xərclər iqtisadi ədəbiyyatda iki yerə ayrılır: cari xərclər, transfert xərclər. Onlar ölkənin tədiyyə qabiliyyətli tələbinin müəyyən olunmasında əsas rol oynayır. Cədvəl 1-dən də görürük ki, təhlil olunan dövrdə dövlət xərclərinin həcmində transfert xərclərinin xüsusi çəkisi həmişə cari xərclərə görə üstünlük təşkil edir. Belə ki, onlar arasındakı nisbət 1995-ci ildə 56,8 %-lə 43,2% olmuşdur ki, bu da təhlil olunan dövrdə transfert xərclərinin ən aşağı göstəricisidir. Bu nisbətdə transfert xərclərinin ən yüksək göstəricisi 76,5% və 23,5% olmaqla 2001-ci ildə qeydə alınmışdır. 2005-ci ildən isə bu nisbətdə cari xərclərin payının artması hiss olunmağa başlayır. Belə ki, 2005-ci ildə isə bu nisbət 67,3% və 32,7%, 2006-cı ildə

64,2%-lə 35,8%, 2007-ci ildə 61,6%-lə 38,4%, 2008-ci ildə 62,5%-lə 37,5% olmuşdur.

Cədvəl 1

Dövlət və ictimai təşkilatların istehlak xərcləri

Göstəricilər	1995	1996	2000	2001	2005	2006	2007	2008
Sosial müavinətlər (mln manat)	108,2	156,5	254,3	268,5	529,7	696,4	1113,4	1734,9
Onun istehlak xərclərində payı (faizlə)	26,3	29,3	21,8	21,6	26,7	28,7	27,5	32,0
Digər cari transfertlər (mln. manat)	13,8	49,2	129,5	178,5	85,1	51,3	99,4	138,6
Sərəncamda qalan xalis gəlir (sosial müavinətlərsiz) (mln. manat)	208,0	489,9	477,1	532,0	2309,1	3939,7	6772,4	17806,5
Natural transfertlər (mln manat)	112,0	123,0	500,5	502,8	721,1	813,9	1281,8	1510,4
Onun istehlak xərclərində payı (faizlə)	27,2	22,8	42,9	42,5	36,3	33,5	31,6	27,5
Transfert xərclər (mln manat)	234,0	328,7	884,3	949,8	1335,9	1561,6	2494,6	3383,9
Onun istehlak xərclərində xüsusi çəkisi (faizlə)	56,8	60,9	75,9	76,5	67,3	64,2	61,6	62,5
Cari xərclər (mln manat)	177,4	210,7	280,4	291,7	648,1	869,4	1556,1	2033,2
Onun istehlak xərclərində xüsusi çəkisi (faizlə)	43,2	39,1	24,1	23,5	32,7	35,8	38,4	37,5
İstehlak xərcləri (sosial müavinətlər də daxil olmaqla) (mln manat)	411,4	539,4	1164,7	1241,5	1984,0	2431,0	4050,7	5417,1

Qeyd: Cədvəl Azərbaycan Respublikası Dövlət Statistika Komitəsinin materialları əsasında müəllif tərəfindən tərtib edilmişdir.

Dövlətin transfert xərcləri əhalinin əldə etdiyi gəlirlərə əlavə olunaraq onların istehlak tələblərinin formalaşmasında rol oynayır. Əhali istehlakı idarə olunan prosesdir. İdarə olunma meyarı olaraq tələb və təklifin ölçülməsi, qiymətləndirilməsi yolu ilə tələbə və təklifə təsir edən mexanizmlərin tərtibi və tətbiqi yolu ilə reallaşır (7, s. 92). Beləliklə ev təsərrüfatlarının istehlak xərclərinin əsas müəyyənədicisi ev təsərrüfatlarının sərəncamlarında olan istehsal amillərindən əldə etdiyi gəlirlərlə dövlətin transfer xərcləridir. Sosial transfertlər bir növ əhalinin digər sahib olduğu istehsal amillərindən əldə etdiyi gəlir-

lərin istehlak səviyyəsini təmin etmədiyi halda əhalinin minimum istehlak səviyyəsinin tamamlayıcı funksiyasını yerinə yetirir. Sosial transfertlər bazar iqtisadiyyatı şəraitində əhali gəlirlərinin formalaşmasının başlıca istiqamətlərindən biridir. Dövlətin xərc strukturuna aid olan sosial transfertlər əhali gəlirlərinə aid olmaqla onların alıcılıq qabiliyyətini yüksəldir. Əslində sosial transfertlər iki mühim funksiya yerinə yetirir. Onlardan biri ev təsərrüfatlarının gəlirləri arasındakı qeyri bərabərliyi azaltmaq, digəri isə cəmiyyətin az təminatlı hissəsinin heç olmasa minimum yaşayışını təmin etməyə xidmət edir. Əhalinin sosial müdafiəsinin maliyyə təminatı daha çox istehsalın iqtisadi səmərəliliyindən və eyni zamanda dövlət tərəfindən milli gəlirin yenidən bölüşdürülməsi siyasətindən də əhəmiyyətli dərəcə asılıdır (9, s. 60). 90-cı illərdən sonra leksikamıza daxil olan sosial transfertlər və yaxud transfert tədiyyələr mahiyyət etibarı ilə əhali, dövlət, yerli hakimiyyət orqanları, firmalar tərəfindən pul və natural formada olan əvəzsiz ödəmələri özündə əks etdirir. Keçmiş SSRİ dövründə statistik materiallarda bu gəlirlər ictimai istehlak fondlarından ödəmələr adı altında göstərilirdi. Burada məqsəd bölgünün bu vasitəsinə sosializm donu geydirmək idi. Gördüyümüz kimi sosial transfertlər Azərbaycan üçün heç də yeni deyil. Sovet İttifaqı dövründə sosial transfertlər sosializmin mahiyyətindən irəli gələn və onun nailiyyəti hesab olunan ictimai istehlak fondlarından əhalinin az təminatlı, əmək qabiliyyəti az olan, hissəsinə minimum həyat şəraitini təmin etmək üçün ödənilirdi. İctimai istehlak fondları dövlət müəssisələrinin və təşkilatlarının mənfəəti hesabına, mənzil tikintisi fondu, kolxozlarda yaradılan yardım fondu hesabına, böyük bir hissəsi isə dövlət büdcəsi hesabına formalaşdı. Sosial transfertlərin tədqiqi zamanı görürük ki, o pensiya, təqaüd və yardım kimi pullu ödəmələr və əhaliyə pulsuz xidmət, əmtəələr vasitəsi ilə çatdırılır. Pensiya və yardımlar dövlət büdcəsinin, müəssisə və təşkilatların, sosial sığorta və məşğulluq fondlarının hesabına formalaşır, sosial təminat təşkilatları və müəssisələr tərəfindən verilir. Sosial transfertlər özünün çox çeşidliliyinə baxmayaraq, əhali gəlirlərində çox da böyük çəkiyə malik deyil. Belə ki, statistik məlumatları nəzərdən keçirsək görürük ki, bu göstərici 1990-cı ildə 12,17%, 1995-ci ildə 6,1 %, 1998-ci ildə 7,6%, 2000-ci ildə 7,8%, 2002-ci ildə 11,1%, 2004-cü ildə 12,3%, 2005-ci ildə 11,6%, 2006-cı ildə 12%, 2007-ci ildə 14,7%, 2008-ci ildə 15,6% təşkil etmişdir (2, s. 148; 3, s. 122).

Milli hesablar sistemində transfert ödəmələrin əsas forması sosial müavinətlər göstərilir. Sosial müavinətlər əsasən əhalinin xüsusi təbəqələrinə müəyyən şərait və vəziyyətlə əlaqədar olaraq tətbiq olunur. Müasir dövrdə onlar həm natural həm də pul şəkilində əhaliyə çatdırılır. Cədvəl 2-dən görürük ki, ölkəmizdə 1995-2005-ci illərdə sosial müavinətlər əhalinin sərəncamında qalan gəlirlərinin 6,6-11,9%-ni təşkil etmişdir. 1995-ci ildə bu transfertlər əhali gəlirlərinin 9,4%-ni təşkil edirdisə, 2005-cü ildə 7,2%-ni təşkil edirdi. 2006-cı ildə bu göstərici 8,4%, 2007-ci ildə 10,2%, 2008-ci ildə 11,6% olmuşdur.

Cədvəl 2

**Sosial transfertlərin ev təsərrüfatlarının gəlirlərində və milli gəlirdə
xüsusi çəkisi (faizlə)**

Göstəricilər \ illər	1995	2000	2005	2006	2007	2008
Ev təsərrüfatlarının gəlirlərində payı	9,4	6,9	7,2	8,4	10,2	11,6
Milli gəlirdə payı	5,6	5,6	4,9	4,4	4,7	4,9

Qeyd: Cədvəl Azərbaycan Respublikası Dövlət Statistika Komitəsinin materialları əsasında müəllif tərəfindən tərtib edilmişdir.

Bu əsasən onların işləyib işləməməsindən asılı olamayaraq əhalinin xüsusi rifah vəziyyətinin aşağı olduğu hal və şəraitlərdə tətbiq olunur. Bu şəraitlərə aşağıdakılar aiddir: müalicəyə ehtiyac, himayəsində olanları saxlanmağın labüdlüyü, təqaüdə çıxmaq, işsizlik, xəstəliklər, zədələnmələr, uşağın doğulması və s. ilə əlaqədar olaraq işləməyin mümkün olmaması, ailə başçısının ölümü, təhsil xərclərinin ödənilməsi labüdlüyü, mənzilə ehtiyac. Müasir dövrdə sosial transfertlər pul şəklində və natural şəkildə, yəni pulsuz və ya ucuz qiymətlə əmtəə verilməsi və xidmət göstərilməsi şəklində ola bilər. Pul şəklində olan transfertlər yoxsullara müxtəlif pul yardımları, ailə başçısını itirənlərə, himayəsində xəstə, azyaşlı uşaq olanlara verilən pensiyalar və müavinətlər aiddir. Ölkəmizdə sosial transfertlərə əhalinin dövlət büdcəsindən, dövlət və qeyri dövlət sosial sığorta fondlarından, sığorta idarələrindən, həmkarlar ittifaqlarından, digər ictimai təşkilatlardan və xeyriyyə fondlarından aldığı aşağıdakı təqaüd və müavinət növləri daxil edilir. Qocalığa, uzun müddət işləməyə görə, ailə başçısının itirilməsinə görə təqaüdlər; xüsusi təqaüdlərə verilən əlilliyə görə, həlak olmuş hərbiçilərin ailələrinə verilən təqaüdlər və müavinətlər; iş qabiliyyətinin müvəqqəti itirilməsinə görə, əmək zədələri və peşə xəstəlikləri zamanı verilən müavinətlər; hamiləliyə və doğuşa görə, uşağa qulluğa görə, az təminatlı ailələrdə uşaqlara, uşaqlıqdan əlilliyə, çoxuşaqlı və tənha analara və s. müavinətlər; sanatoriya və istirahət evlərinə ptyofkaların ödənilməsi, müalicəyə və istirahətə getmək pulunun ödənilməsi; təqaüdlər.

Bundan başqa müavinətlər müəssisə və təşkilatların vəsaiti hesabına da ödənilir. Ölkəmizdə sosial müavinətlərin böyük bir qismi dövlət orqanları, təşkilatları tərəfindən ödənilir. Kiçik bir qismi isə müəssisə və təşkilatlar tərəfindən ödənilir.

Cədvəl 3-ün təhlili nəticəsində görürük ki, 1995-2005-ci illərdə ev təsərrüfatları tərəfindən alınan müavinətlərin 1,7-7,8%-dəki müəssisələr tərəfindən, 92,2-98,3%-dəki dövlət idarələri tərəfindən ödənilib. 2005-ci ildən sonra isə ölkəmizdə ödənilən sosial transfertlərin hamısı dövlət idarələrinin payına düşüb. Tədqiqatlar göstərir ki, sosial müavinətlərin dövlət və ictimai təşkilatların istehlak xərclərində payı 1995-2000-ci illərdə azalsa da, 2000-ci ildən sonra artmışdır. Bundan fərqli olaraq sosial müavinətlərin sərəncamda qalan gəlirlərdəki payı bütünlükdə təhlil olunan dövrdə azalma ilə müşahidə olunmuşdur.

Belə ki, 1995-ci ildə birinci göstərici 26,3% olduğu halda, 1996-cı ildə 29,3%-dək artmış, 2000-ci ildə 21,8%, 2005-ci ildə 26,7%, 2006-cı ildə 28,7%, 2007-ci ildə 27,5%, 2008-ci ildə 32,0% olmuşdur (cədvəl 1). Bu müavinətlərin milli gəlirdəki xüsusi çəkisi 1995-ci ildə 5,6%, 2005-ci ildə 4,9%, 2006-cı ildə 4,4%, 2007-ci ildə 4,7%, 2008-ci ildə 4,9% olmuşdur (cədvəl 2). Mütəaq rəqəmlərlə göturdükdə isə 1995-2005-ci illərdə sosial müavinətlərin həcmi dövlətin istehlak xərclərinin həcmindən çox artsa da, sərəncamda qalan gəlirlərin artım tempindən geri qalıb. Belə ki, bu illərdə dövlət tərəfindən verilmiş sosial müavinətlərin həcmi 4,9 dəfə artdığı halda (cədvəl 3) onun istehlak xərclərinin həcmi 4,8 dəfə (cədvəl 1) sərəncamda qalan gəlirlərin həcmi 5,6 dəfə artmışdır (cədvəl 3). 2006-cı ildə sosial müavinətlərin illik artım tempi dövlətin istehlak xərclərinin illik artım tempini üstələmişsə də, sərəncamda qalan gəlirlərin artım tempindən geri qalmışdır. 2007-ci ildə isə bu göstərici dövlətin istehlak xərclərinin artım tempindən geri qalıb, sərəncamda qalan gəlirlərin artım tempini üstələmişdir.

Cədvəl 3

Ev təsərrüfatlarına verilmiş transfertlər (mln man.)

Göstəricilər	İllər	1995	2000	2005	2006	2007	2008
Alınmış sosial transfertlər		110.6	258.7	529,7	696,4	1113,4	1734,9
Dövlət tərəfindən verilmiş sosial müavinətlər		108.2	254.3	529,7	696,4	1113,4	1734,9
Faizlə		97.8	98.3	100	100	100	100
Qeyri maliyyə müəssisələrindən verilmiş sosial müavinətlər		2.4	4.4	0,0	0,0	0,0	0,0
Faizlə		2.2	1.7	0,0	0,0	0,0	0,0
Natural transfertlər		112,0	500,5	721,1	813,9	1281,8	1510,4
Alınmış digər cari transfertlər		74.0	692.1	1147,0	1217,1	1525,3	1824,7
Bütün transfertlər alındıqdan sonra ev təsərrüfatlarının sərəncamında qalan milli gəlir		1176,4	3739,6	7407,8	8270,6	10872,2	14935,7
Sərəncamda qalan xalis milli gəlir (bütün vahilər üzrə)		1928,1	4590,1	10871,5	16026,2	23724,1	35138,7

Qeyd: Cədvəl Azərbaycan Respublikası Dövlət Statistika Komitəsinin materialları əsasında müəllif tərəfindən tərtib edilmişdir.

2008-ci ildə isə birinci göstəricinin artım tempi ikincini üstələmişdir. Belə ki, 2006-cı ildə sosial müavinətlərin artım tempi 131,5% olduğu halda dövlətin istehlak xərclərinin illik artım tempi 122,5%, milli gəlirin artım tempi 147,4%, 2007-ci ildə isə bu göstəricilər müvafiq olaraq 159,9%, 166,6%, 148,0%, 2008-ci ildə 155,8%, 133,7%, 148,1% olmuşdur. Ümumilikdə isə dövlətin, ictimai təşkilatların transfert xərclərinin artım tempi 1995-2005-ci illərdə onun istehlak xərclərinin və milli gəlirinin artım tempini üstələsə də, 2006-cı ildə hər iki göstəricinin illik artım tempindən geri qalıb, 2007-ci ildə isə sərəncamda qalan gəlirlərin artım tempini üstələmiş, dövlətin istehlak xərclərinin

artım tempindən geri qalmışdır. 2008-ci ildə isə istehlak xərclərinin artım tempini üstələmiş, milli gəlirin artım tempindən geri qalmışdır. Belə ki, 1995-2005-ci illərdə sosial transfertlərin həcmi 5,7 dəfə artdığı halda, 2006-cı ildə onun həcmi əvvəlki illə müqayisədə 116,9%, 2007-ci ildə isə 159,8%, 2008-ci ildə 135,6% artmışdır. Bu özlüyündə çox mühüm məsələdir. Belə ki, ölkənin sosial rifahı naminə bütün ölkələr çalışır ki, sosial xərclərin həcmi milli gəlir və dövlətin istehlak xərclərinin artımına müvafiq olsun.

ƏDƏBİYYAT

1. Azərbaycanın milli hesabları 2009. Statistik məcmuə. Azərbaycan Respublikasının Dövlət Statistika Komitəsi. Bakı: Rəsmi nəşr, 2009, 204 s.
2. Azərbaycanın statistik göstəriciləri 2003. Azərbaycan Dövlət Statistika Komitəsi, Bakı: Səda, 2003, 773 s.
3. Azərbaycanın statistik göstəriciləri 2009. Azərbaycan Dövlət Statistika Komitəsi, Bakı: Səda, 2009, 772 s.
4. Babayev Ə.P. Azərbaycanın müasir iqtisadiyyatında sosial infrastruktur // Audit jurnalı, Bakı Biznes Universitetinin nəşriyyatı, 2009, № 2, s. 41-47
5. Ələsgərov A.K. Bazar iqtisadiyyatına keçidin və iqtisadi islahatların aparılmasının problemləri, Bakı, Elm, 1998, 67 s.
6. Əliyev F.C. Ev təsərrüfatı gəlirləri, həyat səviyyəsi və yoxsulluq. Bakı: Elm, 2000, 192 s.
7. Əlirzayev Ə.Q. Sosial sferanın iqtisadiyyatı və idarə olunması. Bakı: İqtisad Universiteti nəşriyyatı, 2010, 326 s.
8. Əlirzayeva T.Ə., Əlirzayev Ə.Q. Əhalinin gəlirləri və istehlakının maliyyə mexanizmləri. Bakı: Elm, 2007, 248 s.
9. Muradov Ş.M. İnsan potensialı: əsas meyllər, reallıqlar, problemlər. Bakı: Elm, 2004, 656 s.
10. Nağıyev Ə.T., Mürşidov R.İ. Sosial müdafiənin təkmilləşdirilməsinin əsas istiqamətləri. Bakı: Səda, 2002, s. 135.
11. Райзберг Б.А. Курс экономики. Москва: Инфра-М, 2000, 716 с.
12. David N. Human Public Finance. A Contemporary Application of Theory to Policy. New York: Harcourt Brace College Publishers, 1996, 682 p.

Полад Алиев

**ХАРАКТЕРНЫЕ ОСОБЕННОСТИ ТРАНСФЕРТНЫХ РАСХОДОВ
КАК СРЕДСТВА ПЕРЕРАСПРЕДЕЛЕНИЯ НАЦИОНАЛЬНОГО
ДОХОДА АЗЕРБАЙДЖАНСКОЙ РЕСПУБЛИКИ**

Трансфертные расходы, являясь в основном частью одной из главных потребительских единиц общества – потребительских расходов государства, представляют собой важный экономический инструмент процесса перераспределения. В статье исследованы структура трансфертных расходов в системе рыночной экономики нашей страны, их функция, роль в формировании доходов населения, в улучшении социально-экономических условий жизни, доля в объеме государственных расходов и их определяющие факторы.

Ключевые слова: трансфертные расходы, потребительские расходы, натуральные трансферты, социальные пособия, государственные расходы, текущие расходы.

Polad Aliyev

**PROMINENT FEATURES OF TRANSFERS AS THE MEANS
OF REDISTRIBUTION OF THE NATIONAL INCOME
IN AZERBAIJAN REPUBLIC**

Transfers are one of fundamental economic tool of redistribution process being parts of consumption expenditures of the government which is main consumption unit of the society. Structure and function of transfers, its role and efficiency in formation of households' incomes, raising the living condition of populations, specific weight in the government expenditures, factors determining this are investigated.

Key words: transfers, consumers expenditures, social transfers in kind, social benefits, government expenditures, current expenditures.

(AMEA-nın müxbir üzvü Ə.X.Nuriyev tərəfindən təqdim edilmişdir)

CAVADXAN QASIMOV

AMEA Naxçıvan Bölməsi

E-mail: cavadxan81@mail.ru

MƏŞĞULLUQ SOSIAL-İQTİSADI MÜNASİBƏTLƏRİN ƏSAS TƏNZİMLƏYİCİSİ KİMİ

Məqalədə məşğulluğun sosial iqtisadi mahiyyətindən, onun cəmiyyət üzvlərinin gündəlik həyatındakı rolundan söz açılmışdır. Daha sonra ölkəmizdə əhalinin məşğulluq imkanlarının artırılması istiqamətində həyata keçirilən məqsədyönlü tədbirlərdən bəhs olunmuş, hüquqi tənzimləmə vasitələrindən istifadə etməklə məşğulluğun daha təkmil formasının təminatı öz əksini tapmışdır.

Açar sözlər: *məşğulluq, sosial-iqtisadi münasibətlər, cəmiyyət, ictimai əmək bölgüsü, məşğulluq qanunu, aqrar islahatlar.*

Məşğulluq haqqında elmi tədqiqatlar apararkən aydın olur ki, bu iqtisadi anlayış nəzəri mahiyyət daşısa da, daha çox praktik olaraq, insanlar arasında sosial-iqtisadi münasibətlərin əsas tənzimləyicisi və təminatçısı kimi çıxış etməkdədir. Məşğulluq insan cəmiyyətinin dünəni, bu günü və gələcəyinin əsası olmaqla bütün dövrlərdə özünü göstərmiş və mövcud olmuşdur.

Bəşər tarixi mövcud olduğu dövrlərdən bu günə qədər insanlar tarixin və zamanın bütün mərhələlərində əmək fəaliyyəti ilə məşğul olmuş və bu gün də olmaqdadır. Hələ ibtidai icma istehsal üsulunun mövcud olduğu dövrlərdə belə insanlar müxtəlif fəaliyyət növləri ilə məşğul olmuşlar. Əslində həmin vaxtlar iqtisadi termin kimi ifadə olunmasa da praktik olaraq müvafiq sahə və istiqamət üzrə məşğulluq mövcud idi. Bu mərhələdə həmin istiqamətdəki əmək bölgüsünə uyğun olaraq məşğulluq prosesi aşağıdakı kimi müəyyən olunmuşdur: qadınlar yığımçılıqla, kişilər ovçuluqla, qocalar isə toplanmış kollektiv istehsal təcrübəsinin mühafizəçiləri məsələləri ilə məşğul olurdular (4, s. 5). Göründüyü kimi, ictimai-iqtisadi formasiyaların bütün dövrlərində məşğulluq bir fəaliyyət tərkibi, növü və nəticəsi kimi mövcud olmuşdur.

Məşğulluqla bağlı məsələlərə diqqət edərkən özünü göstərən əsas məqamlar içərisində əmək bölgüsünün də mühüm rolu vardır. Məşğulluqla əmək bölgüsünün arasındakı bağlılığın və tamamlamanın açıq-aşkar göründüyü yuxarıdakı tarixi fakt sonrakı mərhələdə birinci ictimai əmək bölgüsünün (maldar

tayfaların əkinçilikdən ayrılması), ikinci ictimai əmək bölgüsünün (sənətkarlar sinfinin yaranması) və üçüncü ictimai əmək bölgüsünün (tacirlərin meydana gəlməsi) baş verməsinə gətirib çıxarmışdır. Təbii ki, bütün bunlar da öz növbəsində həm cəmiyyətin inkişafına geniş imkanlar açdı, həm iqtisadi münasibətlərin təkmilləşməsində yeni mərhələni təmin edirdi, həm də şüurlu iqtisadi fəaliyyəti özündə cəmləşdirirdi.

İqtisadiyyat elmində müxtəlif iqtisadçılar tərəfindən məşğulluq anlayışına müxtəlif yanaşmalar irəli sürülmüşdür. Fikrimizcə, iqtisadi fəaliyyətin elə birinci mərhələsi məşğulluqla bağlıdır. Əgər, insanlar məşğul deyilsə, onda heç bir istehsal prosesi baş tuta bilməz, heç bir iqtisadi proses uğurlu nəticə gətirməz. İqtisadi təlatüm, böhranlar, çətinlik və sıxıntılar baş verər. Və təbii ki, cəmiyyətdə sosial-iqtisadi münasibətlərin tənzimlənməməsi özünü göstərməklə böyük bir problem olaraq qalar.

Tarixi hadisələrə nəzər salarkən görünür ki, insanların hələ ibtidai istehsal üsulu dövründə əkinçiliklə məşğul olmaları, onların bu sahədə təcrübə toplanmalarına səbəb olmaqla, həm də özlərinin əkinçilik məhsullarına olan tələbatlarını qarşılamalarına şərait yaradırdı. Qeyd olunan dövrün qonşu icması zamanında (qonşu icmasını K.Marks əkinçilik icması da adlandırırdı (4, s. 15)) kollektiv mülkiyyətə əsaslanmaqla xüsusi mülkiyyət də meydana gəldi.

Göründüyü kimi, məşğulluq insanlar arasında münasibətləri tənzimləməklə bərabər, həm də tarixi-iqtisadi proseslərin yeniləşməsinə əsaslı zəmin və şərait yaradır. Məşğulluq fəaliyyətinin davamlılığı təkcə ibtidai icma istehsal üsulunda deyil, eyni zamanda həm də başqa bir formasiya olan feodalizmi əhatə etməklə, bu günkü sivilizasiya və beynəlmiləl mərhələsinə qədəm qoymuşdur.

Qeyd edək ki, ümumi mənada və nəzəri olaraq məşğulluq probleminin həllində yaranan çətinliklərin əsas səbəblərini aşağıdakı kimi qruplaşdırmaq olar:

- 1) ölkələrin əhalisinin artımı;
- 2) əmək bazarındakı qanunauyğunluğun pozulması;
- 3) iqtisadi böhranların ola bilməsi və iqtisadi sahədəki uğursuzluq;
- 4) sosial-iqtisadi inkişafın təminatındakı çatışmamazlıq;
- 5) ümumi iqtisadi siyasətin zəif istiqamət alması və s.

Məlumdur ki, 1995-ci ildə ölkəmizdə aqrar islahatlar həyata keçirilməyə başlanmışdır. Bu yeni, həm də müasir mərhələ üçün böyük strateji əhəmiyyətə malik mühüm dövlət tədbiri idi. Keçmiş inzibati-amirlik iqtisadi sistemində fəaliyyət göstərən sovxoz və kolxozların və həm də digər kənd təsərrüfatı müəssisələrinin torpaqlarının özəlləşdirilməsini özündə əks etdirən aqrar islahatlar bu sahədə məşğulluq probleminin yeni müstəvidə həllinə geniş zəmin yaratmışdır. Ümummilli liderimiz Heydər Əliyevin 18 fevral 1995-ci ildə imzaladığı “Aqrar İslahatların əsasları haqqında”, “Sovxoz və kolxozların islahatı haqqında” Azərbaycan Respublikasının Qanunları bu tədbirin hüquqi təminatını yaratdı. Qeyd edək ki, “Sovxoz və kolxozların islahatı haqqında” Azərbaycan Respublikasının

Qanunu aqrar sahədə çoxnövlü mülkiyyətə əsaslanan və təbii ki, əhalinin məşğulluq probleminin səmərəli həllinə şərait yaradacaq müəssisələrin yaradılmasını məqsədəuyğun hesab etmiş və onları sistemləşdirmişdir (5, s. 44).

Bütün bu və ya digər düzgün istiqamətlənmiş tədbirlər nəticəsində əhalinin aqrar sahədə məşğulluq imkanları daha da güclənmiş, bu sahədəki münasibətlər daha da möhkəmlənmiş və özünün geniş əhatə dairəsini formalaşdırmışdır. Kəndlilərin Dövlət Torpaq Aktlarını almaqla xüsusi mülkiyyətini formalaşdırması və məşğulluq təminatına şərait yaratması günümüzün ən əsas reallıqlarından birinə çevrildi. Mülkiyyət haqqında Azərbaycan Respublikasının qanununda hər kəsin xüsusi mülkiyyət hüququ və onun qorunması göstərilmişdir. Həmin qanunun xüsusi mülkiyyət hüququ haqqında ümumi müddəalar hissəsində xüsusi mülkiyyət hüququnun istehsal vasitələrinə, qeyri-istehsal təyinatlı predmetlərə və sərvətlərə, pul vəsaitinə və qiymətli kağızlara, onlardan istifadə olunmasının nəticələrinə sahiblik, onlardan istifadə və onların barəsində sərəncam sahəsində ayrı-ayrı şəxslərin qanunla qorunan hüquqlarının məcmusu olduğu göstərilmişdir. Xüsusi mülkiyyət hüququ həyata keçirilərkən qanunvericilikdə nəzərdə tutulmuş qaydada və hədlərdə müddəat əməyin tətbiqi mümkündür.

Ümummilli liderimizin adı ilə bağlı olan aqrar islahatlar bu sahədə həm də məşğulluq probleminin həllinə çox böyük dəstək oldu. 1996-cı il sentyabr ayının 21-də Prezident sarayında “Torpaq islahatı haqqında” Azərbaycan Respublikası Qanununun həyata keçirilməsi və kənd təsərrüfatında cari işlərin gedişi vəziyyətinə həsr olunmuş” müşavirədə cənab Heydər Əliyev bu sahə ilə bağlı deyirdi: “Məlumdur ki, respublikamızın iqtisadi potensialı, o cümlədən aqrar bölmədə potensialı böyükdür. İdarəetmə lazımı islahatların keçirilməsi, strukturun təkmilləşdirilməsi, bununla yanaşı, insanların daha səmərəli işləməsi üçün imkanlar yaradılması və iqtisadi islahatların həyata keçirilməsi iqtisadiyyatın inkişafının mühüm şərtidir, əhalinin rifah halının yaxşılaşdırılmasının əsasını təşkil edir. Ona görə də, yenə də deyirəm, bu islahatların həyata keçirilməsi gündən-günə sürətlənməlidir, biz onun gündən-günə genişləndirilməsini təmin etməliyik...” (3, s. 189).

Aqrar islahatların spesifik xüsusiyyətlərindən biri də bu zaman istehsalçılara verilən, daha doğrusu, onların əldə etdikləri iqtisadi azadlıqlardan ibarətdir. Belə şəraitdə istehsalçının azad yaradıcı fəaliyyətini təmin edən təsərrüfat formalarının təşəkkül tapması özünü göstərirdi. Qeyd olunan prosesin aşağıdakı istiqamətlər üzrə həyata keçirilməsi nəzərdə tutulmuşdur:

1) kəndli-fermer təsərrüfatlarının yaradılması;

2) kolxoz və sovxozların islahatı əsasında özəl kollektiv təsərrüfatlarının formalaşdırılması və s. (2, s. 190).

Bu məsələnin məqsədyönlü həlli nəticəsində təkcə məşğulluq probleminin çözülməsinə deyil, həm də ölkədə daxili bazarın formalaşmasına və yerli məhsullarla təminatına, ölkəmizin kənd təsərrüfatı məhsulları ilə bağlı olaraq xarici asılılıqdan qurtarmağa şərait yaratmasına, ixrac məhsullarının istehsalına

və bununla da yerli məhsulların xarici bazarlarda satışının təmin edilməsinə geniş şərait yarada bilər.

Məşğulluq çox mürəkkəb və çoxcəhətli bir anlayışdır. İnsan fəaliyyətinin bütün sahələrində təzahür edən, özünü göstərən və meydana çıxan məşğulluq bütövlükdə cəmiyyətin mövcudluğu və yaşamasının da maddi və mənəvi əsasıdır. Əgər belə qeyd etmək mümkündürsə, harada insan varsa, onun hərəkəti varsa, izi, əməyi və əməyinin nəticəsi varsa, deməli orada məşğulluq da var. Məşğulluq anlayışını (məfhumunu) dərk etmək üçün ilk baxışda insanların (praktik olaraq) vaxt ayırdığı, başının qarışdığı, düşüncəsinin, əqlinin, zehninin, fiziki qabiliyyətinin, bacarığının, elminin, biliyinin və digər keyfiyyətlərinin yönəldiyi fəaliyyət növü kimi qəbul etmək lazımdır. İnsanların hər biri ayrılıqda (fərdi) və yaxud da bütövlükdə cəmiyyət miqyasında bir növü məşğul olmağa məraqlıdır. Çünki, məşğulluq insanın yaşayışının təmin edilməsi, insan işə məşğulluğun təminatı və mövcudluğu üçün zəruridir.

Məşğulluq sosial-iqtisadi fəaliyyətin məcmusu olmaqla bərabər, həm də bu prosesdə iştirak edən insanlar arasındakı münasibətləri tənzimləyən bir sistemdir. Fikrimizcə, məqsədyönlü fəaliyyət nəticəsində və tükənməz, artan ehtiyacların ödənilməsi prosesində insanlar arasında onların düşüncə və məqsədləri əsasında yaranan münasibətlər məşğulluq münasibətlərini özündə əks etdirir.

Məşğulluq haqqında Azərbaycan Respublikasının Qanununda (2 iyul 2001-ci il) hər kəsin azad şəkildə məşğulluq hüququnun olmağı barədə zəruri müddəalar öz əksini tapmışdır. Orada işaxtaranlarla işverənlər arasında formalaşan münasibətlər, məşğulluğun təminatında dövlətin və həmkarlar ittifaqının vəzifələri, eyni zamanda bu prosesdə işaxtaranın məqsədyönlü və qanuni fəaliyyəti geniş və təkmil olaraq təsbit olunmuşdur. Düşünürük ki, sadalanan bütün bu məsələlərin səmərəli təmin olunması işaxtaran şəxsin mədəni səviyyəsinin də yüksəlməsinə imkanlar açmaqla, məşğulluq mədəniyyəti kimi ifadə oluna bilər.

Məşğulluq hər bir dövlətin sosial siyasətinin tərkib hissəsini, əsasını təşkil edir. Hər bir dövlət müvafiq əmək qanunvericiliyində təsbit edilmiş prinsiplər əsasında bu sahədəki məsələləri tənzimləyir. Bunun da nəticəsində vətəndaşların müxtəlif əmək növləri ilə məşğuliliyyəti qeyd olunan istiqamətdə öz həllini tapır, yəni insanların məşğul olmalarına əsaslar yaranır.

Ümummilli liderimiz Heydər Əliyev ölkəmizin iqtisadi siyasətinin onun hüquqi tənzimlənməsi istiqamətindəki əhəmiyyətini aşağıdakı kimi vurğulayırdı. “Şübhəsiz ki, görülən işlər qarşımızda duran vəzifələrin həyata keçirilməsində ilk addımlar, ilk nəticələndir. Biz hələ çox iş görməliyik. Çox iş görməliyik ki, bütün iqtisadi islahatları axıra çatdıraraq, iqtisadiyyatımızda ciddi dəyişikliklər əmələ gətirək, bazar iqtisadiyyatı Azərbaycan iqtisadiyyatının bütün sahələrində bərqərar olsun. Çox iş görməliyik ki, Azərbaycanda hüquqi, demokratik, dünyəvi dövlət quruculuğu prosesini tam axıra çatdıraraq. Çox iş görməliyik ki, 1995-ci ilin noyabrında qəbul etdiyimiz Konstitusiyanın tələbləri Azərbaycanın həyatı-

nın, cəmiyyətinin bütün sahələrində tətbiq olunsun və həyata keçirilsin. Çox iş görməliyə" (3, s. 210). Göründüyü kimi, dövlətimiz tərəfindən milli iqtisadi siyasətin uğurlu təminatı və əhəmiyyəti öz davamlılığı və ardıcılığı ilə səciyyələnir.

Məhz həmin işlərin nəticəsində də ölkə iqtisadiyyatının inkişaf istiqamətlərinin müəyyən olunması mümkün olmuş və uğurlu nəticələr qazanılmışdır. Təsadüfi deyildir ki, əhalinin məşğulluq probleminə ciddi yanaşmanı da özündə göstərən tarixi addım 2009-cu ildə mart ayının 18-də də atıldı. Həmin tarixdə keçirilmiş ümumxalq referendumu yolu ilə Konstitusiyamızın 15-ci maddəsinə edilmiş əlavə ilə də (ümumilikdə isə 29 maddəyə 41 düzəliş) dövlətimizin iqtisadi siyasətinin sosial yönümlü olması təsbit edilmişdir. Qeyd edək ki, Konstitusiyamızın 16-cı maddəsi sosial inkişaf və dövlət kimi təsbit edilmişdir. Həmin maddənin birinci bəndində bu istiqamətdə deyilir:

"Azərbaycan dövləti xalqın və hər bir vətəndaşın rifahının yüksəldilməsi, onun sosial müdafiəsi və layiqli həyat səviyyəsinin qayğısına qalır" (1, s. 8).

Buradan da görünür ki, Azərbaycanda əhalinin sosial təminatı və məşğulluğu öz hüquqi əsasını tapmış və müdafiə olunmaqdadır.

Məşğulluq hər şeydən əvvəl, bir iqtisadi fəaliyyət növü kimi bütün iqtisadi münasibətlərin təməl prinsiplərini təşkil edir. Eyni zamanda özündə iqtisadi proseslərin səmərəliliyini əks etdirir. Əmək prosesində, istehsal prosesində təbii ki, məşğulluq mövcud olaraq, bu prosesin iştirakçıları arasında münasibətlərin yaranmasına səbəb olur. İstehsal prosesində daha çox məhsulun yaradılmasını təmin edən, onun keyfiyyətinə diqqətli olmağı bacaran, istehsal prosesinin baş verməsi üçün müvafiq istehsal vasitələrinin hərəkətini təmin edə bilən insanların-məhsuldar qüvvələrin mövcudluğundan söhbət gedə bilər ki, bu da insanların həmin sahədə formalaşmasında məşğulluğun rolunu açıb göstərir.

Məşğulluq digər bir mühüm tərəflərin-istehsalçı ilə istehlakçı arasında iqtisadi münasibətlərin yaranmasına və möhkəmlənməsinə səbəb olur. Çünki, istehsal prosesində işçi qüvvəsinin iştirakı və bu zaman məşğul olmaları son nəticə etibarilə onlarla istehlakçılar arasındakı münasibətlərin formalaşmasında böyük və həlledici rol oynayır.

ƏDƏBİYYAT

1. Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyası. Qanun, 2009, 72 s.
2. Aliyev İ.H., İbadov S.A. Azərbaycan iqtisadiyyatı. Bakı: Ağrıdağ, 1999, 400 s.
3. Heydər Əliyev və dövlətin aqrar siyasəti. Bakı: Gənclik, 2003, 776 s.
4. Siyasi iqtisad. Bakı: Maarif, 1986, 590 s.
5. Şirəliyev A.İ. Bazar iqtisadi sistemi və aqrar münasibətləri (dərs vəsaiti). Bakı: Sabah, 2002, 79 s.

Джавадхан Гасымов

ЗАНЯТОСТЬ КАК ОСНОВНОЙ РЕГУЛЯТОР СОЦИАЛЬНО-ЭКОНОМИЧЕСКИХ ОТНОШЕНИЙ

В статье говорится о социально-экономической сущности занятости, ее роли в повседневной жизни членов общества. Далее в ней освещаются целенаправленные мероприятия, осуществляемые в стране в направлении расширения возможностей занятости населения, находит свое отражение обеспечение более совершенных форм занятости с помощью средств правового регулирования.

Ключевые слова: *занятость, социально-экономические отношения, общество, общественное распределение труда, закон о занятости, аграрные реформы.*

Javadkhan Gasimov

EMPLOYMENT AS THE MAIN REGULATOR OF SOCIO-ECONOMIC RELATIONS

The paper deals with socio-economic essence of employment, its role in society's daily life. Further dealings are with the proper measures carried out in the direction of improvement of people's employment opportunities, the maintenance of more improved form of employment using legal regulation means is also reflected in the paper.

Key words: *employment, socio-economic relations, society, social division of labor, Employment Act, agrarian reforms.*

(Redaksiya heyətinin üzvü, i.e.d., prof. A.İ.Şirəliyev tərəfindən təqdim edilmişdir)

İRADƏ BAĞIROVA

Naxçıvan Dövlət Universiteti

E-mail: Irade@box.az

SAHİBKARLIĞIN İNKİŞAFINDA XARİCİ İQTİSADI ƏLAQƏLƏRİN ROLU

Məqalədə əsasən, müasir dövrdə xarici iqtisadi əlaqələrin sahibkarlığın inkişafına təsir amilləri araşdırılmışdır. Bildiyimiz kimi, müasir dövrdə idxalı əvəzetmə və ixrac potensialının genişləndirilməsi siyasəti iqtisadi siyasətin mühüm tərkib hissəsidir. Məhz buna görə də xarici iqtisadi əlaqələrin inkişaf etdirilməsi ölkə iqtisadiyyatının dünya iqtisadiyyatına sürətli integrasiyasına təminat verir. Məqalədə həmçinin Naxçıvan MR-nın sosial-iqtisadi inkişaf istiqamətləri və bu sahədə regional dövlət proqramlarının oynadığı rol təhlil edilmişdir.

Açar sözlər: *sahibkarlıq, innovasiya, investisiya, iqtisadi amillər.*

Müasir dünyada iqtisadi inkişaf potensialının ölkələrin gücünü müəyyən edən əsas amil kimi çıxış etməsi danılmaz bir faktdır. Hər bir dövlətin əsas qüvvəsi onun iqtisadi potensialından asılıdır. Dinamik inkişafda olan iqtisadiyyat demokratiya və effektiv xarici siyasət deməkdir. Məhz bu baxımdan həm ümummilli liderimiz Heydər Əliyevin hakimiyyəti illərində, həm də ölkə prezidenti İlham Əliyevin hazırkı fəaliyyəti dövründə əsas diqqət bu sahənin iqtisadiyyatına yönəlmişdir. Keçən əsrin (XX) 90-cı illərinin əvvəllərində Naxçıvan Muxtar Respublikasında cəmiyyət həyatının bütün fəaliyyət istiqamətlərini əhatə edən inkişafın, yeni iqtisadi sistemin möhkəm təməlini qoyan ulu öndərin bu istiqamətdə müəyyənləşdirdiyi inkişaf strategiyasının reallaşdırılması istiqamətində bu gün uğurla həyata keçirilən irimiqyaslı tədbirlər, xüsusilə də regionların sosial-iqtisadi inkişafı ilə bağlı dövlət proqramları (2004-2008, 2009-2013-cü illər) öz nəticələrinin pozitivliyi ilə fərqlənir (1, s. 125).

Muxtar Respublikamızda iqtisadi inkişaf tempi artan sürətlə davam etməkdədir. Qeyd etmək lazımdır ki, blokadanın ilk illərində ərzaq ehtiyacını tamamilə kənardan ödəyən muxtar respublika uğurlu iqtisadi siyasət, sahibkarlığa ardıcıl olaraq göstərilən dövlət dəstəyi nəticəsində hazırda ərzaq ehtiyatlarını demək olar ki, öz imkanları hesabına ödəyir. Son beş ilin nəticələrinə nəzər salsaq görürük ki, muxtar respublikanın sosial və iqtisadi sahələrində baş verən dəyişiklikləri əks etdirən makroiqtisadi göstəricilər artmış, məhsul istehsalının,

göstərilən xidmətlərin həcmi daha da genişləndirilmişdir (3, s. 218). Belə ki, 2008-ci illə müqayisədə 2009-cu ildə ÜDM (Ümumi Daxili Məhsul) buraxılışı 31,1 % artaraq 417 milyon 433 min 100 manat təşkil etmişdir. ÜDM-nin adambaşına düşən həcmi isə 1303,3 ABŞ dolları səviyyəsində olmuşdur ki, bu da əvvəlki illə (2008) müqayisədə 34,9% çoxdur. 2009-cu ildə sənaye məhsulunun həcmi artaraq 22,7 % əsas kapitala yönəldilən investisiyalar 76,3% kənd təsərrüfatının ümumi məhsulu 3,8% nəqliyyat sektorunda yük daşınması 9,6%, pərakəndə əmtəə dövriyyəsi 22,4%, pullu xidmətlər 16,6%, əhalinin gəlirləri 42,1%, adambaşına düşən gəlirlər 37,4%, orta aylıq nominal əmək haqqı isə 19% artmışdır. Qazanılan bu uğurlarda sahibkarlıq subyektlərinin böyük əhəmiyyəti vardır. Bu gün regionlarda ən çox inkişaf etdirilən sahələrdən biri də sahibkarlıqdır. Sahibkarlıq fəaliyyətinin stimullaşdırılması və genişləndirilməsi məqsədilə onlara maliyyə dəstəyinin göstərilməsi də davam etdirilir. Bu sahənin inkişaf etdirilməsi üçün dövlətimiz tərəfindən 2009-cu ildə sahibkarlıq subyektlərinə 17 milyon manatdan çox kredit verilib ki, bu da 2008-ci illə müqayisədə 73% çoxdur. Ümumi daxili məhsul istehsalında özəl bölmənin payı 86 faiz olmuşdur. Sahibkarlığa göstərilən dövlət qayğısının nəticəsidir ki, hazırda muxtar respublikada 100-dən çox növdə ərzaq, 170-dən çox növdə qeyri-ərzaq məhsulu istehsal olunur. Sahibkarlığın inkişafı ilə birlikdə əhalinin məşğulluq probleminin həllində ciddi dönüş yaradılmış və 2474 boş iş yeri yaradılmışdır (2, s. 211).

Aparılan iqtisadi islahatlar öz uğurlu nəticələrini verməkdədir. İqtisadi inkişaf Naxçıvanı nəinki regionda, hətta beynəlxalq səviyyədə tanınan iqtisadi zonalarından birinə çevirib. Naxçıvanda yüksək səviyyədə keçirilən biznes-forumlar, sahibkarlarımızın beynəlxalq sərgilərdə uğurlu iştirakı, iqtisadi göstəricilər deyilənlərin reallığından xəbər verir. Ötən 2010-cu ildə əldə olunan uğurlara nəzər salsaq muxtar respublikada gedən sürətli inkişafın şahidi oluruq. Belə ki, keçən il (2010) muxtar respublikada fəaliyyət göstərən müəssisə və təşkilatlar, fiziki şəxslər tərəfindən 30 xarici dövlətlə aparılan ticarət əməliyyatları nəticəsində 176 milyon 374 min 600 ABŞ dolları həcmində xarici ticarət dövriyyəsi yaranmışdır ki, bu da bir il öncəki müvafiq səviyyəni 32,1 faiz istəyir. Bu gün bu uğurlar Naxçıvan Muxtar Respublikası Ali Məclisi Sədrinin diqqət və qayğısının nəticəsidir (4, s. 98).

Müasir dövrdə xarici iqtisadi əlaqələrin milli iqtisadiyyatın inkişafında rolunu daha aydın başa düşmək üçün ölkəmizin sosial-iqtisadi inkişaf dinamikasına nəzər salaq.

Ümummilli lider Heydər Əliyevin müəyyən etdiyi daxili və xarici strateji xəttin Azərbaycan Respublikasının Prezidenti cənab İlham Əliyevin tərəfindən uğurla davam etdirilməsi ölkəmizi dinamik inkişaf yoluna çıxarmış, beynəlxalq mövqelərini möhkəmlətməmişdir. Qlobal maliyyə böhranına baxmayaraq, ümumi məhsulun artım tipinə görə Azərbaycan cari ildə də dünyanın qabaqda gedən lider ölkələri sırasında qalmış, yüksək makroiqtisadi göstəricilərinə nail olmuşdur. Respublikamızda son beş ildə (2005-2010) iqtisadiyyatın həcmi 2,6

dəfə, sənaye istehsalı 2,5 dəfə artmış, 2008-ci ildə bu göstərici müvafiq olaraq 11 və 7 faiz olmuşdur (5, s. 224). Əlverişli investisiya mühitinin yaradılması, dünya maliyyə qurumları ilə uğurlu əməkdaşlıq, sahibkarlıq fəaliyyətinə mane olan çətinliklərin aradan qaldırılması, ölkə iqtisadiyyatına xarici investor və yerli iş adamları tərəfindən sərmayə qoyulmasının artmasına səbəb olmuşdur. Müstəqillik əldə etdikdən sonra Azərbaycana 57 milyard dollar investisiya qoyulmuşdur ki, bunun da 44 milyard dolları, yəni 77 faizi son beş il ərzində baş tutmuşdur. Azərbaycanın digər regionları ilə yanaşı, Naxçıvan MR-də bu iqtisadi fəaliyyət sürətlə inkişaf edir. Belə ki, xarici ölkələrin iş adamlarının, xüsusilə də Türkiyəli iş adamlarının Naxçıvan MR-na investisiya qoyması həm Muxtar Respublikanın sosial-iqtisadi inkişafına, həm də əhəlinin rifah halının yaxşılaşmasına xidmət edir. 2009-cu ilin aprel ayında ölkə prezidenti tərəfindən təsdiq edilmiş respublikaların sosial-iqtisadi inkişafına dair “Dövlət Proqramı” (2009-2013-ci illər) əvvəlki illərdə görülmüş uğurlu işlərin davamı olaraq bir çox məsələlərə yeni baxış, modern yanaşma tələb edir. 2009-cu ilin büdcəsi də bütün sahələrdə yüksəlişin davamlı olacağına tam təminat yaradır. Belə ki, 2009-cu ilin dövlət büdcəsinin xərcləri 15,4 milyard, icmal büdcə 18,4 milyard, valyuta ehtiyatı isə 18 milyard dollar təşkil etmişdir. Dövlət proqramının birinci mərhələsi çərçivəsində respublikamızda son beş il ərzində minimum əmək haqqı 8 dəfə, orta əmək haqqı 3,6 dəfə, minimum pensiyanın məbləği 4 dəfə artmış, yoxsulluğun səviyyəsi 49 faizdən 13 faizə enmişdir. 2009-cu ildə də ölkə iqtisadiyyatının dinamik inkişafı davam etmiş, ümumi daxili məhsul 4,1 faiz, o cümlədən qeyri-neft sektoru üzrə 13,7 faiz artım əldə edilmişdir.

İstər Naxçıvan MR-nın iqtisadi inkişafında, istərsə də ümumilikdə ölkəmizin iqtisadi inkişafında xarici iqtisadi əlaqələrin rolu danılmaz bir faktdır. Qloballaşan dünyanın axarına qoşulmaq, beynəlxalq standartlara cavab verən məhsul istehsal etmək, ixrac potensialını yüksəltmək istiqamətində bütün səylər və imkanlar birləşdirilməlidir. Azərbaycan Respublikası qısa bir zaman kəsiyində böyük inkişaf yolu keçmişdir. Təkcə bir faktı qeyd etmək yerinə düşərdi ki, hazırda respublikamız dünyanın 140-a yaxın ölkəsi ilə qarşılıqlı iqtisadi əlaqə qurub.

1993-cü ildən 2008-ci ilədək əmtəə dövriyyəsi 8,3 dəfə, idxal 9,1 dəfə, ixrac ildə 8,4 dəfə artmışdır. Belə bir şəraitdə iqtisadiyyatın müasir dünyanın diqtə etdiyi texnoloji əsaslar üzərində qurulması elmi-tədqiqat işlərinin əldə olunan nəticələrinin real sektora yönəldilməsi xüsusi önəm daşıyır. Dünyanın modern idarəetmə sisteminə uğurla integrasiya edən, gündən-günə möhkəmlənən, inkişaf edən qüdrətli Azərbaycan dövləti qarşıdakı illərdə də iqtisadi uğurlar əldə edəcəkdir (6, s.147).

Qeyd etmək lazımdır ki, istehsal müəssisələrimizdə ixrac yönümlü məhsulların keyfiyyət göstəricilərinin yüksəldilməsi, dünya standartlarına uyğun məhsulların istehsalı üçün məqsədyönlü tədbirlərin həyata keçirilməsi ixracın həcmində idxalı üstələməsinə səbəb olmuşdur. Xarici ticarət dövriyyəsində ötən

il ixracın həcmi idxalı üstələmiş və 106 milyon 915 min 800 ABŞ dolları həcmində müsbət saldo yaranmışdır. Belə ki, xarici ticarət dövriyyəsinin 34 milyon 729 min 400 dollarını və ya 19,7 %-ni idxal, 141 milyon 645 min 200 dollarını və ya 80,3 %-ni isə ixrac təşkil etmişdir. İxracın həcmi son bir ildə 98,6 % artmışdır.

Son illərdə həyata keçirilən genişmiqyaslı islahatlar kənd təsərrüfatı məhsulları istehsalını da artırmış və aqrar sahədə də ürəkaçan uğurlar əldə edilmişdir. Sözügedən dövrdə 206 milyon 451 min manatlıq kənd təsərrüfatı məhsulu istehsal olunmuşdur ki, bu da 2009-cu illə müqayisədə 11,4 % çoxdur. Aparılan iqtisadi siyasət muxtar respublikada 2011-ci ildə də öz uğurlu nəticələrini göstərməyə başlamış və yeni iqtisadi layihələrin reallaşması üçün lazımı tədbirlər həyata keçirilməkdədir. Bu isə dinamik inkişafın davamlı xarakterinin göstəricisidir.

ƏDƏBİYYAT

1. Əhmədov N.H. Naxçıvan iqtisadiyyatı inkişaf yollarında. Bakı: Elm, 2005, 304 s.
2. Əhmədov N.H. Büdcə gəlirlərinin formalaşmasında gömrük xidmətinin rolu / Elmi konfransın materialları. Məktəb, 2007, 46-47 s.
3. Əliyev A.Ə. Gömrük işi və dünya iqtisadiyyatının formalaşması və inkişaf problemləri. Bakı: Çarşıoğlu, 2003, 256 s.
4. Əliyev A.Ə. Azərbaycanın iqtisadi siyasəti. Azərbaycanın xarici ticarət-iqtisadi əlaqələri / Ali məktəblər üçün dərslik. Bakı: Qanun, 2003, 323 s.
5. Şəkəreliyev A.Ş., Həmidova M.Y. Gömrük işinin təşkili və idarə edilməsi. Bakı: Hüquq ədəbiyyatı, 2006, 215 s.
6. Vəliyev D.Q. Beynəlxalq iqtisadiyyat. Bakı: Azərbaycan Universiteti nəşriyyatı, 1998, 384 s.
7. Бабин.Э.П. Основы внешнеэкономической политики. Москва, 1997.

Ирада Багирова

РОЛЬ МЕЖДУНАРОДНЫХ ЭКОНОМИЧЕСКИХ ОТНОШЕНИЙ В РАЗВИТИИ ПРЕДПРИНИМАТЕЛЬСТВА

В статье в основном исследованы факторы международных экономических отношений, влияющие на развитие предпринимательства.

Ключевые слова: хозяйство, инновация, инвестиция, экономические факторы.

Irada Bagirova

**ROLE OF THE INTERNATIONAL ECONOMIC RELATIONS
IN DEVELOPMENT OF ENTREPRENEURSHIP**

The factors of the international economic relations influencing development of entrepreneurship are investigated generally in the paper.

Key words: *entrepreneurship, innovation, investment, economic forces.*

(Redaksiya heyətinin üzvü, i.e.d., prof. A.İ.Şirəliyev tərəfindən təqdim edilmişdir)

HƏBİB VƏZİROV
AMEA Naxçıvan Bölməsi

ULU ÖNDƏR HEYDƏR ƏLİYEV VƏ NAXÇIVAN MUXTAR RESPUBLİKASININ NƏQLİYYAT SEKTORUNUN İQTİSADI İNKİŞAFI

Məqalə Azərbaycan Respublikasının unudulmaz lideri Heydər Əlirza oğlu Əliyevin rəhbərliyi altında nəqliyyat sektorunun inkişafının və səmərəli nəzarətin təmininin aktual problemlərini əhatə edir. Ölkəmizin bazar idarəetmə metodlarına transformasiyası şəraitində Heydər Əliyev nəqliyyat sektoru ilə bağlı məqsədyönlü və əmək tutumlu işlərə başladı.

Məqalənin nəticəsində müəllif vurğulayır ki, Heydər Əliyevin güclü iradəsinin, avtoritetinin, beynəlxalq təcrübəsinin sayəsində nəqliyyat sektorunda nəzarət sisteminin təkmilləşdirilməsi ilə bağlı çoxlu sayda ciddi tədbirlər hazırlanıb həyata keçirilmişdir.

Açar sözlər: *yol nəqliyyat strukturu, nəqliyyat kompleksi, yol infrastruktur, yol şəbəkəsi.*

Bəşər cəmiyyətinin inkişaf tarixində nəqliyyat mühüm rol oynayan amillərdən biridir. Nəqliyyatın inkişafı cəmiyyətin inkişafı ilə əlaqəli şəkildə istehsal sahələrinin inkişafında və məhsuldar qüvvələrin formalaşmasında təsiredici amillərdən biri olmuş, daim təkmilləşmiş və inkişaf etmişdir. Nəqliyyatın inkişafında və onun sahələrinin formalaşmasında tarixən yer kürəsinin ayrı-ayrı regionlarının, dəniz və okeanlarının öyrənilməsi, nəticəsində və həmin ərazilərə gediş-gəlişin təmin olunması zərurətindən irəli gələrək nəqliyyatın ayrı-ayrı sahələrinin inkişafına daim diqqət artırılmışdır. Əgər cəmiyyətin inkişafında maddi nemətlər istehsal üçün məhsuldar qüvvələrin inkişafı zəruri sayılırdısa, istehsal olunmuş məhsulların daşınması üçün nəqliyyatın sahələrinin inkişafı tələb olunurdu. Bu səbəbdən də istehsalın primitiv alətlərdən istifadə olunduğu dövrlərdə əsas daşıyıcı vasitə at, öküz, araba hesab edilirdisə, istehsal sahələrinin ən yüksək səviyyədə inkişaf etdiyi texnika əsrində istehsal olunmuş məhsulların ölkələr arasında daşınma tələbatına cavab verə bilən və dünya iqtisadiyyatının formalaşmasında daha aktiv iştirak edən nəqliyyatın yeni müstəqqi sahələri inkişaf etmişdir.

Aparılan təhlildən aydın olur ki, bütün əsrlərdə yolların hərtərəfli öyrənilməsi bəşər cəmiyyətini daima narahat etmişdir. Bütün tarixi dövrlərdə ayrı-

ayrı ölkələrin öyrənilməsi istər nəqliyyat baxımından, istərsə də ölkələrin təbii sərvətlərin öyrənilməsi baxımından dünya ölkələrinin iqtisadi inkişafına təsir göstərən ən mühüm amillər hesab edilmişdir. Dünya ölkələrinin iqtisadi inkişafında tədqiq edilmiş hər bir ərazinin təbii iqtisadi şəraitinin müəyyən olunması və bu əsasda həmin resusların istehsal dövryyəsinə cəlb olunması üçün məhsuldar qüvvələrin inkişafı dövrün tələblərinə cavab verəcək səviyyədə formalaşdı. Dünya iqtisadiyyatının inkişafında XIX əsrin axırları XX əsrin əvvəllərində məhsuldar qüvvələrin təsir dairəsi daha intensiv hal almağa başlamışdı.

Məhz bu baxımdan, Azərbaycanın, o cümlədən Naxçıvan MR-nın nəqliyyat sisteminin inkişafı və iqtisadiyyatda oynadığı rol da mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Araşdırmalardan məlum olur ki, ölkələrarası ticarət əlaqələrində yollar mühüm rol oynamışdır.

Sovet hakimiyyəti illərində respublikamızda geniş imkanlara malik yol-nəqliyyat infrastrukturunu formalaşmışdır. Azərbaycan yenidən öz müstəqilliyini bərpa etdikdən sonra böhran vəziyyətinə düşən ölkəmizi böhrandan çıxarmaq və onu inkişaf yoluna salmaq H.Əliyevə nəsis olmuşdur.

Ulu Öndərin ikinci dəfə hakimiyyətə gəlməsi və iqtisadi böhrandan çıxmaq üçün radikal islahatların başlanması nəticəsində çox qısa müddət bir ərzində ölkədə makroiqtisadi sabitlik əldə edildi və inkişaf başladı. Qeyd etmək lazımdır ki, yol-nəqliyyat kompleksinin yüksək inkişafı yenə də Ulu Öndərimizin respublika rəhbəri olduğu dövrə təsadüf edir.

Ümumiyyətlə, Ümummilli Liderimizin Azərbaycanda siyasi hakimiyyətə qayıtdıqdan sonra müəyyənləşdirdiyi sosial-iqtisadi inkişaf strategiyasına yol-nəqliyyat kompleksinin müasir beynəlxalq standartlar səviyyəsinə qaldırılmasına xüsusi yer ayrılmışdır. 1993-2003-cü illərdə bu sahədə qazanılmış nailiyyətlərin miqyası çox genişdir: yol-nəqliyyat sahəsində vahid dövlət siyasətinin istiqamətləri müəyyənləşdirilmiş mükəmməl normativ-hüquqi baza işlənib hazırlanmış, iri həcmli layihələrin icrasına başlanmış, onlardan bəziləri Ulu Öndərin xeyir-duası ilə həyata vəsiqə almışdır. Bu siyasət möhtərəm prezident İlham Əliyev tərəfindən çox uğurla davam etdirilir.

Nəqliyyat kompleksinin inkişafı üçün hazırda Muxtar Respublikada nəqliyyat sisteminin təhlükəsizliyinin təmin edilməsi, avtomobil yollarının və yol infrastrukturunun inkişaf etdirilməsi, o cümlədən, mövcud yolların bazasında beynəlxalq əhəmiyyətli tranzit yolların salınması, nəqliyyat vasitələrinin rahat və təhlükəsiz hərəkəti tədbirlərinin həyata keçirilməsi, dəmir yolu infrastrukturunun müasir tələblər səviyyəsinə çatdırılması istiqamətində mühüm işlər aparılmışdır.

Dövlətin hərtərəfli inkişafında dəmir yolu mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Bu baxımdan 120 ildən çox tarixi olan Azərbaycan dəmir yolunun son illər ölkənin iqtisadi inkişafında fəaliyyəti və dinamik işləməsi bir daha təsdiq edir ki, güclü infrastruktura malik olmayan, dövrün tələblərinə cavab verən yol-nəqliyyat olmadan ölkə iqtisadiyyatında əsaslı dönüş yaratmaq mümkün deyil.

XX əsrin ortalarından başlayaraq Naxçıvan MR-da nəqliyyat sistemi daha da inkişaf edərək iqtisadiyyatın inkişafında mühüm rol oynamışlar.

1969-cu ildə Ümummilli Liderimiz Heydər Əliyevin respublika rəhbərliyinə gəlişi bütün ölkədə sənaye kompleksinin sürətli inkişafının başlanğıcı oldu ki, bu da öz növbəsində iqtisadiyyatın başqa sahələri ilə yanaşı, dəmir yolu nəqliyyatında da aparıcı rol oynadı. Əgər 1969-cu ilə qədər dəmir yolu 129 stansiya vardısı, qısa müddətdə onların sayı 176-ya çatdırılmışdı. Bu dövrdə 482,8 km uzunluğunda dəmir yolu xətti çəkilmişdir. Ələt-Astara, Naxçıvan-İmişli, Şərur-Culfa və digər sahələrdəki stansiyalarda yoldəyişdirici və idarəetmə qurğularının tam dispetçer mərkəzləşdirilmiş qurğusu təmin olunmuşdur. Azərbaycan dəmir yollarının böyük həcmdə elektrikləşdirilməsi də Ulu Öndərin respublikaya rəhbərliyi dövründə həyata keçirilmişdir. Azərbaycan Dövlət Dəmir yolunun Naxçıvan hissəsi də xalqımızın Ümummilli Lideri Heydər Əliyevin təşəbbüsü ilə 1976-cı ildə yaradılmışdır. Sarıcallar-Astara-Şərur sahələrini əhatə etmiş həmin dəmir yolunun uzunluğu 870 km olmuşdur. Bu dəmir yolu vasitəsilə əsasən xalq təsərrüfatı yükləri, sərnişin daşımaları və hərbi yüklərin daşınması həyata keçirilmişdir. Eyni zamanda bu dəmir yolu vasitəsilə İran İslam Respublikası ərazisindən beynəlxalq səviyyəli yüklərin daşınması da təşkil olunmuşdur (1, s. 162-163).

Lakin erməni ekstremistlərinin başladıkları ədalətsiz müharibə Azərbaycan xalqının, xüsusən də Naxçıvan dəmir yolçularının dinc fəaliyyətini yarımçıq qoymuşdur. Bunun nəticəsində nankor qonşumuz dövlətimizin iqtisadiyyatına, xüsusən də muxtar respublikamızın dəmir yolu nəqliyyatına böyük zərbə vurmuşdur. Hazırda Azərbaycan Dəmir yolunun Naxçıvan hissəsinin Bartaz, Nuvədi, Astazur, Mehri, Qəvcivan, Zərəni daxil olmaqla, 47 km uzunluğunda hissə ermənilərin işğalı altındadır.

1991-ci ildən bəri erməni işğalçıları tərəfindən Bakı-İmişli-Culfa dəmir yolunun ətrafında yerləşən bir sıra rayonların işğal olunması həmin dəmir yolunun dayandırılmasına və Naxçıvan MR-in blokada şəraitində qalmasına səbəb olmuşdur. Ona görə də muxtar respublika ərazisi daxilində dəmir yolu ilə yüklərin daşınması həyata keçirilməklə bərabər İran dövləti ilə Culfa dəmir yolu vasitəsilə iqtisadi əlaqələr inkişaf etdirilir, yükdaşıma əməliyyatları həyata keçirilir.

Naxçıvan MR daxilində Qızılvang, Şərur, Culfa, Ordubad dəmir yolu stansiyaları daxili və xarici yükdaşımanın tənzimlənməsində mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Əsas yük yaradan mənbələr muxtar respublikanın daxili yük çıxımının hesabınadır. Daşınan yüklərdən tikinti materialları və kənd təsərrüfatı məhsulları üstünlük təşkil edir. Son illər dəmir yolu ilə respublikanın müxtəlif regionlarına göndərilən yüklərin qarşısı alındığı üçün ümumi yük balansı aşağı düşmüşdür. Dəmir yolunun muxtar respublika daxilində yük və sərnişin daşıma əməliyyatlarını yerinə yetirməklə bərabər, sosial-iqtisadi inkişafı formalaşmasında müsbət təsiri vardır.

Əlverişli nəqliyyat şəraitinə malik olan ərazidə istehsal olunmuş məhsulun başqa rayonlara və ölkələrə göndərilməsi üçün daha əlverişli şərait vardır. Naxçıvan MR-da bir neçə stansiyalar vardır ki, onlar mühüm nəqliyyat mərkəzləri və nəqliyyat qovşaqları funksiyasını yerinə yetirir. Bu xüsusiyyətləri nəzərə alıb həmin stansiyaların iqtisadi əlaqələrdə olan mövqeyinin açılmasını məqsəda uyğun hesab edirik. Naxçıvan dəmir yolu stansiyası yük və sərnişin dövriyyəsinə görə Culfa dəmir yolu qovşağından sonra ikinci mühüm stansiya hesab edilir. Bu stansiya mərkəzləşdirilmiş qayda ilə Babək, Naxçıvan şəhəri və Şahbuz rayonlarının yük əməliyyatlarının yerinə yetirilməsində bilavasitə mərkəz rolunu oynayır. Culfa dəmir yolu stansiyası muxtar respublika daxilində yük daşıma əməliyyatlarını yerinə yetirməklə bərabər, İran İslam Respublikasına dəmir yolu ilə yüklərin ötürülməsində tənzimləyici roluna malikdir.

Ümumiyyətlə, qeyd etmək lazımdır ki, beynəlxalq aləmdə hər bir bölgənin yüksək iqtisadi inkişaf əlamətləri ilk növbədə dünya bazarının təşəkkülündə onun nə qədər fəal rol oynadığı ilə ölçülür. Bu cəhətdən hələlik ərazidə Azərbaycandan təcrid olunmuş Naxçıvanın yüksək iqtisadi inkişafı üçün onun beynəlxalq ərazi-əmək bölgüsündə geniş inkişaf imkanları xeyli böyükdür. Muxtar Respublika ilk növbədə dünya bazarına özünün əhəmiyyətli mineral sularını, keyfiyyətli tikinti materialları, müxtəlif çeşidli konservlər, şərab və konyak məhsulları, daş duzu, üzüm, müxtəlif meyvələr və onlardan qurudulmuş məhsullarını çıxarmaqla dünya ölkələri ilə sıx iqtisadi əməkdaşlıq yarada bilər. Bunun üçün Ulu Öndər Heydər Əliyevin yaradıcısı olduğu Bakı-Tiflis-Axankalaki-Qars dəmir yolu şəbəkəsinə qoşulması və Avropa ölkələrinə çıxış əldə edilməsidir.

Bazar iqtisadiyyatı şəraitində respublikamızın sosial-iqtisadi inkişafına, təbii və əmək resuslarının səmərəli istifadəsində mühüm rol oynayan amillərdən biri də avtomobil yollarının müasir tələblər səviyyəsində olmasıdır. Hər bir ölkənin iqtisadi inkişafının mühüm göstəricilərindən biri yol şəbəkəsinin inkişafıdır. Avtomobil yollarının təkmilləşdirilməsi təkcə yük və sərnişin axınlarının intensivləşdirilməsi deyil, eyni zamanda respublikanın iqtisadi inkişafının, təbii və əmək resuslarının istehsal dövriyyəsinə cəlb olunmasında aktiv iştirak edən amillərdən biri kimi qiymətləndirilir. Azərbaycanda nəqliyyatın əsaslı şəkildə yeniləşməsi, magistral yolların müasir standartlara uyğunlaşdırılması, avtomobil yollarının genişlənməsi və yenidən qurulması mühüm əhəmiyyət kəsb edir (3, s. 25).

Ölkədə olduğu kimi muxtar respublika iqtisadiyyatının inkişafında da nəqliyyatın xüsusi rolu vardır. Yeni yolların salınması, körpü tikintisi sahəsində əldə olunan nailiyyətlər ildən-ilə artmaqdadır. Blokada şəraitində olmasına, ölkələrin digər bölgələrindən təcrid olunmasına baxmayaraq, muxtar respublika daxilində nəqliyyatın inkişafı öz dinamikası ilə fərqlənir.

Naxçıvan MR Ali Məclisi, onun Sədri cənab Vasif Talıbov nəqliyyat sektorunun, o cümlədən avtomobil yollarının və körpülərin tikintisinə, təmirinə

və asfalt-beton salınmasına daimi diqqət yetirir. Bu XX əsrin son illərində də XXI əsrin əvvəllərində belə olmuşdur. Əgər bu nəqliyyat sektorunun ölkənin əsas arteriyası olduğunu nəzərə alsaq, onda iqtisadiyyatın inkişafında onun nə qədər mühüm əhəmiyyətə malik olduğu məlum olar. Məhz bu baxımdan Naxçıvan MR Ali Məclisinin bu sahəyə nə qədər böyük önəm verdiyi təsadüfi deyildir.

Görülən bu işlərin nəticəsidir ki, 1995-2007-ci illər ərzində muxtar respublikada 2150 kl uzunluğunda yeni avtomobil yolları salınmış, 1202 poqonmetr uzunluğunda 50 körpü tikilmiş, 2009 poqonmetr uzunluğunda 43 körpü əsaslı təmir olunmuşdur. 1995-2007-ci illər ərzində nəqliyyat sektorunda yük daşınmalarının həcmi 11,2 dəfə sərnəşin daşımaları isə 1,9 dəfə artmışdır (2, s. 132).

Yol-nəqliyyat sistemində infrastrukturun yeniləşdirilməsi tədbirləri, magistral yolların əsaslı təmiri və yenidən qurulması, ümumilikdə nəqliyyat şəbəkəsinin genişləndirilməsi kimi tədbirlər muxtar respublikada həyata keçirilən iqtisadi islahatların tərkibində xüsusi yer tutur. Şübhəsiz ki, əlverişli nəqliyyat sisteminə malik olmayan bir inzibati ərazidə sahibkarlığın, o cümlədən xarici iqtisadi əlaqələrin yüksək tempi inkişafından söhbət gedə bilməz. Nəqliyyat muxtar respublikanın xalq təsərrüfatı sahələrinin əlaqələrin təmin edir, yük və sərnəşin kimi nəqliyyat ictimai istehsalın inkişafına, onun səmərəliliyinə də güclü təsir göstərir.

Muxtar Respublika Ali Məclisinin nəqliyyat sektoruna xüsusi diqqət ayırması burada sahibkarlığın inkişafı sahəsində də öz bəhrələrini verməkdədir. 2007-ci ildə avtomobil nəqliyyatı sahəsində fəaliyyət göstərən fiziki şəxslər tərəfindən yük və sərnəşin daşınmasından bütövlükdə 18,9 milyon manat gəlir əldə edilmişdir ki, buda 2006-cı ilə nisbətən 1,8 faiz çoxdur. Muxtar Respublikada daşınan yüklərin 99,6 %-i qeyri-dövlət sektorunun payına düşür (2, s. 132).

Statistik məlumatların təhlili göstərir ki əvvəlki illərdə olduğu kimi 2007-ci ildə də nəqliyyat sektorunda iqtisadi artıma nail olunmuşdur. Belə ki, 2006-cı ilə nisbətən 2007-ci ildə muxtar respublikanın nəqliyyat sektorunda yük daşınması 10%, sərnəşin daşınması isə 11,3 % artmışdır.

Bütövlükdə muxtar respublikanın nəqliyyat sektorunda göstərilmiş xidmətlərin tərkibində bu sektorda fəaliyyət göstərən fiziki şəxslər tərəfindən göstərilmiş xidmətlər daha üstün yer tutur. Yuxarıda qeyd edildiyi kimi iqtisadi artım və dinamik inkişaf Naxçıvan MR iqtisadiyyatının prioritetlərindən sayılır. İqtisadi artım iqtisadiyyatın bütün sahələrində müşahidə olunmaqdadır.

Ümumiyyətlə, qeyd etmək lazımdır ki, yol-nəqliyyat sahəsində vahid dövlət siyasətinin əsası Ümummilli Liderimiz Heydər Əliyev tərəfindən qoyulmuşdur və 1993-2003-cü illərdə daha da inkişaf etdirilmişdir. Bu siyasət indi də Möhtərəm Prezidentimiz İlham Əliyev tərəfindən çox uğurla davam etdirilir.

Naxçıvan Muxtar Respublikasının iqtisadi əlaqələrinin inkişaf etdirilməsində hava nəqliyyatı xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Ümummilli Liderimiz H.Əli-

yev 1969-cu ildə birinci dəfə hakimiyyətə gəldikdən sonra başqa sahələr kimi nəqliyyat sisteminin də inkişafına diqqət yetirmişdir. Ölkə regionları arasında nəqliyyat əlaqələrinin yaxşılaşdırılması ilə yanaşı Azərbaycanın ayrılmaz tərkib hissəsi olan və əsas ərazidən təcrid olunmuş şəraitdə yaşayan Naxçıvanın nəqliyyat problemlərinin həlli də Ulu Öndəri daim düşündürmüşdür. Bu qayğının nəticəsidir ki, 1974-cü ildə Naxçıvanda ilk hava limanı tikilib istifadəyə verilmişdir. 1800 metrlik uçuş-enmə zolağına malik hava limanı o vaxt avtobus marşrutlarının, dəmiryol nəqliyyatının müntəzəm işlədiyi dövrün tələbləri baxımından ehtiyacların ödənilməsinə hesablanmışdı. Lakin Dağlıq Qarabağa əsas-sız erməni iddiaları nəticəsində başlayan müharibənin zərbə dalğaları Naxçıvana dəyəndən, regionu Azərbaycanın əsas hissəsi ilə bağlayan bütün nəqliyyat-kommunikasiya əlaqələri kəsildəndən, Naxçıvan MR-sı Ermənistan tərəfindən blokadaya alınandan sonra sənişin, yük daşınması kimi vacib məsələlər kiçik tutumlu təyyarələri qəbul etmək imkanı olan bu hava limanı vasitəsilə həyata keçirilmişdir.

Hələ o vaxt Ümummilli Liderimiz Heydər Əliyevin çox uzaqgörənliklə tikdirib istifadəyə verdiyi və yerli əhali tərəfindən “həyat yolu” adlandırılan bu yeganə nəqliyyat-kommunikasiya xətti ölkə paytaxtı Bakı şəhəri ilə əlaqə yaradılmasında mühüm rol oynamışdır.

Lakin Azərbaycanın regionda durmadan artan nüfuzu və ölkəmizə olan beynəlxalq maraq respublikamızda müasir tələblərə cavab verən hava və dəniz limanı komplekslərinin inşasını zəruri amilə çevirmişdir. Bu istiqamətdə son illər ərzində ciddi nailiyyətlər qazanılsa da, Naxçıvan kimi strateji əhəmiyyət kəsb edən bir yerdə müasir hava limanının olmaması və gücünün zəif olması ciddi narahatçılıq yaradırdı. Hələ Naxçıvan MR-ə rəhbərlik etdiyi dövrdə bütün bunları nəzərə alan Ümummilli Liderimiz Heydər Əliyev 2002-ci ildə Naxçıvanda yeni hava limanının inşasıyla əlaqədar qərar verdi. Nəhayət, Ulu Öndərin Naxçıvanda müasir beynəlxalq statuslu hava limanı yaratmaq haqqında fikirləri gerçəkliyə çevrilmiş və 2004-cü il mayın 12-də Naxçıvan beynəlxalq hava limanının təntənəli açılışı olmuşdur.

Naxçıvan MR-in başqa regionlarla nəqliyyat əlaqələri əsas etibarilə hava nəqliyyatı ilədir. Ona görə də bu nəqliyyat vasitəsilə həm sənişin daşınmaları, həm də yükdaşınmaları ildən-ilə artır. Təkcə 2002-ci ildə MR-da hava nəqliyyatı ilə 206 min 300 nəfər sənişin, 4 min 300 ton yük daşınmışdır. Bu isə 200-ci ilin müvafiq dövrü ilə müqayisədə sənişin və yük daşınmasından əldə olunan gəlir 3 dəfə artaraq 14 milyard manatdan (280.000 manat) çox olmuşdur (1, s. 189).

Ona görə də Naxçıvanda hava limanının tikintisinə xüsusi əhəmiyyət verilir. Hava limanının çox qısa müddətdə tikilib başa çatdırılması ölkə rəhbərliyinin daim diqqət mərkəzində durmuşdur.

Naxçıvan Beynəlxalq Hava Limanı istifadəyə verildikdən sonra bu sahədə xidmətin səviyyəsi, daşımaların həcmi və çatdırılma tezliyi xeyli yaxşı-

laşmışdır. Hava nəqliyyatı ilə 2004-cü il ərzində muxtar respublikada 266 min nəfər sərnişin, 5 min ton yük daşınmışdır. 2003-cü ilə nisbətən sərnişin daşınması 14%, yük daşınması isə 31% artmışdır. Əldə edilən gəlir isə əvvəlki illə müqayisədə 30% artaraq 24 milyard manatdan (480.000 manat) çox olmuşdur (1, s.189).

Belə nəticəyə gəlirik ki, Ulu Öndər Heydər Əliyevin nəqliyyat sektorunda keçirilən məqsədyönlü siyasəti nəticəsində Naxçıvan MR-də nəqliyyat sektoru inkişaf edir. Bu sektorun Azərbaycan iqtisadiyyatında xüsusi çəkisi artır. Bu isə Naxçıvanın iqtisadi imkanlarının möhkəmlənməsinə, sənayenin, kənd təsərrüfatı istehsalının yüksəlməsinə, son nəticədə, Naxçıvan əhalisinin rifah halının yaxşılaşmasına təsir göstərir.

ƏDƏBİYYAT

1. Əhmədov N. Naxçıvan iqtisadiyyatının prioritetləri, iqtisadi artım, dinamik inkişaf. Bakı: Sabah, 2008, 452 s.
2. Naxçıvan Muxtar Respublikası – 80. Tarixi-statistik məcmuə. Bakı: Səda, 2004, 210 s.
3. Məmmədov Z.S. XXI əsr İqtisadi inkişafın nəqliyyat faktoru. Bakı: Sabah, 2002, 125 s.

Габиб Везиров

ГЕЙДАР АЛИЕВ И ЭКОНОМИЧЕСКОЕ РАЗВИТИЕ В ТРАНСПОРТНОМ СЕКТОРЕ НАХЧЫВАНСКОЙ АВТОНОМНОЙ РЕСПУБЛИКИ

Статья освещает актуальные проблемы эффективного управления и развития транспортного сектора под руководством незабвенного лидера Азербайджанской Республики Гейдара Алиева.

В условиях перехода страны к рыночным методам хозяйствования Гейдар Алиев начал проводить целенаправленные и трудоемкие мероприятия в транспортном секторе.

В заключении статьи автор подчеркивает, что за счет сильной воли, опыта и международного авторитета Гейдара Алиева был подготовлен и претворен в жизнь ряд серьезных мер по совершенствованию системы управления в транспортном секторе.

Ключевые слова: дорожно-транспортный сектор, транспортный комплекс, дорожная инфраструктура, дорожная сеть.

Habib Vezirov

**HEYDAR ALIYEV AND ECONOMIC DEVELOPMENT IN
TRANSPORT SECTOR OF THE NAKHCHIVAN
AUTONOMOUS REPUBLIC**

The paper covers actual problems of effective control and development of transport sector under the guidance of the unforgettable leader of the Azerbaijan Republic Heydar Aliyev.

In the conditions of country's transition to market methods of managing Heydar Aliyev has started to carry out purposeful and labour-consuming actions in transport sector.

In the conclusion of the paper the author underlines, that at the expense of Heydar Aliyev's strong will, experience and international prestige a number of serious measures on perfection of control system in the transport sector has been prepared and realized.

Key words: *road and transportation sector, transport complex, road infrastructure, road network.*

(AMEA-nın müxbir üzvü Ə.X.Nuriyev tərəfindən təqdim edilmişdir)

ASİF ŞİRƏLİYEV
Naxçıvan Dövlət Universiteti

İNSAN KAPİTALININ REALLAŞDIRILMASININ YOLLARI

Məqalədə insan kapitalının mahiyyəti və əsas məzmunu açılib göstərilir, onun reallaşdırılmasının əsas yolları və istiqamətləri təhlil olunur. Bununla əlaqədar ölkəmizdə və o cümlədən Naxçıvan Muxtar Ruspublikasında həyata keçirilmiş tədbirlər qeyd olunur. İnsan kapitalının reallaşdırılmasının yollarının təkmilləşdirilməsi üzrə bir sıra tövsiyə və təkliflər irəli sürülür.

Açar sözlər: *insan kapitalı, yollar, istiqamət, təhsil, elm.*

Kapitallar sistemində formalaşan və kapitallar kapitalı olan insan kapitalı-təhsilə və ixtisaslı hazırlığa qoyulmuş kapital sayəsində işçi qüvvəsində toplanılmış texniki bilik və bacarıqlar ehtiyatının rolu, əhəmiyyəti, reallaşdırılması istiqamətlərini dərinlən öyrənilməsi müasir dünyada və ölkəmizdə xüsusi aktuallıq və böyük sosial-iqtisadi əhəmiyyət kəsb edir. Kapitalın təkrar istehsalı prosesində onun tərkib hissələri olan istehsal vasitələrini hərəkətə gətirib öz dəyərindən əlavə dəyər, istehsal edən, dəyərini artıran işçi qüvvəsinin daşıyıcısı olan insan da kapitaldır, elə iqtisadi ədəbiyyatda da bu insan kapitalı adlanır. Bu prosesi daim daha intensiv davam etdirmək və özünün dəyərindən daha artıq dəyər yaratmaq üçün təhsilə və ixtisaslı hazırlığa qoyulan kapital sayəsində işçi qüvvəsində toplanılmış texniki bilik və bacarıqlar ehtiyatı da müntəzəm və daha davamlı artırılmalıdır. Çünki, daha çox toplanılmış texniki bilik və bacarıqlar ehtiyatı daha çox məhsul və dəyər istehsal etməyə, istehsalı yeniləşdirməyə elm və texnikanın nailiyyəti əsasında texnologiyaların tətbiqini sürətləndirməyə əlverişli şərait yaradır. Ona görə də bu məsələ həmişə aktual problem kimi qarşıya qoyulur, reallaşdırılır və yerinə yetirilir.

Bunu xüsusilə nəzərə çatdırmaq lazımdır ki, ölkənin və bütünlükdə cəmiyyətin inkişaf səviyyəsini və iqtisadi tərəqqisini dövlətin malik olduğu təbii sərvətlərindən daha çox onun təhsilinin, elminin inkişafı səviyyəsi müəyyən edir. Müasir dövrdə bu mühüm sosial-iqtisadi məsələnin həlli ön plana keçir və xüsusi aktuallıq kəsb edir. Elmi-texniki inqilabın və elmi-texniki tərəqqinin nəticələri, əhalinin bilik səviyyəsi, onların texniki bilik və bacarıqlara yiyələnməsi əhalinin həyat səviyyəsinin yüksəldilməsinin və bütünlükdə ölkənin sosial-

iqtisadi inkişafının başlıca və əsas təminatçısı kimi çıxış edir. Bütün bunlar insan vasitəsilə və insan fəaliyyəti ilə reallaşdırıldığına görə insanın özünün texniki bilik və bacarıqlar ehtiyatının formalaşmasına əvvəlki dövrlərə nisbətən müasir və gələcək dövrdə də xüsusi diqqət yetirilməli, onun təhsil alması və ixtisas hazırlığı üçün dövlət tərəfindən, habelə digər mənbələrdən ayrılmış vəsaitin-kapitalın, insan kapitalının həcmi və kəmiyyəti daim çoxaldılmalıdır. Onu da xüsusilə qeyd etmək lazımdır ki, iqtisadi artımdan ötəri elə, bir dövr gəlib çatmışdır ki, bütün kapital, investisiya qoyuluşlarından istifadənin önündə, onlardan istifadəsində insan kapitalı başlıca yer tutmalıdır.

Azərbaycan Respublikasının Prezidenti Cənab İlham Əliyev demişdir: “Azərbaycan çox zəngin ölkədir. Bizim çox zəngin sərvətimiz vardır. Ancaq bizim ən böyük resursumuz insanların biliyidir, savadıdır. Öz imkanlarımızdan səmərəli istifadə edərək, maddi kapitalı insan kapitalına çevirməliyik və bunu edirik”. Buna görə də heç təsadüf deyildir ki, bizim ölkəmizdə, habelə dünyanın bütün qabaqcıl ölkələrində təhsil və elm sahəsindəki problemlərin həllinə, onların reallaşdırılmasına getdikcə daha çox əhəmiyyət verilir və dövlətin prioritet siyasətinin başlıca istiqamətlərindən birinə çevrilir. Bakı Dövlət Universitetinin yeni tədris korpusunun açılışında Azərbaycan Respublikasının Prezidenti Cənab İlham Əliyev demişdir: “Dövlət siyasətində təhsil məsələləri demək olar ki, prioritet məsələlərdir”.

Dövlət başçısının nəzərdə tutduğu və irəli sürdüyü bu strategiya insanların yaradıcı düşünməsinə, istedadlarını inkişaf etdirməyə əlverişli şərait yaratmışdır. Özümüzün və dünya təcrübəsi sübut edir ki, insanın inkişafında əsas ağırlıq təhsil, elm, ixtisaslı hazırlıq üzərinə düşür və onlarla bağlıdır.

İxtisaslı hazırlığa qoyulmuş kapital müəyyən əmək sahəsində məharətə və təcrübəyə malik inkişaf etmiş, həm də spesifik kəsb etmiş işçi qüvvəsidir ki, insanın buna malik olması üçün ona müəyyən təhsil və ya tərbiyə verilməlidir, bunun üçün isə kapital qoyulmalıdır.

Onun sayəsində zənginləşmiş işçi qüvvəsi isə adi, ixtisas və təhsil almamış işçi qüvvəsinə nisbətən elmi-texniki tərəqqini daha sürətlə inkişaf etdirir, onun nailiyyətlərindən, bacarıqla və səriştəli istifadə edir, nəticə etibarilə daha çox mənfəət, gəlir və məhsul yaradır, əhalinin daha firavan yaşamasına maddi imkan formalaşdırır.

Xüsusi hazırlıq, təhsil tələb edən ixtisaslı əmək adi işçi qüvvəsinə nisbətən daha çox məsrəf tələb edən, istehsalına daha çox iş vaxtı sərf olunan və buna görə də dəyərin daha yüksək olan işçi qüvvəsinin təzahürüdür.

Həm də ona görə belə kapitala insan kapitalı deyilir ki, təhsilə və ixtisas hazırlığına qoyulmuş kapital sayəsində işçi qüvvəsində toplanılmış texniki biliklər və bacarıqlar ehtiyatı, işçi qüvvəsi, onun sahibi insan tərəfindən ona sərf edilmiş kapitalın dəyərindən daha çox dəyər yaradır, elmi-texnikanı inkişaf etdirir, ondan səmərəli istifadə edir, cəmiyyət üçün tələb olunan səviyyədə insan

tərbiyə edir. Deməli, bütün növ kapitallar kimi insan kapitalı da məqsədli səciyəyə daşıyır və müəyyən məqsədə malikdir.

Bunun sayəsində insan kapitalı əmək amilinin yeni iqtisadi formasını meydana çıxarır, onun inkişafını və formalaşmasını təmin edir. İnsan kapitalı işçi qüvvəsində texniki bilik və bacarıqları ehtiyatının toplanılmasını ifadə edir. Çünki, bunsuz işçi qüvvəsi müasir elmi-texniki inqilab və elmi-texniki şəraitdə fəaliyyət göstərə bilməz. Məhz insan kapitalı öz mahiyyəti etibarilə insanda texniki biliklərin və bacarıqların artması sayəsində mövcud istehsal-iqtisadi ehtiyatlardan daha faydalı istifadəsi, hətta istehsal imkanlarının məhdudluğu şəraitində daha yüksək nəticələrə nail olunmasını şərtləndirir, bu işdə iqtisadi imkanlara deyil, əqli imkanlara görə daha çox məhsul və nemət istehsal etməyə imkan verir.

Amerika Birləşmiş Ştatlarının məşhur iqtisadçı alimləri Pol.A.Samuelson və Vilyams D.Nordahus özlərinin “Ekonomik” dərsliyində insan kapitalına: “İnsan kapitalı təhsil və ixtisaslı hazırlığa qoyulmuş kapital sayəsində işçi qüvvəsində toplanılmış texniki bilik və bacarıqlar ehtiyatı” kimi qiymətləndirmişlər. Bununla yanaşı həmin ölkənin Harvard Universitetinin professoru N.Qreqori Mənkü “Ekonomikin əsasları” dərsliyində isə insan kapitalını: “Təhsil və iş zamanı əldə edilən biliklər formalaşmasında insanda toplanmış investisiyalardır” kimi dəyərləndirmişdir (4, s. 830). Fikrimizcə insan kapitalına verilən bu iki tərif məzmun və mahiyyətcə biri-birini tamamlasa da, “Ekonomik” dərsliyi insan kapitalına daha tutumlu, zəngin və dolğun tərif verilməsilə fərqlənir. Çünki, birinci tərifdə səbəb-nəticə əlaqələri çox elmi qaydada təcəssüm olunmuşdur.

Beləliklə, insan kapitalı insanın təhsilinin, ixtisasının, elmi və texniki bilik, bacarıq və qabiliyyətlərlə zənginləşdirilməsidir, dərin bilik və bacarıqlar ehtiyatının formalaşdırılmasıdır.

Mühüm sosial-iqtisadi, mənəvi və hətta siyasi əhəmiyyəti olan insan kapitalının normal olaraq reallaşdırılması və gerçəkləşməsi, aşağıdakı istiqamətlər vasitəsilə təmin olunur:

- təhsilə kapital-qoyuluşu vasitəsilə;
- ixtisaslı hazırlığa kapital-qoyuluşu vasitəsilə.
- nəhayət, elmə kapital qoyuluşu vasitəsilə.

Son illərdə ölkəmizdə insan kapitalının reallaşması istiqamətlərində xeyli iş görülmüş, xüsusilə peşəkar kadrların hazırlanmasına, təhsilin inkişafına, bu sahəyə ayrılan büdcə vəsaitin ildən-ilə çoxalmasına, təhsil işçilərinin sosial məsələlərinin daha sürətlə həllinə, tələbələrin təqaüdlərinin artırılmasına, istedadlı tələbələrin xarici ölkə ali məktəblərinə daşınmasına, təhsil işçilərinin özlərinin peşəkarlıq səviyyəsinin yüksəldilməsinə xüsusi diqqət yetirilmişdir.

Onu xüsusilə diqqətə gətirmək gərəkdir ki, ölkəmizdə təhsilin, ixtisaslı hazırlığın və elmin inkişafının yeni pillə və mərhələyə çatdırılmasında xalqımızın ümummilli lideri Heydər Əliyev mühüm strateji istiqamət müəyyənləşdirmiş və onun gerçəkləşməsinə xüsusi diqqət və qayğı, habelə möhkəm tələbkər-

lıq yaratmışdır. Ümummilli liderin təklif və tövsiyələri ölkədə xüsusilə təhsilin təşkili və inkişafının proqramına çevrilmişdir. Şəxsi təşəbbüsü və məsləhəti ilə hələ hakimiyyətinin birinci dövründə – 1969-cu ildə respublikadan kənara 244 ixtisas üzrə 47 tələbə göndərildiyi halda, 1980-ci ildə bu rəqəm 1400 nəfərə çatmışdır. Ölkəyə rəhbərliyinin ikinci dövründə ümummilli lider təhsilin, ixtisaslı hazırlığın və elmin inkişafına yönəldilmiş istiqaməti davam etdirmiş, insan kapitalının reallaşdırılmasına ciddi əhəmiyyət vermiş, ölkədən kənarda-həm müstəqil dövlətlər birliyi, həm də dünyanın digər ölkələrinə ardıcıl olaraq ixtisaslı kadrlar hazırlanmasını davamlı olaraq təmin etmişdir. Ümummilli lider Heydər Əliyev demişdir: “Elmə qoyulan sərmayə xalqın intellektual sabahına xidmət edir”.

Müasir dövrdə də Azərbaycanda təhsilin, ixtisaslı hazırlığın və elmin irəliləməsinin yeni mərhələsinə qədəm qoyulmuş bu məsləyə kompleks-xarakter verməyə başlanmış, təhsilin inkişafı üçün son 7 ildə Respublika Prezidenti Cənab İlham Əliyevin verdiyi sərəncam ilə Dövlət proqramları yerinə yetirilməyə başlanmış, Milli Məclis tərəfindən “Təhsil” qanunu qəbul edilmişdir. Bütün bunlar sayəsində təhsilin inkişafı, insan kapitalının formalaşması istiqamətlərində xeyli iş görülmüşdür. Bakı şəhəri Zəbrat qəsəbəsindəki məktəbin yeni binasının açılışında Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyev demişdir: “İqtisadi inkişaf sürətinə görə Azərbaycan qabaqcıl ölkələr sırasındadır. Biz bu maddi dəyərləri, iqtisadi potensialımızı insan kapitalına çevirməliyik. Çünki, insan savadı, biliyi onun gələcək həyatını müəyyən edir, ölkənin hərtərəfli inkişafına xidmət edir və beləliklə, ölkənin intellektual potensialı da möhkəmləndirir. Bu gün vaxt gəlibdir ki, biz məhz bu sahəyə sərmayələr qoyaq”.

Qeyd etmək lazımdır ki, orta və ali təhsil müəssisələrinin maddi-texniki bazasının möhkəmləndirilməsi xüsusilə son illərdə daha diqqət mərkəzində saxlanılır, bu məsələlərin həlli üçün dövlət büdcəsindən ayrılan xərclər ildən-ilə artır, orta məktəblər üçün binalar, ali məktəblər üçün yeni korpuslar tikilir, onlarla müəssisələr və müasir avadanlıqlarla təmin edilir, laboratoriyalar zənginləşdirilir və yeniləri yaradılır. Bütün bunlar isə təhsilin keyfiyyətinin yüksəlişinə, işçi qüvvəsinin texniki bilikləri və bacarıqları ehtiyatının artmasına, onların əməyinin keyfiyyəti potensialının çoxalmasına əlverişli şərait yaradır. XXI əsrin “Təhsil əsri” elan edildiyi bir dövrdə ölkəmizdə təhsilə ayrılan vəsait müntəzəm surətdə çoxalır. Belə ki, 2010-cu ildə təhsilin inkişafına 1,3 mld. vəsait formalaşdırılmışdır. Əgər 2004-cü ildə peşə təhsilinə 5,4 milyon manat istiqamətləndirilmişsə, 2010-cu ildə bu rəqəm 26 milyon manata çatdırılmış, 2009-cu ildə ölkəmizdə ilk peşə-ixtisas təhsili sistemi yaradılmışdır ki, bu da çox müstəsna əhəmiyyət kəsb edir. Eyni zamanda Azərbaycan Respublikasının Prezidenti Cənab İlham Əliyevin sərəncamı ilə qəbul edilmiş “Azərbaycan Respublikasında texniki-peşə təhsilinin inkişafı üzrə dövlət proqramı” (2007-2012-ci illər) ilə ölkədə ilk peşə-ixtisas təhsilinin inkişafına böyük zəmin yaratmış, həm də peşə təhsilinin bu forması prioritet istiqamət hesab edilmişdir.

Onu göstərmək gərəkdir ki, ölkəmizdə son bir neçə ildə 1360 məktəb binası tikilmiş və 300-dən çox məktəb binası əsaslı təmir edilmiş, bir sıra məktəblərin binasının bərpasına Azərbaycan dövlət büdcəsinin Azərbaycan Respublikası Prezidentinin ehtiyat fondundan 34 milyon manat vəsait ayrılmış, 2008-ci ildə təhsilə ayrılan büdcə xərcləri 47 faiz, investisiya xərcləri 2 dəfədən çox artmışdır. Bundan başqa 10 mindən çox azərbaycanlı gənc müxtəlif ölkələrin ən nüfuzlu ali məktəblərində zəruri ixtisaslar üzrə təhsilə göndərilmişdir. Təkcə ABŞ-da 400 nəfər Azərbaycanlı həmin ölkənin nüfuzlu ali məktəblərində təhsil alır.

Azərbaycanda informasiya və kommunikasiya texnologiyalarının ali və orta məktəblərində tətbiqi və istifadə edilməsinə ildən-ilə qoyulan vəsaitin həcmi getdikcə çoxalır. Demək olar ki, ölkəmizdə informasiya cəmiyyəti və elmi tutumlu iqtisadiyyat formalaşmışdır. İnformasiya və kommunikasiyalarının davamlı inkişafı dövlətin siyasətinin prioritet istiqamətləri sırasında yer almış, onun nəinki, sosial-iqtisadi inkişafında, habelə təhsilin, ixtisaslı hazırlığın və elmin irəliləməsində mühüm rolunu xüsusilə hiss olunmağa başlamışdır.

Respublikamızda son 2 il ərzində 40 yeni uşaq baxçası tikilib istifadəyə verilmiş, 44 məktəbəqədər təhsil ocağı təmir edilmiş, nəticədə həmin müəssisələrə əlavə olaraq 8,6 min nəfər uşaq qəbul oldunmuşdur. Təhsilin bu pilləsi üzrə əhatə səviyyəsi 26 faizi ötüb keçmiş uşaqlara 191 adda təlim vasitələri verilmişdir. Həmçinin təhsil və elmi işçilərinin əmək haqqları xeyli artırılmışdır. Görülmüş tədbirlər sayəsində bütün şagirdlərin 80 faizinin tədris şəraiti yaxşılaşmış, iki növbəli məktəblər 73 faizdən 44 faizə, ikinci növbədə oxuyan şagirdlər 34,5 faizdən 21 faizə endirilmişdir. Ölkəmizdə 2009-cu ildə 500 məktəb internetə şəbəkəyə qoşulmuşdur. Orta məktəb şagirdlərinin dərsliklərlə pulsuz təminatı kimi mühüm tədbir həyata keçirilmişdir.

Son illərdə təhsil işçilərinin orta aylıq əməkhaqqı davamlı artmış, 2009-cu ildə 268,5 manata çatmışdır.

Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyevin 2010-2011-ci dərs ili qarşısında imzaladığı sərəncamlar da dövlətin sosial yönümlü siyasətinin daha bir nümunəsi olmaqla təhsil işçilərinin rifah halının yüksəldilməsi baxımından mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Prezident 06 sentyabr 2010-cu il tarixli sərəncamı ilə dövlət büdcəsində maliyyələşdirilən təhsil müəssisələrində (ali təhsil müəssisələri istisna olmaqla) çalışan işçilərin vahid tarif cədvəli ilə müəyyən edilmiş aylıq vəzifə (tarif) maaşları həmin ilin sentyabrın 1-dən orta hesabla 10 faiz artırılmışdır. Həmin tarixdə imzalanmış daha bir sərəncamla doktorantların, ali təhsil, orta ixtisas və ilk peşə ixtisas təhsil müəssisələri tələbələrini və şagirdlərini təqaüdləri də əhəmiyyətli dərəcədə yüksəldilmişdir.

Onu da qeyd etmək lazımdır ki, özünün intibah dövrünü yaşayan Naxçıvan Muxtar Respublikasında insan kapitalının reallaşdırılmasından ötəri təhsilin, ixtisaslı hazırlığın və elmin inkişafı üçün əsaslı tədbirlər görüldü və həyata keçirilməsi davamlı və dayanaqlı olaraq təmin edilmişdir. Beləki, muxtar respub-

likada 90-dan çox təhsil yönümlü yeni obyekt istifadəyə verilmiş, yeni-müasir avadanlıqla təchiz edilmişdir. Həmçinin, muxtar respublikada yeni məktəb binaları inşa edilməsi, ardıcıl olaraq davam etdirilmiş, kadr və onların texniki kadr təminatı xeyli yaxşılaşdırılmış, təhsil müəssisələrinin informasiya-kommunikasiya texnologiyalarla və pulsuz dərsliklərlə təmin edilməsi, məktəb kitabxanalarının zənginləşdirilməsi və fəaliyyətinin yaxşılaşdırılması diqqət mərkəzində saxlanılmışdır. Haliyadə muxtar respublikada 220 məktəbin hamısının kompyuterlə təmin edilməsi işi xeyli gücləndirilmişdir. Ümumi təhsil məktəblərində hər 18 şagirdə 1 kompyuter olmaqla 2781 dəst kompyuterdən istifadə olunur. Onlardan 2193 və ya 79 faizi internetə (şəbəkəyə) qoşulmuşdur. 2009-cu ildə muxtar respublikada 2580 yerlik 6 kənd məktəbin binası tikilmiş, 28844 yerlik 4 orta məktəb binası əsaslı təmir olunmuşdur. Keçən il isə muxtar respublikada 10 ümum təhsil məktəbi tikilmişdir ki, onların xeyli hissəsi də rayon mərkəzlərində və uzaq kəndlərində inşa edilmişdir.

Bundan başqa Naxçıvan şəhərində 240, Şərur şəhərində 200, Culfa şəhərində 240 nəfərlik uşaq baxçaları, Babək qəsəbəsində 367, Şahbuz şəhərində 362 yerlik uşaq musiqi məktəbləri inşa edilmişdir. Culfa rayonunda ekoloji tərbiyə, texniki yaradıcılıq, uşaq yaradıcılıq, gənc turist və diyarşünaslıq mərkəzləri üçün ayrılmış binalar yenidən əsaslı təmir edilərək müasirləşdirilmişdir. 2009-da orta məktəbi bitirənlərdən 73 faizi ali məktəblərə sənəd vermişdirsə, 2010-da bu 75 faiz təşkil etmiş, 2009-da 1348 nəfəri və ya 41 faizi ali məktəbə qəbul olunmuşdursa, 2010-da ali məktəblərə sənəd verən məzunlardan 1435 nəfəri və ya 46 faizi qəbul olunmuş, 431 nəfər isə orta ixtisas məktəblərinə daxil olunmuşdur. 2010-da Heydər Əliyev adına hərbi litseyi bitirmiş 190 kursantdan 187 hərbi ali məktəblərə qəbul olunmuşdur. Son 15 ildə 168-dən çox məktəb tikilmiş və ya təmir edilmişdir. 2005-ci ildən indiyədək şagirdlərə isə 1346 508 nüsxə dərslik pulsuz verilmişdir. 2010-cu ildə tətbiqi məqsədlə 200, 86750 müxtəlif fənləri əhatə edən, 1020 ədəd elektron tədris vasitələri, 4 nəfər müəssisə üçün 2134 ədəd kompakt diskləri 1618 ədəd intellekt oyun fiqurları, 475 adda 606813 ədəd latın qrafikası ilə çap olunmuş ədəbiyyat, jurnal və məcmuə tədris müəssisələrinin kitabxanalarına təqdim olunmuşdur.

Onu da göstərmək lazımdır ki, muxtar respublikada əgər 2009-2010-cu tədris ilində 113 tədris müəssisəsi istilik sistemində qoşulmuşdursa, 2010-2011-ci tədris ilində daha 129 tədris müəssisəsi istilik sistemi ilə təmin edilmişdir.

Habelə 2009-da muxtar respublikanın ümumtəhsil məktəblərinin şagirdlərindən 129 nəfərinə və 2010-da isə 137 nəfərə şagirdə fərqlənmə attestatı verilmişdir.

Həmçinin orta ixtisas məktəblərinə xeyli nailiyyət əldə olunmuşdur. Beləki, 2009-cu ildə orta ixtisas məktəblərinə ümumi orta təhsil bazasında 226, tam orta təhsil bazasında 196 nəfər olmaqla cəmi 422 nəfər qəbul olunmuşdursa 2010-cu ildə orta ixtisas məktəblərində 431 nəfər tələbə yer tuta bilmişdir.

Naxçıvan peşə liseyi üçün yeni bina istifadəyə verilmiş və bu ildən şagird qəbuluna başlayacaqdır. 48 nəfər şagird qəbul olunacaq və 4 ixtisas üzrə mütəxəssis hazırlanacaqdır. Ümummilli lider Heydər Əliyevin təşəbbüsü ilə Şərur peşə litseyi yaradılmış və lazımı səviyyədə fəaliyyət göstərir. Bənnə, dülgər, qaynaqçı, daş yonanlar və s. hazırlanmışdır. Muxtar Respublikanın Şərur peşə litseyində təşkil olunduğu gündən indiyədək 13 min, Culfa 8 min, Ordubad 5 min artıq ixtisaslı kadr hazırlanmışdır. Hazırda burada 11 qrupda 145 nəfər təhsil alır.

Yaxşı haldır ki, bütün ölkədə olduğu kimi Muxtar Respublikada peşə mənbələrində ixtisas öyrədilir. Peşə tədris mərkəzində isə şagirdlər, işçilər müxtəlif sahələr üzrə qarışıq yox, ayrı-ayrı ixtisaslar üzrə 2-3 aya tam ixtisaslaşa bilərlər. Burada məktəblilər üçün yemək və yataqxana ilə təmin olunur.

Bundan başqa ümumtəhsil məktəblərində tədrisin keyfiyyətinin daha da yaxşılaşdırmaq üçün 255 elektron lövhə quraşdırılmışdır. Bütün bunlar ali məktəblərə qəbulun dinamikasında qəbul imtahanlarında 500-700 bal intervalında nəticə əldə edilən abituriyentlərin sayının artmasına öz təsirini göstərir. Əgər əvvəlki, il abituriyentlərin 1348 nəfəri və ya 41 faizi ali məktəblər qəbul olunmuşdursa, 2010-cu ildə ali məktəblər sənəd verən məzunlardan 1435, yəni 46 faizi tələbə adını qazana bilmiş, 431 nəfər isə orta ixtisas məktəblərinə qəbul olunmuşdur. 500 yuxarı bal toplayanların sayı 232 nəfərdən 280 çatmışdır. İlk dəfə olaraq 9 nəfər tələbə prezident təqaüdünə layiq görülmüşdür. 2010-cu ildə orta məktəbi bitirənlərdən 64 xarici ölkələrdə ali təhsil almaq hüququnu qazanmış və onlar hazırda həmin ölkələrdə təhsillərini davam etdirirlər.

Təhsilə göstərilən yüksək dövlət qayğısı özünü muxtar respublikanın ali məktəblərinə qəbulun dinamikasında və qəbul imtahanlarında 500-700 bal toplayan abituriyentin ali məktəbə qəbul olunması sayəsində də özünü göstərir. Belə ki, 1996-cı ildə bu rəqəm 40 nəfər, 2000-ci ildə 582 nəfər, 2005-də 1209 nəfər, 2010-cu ildə 1622 nəfər olmuşdur. 500-700 bal toplayanların sayı isə müvafiq surətdə 11, 27, 87 və 2150 nəfər təşkil etmişdir.

Onu da qeyd etmək lazım gəlir ki, 2010-2011-tədris ilində Azərbaycan Respublikasının ali məktəblərinə qəbul olunan tələbələrdən 102 nəfəri Azərbaycan Respublikası prezidentinin təqaüdünə layiq görülmüşdür. Elə buna görədir ki, son ildə ölkənin ali məktəblərinə qəbul ildən-ilə artır. Bütün bunlar Azərbaycan Respublikasının "Azərbaycan Respublikasının ali məktəbləri üçün prezident təqaüdünün təsis edilməsi haqqında" 03 sentyabr 2002-ci il tarixli 564 nömrəli formanı böyük tədbir kimi qətiyyətlə reallaşdırılır.

Bundan başqa respublikamızın ümumi orta təhsil müəssisələrində qurtaran və əla qiymətlə oxuyan şagirdlərə qızıl və gümüş medallar verilməsi ali məktəblərə qəbul zamanı heçbir imtiyazı olmasa da ölkədə ali təhsilin əsaslı və normal inkişafında mühüm və böyük addım kimi qiymətləndirilməli, tələbələrin təkcə ali məktəblər deyil, ümumi bilik səviyyəsinin yüksəldilməsində mühüm stimullaşdırıcı həvəs oyadıcı və həvəs verici amil rolunu oynayacaqdır.

Həm də Naxçıvan Muxtar Respublikasında elmin inkişafına xüsusi diqqət yetirilir. Son 15 ildə AMEA Naxçıvan bölməsinin Tarix, Etnoqrafiya və Arxeologiya, İncəsənət, Dil və Ədəbiyyat institutlarının, Təbii Ehtiyatlar İnstitutunun, Batabat Astrofizika Rəsədxanasının və Əlyazmalar Fondunun, Bioresurslar İnstitutunun inzibati binaları, Biokimyəvi Tədqiqatlar Laboratoriyasının, Batabat Astrofizika Rəsədxanasının və Bioresurslar İnstitutunun Nəbatat bağının binaları tikilmiş və yenidən qurulmuşdur. Naxçıvanda elmin inkişafı üçün dövlət tərəfindən maliyyə imkanları ildən-ilə artırılır. Belə ki, 2009-cu ildə muxtar respublikada elmin maliyyələşdirilməsinə 1995-ci ilə nisbətən 255 dəfə çox, yəni 2089 min manat büdcə vəsaiti ayrılmışdır.

Bütünlükdə ölkədə və o cümlədən Naxçıvan Muxtar Respublikasında təhsilin və elmin inkişafını daha yüksəyə qaldırmaq, onun davamlılığını təmin etmək, nəticə etibarilə insan reallaşdırılması istiqamətlərinin kapitalının səmərəliliyini və sosial-iqtisadi faydasını daha da artırmaq, bir sıra məsələlərin həllinə diqqət daha da artırılmalı, onun davamlı olması diqqət mərkəzində saxlanılmalıdır.

Bu məqsədlə hər şeydən əvvəl təhsilin və elmin maddi-texniki bazasının möhkəmləndirilməsi, infrastrukturunun daha da yaxşılaşdırılmasına diqqət daha da artırılmalıdır.

Bundan başqa davamlı olaraq təhsilin məzmununun yeniləndirilməsi istiqamətinə qayğı artırmaq ön plana keçirilməlidir;

Həmçinin təhsil müəssisələrinin bütünlükdə informasiya-kommunikasiya texnologiyaları ilə təminatı başa çatdırılması işi gücdəndirilməlidir.

Eyni zamanda təhsil üçün daha yüksək səviyyəli elmi-pedaqoji kadrlar hazırlanmasına xüsusi diqqət yetirilməli, təhsil alan subyektlərin nailiyyətlərinin qiymətləndirilməsinin yeni nümunələrinin göstəriciləri və mexanizmi bir daha təkmilləşdirilməli;

Habelə, ölkədə təhsilin və elmin inkişafının elmi əsaslarla qurulması prinsipini müvəfəqiyyətlə və ardıcıl olaraq davam etdirilməli və daim tənzimlənməlidir;

Təhsilin və elmin maliyyə təminatı mexanizminin alət və vasitələrinə bir daha yenidən baxılmalı və əsaslı olaraq mükəmməlləşdirilməlidir.

Həm də maddi istehsal və qeyri-maddi istehsal və xidmət müəssisələri üçün ixtisaslı hazırlığı təmin etməkdən ötrü respublikamızın bəzi nazirlikləri və iri maddi istehsal müəssisələr nəznində onların hesabına daim fəaliyyət göstərən kurslar və digər istiqamətli tədris verən ixtisaslı hazırlıqlı işçilər hazırlayan məktəblər yaradılması məsələləri götür qoy edilməli və sınaqdan çıxarılmalıdır.

Nəhayət, insan kapitalı və onun reallaşdırılması məsələləri kütləvi informasiya vasitələrində özünə yer almalı, onun barəsində təbliğat işi gücləndirilməli, ölkəmizin ali və orta ixtisas tələbələrinin, habelə sahibkarların və rəhbər işçilərin insan kapitalı və onunla əlaqədar digər məsələlər üzrə biliklər və təsəvvürlərini daha da genişləndirmək məqsədilə “İqtisadi nəzəriyyə” fənninə

“İnsanın iqtisadi dünyası, ilə bağlı həyat fəaliyyətində insan və mühit” mövzusunun dərsliyə salınması və yaxud ayrıca bir mövzu kimi tədris olunması çox gərəkli və zəruri olardı.

Başqa məsələlərlə yanaşı, bu göstərilənlərin yerinə yetirilməsi, onların davamlı olaraq həyata keçirilməsi insan kapitalının əsas istiqamətlərinin normal olaraq reallaşdırılmasının təminatına bunun üçün təhsilin, ixtisaslı hazırlığın və elmin inkişafına əsaslı köməklik göstərə bilər.

Bütün bunlar onu nəzərə çatdırmağa, göstərməyə əsas verir ki, indi ölkəmizdə təhsilin inkişafına heç vaxt olmadığı yüksək bir şərait yaradılmışdır. Bu isə təhsil, ixtisaslı hazırlığa və elmə qoyulan toplanılmış texniki bilik və bacarıqlar ehtiyatına malik olan insanı sahə və sferalarında daha çox gərəkli nailiyyətlər qazanmasına gətirib çıxarmaq, bu isə insan kapitalının imkanlarının reallaşdırılması və gerçəkləşdirilməsi istiqamətində tutumlu, sosial-iqtisadi nəticələrlə qazanılmasından ötəri davamlı və dayaqlı zəminin formalaşmasına yeni istiqamətlər formalaşdırmağa imkan verəcəkdir.

ƏDƏBİYYAT

1. Təhsil və elm haqqında Azərbaycan Respublikasının prezidenti cənab İlham Əliyevin sərəncamı və fərmanları. 2011-ci il.
2. “Təhsil” qanunu. 2010.
3. İqtisadi nəzəriyyə. Dərslik. Bakı, 1999.
4. Qriqori N. Ekonomiksin əsasları. Bakı: Nurlan, 2004, 836 s.
5. Pol. A.Samuelson, Vilyams D.Nordahaus. Ekonomiks. Bakı: Nurlan, 2001.
6. Şirəliyev A. İqtisadi nəzəriyyə.“Elm” tədris vəsaiti, 2009.
7. Şirəliyev A. İqtisad elmlərində işlədilən alınma sözlər. Naxçıvan: Qızıl Dağ, 2010.
8. Şirəliyev A. İnsan kapitalı. Naxçıvan: Qızıl dağ, 2011.
9. Həbibbəyli İ., Hacıyev İ., İsmayılov B. İntibahın 15 ili. “Əcəmi”, 2010, 280 s.
10. Azərbaycan Dövlət statistika komitəsinin materialları. Toplu (2003-2010).
11. Naxçıvan Muxtar Respublikası Dövlət Statistika Komitəsinin materialları. Toplu (2009-2010).

Асиф Ширалиев

ПУТИ РЕАЛИЗАЦИИ ЧЕЛОВЕЧЕСКОГО КАПИТАЛА

В статье раскрываются сущность и основное содержание понятия “человеческий капитал”, анализируются пути и направления его реализации. Также показаны связанные с ним мероприятия, проводимые в стране и, в частности, в Нахчыванской Автономной Республике. Статья

содержит ряд рекомендаций и предложений по совершенствованию путей реализации человеческого капитала.

Ключевые слова: *человеческий капитал, пути, направление, образование, наука.*

Asif Shiraliyev

WAYS OF REALIZATION OF HUMAN CAPITAL

The essence and the basic content of the concept “human capital” are revealed, ways and directions of its realization are analyzed in the paper. Also the actions connected with it spent in the country and in particular in Nakhchivan Autonomous Republic are shown. Article contains a number of recommendations and offers on perfection of ways of realization of the human capital.

Keywords: *human capital, ways, direction, education, science.*

ASƏF QƏRİBOV

Naxçıvan Dövlət Universiteti
E-mail: asafqaribov@yahoo.com

AZƏRBAYCANIN ÜMUMDÜNYA TİCARƏT TƏŞKİLATI İLƏ ƏLAQƏLƏRİNİN İNKİŞAF PERSPEKTİVLƏRİ

Məqalədə beynəlxalq ticarət əlaqələrinin inkişaf tarixi və ÜTT-nin yaranması zərurəti, TTBS-nin formalaşması mərhələləri, əsas prinsipləri tədqiq edilir. Xüsusi ilə qəbul edilmiş qaydalar, mövcud mexanizmlər və tam hüquqlu üzv olmanın mərhələləri göstərilmişdir. Bu təşkilatla Azərbaycan arasında əlaqələrin mövcud vəziyyəti və inkişaf perspektivləri təhlil edilmişdir.

Açar sözlər: *beynəlxalq ticarət, tarif, raund, subsidiya.*

Beynəlxalq ticarətin tənzimlənməsində mühüm rola malik olan Ümumdünya Ticarət Təşkilatı universal qurumdur. Bu təşkilatın yaranması beynəlxalq ticarətdə mövcud olan problemlərin həll edilməsi zərurətindən irəli gəlmişdir. Belə ki, beynəlxalq ticarət münasibətlərinin idarə edilməsi və tənzimlənməsi sahəsində əməkdaşlıq hələ 1929-1933-cü illərdə baş verən dünya iqtisadi böhranı zamanı yaranmışdır. Həmin illərdə dünya səviyyəsində ticarət münasibətlərini tənzimləyən beynəlxalq təşkilatın olmaması beynəlxalq ticarətin həcmi 50%-ə qədər azalmasına səbəb olmuşdur.

Artıq 1944-cü ildə ABŞ-ın Bretton-Vuds şəhərində keçirilən beynəlxalq konfrans zamanı Beynəlxalq Valyuta Fondu və Dünya Bankı kimi nəhəng beynəlxalq maliyyə institutlarının yaradıldığı zaman dünya ticarət münasibətlərini yerinə yetirən bir təşkilat da yaradılmalı idi. Lakin, belə bir təşkilatın yardımı konfrans iştirakçıları tərəfindən razılıq əldə olunmaması baxımından yaradılmadı və yalnız 1947-ci ildə dünyanın 23 inkişaf səviyyəsi yüksək olan dövlətin razılığı ilə Tarif və Ticarət üzrə Baş Saziş qəbul edildi.

1947-ci ildə Cenevrə raundunda, 1949-cu il Annesi raundunda, 1950-ci il Torgi raundu və 1956-cı ildə yenə Cenevrə raundunda başlıca olaraq gömrük tarifi aşığı salınması və antidempinq məəcəlləsinin hazırlanması; 1973-1979-cu illərdə Tokio şəhərində keçirilən Tokio raundu çərçivəsində tarifi aşığı salınması, qeyri-tarif tədbirlərinə aid məəcəllələrin hazırlanması; 1986-1994-cü illər Uruqvay raundunda tarifi aşığı salınması, TTBS mexanizminin mürəkkəb-

ləşdirilməsi, ÜTT-nin yaradılması haqqında razılığın əldə edilməsi üzrə məcəllənin hazırlanması məsələlərinin həyata keçirilməsi nəzərdə tutulurdu (1, s. 271).

Qeyd edək ki, həyata keçirilən danışıqlarda ağırlıq mərkəzinin tarif tədbirləri üzərinə salınması real həyatda öz bəhrəsini verdi. Belə ki, əgər 1945-1947-ci illərdə orta tarif dərəcələri 40-60% təşkil edirdisə, 90-cı illərdə bu 3-5%-ə enmişdir. Tarif dərəcəsinin aşağı salınma mexanizmi ən əlverişli şərait yaratma rejiminin prinsiplərinə əsaslanırdı. Belə ki, ölkələrin bir-birinə tətbiq etdikləri qarşılıqlı güzəştlər avtomatik olaraq təşkilata üzv olan üçüncü ölkələrə də tətbiq olunurdu. Bu onunla əlaqədar idi ki, tarif dərəcələrinin əhəmiyyətli dərəcədə aşağı salınması mexanizmi ən əlverişli şərait yaratma rejiminin prinsiplərinə əsaslanırdı.

ÜTT-nin əsas məqsədi dünya ticarətində idxal rüsumlarının səviyyəsini ardıcıl olaraq aşağı salmaq, kəmiyyət və digər qeyri-tarif məhdudiyyətlərinin aradan qaldırılması, tarif metodlarından istifadə etməklə ticarəti liberallaşdırmaqdır. ÜTT-nin əsas vəzifəsi çoxtərəfli ticarət danışıqlarının Uruqvay raundu (1986-1994-cü illərdə keçirilmişdir) nəticəsində formalaşmış Sazişlər Paketinin əsasında üzv ölkələrin beynəlxalq ticarətdə iqtisadi münabəsibətlərini tənzimləməkdən ibarətdir.

ÜTT-nin funksiyasına aşağıdakılar daxildir:

1) Uruqvay raundunun bütün sazişlərinin və gələcəkdə imzalanması nəzərdə tutulan sazişlərin qəbul edilməsi və yerinə yetirilməsinin təşkili;

2) İmzalanmış və Nazirlər Konfransında daha geniş problemlərə aid olan məsələlər üzrə ÜTT üzvləri arasında danışıqların təşkili;

3) ÜTT üzvləri arasında mübahisəli və konfliktli vəziyyətlərə baxışın təmin edilməsi və üzv dövlətlərin ticarət siyasətinə mütəmadi nəzarətin təşkilinin təmin edilməsi.

Qeyd edək ki, ÜTT-yə daxil olan bütün üzv dövlətləri “çoxtərəfli ticarət sazişləri” adı altında birləşən sazişlərin və digər sənədlərin yerinə yetirilməsi üzrə öhdəlikləri qəbul edirlər (2, s. 65).

Hazırda ÜTT-nin 153 tam hüquqlu üzvü vardır. Ümumilikdə ÜTT-də müxtəlif formalarda 170-dən çox dövlət iştirak edir. 20-dən çox dövlət baş sazişə qoşulma mərhələsindədir. Azərbaycan ÜTT-də müşahidəçi statusunda iştirak edir. Bütövlükdə 30-dan artıq ölkə ÜTT-nin müşahidəçi ölkəsi kimi fəaliyyət göstərir.

ÜTT-yə qəbul edilmə prosedurları uzun illik təcrübəsi nəticəsində formalaşmış, kifayət qədər mürəkkəb və bir neçə mərhələdən ibarətdir. Üzv olan ölkələrin təcrübəsi onu da göstərir ki, qəbul prosesi ən azı 6-10 il, bəzi hallarda isə bundan da çox vaxt apara bilər.

Azərbaycan Respublikasının ÜTT-yə üzvolma prosesi 1997-ci ilin iyun ayından AR-hökumətinin ÜTT-yə üzvolma niyyətini bildirməsi ilə başlamışdır və bu tarixdən ÜTT-yə müşahidəçi kimi dəvət olunmuşdur. Bundan sonra Azərbaycan Respublikasının xarici iqtisadi fəaliyyətinin bütün aspektlərini əha-

tə edən “Xarici ticarət rejimi haqqında Memorandum”u hazırlamış və 1999-cu ilin 22 martında ÜTT-nın Cenevrədəki katibliyinə təqdim olunmuşdur və üzv ölkələr arasında yayılmışdır. ÜTT-nın qaydalarına uyğun olaraq, Katiblikdə Azərbaycan Respublikasının üzv olması ilə əlaqədar müvafiq İşçi Qrupu yaradılmışdır.

Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 1999-cu il 23 iyul tarixli 160 sayılı “Azərbaycan Respublikasında ticarətin tənzimlənməsi sahəsində əlavə tədbirlər haqqında” fərmanı ilə təsdiq edilmiş, Azərbaycan Respublikasında 1999-2002-ci illər üçün ticarətin inkişafı üzrə Dövlət proqramında Ümumdünya Ticarət Təşkilatına qəbul prosesinin sürətləndirilməsi əsas tədbirlərdən biri kimi göstərilmişdir, həmin fərmanın icrası məqsədilə Nazirlər Kabinetinin 266 sayılı sərəncamı ilə on beş nazirlik və təşkilatın nümayəndələrindən ibarət müvafiq Əlaqələndirmə Qrupu yaradılmışdır (3, s. 76).

Qeyd edək ki, ÜTT-yə üzvolma prosesini şərti olaraq iki mərhələyə bölmək olar. Bunlardan Birincisi – “məlumat” mərhələsidir. Burada üzv olmaq niyyətində olan ölkə danışıqlar zamanı ÜTT-nın üzvü olan ölkələrin iqtisadiyyatı, o cümlədən ticarət sistemi ilə tanış olur. Üzv ölkələr isə, öz növbələrində, namizəd ölkəni hərtərəfli və çox diqqətlə öyrənir, onun siyasi və iqtisadi vəziyyəti haqqında məlumat əldə edirlər. Azərbaycan Respublikası hal-hazırda məhz bu mərhələdədir. İkinci mərhələ alınan məlumatlar əsasında konkret danışıqların keçirilməsini nəzərdə tutur. Bir qayda olaraq, bunlar ikitərəfli danışıqlar şəklində aparılır və tarif güzəştlərini əhatə edir (4, s. 76).

Üzvolma prosesində ən mürəkkəb və eyni zamanda inkişaf etmiş ölkələr üçün daha çox maraq doğuran sahə kənd təsərrüfatıdır. Qeyd edək ki, ölkələrin əksəriyyətində kənd təsərrüfatına dövlət tərəfindən müvafiq subsidiyalar ayrılır ki, bu da öz növbəsində idxalçılar üçün bazara daxil olmaqda problemlər yaradır. Bu sahədə Azərbaycanın ÜTT ilə danışıqlardakı siyasətinin əsas istiqaməti bir müddət ərzində kənd təsərrüfatının inkişafı üçün subsidiyaların alınmasına yönəldilməlidir. Burada onu nəzərə almaq lazımdır ki, Azərbaycan nisbətən yaxın bir vaxtda dövlət tənzimlənən iqtisadiyyatdan uzaqlaşmışdır ki, bu da təbii olaraq aqrar sektorda öz təsirini daha qabarıq şəkildə göstərir (5, s. 193).

Aparılan danışıqlar zamanı əsas məsələlərdən biri kimi bank sektoru, turizm, sığorta, telekommunikasiyalar və s. kimi xidmət sahələri göstərilə bilər ki, xarici investorların diqqəti hazırkı şəraitdə daha çox adı çəkilən xidmətlər sahəsinə istiqamətlənir. Bu da həmin sektordakı böyük maliyyə dövryyəsi ilə izah olunur. Zənnimizcə, danışıqlar zamanı xidmətlər üçün yerli bazara daxil olma məsələlərinə gəldikdə ilk dövrlərdə mərhələlər üzrə tədbirlərin görülməsi daha məqsəduyğundur. Bununla belə, nəinki yerli müəssisələrin rəqabət qabiliyyətinin zəif hesab olunduğu sahələrdə liberallaşma tam açıqlıq istiqamətində aparılmalıdır, hətta rəqabətə davamlı hesab olunan xidmət sahələrində həddindən artıq açıqlıq milli istehsalçının sıxışdırılmasına gətirib çıxara bilər.

Üzvolma prosesində razılaşdırılmış və ölkənin ticarət siyasətinə uyğunlaşdırılmış mövqə nəinki ÜTT-nin katibliyində çoxtərəfli danışıqlar və işçi qrupunun yığıncaqlarında müzakirə edilir, hətta ikitərəfli və sair formalarda, bütün marağı olan ticarət partnyorlarının cəlb edilməsi ilə danışıqlar zamanı müdafiə edilir ki, bu da ən əhəmiyyətli məsələlərdən biri kimi qeyd olunmalıdır. ÜTT-nin respublikamıza münasibətdə verdiyi bir çox tövsiyələrin yerinə yetirilməsi uzun illər tələb edir və Azərbaycan Respublikasının hökuməti bu tövsiyələrin yerinə yetirilməsi üçün lazımı işlər aparır.

ƏDƏBİYYAT

1. Дюмулен И.И. Всемирная торговая организация. Москва: Экономика, 2003, 271с.
2. Дайнеко А.Е., Забавский Г.В., Василевская М.В. ВТО: механизмы, функционирования и практика вступления. Минск: Юнипак, 2006, 323 с.
3. Azərbaycan Respublikası qanunvericilik toplusu, №7, Bakı: Qanun, 31 iyul 1999.
4. Kərimli İ.İ. Beynəlxalq iqtisadi münasibətlərin aktual problemləri. Bakı: Çarşıoğlu, 2006, 300 s.
5. Kərimov C.H., Orucov A.A., İsmailov H.A. Dünya iqtisadiyyatı. Bakı: Nurlan, 2007, 726 s.
6. www.economy.gov.az – İqtisadi İnkişaf Nazirliyi.

Асеф Герибов

ПЕРСПЕКТИВЫ РАЗВИТИЯ ОТНОШЕНИЙ ВСЕМИРНОЙ ТОРГОВОЙ ОРГАНИЗАЦИИ И АЗЕРБАЙДЖАНА

В данной статье указаны реальные определяющие факторы образования ВТО и исторический путь возникновения универсальной международной организации от ГАТТ. Конкретно изложены процедуры принятия в членство ВТО, в том числе указаны все этапы на пути становления полноправного члена ВТО.

Ключевые слова: *международная торговля, тариф, раунд, субсидии.*

Asaf Qaribov

**PERSPECTIVE OF RELATION DEVELOPMENT OF THE WORLD
TRADING ORGANIZATION AND AZERBAIJAN**

Real factors determining formation of the WTO and historical way of occurrence of an universal international organisation from GATT are specified in the given paper. Acceptance procedures in WTO membership are particularly stated, also all stages in ways of formation of a full member of the WTO are specified.

Key words: *international trade, tariff, round, grants.*

(Redaksiya heyətinin üzvü, i.e.d., prof. A.İ.Şirəliyev tərəfindən təqdim edilmişdir)

TEYMUR ABBASOV
Naxçıvan Dövlət Universiteti

AQRAR BAZARIN MARKETİNG STRUKTURUNUN AQRAR SEKTORUN İNKİŞAFINDA ROLU

Elmi məqalədə marketing strukturunun və onun təkmilləşdirilməsi, marketing tədqiqi və marketing planlaşdırılması, və eyni zamanda aqrar bazarın marketing strukturunun təkmilləşdirilməsinin əsas istiqamətləri və prinsiplərinə baxılmışdır.

Açar sözlər: *regional sosial-iqtisadi inkişaf, resurs potensialı, tələbat sistemi, aqrar bazar münasibətləri, bələdiyyə mülkiyyəti, innovasiya.*

Aqrar bazarın marketing quruluşu tələbat və ixracat üçün lazım olan əmtəə və xidmətin istehlak və xarici görüşünün bazarda tələbata uyğun dəyişdirilməsi metodikasını əhatə edir. Marketing tədqiqi bazar iqtisadiyyatında istehsal və istehlak arasında əməli əlaqələr yaratmaq və perspektiv struktur dəyişmələrinin struktur əsasını formalaşdırmaq üçün istifadə olunur. Marketing planlaşması aqrar bazarın tələb və təklifində təsir edən amillərin ehtiyatların, kommersiya səyinin və infrastrukturun təsir gücünü nəzərə almaqla mikrosəviyyəli istehlak dəyərləri və makrosəviyyəli resurs proqramları üzrə üsullar və mexanizmlər tətbiq etməklə mümkün olur. Marketing tədqiqi, region bazarının formalaşmasının məkan və istehsal potensialını, əhali resurslarının tələb və təklif prizmasında rolunu qiymətləndirmək və onların qarşılıqlı əlaqəsini təmin etmək üçün istifadə olunur. Marketing xidməti sfera kimi funksional tələbat növünə, onun ödənilməsi dərəcəsinə və resurslarının seçilməsi üçün proqram xarakterli təşkilati idarəetmə strukturuna çevrilir. Marketing tənzimlənməsi idarəetmə metodu olmaqla hər bir sahibkarın və dövlətin bazar dinamikasını tələb strukturunu sosial sifarişlər vermək qabiliyyətini nəzərdə tutur. Marketing strukturu mövcud amillərin determinat rolu ilə formalaşır və vərdişlərin əmək və istehlak sferasında prioritetləri ilə uyğunlaşır. Marketing tədqiqində ilkin mərhələ aqrar bazar məhsuluna daxili tələbatı ödəmək və ixracat üçün lazım olan məhsulların miqdarını planlaşdırmaqla başlanır. Respublikada emal sənayesinin istehsal gücləri, istehsal proqramının imkanlarını və texnoloji proseslərin xarakteri istehsal məhsulunun daxili keyfiyyətini və onun xarici reklam və çeşidləmə parametrlərini müəyyənləşdirir və inkişaf etdirir. Açıq bazar iqtisadiyyatı, idxal siyasəti, iqtisadi səmərə olaraq real

texnologiyanın buraxdığı məhsula nisbətən rəqabətqabiliyyətli olduqda, onun istehsal həcmi məhdudlaşdırır. Əmtəə və xidmət bazarı hər bir əmtəə və xidmət üzrə mikro tələbat və onun əvəzedilməsi meylini formalaşdırır. Daxili istehsalın marketinq strukturu istehlakçının imkanları ilə uyğun olmadıqda onun istehsalının artırılmasına stimül yaratmır. Bu baxımdan istehsal proqramları istehlakçıların strukturunun, onun mikrotələbatının və ona təsir edən amillərin dəyişdirilməsi meyilləri əsas rol oynayır. Bu baxımdan istehlakçı malı proqnozlaşdırılır və bazar strukturunun əsas istiqamətləri müəyyən edilir.

Aqrar bazarın marketinq strukturunda məhsulların və həmin məhsulları istehsal etmək və yaxud ticarətini təşkil etmək üçün lazım olan bazar infrastrukturunun əsas forması və onun iqtisadi və sosial səmərəsi ilə ölçülür. Əgər istehsal edilmiş məhsulun saxlanması, onun çeşidlənməsi, mövsümi xarakterli ərzaq məhsullarının keyfiyyətinin saxlanması normativ və rəqabətqabiliyyətli mühitə uyğun deyilsə, onda həmin məhsulların reallaşması sferasında səmərəlilik aşağı düşür (3, s. 75).

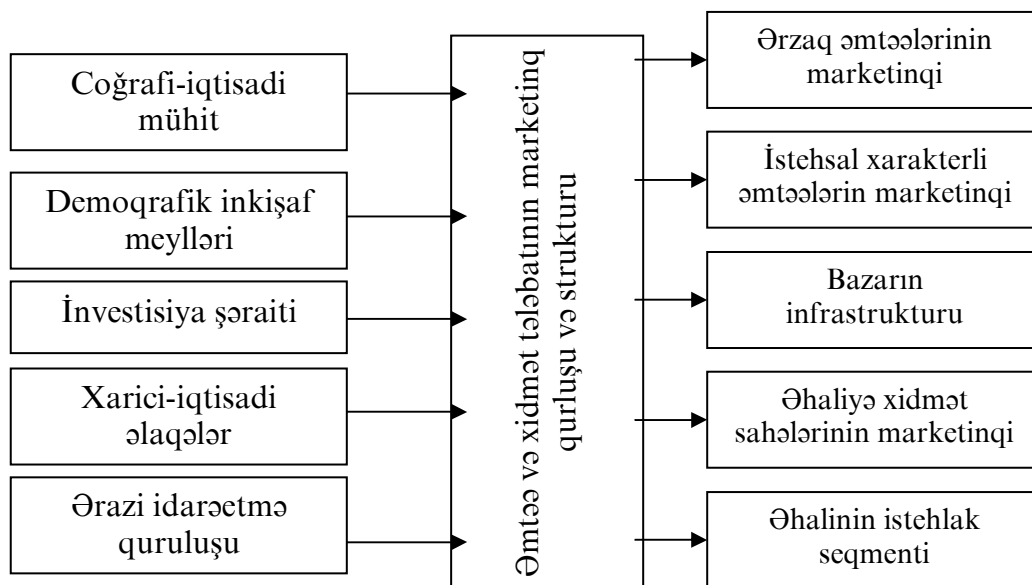
Aqrar bazarın təşkilində və idarə edilməsində makroiqtisadi tarazlıq məcmu tələbat və məcmu təklifin tənzimlənməsi ilə reallaşır. ÜDM-un bazar strukturu onun istehlak strukturu və metodu ilə tənzimlənilir. İstehlak metodu ilə tənzimləmədə bazarın tələbinin amilləri olan əhalinin həyat səviyyəsi, ixracat ehtiyacları və ayrı-ayrı ərzaq və qeyri-ərzaq məhsulları üzrə tələbatın ödənilmə dərəcəsi əsas götürülür. Aqrar bazarda adambaşına düşən ərzaq istehsalı, əmtəə təklifi və hər bir regionda əhalinin demoqrafik tərkibi makrosəviyyəli marketinq tarazlığının əsas istiqamətlərini müəyyən edir.

Mikrosəviyyədə marketinq proqnozu ayrı-ayrı məhsulların faktiki istehlak səviyyəsi, onun normativ göstəricilərinə uyğun olaraq tələbatın ödənilməsində rolu və yeni məhsulların istehsalının istiqamətləri müəyyənləşir. Hər hansı ümumi tələbat konkret məhsullarla ödənilir. Təbii ki, marketinq strukturu proses olaraq formalaşır və inkişaf edir. Mikrosəviyyəli marketinq strukturu istehsal marketinqi və istehlak seqmenti ilə tarazlaşır. İstehlak strukturunda hər hansı prioritetlərin və ərzaq qeyri-ərzaq və xidmət tələbatı bazarın makroiqtisadi strukturunu müəyyənləşdirir. Hər hansı sosial demoqrafik xarakteristika və əhalinin seçimi bazar strukturunun əmtəə və xidmət tələbatını müəyyənləşdirir. Marketinq tədqiqinin proqnozlaşdırılması, ərazi iqtisadiyyatının sahə, ərazi quruluşunu, onun maddi texniki bazasını istehsal güclərini və istehsal texnologiyasını müəyyən edir. Sxematik olaraq regionda marketinq quruluşu aşağıdakı kimi ifadə olunur.

Aqrar bazarın əsas istiqaməti qida məhsullarına olan tələbatın ödənilməsinin formalaşması və dinamikası təşkil edir. Adam başına düşən faktiki istehlak, normativ göstəricilərlə müqayisədə əhalinin tələbatının ödənilmə dərəcəsinin meylini göstərir.

Sxem 1

Əmtəə və xidmət marketinqinin formalaşma amilləri

Proqnozlaşdırmaq üçün hər bir respublikada istehlak normaları həmin ölkədə tələbatın ödənilmə dərəcəsini müəyyənləşdirməklə perspektiv proqnozlar üçün tədbirlər proqramını hazırlamağa imkan verir. Qida məhsullarının istehlak dinamikası maddi rifah və bazarın təklifinin strukturunun tənzimlənməsi üçün şərait yaradır (5, s. 336).

Cədvəl 1

Qida məhsullarının istehlakı (il ərzində adambaşına, kiloqramla)

Qida məhsulları	1990	1995	2000	2001	2002	2003	2004	2005	2006
Ət və ət məhsulları (natura şəklində istehlakla)	32	15	22	21	28	29	29	29	29
Süd və süd məhsulları	295	138	154	178,3	252,4	271,1	277,6	274,8	279
Yumurta, ədəd	144	76	112	117	122	123	124	126	120
Şəkər	35,0	12,2	16,8	22,2	27,2	30,7	30,9	30,8	30,9
Bitki yağı	2,5	2,1	3,1	5,8	8,5	8,3	8,3	8,3	8,3
Balıq və balıq məhsulları	4,2	1,3	2,7	4,5	6,2	6,6	6,6	6,6	6,6
Tərəvəz və bostan məhsulları	68	69	129	148	160	170	171	175	182
Meyvə, giləmeyvə və üzüm	33	62	60	63	63	41	47	61	69
Taxıl məhsulları	153	141	158	160	166	171	182	181	181

Cədvəldən göründüyü kimi, ərzaq bazarının formalaşması respublikada iqtisadiyyatın mülkiyyət formaları və sahibkarlığın inkişafı meylləri, əhali istehlakında adam başına düşən ərzaq istehlakının həcminə və onun bir-birini əvəz etməsi meylinə müxtəlif aspektlərdən təsir edir. Ət və ət məhsullarının ba-

zarı respublikada istehsal hesabına formalaşır. Ət və ət məhsullarının ehtiyatları və onlardan istifadə edilməsi dinamikası bazarda həmin mənbələr üzrə formalaşdırılır. Ət və ət məhsullarının ehtiyatları və onlardan istifadə edilməsi qaydaları isə aşağıda verilmişdir.

Cədvəl 2

Ət və ət məhsullarının ehtiyatları və onlardan istifadə edilməsi (min ton)

	1995	2000	2001	2002	2003	2004	2005	2006
Ehtiyatlar, ilin əvvəlinə olan ehtiyatlar	2,6	6,6	6,7	6,7	6,7	6,9	6,9	7,3
İstehsal	82,0	108,7	114,1	124,6	134,4	143,7	149,6	155,5
İdxal	31,9	33,0	24,3	25,0	29,5	33,1	37,1	25,7
Cəmi istifadə	116,5	148,3	145,1	156,3	170,6	183,7	193,6	188,5
İstehsal istehlaka	0,0	1,6	0,5	-	-	-	-	-
***	0,6	1,1	1,2	1,2	1,3	1,4	1,5	1,2
İxrac	-	-	-	-	-	0,3	0,6	0,7
Şəxsi istehlak	112,7	138,9	136,7	148,4	162,4	175,1	184,2	183,7
İlin axırına olan qalıq	3,2	6,7	6,7	6,7	6,9	6,9	7,3	2,9

Ət və ət məhsullarının dinamikası göstərir ki, yerli istehsal hesabına əhalinin istehlak tələbatını ödəmək yolları daha sürətlə atır. İstehsal hesabına ət və ət məhsulları bazasında artım 1,5 dəfə artmışdır. İdxalın həcmi isə 31,9 min tondan 25,0 min tona düşmüşdür. İstifadə olunan ət və ət məhsullarının əksəriyyəti şəxsi istehlak üçün istifadə olunur. Ət və ət məhsullarının Adam başına düşən səviyyəsinin artım dinamikasına baxmayaraq, rəşional normalara nisbətən hələ ki, azdır. Ət və ət məhsullarına tələbat həmçinin əhalinin demografik tərkibi və onun gəlirləri ilə ölçülür. Əhali gəlirləri artdıqca, ət və ət məhsullarına elastiklik əmsalı əhalinin istehlak davranışını, ənənəvi istehlak prioritetlərinin xüsusiyyətləri ilə formalaşır. Ət və ət məhsullarının təklifi, onun qiymətinin aşağı düşməsi, ona olan tədiyyə qabiliyyətini artırır.

Əhali istehlakında xüsusi çəkisinə və gəlirlərin artması ilə daha elastik dəyişmə meylinə malik olan aqrar bazarın daşıyıcısı olan taxıl məhsulları və onların bazarının təşkili və idarə edilməsidir.

Taxıl bazarı spesifik bazar olub, emal sənayesi və əhalinin xüsusi istehsalı üçün xammal resursu rolunu oynayır. Bu bazarın təşkilində istehsal və idxal həmçinin bazarın stimullaşdırılması tədbirləri əsas rol oynayır. Marketing tədqiqi obyektı olaraq taxıl istehsalının tələbata görə həcmi, onun çeşidi, keyfiyyəti, un istehsalında onun emalı zamanı itkilərin faizi, həmçinin taxıl emalı sənayesində inhisarçılığın qarşısını almaq və rəqabət mühiti yaratmaq tədbirləri əsas götürülməlidir.

Taxıl bazarı heyvandarlığın inkişafı tələbatını nəzərə almaqla, onun dəyişmə dinamikası, həmçinin bu sahənin inkişaf meyllərini, ət və ət məhsulla-

rının ehtiyaclarını ödəmək ixracata yönümlü tədbirləri həyata keçirmək üçün zəruri olan istehsal güclərini və istehsal proqramlarını özündə əks etdirir.

Cədvəl 3

**Taxıl və taxıl məhsulları ehtiyatları və onlardan istifadə edilməsi
(una çevrilməklə, min ton)**

Göstəricilər	İllər	1995	2000	2001	2002	2003	2004	2005	2006
Ehtiyatlar, ilin əvvəlinə		114,3	155,3	332,0	478,4	710,9	807,6	1004,8	979,6
Ümumi yığım (emaldan sonrakı çəkiddə)		881,5	1508,9	1970,4	2148,0	2010,6	2105,9	2077,3	2032,5
İdxal – cəmi, ondan		557,5	780,5	667,1	703,1	876,8	1210,1	1006,1	1104,8
Taxıl		420,5	733,2	630,7	685,4	859,7	1188,3	974,5	1068,7
Un		104,2	22,9	17,7	17,0	11,4	13,0	10,5	10,7
Ehtiyatların cəmi		1553,3	2445,0	2969,5	3329,5	3598,3	4123,6	4038,2	4116,9
İstifadə									
Toxumluq		141,7	160,3	171,3	174,8	174,4	204,9	202,6	162,5
Yem məqsədləri		228,0	664,7	995,8	1052,6	1171,1	1357,5	1333,1	1348,1
Yeyinti məqsədləri üçün		1066,6	1255,4	1278,6	1334,3	1387,1	1490,3	1505,2	1517,7
İtkilər		6,5	30,0	42,9	50,0	53,6	65,5	59,2	58,2
İxrac			2,6	2,5	6,9	4,5	0,6	8,5	13,9
İlin axırına olan qalıqlar		110,5	332,0	478,4	710,9	807,6	1004,8	979,6	1016,5

Taxıl istehsalının dinamikası, onun ehtiyatlarının formalaşmasının əsas mənbəyi olaraq çıxış edir. Üzümçülük və pambıqçılığın azalması ilə taxıl altındakı torpaqların sahəsi artdığı kimi onun məhsuldarlığı da artır. Taxıl məhsuldarlığı artdıqca ümumi istehsal həcmi həm əhalinin tələbatı, həm də yem istehsalı üçün imkanları artırır. Taxıla tələbat adam başına düşən istehlak səviyyəsi və ət məhsullarına olan tələbatı ödəmək üçün lazım olan taxılın həcmi müəyyən edir. Taxıl ehtiyatları ərzaq probleminin “həllində nüvə əmələ gətirən mərkəz rolunu” oynayır. Taxıl tələbatı bütövlükdə istehlak strukturunda digər tələbat növlərinin formalaşmasına təsir edir. Belə ki, taxıl istehsalı, un tələbatını azaldır, respublikada emal sənayesinin, yem istehsalını, uyğun olaraq, quşçuluq, heyvandarlıq sahələrinin yağlı yemlə təmin olunmasına şərait yaradır. Taxıl emalı sənayesinin inkişafı yeni iş yerlərinin açılmasına və kənd əhalisinin məşğuliyyətinə təsir edir. Torpaqların özəlləşdirilməsi şəraitində mənfəət əldə etmək üçün taxıl hasilatı, onun emalı, taxıl məhsulları ilə bağlı digər sahələrin ərazi kompleksi formalaşır. Regionlarda ərzaq probleminin həlli üçün yaranan komplekslər texnoloji əsaslar üzərində bazar rəqabəti dünya iqtisadiyyatı tələblərinə uyğun inkişaf dinamikasına səbəb olur. 1995-ci ilə nisbətən taxıl ehtiyatlarının 2,3 dəfə artması ilə onun strukturunda digər sahələrin tələbat sistemi

özünün təsirini formalaşdırır. O cümlədən məşğulluq sənayesinin inkişafına stimül yaradır. İxal artımı istehsal artımına və taxıl ehtiyatlarının ümumi artımına nisbətən geri qalır. İdxal həcmi 1,4 dəfə artdığı halda onun tərkibində taxıl idxalı 1,5 dəfə artmış, un idxalı isə 7 dəfə azalmışdır. Taxıl ehtiyatlarının istifadəsində yem istehsalının səviyyəsi daha sürətlə artaraq 4,8 dəfə, yeyinti məqsədləri üçün isə 1,3 dəfə artmışdır. Taxıl ehtiyatlarının formalaşması və istifadəsi meylləri göstərir ki, onun istehsal həcmi artdıqca idxalı azalır, idxalın tərkibində taxıl emalı üçün daha prioritet istiqamət hesab edilir. Taxılçılığın inkişafında daha çox yem ehtiyatlarını təmin edən sahələr üstünlük təşkil edir. Toxum istehsalı artır, yem məhsulları üçün taxıl istehsalının ünvanlığı üstünlük təşkil edir və yemək məqsədi ilə qida kimi, taxıl məhsullarının artımı adam başına düşən həcmə yox, daha çox əhalinin sayının artması və taxılı əvəz edən digər ərzaq məhsullarının xüsusi çəkisinin dəyişməsi ilə müşahidə olunur. O cümlədən,ət, kartof və bitki yağları, heyvan mənşəli məhsulların miqdarını azaldır.

Taxıl bazarının fəza quruluşu, onun təşkili bir sıra sahə və problemlərlə sıx əlaqəlidir. Onun inkişafında ərzaq bazarı, o cümlədən ərzaqın heyvan mənşəli məhsullarla təşkili və idarə edilməsi mühüm sahə kimi formalaşır. Heyvan mənşəli əmtəə və xidmət təşkili bazarı bitkiçilikdən və taxılçılığın müxtəlif sahələri ilə formalaşır. Arpa, qarğadalı, buğda və digər səpəli məhsulların istehsalı ərzaq problemini və ərzaq bazarında marketinq seqmenti üçün formalaşma meyllərini formalaşdırır (2, s. 430).

Marketing tədqiqi ümumi effekt və yaxud ayrı-ayrı sahibkarların və hüquqi şəxslərin mənafeyinə uyğun bazar mühiti rəqabət və seçim şəraiti yaratmaqla həyata keçirilir. Marketing tədqiqinin strukturunda eyni tələbatın konkret ödəmə funksiyasını həyata keçirən əmtəə və xidmətlərin əvəz edilməsi ümumi və konkret faydalılıq funksiyası əsasında seçilir. Konkret seçim funksiyası mövcud bazar və əhali alıcılıq qabiliyyəti əsasında formalaşır. Əhalinin pul gəlirləri, onun natural gəlirləri yolu ilə tələbatının ödənilməsi imkanları aqrar bazarın məcmuu tələbatına təsir edirsə, onun əmtəəlik məhsuluna əksinə təsir edir. Məcmuu tələbat bütün mənbələr hesabına reallaşır. O cümlədən, ərzaq tələbatının ödənilməsi yolları bazar iqtisadiyyatı şəraitində mülkiyyət münasibətlərindən asılı olmadan bütün təsərrüfat formaları üzrə və xüsusi təsərrüfatdan alınan natural gəlirlər hesabına ödənilir. Gəlirlərin səviyyəsi natural gəlirlər hesabına yüksəldikcə və gəlirlərin tərkibində pul gəlirlərinin xüsusi çəkisi onun artım tempi, əmtəə və mal təklifinin miqdarı və onun strukturunu formalaşdırır. Bazar strukturunda tarazlı inkişaf dinamikası istehlak seqmenti ilə alıcılıq qabiliyyəti arasında tarazlığı və hər bir ərzaq məhsulu üzrə təsir edən amilləri qiymətləndirmək metodu əhəmiyyət kəsb edir. Əgər istehlak davranışı ümumi marketing tədqiqinin məqsəd funksiyasıdırsa, onun daha tarazlı və səmərəli artımı və struktur dəyişməsi, əhalinin məcmuu gəlirləri, onun strukturu və həmçinin ayrı-ayrı gəlir mənbələrinə görə onun formalaşma dinamikası və meylləri əsas rol oynayır.(1, s. 106).

Ərzaq tələbatı sosial iqtisadi inkişafın marketing tədqiqi və proqnozunda aparıcı həlqə rolunu oynayır. Hər bir ərzaq növü üzrə təsir edən amillər, təbii coğrafi, iqtisadi və sosial amillərin dəyişmə dinamikasından asılıdır. Belə ki, ərzaq tələbatının seqmentləşməsi əhalinin həyat səviyyəsinə onun məşğuliyyət, əmək haqqı və gəlirlər, həmçinin peşə və konkret iş növünə görə differensiallaşır. İqlim, coğrafi mühit regional xüsusiyyətləri yaradır və əhalinin tələbat sistemində və onun konkret bazar strukturunda xarakterik əmtəələr və xidmətlər yaradır. Tələbatın formalaşması və ödənilməsi yollarında demoqrafik situasiya, əhalinin yaş və məşğuliyyət səviyyəsi istehlak strukturunun marketing strukturunu doğurur. Əhalinin həyat səviyyəsi göstəricisi kimi gəlirlər və onun strukturu, məcmuu istehlak tələbatı və ayrı-ayrı konkret məhsul və xidmətlərin növünə olan tələbatı doğurur. Bazar təklifi tələbi ödəmək üçün tənzimləmə və proqnozlaşdırma subyektinə çevrilir (1, s. 106).

ƏDƏBİYYAT

1. Abbasov A.F. İqtisadi təhlükəsizliyin əsasları. Bakı, 2000, 185 s.
2. Balayev R.Ə. Aqrar bölmənin və ərzaq bazarının tənzimlənməsi məsələləri. Müasir mərhələdə Azərbaycanda yeni iqtisadi sistemə keçidin qanunauyğunluqları və problemləri (Azərbaycan Elmlər Akademiyası İqtisadiyyat İnstitutu). Kollektiv monoqrafiya. Bakı: Elm, 1998, 498 s.
3. Xəlilov H.A. Milli ərzaq təhlükəsizliyi: bazar transformasiyaları və iqtisadi qloballaşma amilləri. Bakı, 2001, 176 s.
4. Salahov S.V. İqtisadiyyatın dövlət tənzimlənməsinin əsasları. Bakı, 1998, 83 s.
5. Salahov S.V. Aqrar sahənin dövlət tənzimlənməsi problemləri. Bakı, 2004, 564 s.

Теймур Аббасов

РОЛЬ МАРКЕТИНГОВОЙ СТРУКТУРЫ АГРАРНОГО РЫНКА В РАЗВИТИИ АГРАРНОГО СЕКТОРА

В научной статье рассмотрены маркетинговая структура и ее совершенствование, маркетинговые исследования и маркетинговое планирование, а также основные направления и принципы совершенствования маркетинговой структуры аграрного рынка.

Ключевые слова: региональное социально-экономическое развитие, потенциал ресурсов, система спроса, аграрно-рыночные отношения, муниципальная собственность, инновация.

Teymur Abbasov

**ROLE OF MARKETING STRUCTURE OF AGRARIAN
MARKET IN DEVELOPMENT OF AGRARIAN SECTOR**

The marketing structure and its perfection, marketing researches and marketing planning, and also the basic directions and principles of perfection of marketing structure of the agrarian market are considered in the scientific article.

Key words: *regional socio-economic development, potential of resources, demand system, agrarian-market relations, municipal property, innovation.*

(AMEA-nın müxbir üzvü Ə.X.Nuriyev tərəfindən təqdim edilmişdir)

ALƏM BAĞIROV

Naxçıvan Özəl Universiteti

E-mail: balik-77@mail.ru

NAXÇIVAN MUXTAR RESPUBLİKASINDA SƏNAYENİN İNKİŞAFININ MÜASİR VƏZİYYƏTİ

Məqalədə Naxçıvan Muxtar Respublikası sənayesinin iqtisadi göstəricilər əsasında inkişafının müasir vəziyyətinin təhlili verilir. Həmçinin göstərilir ki, muxtar respublikada son dövrlərdə yaradılan əlavə dəyərin tərkibində sənaye məhsulunun xüsusi çəkisi davamlı şəkildə artmaqdadır. Muxtar respublikada son illər yeni texnologiyalar əsasında sənaye sahələrinin yaradılması istehsal olunan məhsulların həm çeşidinin artmasına, həm də keyfiyyətinin yaxşılaşmasına gətirib çıxarmışdır. Bu isə əhalinin bəzi ərzaq məhsullarına olan tələbatının yerli istehsal hesabına ödənilməsinə səbəb olmuşdur.

Açar sözlər: *Naxçıvan Muxtar Respublikası, sənaye, məhsul, istehsal, inkişaf.*

Ölkə Prezidenti İlham Əliyevin 11 fevral 2004-cü il tarixli 24 nömrəli Fərmanı ilə imzaladığı “Azərbaycan Respublikası regionların sosial-iqtisadi inkişafı Dövlət Proqramı (2004-2008-ci illər)”na uyğun olaraq Naxçıvan Muxtar Respublikasında yeni sənaye sahələri yaradılmış və sənaye məhsulu istehsalı isə daim artmaqda davam etmişdir. Ötən müddət ərzində müxtəlif sahələri əhatə edən tədbirlərin icrası davam etdirilmiş və bu Dövlət Proqramı muxtar respublikada bütün sahələr üzrə uğurla icra olunmuşdur. 2004-2008-ci illəri əhatə edən beş il ərzində muxtar respublikada 147 sənaye müəssisəsi yaradılmış və ya yeni texnologiya əsasında yenidən qurulmuşdur.

Əldə olunan nəticələrin kifayət qədər yüksək olmasına baxmayaraq, regionların mövcud imkanlarından daha səmərəli istifadəni təmin etmək məqsədilə həmin Dövlət Proqramının məntiqi davamı kimi Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 14 aprel 2009-cu il tarixli 80 nömrəli Fərmanı ilə “Azərbaycan Respublikası regionlarının 2009-2013-cü illərdə sosial-iqtisadi inkişafı Dövlət Proqramı” təsdiq edilmişdir. Yeni Dövlət Proqramında Naxçıvan MR-da sənaye və kənd təsərrüfatı istehsalının genişləndirilməsi ilə bağlı on iki bənddən ibarət tədbirlər planı müəyyən edilmişdir.

Regionların inkişaf proqramına uyğun olaraq sahibkarlar daim dövlət dəstəyi ilə əhatə olunmuşdur. Sənaye istehsalında özəl sektorun payı dövlət sek-

toruna nisbətən daha sürətlə artmışdır. 2010-cu ildə özəl sektor üzrə istehsalın payı əvvəlki illə müqayisədə 64,1 faiz artmışdır.

Muxtar respublikada sənaye məhsulu istehsalı ildən-ilə artmaqdadır. Təkcə son iki ilin məlumatlarına nəzər saldıqda məlum olur ki, sənaye muxtar respublika iqtisadiyyatının ən yüksək inkişaf tempinə malik olan sahələrindən biridir. Belə ki, bu sahədə 2009-cu ildə 24,5 faiz, 2010-cu ildə isə 44,4 faiz artım əldə edilmişdir. 2008-ci ildə sənaye məhsulunun strukturunda istehsalın payı 90,9 faiz, xidmətlərin payı isə 9,1 faiz təşkil etmişdir.

Sənaye məhsulunun 0,1 faizi hasilat, 87,3 faizi emal sənayesi, 12,6 faizi elektrik enerjisi, qaz və suyun istehsalı və bölüşdürülməsi müəssisələrində istehsal olunmuşdur.

Sənaye sahəsində inkişafın dinamikliyi qorunmaqdadır. 1995-2010-cu illərdə Naxçıvan Muxtar Respublikasında 364 yeni sənaye müəssisələri işə salınmışdır. Hazırda muxtar respublikada 237 adda sənaye məhsulu buraxılır. Sənaye müəssisələri daxili bazarın tələbatını ödəməklə yanaşı, xaricə də bir sıra məhsullar ixrac edir. Son illərdə yaradılan sənaye müəssisələri – “Gəmiqaya” şirkətlər qrupunun istehsal sahələri, Naxçıvan avtomobil zavodu, Naxçıvan sement zavodu, “Cahan holding” kommersiya şirkətlər ittifaqının obyektləri, mebel fabrikləri, mərmər zavodu dünya standartları səviyyəsində məhsullar buraxır.

Yuxarıda qeyd olunan iri sənaye müəssisələrinin və digər sənaye müəssisələrinin yaradılması muxtar respublikada sənaye məhsulu istehsalının həcmindəki dinamik artım tempini müəyyənləşdirmişdir.

Naxçıvan Muxtar Respublikasında son illər aparılan məqsədyönlü islahatlar sayəsində sənaye məhsulunun həcmi ildən-ilə artmaqdadır. Bunu aşağıdakı 1 nömrəli cədvəldən daha aydın görmək olar.

Cədvəl 1

**Naxçıvan Muxtar Respublikasında 2006-2010-cu illərdə
sənaye məhsulunun dinamikası**

Göstəricilər	2006	2007	2008	2009	2010
Sənaye məhsulunun həcmi (milyon manatla)	70,4	122,7	164,5	212,5	318,6
Əvvəlki ilin müvafiq dövrü ilə müqayisədə artım %-lə	64,2	66,0	26,7	24,5	44,4

Qeyd: Cədvəl Naxçıvan MR Dövlət Statistika Komitəsinin materialları əsasında tərtib edilmişdir.

Cədvəl məlumatlarından məlum olur ki, muxtar respublikada sənaye məhsulunun həcmi 2006-cı ilə nisbətən 2010-cu ildə 4,5 dəfə, artım tempi isə 2010-cu ildə əvvəlki ilin müvafiq dövrü ilə müqayisədə 44,4 faiz olmuşdur.

Eyni zamanda aparılan təhlillər göstərir ki, muxtar respublikada son illər natura ifadəsində sənaye məhsulları istehsalı daim artmaqdadır. Bunu aşağıdakı 2 nömrəli cədvəldən daha aydın görmək olar.

Cədvəl 2

**2006-2010-cu illərdə əsas sənaye məhsulları istehsalının
natura ifadəsində dinamikası**

Məhsul növlərinin adı və ölçü vahidi	İllər				
	2006	2007	2008	2009	2010
Daş duz, ton	5806,1	6028,8	6380,4	6442,8	5504,6
Üyüdülmüş duz, ton	2834,8	3317,9	3280,0	3405,6	2518,1
Qum-çınqıl, ton	62303,2	105714,5	222071,7	322540,7	448325,6
Gəc, ton	15140,6	17620,3	28740,6	29732,4	44122,9
Kərpic, min kubmetr	10,1	28,3	45,2	54,5	78,4
Plastmas lambir, ton	9,9	30,3	244,8	404,3	550,6
Plastmas profil, ton	15,0	55,8	450,9	744,2	1013,7
Plastik qapı və pəncərə blokları, ton	315,8	370,7	845,9	1082,3	2006,6
Travertin plitə, ton	4467,0	6894,0	9970,9	15225,0	19244,4
Blok, ton	3257,5	7818,0	12465	15600,1	-
Bordyur, ton	8000,6	8280,6	10970,8	11710,0	15164,5
Karton tara, ton	66,9	420,3	710,8	738,1	831,8
Əlcək, cüt	83550	232200	79800	200780	-
Mebel, ədəd	10584	50320	77840	82963	112000
Elektrik enerjisi, min kvk saat	223431,1	420429,2	443428,8	479298,6	533948,2
İstilik enerjisi, min Qkal	66,2	94,9	146,9	163,7	175,8
Alkoqolsuz içkilər, min dkl	17,2	53,7	130,9	151,3	181,7
Şərab, min dkl	5,8	10,6	82,7	84,8	95,5
Pivə, min dkl	15,7	17,1	18,6	20,0	28,0
Araq, min dkl	7,5	14,3	103,8	109,2	117,4
Mineral su, min dkl	1069,7	2442,8	3215,7	3379,4	4102,6
Kolbasa, ton	208,4	215,8	980,7	994,8	1054,7
Peçenye, ton	8,4	41,8	146,7	151,6	178,9
Halva, ton	-	-	-	41,4	45,3
Makaron, ton	242,1	258,6	400,9	433,2	489,5
Qənd, ton	607,2	1748,9	2240,7	2411,3	3064,8
Şokolad, ton	308,5	365,2	991,9	1118,3	1277,1
Minik avtomobili, ədəd	-	-	-	-	490

Qeyd: Cədvəl Naxçıvan MR Dövlət Statistika Komitəsinin materialları əsasında tərtib edilmişdir.

Cədvəlin təhlili göstərir ki, muxtar respublikada son illər yeni texnologiyalar əsasında sənaye sahələrinin yaradılması istehsal olunan məhsulların həm çeşidinin artmasına, həm də keyfiyyətinin yaxşılaşmasına gətirib çıxarmışdır ki, bunun da nəticəsində əhalinin bəzi ərzaq məhsullarına olan tələbatının yerli istehsal hesabına ödənilməsi mümkün olmuşdur. Yeni müəssisələrin işə

salınması nəticəsində 2009-cu ildə ilk dəfə olaraq muxtar respublikada 41,4 ton halva, 2010-cu ildə isə ilk dəfə olaraq 490 ədəd avtomobil istehsal edilmişdir.

2010-cu ildə muxtar respublikanın iqtisadi və sosial sahələrində baş verən dəyişiklikləri əks etdirən makroiqtisadi göstəricilərin artım tempi xeyli yüksəlmiş, istehsal sahələrində məhsul istehsalının həcmi artmış, xidmət sahələrində göstərilən xidmətlərin həcmi genişlənməmişdir. Bunu aşağıdakı 3 №-li cədvəldə daha aydın görmək olar.

Cədvəl 3

Naxçıvan MR-in 2009-2010-cu illərdə makroiqtisadi göstəriciləri

Makroiqtisadi göstəricilər (min manat)	İllər		
	2009	2010	analoji nisbət, %-lə
Ümumi daxili məhsul	973649,3	1171305,7	116,6*
Hər bir nəfərə düşən ümumi daxili məhsul, manatla	2434,7	2882,9	118,4
ABŞ dolları ilə	3029,4	3591,9	118,6
Sənaye məhsulunun ümumi həcmi	212469,1	318564,8	144,4*
Əsas kapitala yönəldilən investisiyalar	411522,0	501105,5	121,8
Kənd təsərrüfatının ümumi məhsulu	185117,2	247126,6	113,3*
Nəqliyyat sektorunda yük daşımaları, min ton	9723,0	11152,7	114,7
İnformasiya və rabitə xidmətlərinin həcmi	31119,9	36579,3	117,5
Pərakəndə əmtəə dövriyyəsi	484777,5	616454,4	119,9*
Əhaliyə göstərilən pullu xidmətlər	87255,8	107242,3	117,8*
Xarici ticarət dövriyyəsi, min ABŞ dolları	220046,5	257933,3	117,2
o cümlədən			
ixracın ümumi həcmi	112287,2	211714,4	188,5
idxalın ümumi həcmi	107759,3	46218,9	42,9
Əhalinin gəlirləri	913371,6	1007483,6	110,3
Adambaşına düşən gəlirlər, manat	2284,0	2479,9	108,6
Bir işçiyə hesablanmış orta aylıq əməkhaqqı, manat	272,3	302,6	111,1

Qeyd: Cədvəl Naxçıvan MR Dövlət Statistika Komitəsinin məlumatları əsasında tərtib olunub.

* müvafiq faizlər müqayisəli qiymətlər bazasında təqdim olunur.

Muxtar respublikada fəaliyyət göstərən sənaye müəssisələrinin istehsal həcmi artırılması başlıca vəzifələrdən biridir. İndiki şəraitdə Naxçıvan Muxtar Respublikasında aşağıdakı sahələri sənayenin inkişaf prioritetlərinə aid etmək olar:

- yerli kənd təsərrüfatı xammalının emalını və son məhsullar istehsalını təmin edən emal, yüngül və yeyinti sənaye sahələrinin öncül və sürətli inkişafı;
- istehsal infrastrukturunun modernləşdirilməsi və inkişafı;
- sahibkarların və müəssisələrin innovasiya fəaliyyətinin inkişafı və s.

Son 10 ildə muxtar respublikamızda sənaye potensialının müntəzəm əsasda gücləndirilməsi, yeni təsərrüfat subyektlərinin formalaşdırılması və bu sahədə səmərəli idarəetmənin təşkili adı çəkilən problemlərin tam şəkildə aradan qaldırılması ilə yanaşı müasir standartlar səviyyəsində sənaye infrastrukturunun formalaşmasını şərtləndirmişdir. Artıq Naxçıvan Muxtar Respublikası sənaye məhsulu istehsalının artım tempinə görə, sənayenin ümumi məhsulunun tərkibində qeyri-dövlət sektorunun xüsusi çəkisinə və hazır məhsul qalığının minimum həddə olmasına görə Azərbaycan Respublikasının 10 iqtisadi rayonu arasında ilk yerlərdədir.

Muxtar respublikada son dövrlərdə yaradılan əlavə dəyərin tərkibində sənaye məhsulunun xüsusi çəkisi davamlı şəkildə artmaqdadır. Sənaye məhsullarının ixracında emal sənayesi məhsullarının xüsusi çəkisinin artırılmasının stimullaşdırılması, yüksək əmək məhsuldarlığına malik müasir müəssisələr şəbəkəsinin yaradılması, mövcud sənaye müəssisələrinin yenidən qurulması, analogi xarici şirkətlərlə iqtisadi əlaqələrin yeni müstəvidə formalaşması ilə bağlı əsaslı tədbirlər aparılmaqdadır. İlk mərhələ üzrə bu sektorda özəlləşdirmə prosesinin intensivləşdirilməsi və satış bazarı olan, yenidən qurulması iqtisadi cəhətdən məqsədəuyğun sayılan sənaye müəssisələrinin fəaliyyətinin bərpası nəticəsində nəzərə çarpacaq irəliləyişlər əldə olunmuşdur.

2010-cu ildə ev təsərrüfatlarında sənaye məhsulu istehsalı, habelə hüquqi şəxs yaratmadan fiziki şəxs kimi sənaye sahəsində fəaliyyət göstərənlərin işi də nəzərə alınmaqla 318 milyon 564 min 800 manatlıq məhsul istehsal edilmiş və xidmətlər göstərilmişdir ki, bu da 2009-cu illə müqayisədə 44,4 faiz çoxdur. Sənaye məhsulu istehsalın 90,9 faizi malların, 9,1 faizi isə xidmətlərin payına düşmüşdür. Muxtar respublikada sənayenin sahə quruluşu üzrə məhsul istehsalı ilbəil artmaqdadır. Bunu isə aşağıdakı 4 nömrəli cədvəldə daha aydın görmək olar.

Cədvəl 4

2006-2010-cu illərdə muxtar respublikada sənayenin sahə quruluşu üzrə istehsal olunmuş məhsul həcmi (min manatla)

Sənaye sahələrinin adı	İllər				
	2006	2007	2008	2009	2010
Cəmi:*)	70443,6	122679,5	164451,9	212469,1	318564,8
O cümlədən:					
Mədənçıxarma sənayesi	269,5	351,2	457,5	637,4	318,6
Emal sənayesi	54466,8	95504,7	135542,5	180173,8	278107,1
Elektrik enerjisi, qaz və suyun istehsalı və bölüşdürülməsi	15707,3	26823,6	28451,9	31657,9	40139,1

Qeyd: Cədvəl Naxçıvan MR Dövlət Statistika Komitəsinin materialları əsasında tərtib edilib.

*) ev təsərrüfatlarında sənaye məhsulu istehsalının, habelə hüquqi şəxs statusu almadan fərdi sahibkar kimi sənaye sahəsində fəaliyyət göstərənlərin işinin qiymətləndirilməsi də nəzərə alınmaqla.

Cədvəlin təhlilinə əsasən 2010-cu ildə sənaye məhsulunun 0,1 faizi mədənçıxarma sənayesi, 87,3 faizi emal sənayesi, 12,6 faizi isə elektrik enerjisi, qaz və suyun istehsalı və bölüşdürülməsi müəssisələrində istehsal olunmuşdur.

Hesab edirik ki, uğurla həyata keçməkdə olan “Azərbaycan Respublikası regionlarının 2009-2013-cü illərdə sosial-iqtisadi inkişafı Dövlət Proqramı” Naxçıvan Muxtar Respublikasında rəqabətqabiliyyətli məhsullar istehsalının artırılmasına gətirib çıxaracaqdır.

Lakin bütün bunlara baxmayaraq ildən-ilə güclənən, dinamik inkişaf edən Azərbaycan iqtisadiyyatı bütün parametrləri ilə yanaşı, həm də xalqın rifahının, güzəranının daha da yaxşılaşması, sosial problemlərin həlli, infrastrukturun təkmilləşdirilməsi istiqamətində atılan addımların real nəticələri ilə müşayiət olunmaqdadır. Bu proseslərin məntiqi davamı kimi Azərbaycan Respublikasının ayrılmaz tərkib hissəsi olan Naxçıvan Muxtar Respublikasında da ümummilli liderimiz Heydər Əliyevin müəyyən etdiyi quruculuq və inkişaf konsepsiyasına dönmədən əməl olunması əsaslı, pozitiv meyilləri şərtləndirən başlıca amildir.

Muxtar respublikada sənaye potensialının müntəzəm əsasda gücləndirilməsi məqsədilə həyata keçirilən sistemli tədbirlər öz bəhrəsini verməkdədir. Hazırda reallaşdırılmasına yeni başlanmış bir sıra mühüm layihələr yaxın gələcəkdə sənaye məhsullarının strukturunda müsbət meyilli ciddi dəyişikliklərə zəmin yaratmaqdadır.

ƏDƏBİYYAT

1. Azərbaycan Respublikası Prezidentinin “Azərbaycan Respublikası regionlarının 2009-2013-cü illərdə sosial-iqtisadi inkişafı Dövlət Proqramı”nın təsdiq edilməsi haqqında 14 aprel 2009-cu il tarixli 80 nömrəli Fərmanı.
2. Naxçıvan Muxtar Respublikası Dövlət Statistika Komitəsinin materialları.
3. Naxçıvan Muxtar Respublikası İqtisadi İnkişaf Nazirliyinin materialları.
4. “Şərq qapısı” qəz., 2011, 06 yanvar № 01.

Алям Багиров

СОВРЕМЕННОЕ СОСТОЯНИЕ РАЗВИТИЯ ПРОМЫШЛЕННОСТИ В НАХЧЫВАНСКОЙ АВТОНОМНОЙ РЕСПУБЛИКЕ

В статье даны экономические показатели развития промышленности на основе анализа современного состояния Нахчыванской Авто-

номной Республики. Также указывается, что в последнее время устойчиво растет удельный вес промышленного производства в составе добавочной стоимости, созданной в нашей автономной республике. В последние годы в автономной республике создание промышленных отраслей на основе новых технологий привело к росту ассортимента, а также улучшению качества продукции.

Это вызвало удовлетворение потребностей населения в продуктах питания за счет местного производства.

Ключевые слова: *Нахчыванская Автономная Республика, промышленность, продукт, производство, развитие.*

Alam Bagirov

MODERN CONDITION OF INDUSTRIAL DEVELOPMENT IN NAKHCHIVAN AUTONOMOUS REPUBLIC

Economic indexes of the industrial development on the basis of the analysis of modern condition of Nakhchivan Autonomous Republic are given in the paper. Also it is underlined, that specific weight of industrial production in the structure of extra cost made in our autonomous republic is persistently growing for some time past. Creation of industrial branches on the basis of new technologies in autonomous republic last years has led to assortment growth, and also to improvement of products quality.

It has caused satisfaction of population's needs in a foodstuff at the expense of local manufacture.

Key words: *Nakhchivan Autonomous Republic, industry, product, manufacture, development.*

(Redaksiya heyətinin üzvü, i.e.d., prof. A.İ.Şirəliyev tərəfindən təqdim edilmişdir)

SAMİR QULİYEV

Qafqaz Universiteti

E-mail: squliyev@qu.edu.az

ENERJİ TƏHLÜKƏSİZLİYİNİN KONSEPTUAL PROBLEMLƏRİ

Enerjinin, dövlətlər və cəmiyyətlər üçün çox əhəmiyyətli olması, “enerji təhlükəsizliyi” anlayışının meydana gəlməsinə səbəb olmuşdur. Enerji təhlükəsizliyinin təmin edilməsi üçün, enerji mənbəyindən tələb olunan yerə qədər bütün ünsürlərin təhlükəsizlik tədbirlərinin görülməsi lazımdır. Dünyada baş verən vətəndaş müharibələri, terrorizm faktı, enerji bazarlarındakı monopoliya halları, bəzi ölkələrin nüvə proqramlarını davam etdirmə istiqamətindəki israrları və dövlətlərarası bəzi böhranlar müasir dövrümüzdə enerji təhlükəsizliyinə təhlükə təşkil edən ünsürlərdir. XXI əsrdə enerji təhlükəsizliyinin mütləq mənada ölkələrin milli təhlükəsizliyi ilə eyni mənaya gəldiyini düşünərsək, enerji təhlükəsizliyini təmin edən ölkələr və regionlar sürətlə inkişaf edib qloballaşan dünyamızda əhəmiyyətli rola sahib olacaqlardır. Enerji təhlükəsizliyi enerji resurslarına sahib olan ölkələr qədər enerjinin nəqli üçün tranzit rol oynayan və enerjiyə tələbatı olan dövlətlər üçün də əhəmiyyətlidir. Bunun əhəmiyyətini dərk edən ölkələr regional və beynəlxalq əməkdaşlığı əsas götürüb, təhlükəsizliyin təmini naminə aralarındakı münaqişələri həll etməlidirlər. Bu istiqamətdə siyasət yürüdə bilən dövlətlər sürətlə inkişaf edəcək, buna ayaq uydura bilməyən dövlətlər isə global güclərin maraqlarının aktörünə çevriləcəkdir.

Açar sözlər: enerji, enerji təhlükəsizliyi, regional əməkdaşlıq, enerji resursları.

Enerji Təhlükəsizliyi Anlayışı

Sənaye inqilabından sonra dövlətlərin iqtisadiyyat və texnologiya sahəsində inkişafı səbəbi ilə insanların həyat tərzlərini davam etdirə bilmələri üçün enerji resurslarının təmin edilməsi zərurətə çevrilmişdir. Əsas enerji resurslarının və ixrac kamərlərinin genişləndirilməsi ilə birlikdə əlavə diversifikasiya imkanlarından istifadəyə nail olmaq, dövlətlərin milli təhlükəsizliyinin də əsas təminatçısıdır.

XIX əsrin sonundan etibarən ən önəmli enerji mənbəyinə çevrilən neft və təbii qaz, XX əsrdə tətbiq sahəsi genişlənərək əhəmiyyətini daha da artırmış, yaşadığımız dövrdə isə dövlətlərarası “oyunların” mərkəzində yer almışdır. Neft, əsas enerji mənbəyi, həmçinin global iqtisadiyyatın strateji xammalı olması ilə birlikdə 1973-cü ildəki neft böhranında göründüyü kimi istehsalın azalması və bazar qiymətinin sürətlə artması nəticəsində iqtisadi və siyasi sistemə kəskin təsir göstərmişdir [10, s. 488]. 1973-cü il böhranından sonra neftin beynəlxalq siyasətdə təsiredici gücə malik olduğu qəbul edilmişdir. Bu böhrandan sonra in-

kişaf etmiş ölkələr, enerji mənbələrini daha çox nəzarətdə saxlamaq üçün müxtəlif yollara müraciət etməyə başladılar [2, s. 387].

Beynəlxalq sistem baxımından strateji əhəmiyyətə malik olan neft və təbii qaz ehtiyatları məhdud olub, yer üzərində bərabər miqyasda paylanmamışdır. Buna görə də tarix boyunca bəzən əsas enerji resurslarından təhlükəsiz istifadə yollarını təmin etməyə çalışan dövlətlər, rəqiblərinin bu resurslardan istifadə etməsinə mane olmağı hədəf seçmiş, bəzən də daha asan yollarla nəql prosesinin təmini naminə bu sahədə əməkdaşlıq etməyə məcbur olmuşdur.

Enerjinin, dövlətlər və cəmiyyətlər üçün bu dərəcədə həyati əhəmiyyətə malik olması, “enerji təhlükəsizliyi” anlayışının meydana gəlməsinə səbəb olmuşdur. Enerji təhlükəsizliyinin təmin edilməsi üçün, ilk növbədə enerji mənbəyindən tələb olunan yerə qədər bütün ünsürlərin təhlükəsizlik tədbirlərinin görülməsi lazımdır.

Enerji resurslarının mütəmadi olaraq sabit, etibarlı və müxtəlif mənbələrdən uyğun, kafi miqdarda, təhlükəsiz nəqliyyat imkanları vasitəsilə təchizatçıdan, istehlakçıya müvafiq qiymətlərlə nəql edilə bilməsi mənasına gələn enerji təhlükəsizliyi [20], həm inkişaf etmiş həm də inkişaf etməkdə olan ölkələr üçün çox əhəmiyyətli məsələlərdən birinə çevrilmişdir.

Bu nöqtəyi-nəzərdən, yalnız neft və təbii qaz istehsal və ixrac edən ölkələrin deyil, neft və təbii qaz ixrac boru kəmərlərinin keçdiyi ölkələrin də enerji təhlükəsizliyi baxımından əhəmiyyət qazandığı nəzərdən qaçmamalıdır. Tərifindən də göründüyü kimi enerji təhlükəsizliyinin zəmanət altına alınması üçün sivil metodlar tələb olunur. Məcburi xarakterə malik deyilsə, hərbi yollara müraciətin uyğun olmadığı istiqamətində bir konsepsiya mövcuddur.

Bu çərçivədə enerji təhlükəsizliyini siyasi, iqtisadi və ekoloji olaraq üç istiqamətdə dəyərləndirə bilərik. Siyasi baxımdan, enerji təhlükəsizliyinin zəmanət altına alınması ancaq istehsalçı və istehlakçı arasında qurula biləcək güclü bir enerji əməkdaşlığı ilə mümkün olacaqdır [1, s. 6]. İqtisadi baxımdan enerji təhlükəsizliyi rəqabətli, açıq, sabit və etimadlı bir enerji bazarı mənasına gəlir. Enerji təhlükəsizliyində ətraf mühit müstəvisindəki anlayış isə daha az karbon qazı çıxaran enerji resursları istehlak etmək və enerji məhsuldarlığı ilə enerji qənaətini də artırmaq mənasına gəlir.

Enerji resursları baxımından münbit olan regionların əhəmiyyəti

Enerji təhlükəsizliyində ən əhəmiyyətli faktor, təbii olaraq enerji ehtiyatlarının çıxarıldığı və ya istehsal edildiyi regionların təhlükəsizliyi məsələsidir. Bununla əlaqəli olaraq deyə bilərik ki, enerji təhlükəsizliyinin əsas məqsədi, stabil enerji mənbəyi tapa bilmək və bu mənbə ilə bağlı hər cür riski azaltmaqdır [15, s. 13]. Enerjidən asılı olan dövlətlər, enerji baxımından asılı olduqları regionların və dövlətlərin münafişədən kənar, sabitlik içərisində, özlərinə dost və investisiyaya əlverişli olmaların arzu edirlər.

Tarix boyunca enerji resurslarına sahib olan dövlətlər bu şərtlərə cavab vermədikləri üçün dünya enerji bazarları alt üst olmuş, enerji qiymətləri artmış,

işsizlik çoxalmış və enerjidən asılı dövlətlərin iqtisadiyyatları ciddi itkilərə məruz qalmışdır. Məhz buna görə də yüksək səviyyədə enerji istehlak edən dövlətlər, enerji ehtiyatlarının cəmləşdiyi regionların təhlükəsizliyini təmin etmək üçün bəzən əməkdaşlığa, bəzən də tək tərəfli olaraq iqtisadi hətta hərbi tədbirlərə müraciət etmişlərdir.

Hər iki dünya müharibələrinin gedişatında almanların Bakı neftini ələ keçirtmək üçün Qafqaz regionuna istiqamət almalarında [7, s. 9-10]; İngilis-İran Neft Şirkətinin İrandakı investisiyalarından bəzilərinə milliləşdirən İranın həmin tarixdəki baş naziri Məhəmməd Müsəddiqin, CIA-nin (ABŞ-ın Mərkəzi Kəşfiyyat Agentliyi) 1953-cü ildəki çevriliş planları ilə vəzifədən kənarlaşdırılmasında [12, s. 503-504]; 1960-cı ildə, strateji və zəngin enerji resurslarına sahib olan Konqo Demokratik Respublikasında, Qərbi ölkələrinin dəstək olduğu bir çevrilişlə bu ölkənin müstəqillik mübarizəsinin lideri Patrice Lumumbanın vəzifədən alınması öldürülməsində [11, s. 202-203] və 1990-cı ildə Səddam Hüseyinin Küveyti işğalından sonra, ABŞ (Amerika Birləşmiş Ştatları) liderliyində çoxmillətli bir gücün İraqa müharibə edərək Küveyti qurtarmasında [19, s. 293-303] da göründüyü kimi Böyük Güclər, enerji təhlükəsizliyini təmin etmək məqsədilə hərbi sanksiyalara müraciət etmişlərdir.

İqtisadi sanksiyalar barəsində, 1996-cı ildə ABŞ Konqresində senator Alfonse D'Amatonun təklifi ilə qəbul edilmiş "İran və Liviya Sanksiyalar Qanunu" səbəbi ilə hər iki dövlətin enerji sektorlarının, amerikalı investorlara qadağan edilməsini misal göstərə bilərik [16, s. 4-5]. Xüsusilə İran ilə əlaqədar olaraq, ABŞ enerji şirkətlərinin öz hökumətləri tərəfindən bu ölkəyə investisiya qoymalarının qadağan edilməsi, Avropadakı enerji şirkətlərinin İrandakı sərmayələrini artırmasına gətirib çıxartmışdır.

Yenə qeyd etmək lazımdır ki, enerji resurslarına sahib olan regionların təhlükəsizliyini təmin etmək yalnız Böyük Güclər üçün deyil, inkişaf etməkdə olan ölkələr üçün də çox əhəmiyyət kəsb edən bir məsələdir. Bu resursların nəzarət altında saxlanması, siyasi müstəqilliyin zəmanəti və iqtisadi inkişafın başlanğıc nöqtəsi mənasına gəlir.

Xüsusilə də 1950-ci illərdən etibarən yeni müstəqillik qazanmış və inkişaf etməkdə olan ölkələr, enerji sektorlarındakı xarici şirkətlərin varlıqlarını dövlətləşdirib, öz milli enerji şirkətlərini qurdular [16, s. 7]. Hal-hazırda da bu dövlətlərdən bəziləri, məsələn Səudiyyə Ərəbistanı, xarici investorların enerji sektorlarına daxil olmasına əngəl olmağa davam edirlər.

Bir enerji mənbəyinə sahib olan regionun təhlükəsizliyinin təmin edilməsi uzun müddətli bir prosesdir. Bu baxımdan, sürətli inkişaf prosesləri nəticəsində təhlükəsizlik mexanizmlərində meydana gələn problemlər beynəlxalq enerji bazarlarına və qiymətlərinə də mənfi yöndə təsir göstərəcəkdir.

11 Sentyabr 2001-ci ildə ABŞ-da baş verən terrorist hadisələrini törədənlərin əksəriyyətinin Səudiyyə Ərəbistanının vətəndaşı olması, Amerika ictimaiyyətində Ərəbistana qarşı düşmənçilik duyğularını daha da alovlandıraraq

son yarım əsrdən artıq ABŞ-ın bu ölkəyə verdiyi dəstək və təmin etdiyi təhlükəsizlik tədbirləri müzakirə edilməyə başlanmışdır. Gələcəkdə Səudiyyə Ərəbistanının ABŞ dəstəyindən məhrum olması, dövlətçilik baxımından zəif olan bu rejimin dağıl-masına və dünyanın ən böyük neft istehsalçısının ağır böhran yaşamasına səbəb ola bilər [14, s. 63-64]. Bu regionda baş verəcək belə bir böhran təəssüf ki Səudiyyə Ərəbistanı ilə məhdud qalmayacaq, Yaxın Şərqi digər dövlətlərinə də yayılacaqdır. Neft istehsal edən ölkələrdə qeyri sabit şəraitlə birlikdə meydana gələn xaosun, enerji təhlükəsizliyi baxımından yaradacağı nəticələr isə həddindən artıq təhlükəli olacaqdır.

Enerji təhlükəsizliyində diversifikasiyanın əhəmiyyəti

Enerji təhlükəsizliyinin təmin edilməsində əhəmiyyətli olan digər bir məsələ isə enerji növlərinin müxtəlifliliyi mövzudur. Burada iki cür diversifikasiya vardır: a) Enerji resursları baxımından zəngin olan istehsalçı regionların diversifikasiyası; b) Ehtiyac duyulan resurs növlərinin diversifikasiyası. Bununla da sadəcə bir mənbədən və ya yalnız bir növ enerji ehtiyatından asılı olmaq əngəllənəcəkdir. Bu çərçivədə enerji təhlükəsizliyi baxımından əsas məsələ ondan ibarətdir ki, resurslar baxımından zəngin yalnız bir region ya da dövlətə asılılığı azaldılmalı və bu yerlərin müxtəlifliliyi təmin edilməlidir.

1973-cü ildəki IV Ərəb-İsrail müharibəsi (Yom Kippur Döyüşü) zamanı OPEC-in (Neft İxracatçısı Ölkələri Təşkilatı) Ərəb üzvlərinin, İsrail tərəfdarı olan dövlətlərə neft ixracatını dayandırması və ardınca OPEC-in neft qiymətlərini dörd qat artırması, dünyanı dərin bir iqtisadi böhrana və enerji krizisinə salmışdır [13, s. 32]. Bununla əlaqəli olaraq Avropalı dövlətlər, Avropa Birliyi çərçivəsində əməkdaşlığa gedərək enerji ehtiyatlarının və enerji resurslarına sahib olan regionların müxtəlifliyi istiqamətində bir çox qərarlar almışlardır. ABŞ isə 1977-ci ildə Cimmi Karterin prezident seçilməsi ilə birlikdə yeni bir enerji sahəsi kimi Alyaskaya istiqamətlənərək [12, s. 220] Yaxın Şərq neftindən olan asılılığını ciddi miqyasda azaltmışdır. Bir digər tərəfdən də “İran və Liviya Sanksiyalar Qanunu” səbəbi ilə Amerikan şirkətlərinin bu ölkələrin enerji sektorlarına investisiya qoya bilməmələri ortaya çıxacaq hər hansı bir enerji böhranında enerji resursları ilə zəngin olan bu regionlardan istifadəni çətinləşdirəcəkdir. Liviya ilə əlaqədar ABŞ-nın sanksiyalarının 21 Sentyabr 2004-cü ildə sona çatması ilə bu ölkənin enerji resursları böyük miqyaslı beynəlxalq investisiyalara açılmışdır [18].

Yalnız bir enerji mənbəyi regiondan asılılıq həm iqtisadi, həm də siyasi asılılığı da özü ilə gətirər. Soyuq Müharibə ərzində Sovet İttifaqı, sahib olduğu geniş enerji resurslarını Şərq Bloku dövlətlərinə daha ucuz sataraq bu dövlətlərin öz təsirində qalmasını asanlaşdırmışdır [9, s. 102].

Soyuq müharibə bitdikdən sonra tək super güc olan ABŞ-a, beynəlxalq platformalarda ən sərt müxalifətin Fransa və Rusiya tərəfindən edilməsi də təəccüblü deyil. Çünki Rusiya ehtiyacı olan enerjini özünə aid geniş enerji resursları vasitəsilə təmin edir, Fransa isə enerji ehtiyacının böyük bir qismini Amerika-

nın təsir dairəsindən uzaq olan köhnə müstəmləkəsi Əlcəzairdən qarşılayır [11, s. 207].

Bununla birlikdə digər önəmli məsələ isə, növ baxımından da enerji mənbələrinin diversifikasiya edilməsi və sadəcə bir növ enerji mənbəyindən asılılığın əngəllənməsidir. I Dünya Enerji Böhranına [1973-1974] qədər dövlətlər, enerjinin o dövrə qədər ucuz olmasının da köməyi ilə daha çox neftdən və OPEC-dən asılı idilər. Bu böhranla birlikdə neft qiymətləri dörd qat artmış, neftdən asılı olan dövlətlərin iqtisadiyyatları da iflic vəziyyətinə düşmüşdür [13, s. 32].

Bu böhrandan sonra dövlətlər neftə olan asılılıqlarını minimum səviyyəyə endirmək üçün alternativ enerji ehtiyatlarının inkişaf etdirilərək istifadəsi istiqamətində addımlar atdılar. Kömür bu dövrdə yenidən ön plana çıxmış, təbii qaz isə yeni bir enerji mənbəyi kimi enerji sektorunda öz yerini almışdır [6, s. 21]. Hal-hazırda AB (Avropa Birliyi) içərisində, alternativ enerji resurslarına, neft və təbii qaza olan asılılığı azaltmaq məqsədilə xüsusilə də yenidən nüvə enerjisinə əhəmiyyət verilməsi mövzusunda müzakirələr davam edir [15, s. 24-25].

Enerji təhlükəsizliyində nəqliyyat yollarının əhəmiyyəti

Enerji təhlükəsizliyi baxımından digər önəmli məsələ, enerji ehtiyatlarının dünya bazarına nəqlində istifadə edilən ixrac kəmərlərinin təhlükəsizliyi ilə əlaqədardır. Enerji ümumiyyətlə sənayeləşmiş Qərb dünyasındakı dövlətlər tərəfindən istehlak, Amerika qitəsi və Şimal Dənizi xaric daha çox Şərq dünyasında istehsal edilməkdədir. Beləliklə də şərqdəki enerji istehsal mərkəzlərindən qərbdəki enerji bazarlarına doğru bir beynəlxalq enerji ticarəti reallaşmış olur [17, s. 67].

Yalnız neft baxımından dəyərləndirsək 2008-ci ildə, dünya enerji ticarətində bir gündə təxminən 54.6 milyon barel neft axımı olmuşdur [4, s. 20]. Bu səbəblə, enerji axışı üzərindəki ixrac kəmərləri strateji əhəmiyyət kəsb edir. Enerji təhlükəsizliyinin təmin edilməsi istiqamətində enerji ixrac kəmərlərinin keçdiyi yerlərlə bağlı və enerji qiymətlərinin müəyyənləşdirilməsində təsirli olma səyləri ilə bağlı mübahisələr meydana gəlmişdir. Xüsusilə neft mövzusunda, “neftin birjası ilk yükləndiyi yerdir” prinsipi, neft qiymətlərini müəyyənləşdirmədə ilk yükləmə edilən limanlara sahib olmağın nə dərəcə əhəmiyyətli olduğunu göstərir [9, s. 106].

Enerjinin quru yollarla dünya bazarlarına çatdırıldığı regionlarda, ixrac kəmərlərinin təhlükəsizliyinə də xüsusilə əhəmiyyət verilməlidir. Xüsusilə 11 Sentyabr hadisələrindən sonra inkişaf göstərən beynəlxalq terrorizmin hədəfləri arasında dünya enerji nəqlində problemlər meydana gətirmək də vardır. Bu çərçivədə, boru xətləri barəsində təhlükə yayımlayan terrorçular, dövlətlərin iqtisadi və sosial rifahını zədələyərək enerji gəlirlərindən pay alıb “mübarizə” etdikləri dövlətlər içərisində təsirli bir mövqeyə sahib olmaya çalışırlar.

Enerji təhlükəsizliyində beynəlxalq əməkdaşlığın əhəmiyyəti

Keçmiş dövrlərdə dövlətlər, öz enerji təhlükəsizliklərini təmin etmənin digər dövlətlərin enerji təhlükəsizliyi baxımından təhlükə olacağı anlayışını mə-

nimsəmiş və əsas enerji ehtiyatları baxımından öz özlərinə kafi ola bilmənin yollarını axtarmışlardır.

Xüsusilə qloballaşma prosesi ilə birlikdə enerji bazarlarının da qloballaşması, enerji təhlükəsizliyində eynilə beynəlxalq təhlükəsizlik anlayışında olduğu kimi dövlətlər, beynəlxalq təşkilatlar və enerji şirkətləri arasında kollektiv əməkdaşlığın zəruriliyini meydana gətirmişdir [3, s. 26]. Bununla da enerji təhlükəsizliyində əməkdaşlığın əhəmiyyəti anlaşılmış, müsbət bir təsir olaraq da dünya enerji investisiya və texnologiya transferlərində də müəyyən artım müşahidə edilmişdir [8, s. 14].

Avropa Kömür və Polad Birliyi, Avropa Atom Enerjisi Birliyi, OPEC və Beynəlxalq Enerji Agentliyi kimi beynəlxalq və transmilli təşkilatların qurulmaları, Xəzər Hövzəsi də daxil olmaqla enerji ehtiyatlarının intensiv olduğu regionlarda, fərqli dövlətlərin dəstəyi ilə enerji şirkətləri arasında yaradılan konsorsiumlar, enerji təhlükəsizliyinin təmin edilməsində əməkdaşlığın əhəmiyyətli olduğunu göstərir. Bundan başqa, AB-nin Orta Asiyadakı fəaliyyətini genişləndirərək enerji təhlükəsizliyini təmin edə bilmək üçün inkişaf etdirdiyi TRACECA və INOGATE proqramları da əməkdaşlıq baxımından əhəmiyyətlidir [5, s. 150].

Nəticə

Bu dəyərləndirmələrə baxdıgımızda enerji təhlükəsizliyinin təmin edilməsin əsas şərtləri aşağıdakılardır:

- a) Enerji resursları baxımından zəngin olan regionların təhlükəsizliyinin təmin edilməsi,
- b) Enerji ehtiyatı olan ölkələrin diversifikasiyası və enerji resursları baxımından növlərin artırılması,
- c) Enerjinin bazarlara nəqlində istifadə edilən ixrac kəmərlərinin təhlükəsizliyinin təmin edilməsi,
- d) Fövqəladə hallar üçün strateji resursların rezervuar edilib saxlanması,
- e) Beynəlxalq aləmdə əməkdaşlığın təmin edilməsi.

Bu məsələlərdən yalnız birinin belə nəzərdən qaçması və ya yuxarıdakı maddələrdən hər hansı biri ilə bağlı təhlükəsizliyin zədələnməsi, enerji təhlükəsizliyini təhlükəyə salacaqdır. Dünyada baş verən vətəndaş müharibələri, terrorizm faktı, enerji bazarlarındakı monopoliya halları, bəzi ölkələrin nüvə proqramlarını davam etdirmə istiqamətindəki ısrarları və dövlətlərarası bəzi böhranlar indiki vaxtda enerji təhlükəsizliyinə təhlükə təşkil edən ünsürlərdir.

Xüsusilə son dövrlərdə artan terrorist fəaliyyətlər, quldurluq fəaliyyətləri və bəzi dövlətlərin monopoliya arzuları beynəlxalq aləmdə enerji təhlükəsizliyini iflasa məruz qoymuşdur. Buna görə də enerji təhlükəsizliyi, ölkələrin siyasətləri və hədəfləri baxımından çox əhəmiyyətlidir. Bu səbəbdən XXI əsrdə enerji təhlükəsizliyinin mütləq mənada ölkənin milli təhlükəsizliyi ilə eyni mənaya gələcəyini qeyd etmək lazımdır.

Bu kontekstdən yeni dövrdə, yenilikləri izləyə bilən, bu dəyişikliklərə ayaq uydura bilən, bütün təşkilat və mexanizmləri ilə ahəng içərisində olan və

ən əsası da öz maraqlarına uyğun strategiyalar inkişaf etdirə bilən ölkələr bu keçid dövründən daha qazanlı çıxacaqdır.

ƏDƏBİYYAT

1. Aras Bülent, Yorkan Arzu. Avrupa Birliğı ve Enerji Güvenliğı: Siyaset, Ekonomi ve Çevre // Ankara: Stratejik Rapor, №13, Aralık 2005, http://www.tasam.org/images/pdf_raporlar/abenerji_rapor.pdf, (20.02.2011).
2. Arı Tayyar. Geçmişten Günümüze Ortadoğı: Siyaset, Savaş ve Diplomasi // Bursa: MKM Yayıncılık, 2008, 848 s.
3. Bahgat Gawdat. American Oil Diplomacy in the Persian Gulf and the Caspian Sea // Gainesville: University Press of Florida, 2003, 240 p.
4. BP. BP Statistical Review of World Energy Juny 2009 // Juny 2009, http://www.bp.com/liveassets/bp_internet/globalbp/globalbp_uk_english/reports_and_publications/statistical_energy_review_2008/STAGING/local_assets/2009_downloads/statistical_review_of_world_energy_full_report_2009.pdf, (20.02.2011).
5. Casım M. Hakkı. Güç Merkezlerinin [ABD, AB, Rusya, Çin] Enerji Bölgelerine Yönelik Politikaları, Dünya ve Türkiye'deki Enerji ve Su Kaynaklarının, Ulusal ve Uluslar Arası Güvenliğe Etkileri 15-16 Ocak 2004: Bildiriler, Soru-Cevaplar, Katkılar ve Konuşma Metinleri // İstanbul: Harp Akademileri Komutanlığı Yayınları, 2004, s. 108-197.
6. Dokuzlar Bircan. Dünya Güç Dengesinde Yeni Silah Doğalgaz: Orta Asya'dan Avrupa'ya // İstanbul: IQ Kültür Sanat Yayıncılık, 2006, 240 s.
7. Forsythe Rosemarie. The Politics of Oil in the Caucasus and Central Asia: Prospects for Oil Exploitation and Export in the Caspian Basin // Oxford: Adelphi Paper 300, 1996, 120 p.
8. Harp Akademileri Komutanlığı. Orta Asya-Hazar-Ceyhan Boru Hattı ve Milli Güce Etkileri, Haz. Nehir Aydın // İstanbul: Harp Akademileri Komutanlığı Yayınları, 1999, 157 s.
9. Harp Akademileri Komutanlığı. Petro-Strateji // İstanbul: Harp Akademileri Komutanlığı Yayınları, 1996, 190 s.
10. Hoogeveen Femke. - Perlot Wilbur. The EU's Policies of Security of Energy Supply Towards the Middle East and Caspian Region: Major Power Politics // Perspectives on Global Development and Technology, 2007, vol. 6, № 1-3, p. 473-495.
11. Kibaroglu Mustafa. Enerji Kaynakları ve Ulaşım Yollarının Uluslar Arası Güvenliğe Etkileri, Dünya ve Türkiye'deki Enerji ve Su Kaynaklarının, Ulusal ve Uluslar Arası Güvenliğe Etkileri 15-16 Ocak 2004: Bildiriler, Soru-Cevaplar, Katkılar ve Konuşma Metinleri // İstanbul: Harp Akademileri Komutanlığı Yayınları, 2004, s. 197-206.
12. Kissinger Henry. Diplomasi, Çev. İbrahim H. Kurt, 3. Baskı // İstanbul:

- Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2002, 856 s.
13. Klare Michael T. Resource Wars: The New Landscape of Global Conflict // New-York: Owl Books, 2002, 304 p.
 14. Nakamura Yuji. Energy Outlook and Security Policies in Asia, Asia and Europe – Cooperating for Energy Security: A CAEC Task Force Report, Ed. Franchois Godement, Françoise Nicolas, Taizo Yakushiji // Paris: Centre Asie IFRI – Institut Français des Relations Internationales, 2004, p. 63-84.
 15. Nicolas Franchois, Godement Franchois, Yakushiji Taizo. An Overview of Options and Challenges, Asia and Europe – Cooperating for Energy Security: A CAEC Task Force Report // Paris: Centre Asie IFRI – Institut Franchais des Relations Internationales, 2004, p. 9-28.
 16. One Hundred Fourth Congress of the United States of America. H.R.3107 Iran and Libya Sanctions Act of 1996 // Washington D.C.: 3 January 1996, p. 111, http://frwebgate.access.gpo.gov/cgi-bin/getdoc.cgi?dbname=104_cong_bills&docid=f:h3107enr.txt.pdf, (20.02.2011).
 17. Özil Eralp. Dünya'daki Stratejik Enerji Kaynakları ve Ulaşım Yolları, Dünya ve Türkiye'deki Enerji ve Su Kaynaklarının, Ulusal ve Uluslar Arası Güvenliğe Etkileri 15-16 Ocak 2004: Bildiriler, Soru-Cevaplar, Katkılar ve Konuşma Metinleri // İstanbul: Harp Akademileri Komutanlığı Yayınları, 2004, s. 41-91.
 18. The White House. Executive Order: Termination of Emergency Declared in Executive Order 12543 With Respect to the Policies and Actions of the Government of Libya and Revocation of Related Executive Orders // Washington D.C.: Office of the Press Secretary, 20 September 2004, <http://georgewbushwhitehouse.archives.gov/news/releases/2004/09/200409205.html>, [20.02.2011].
 19. Topur Tuncer. Dipsiz Kuyu: Orta Doğu ve Türkiye // İstanbul: IQ Kültür Sanat Yayıncılık, 2004, 663 s.
 20. United Nations. Security of Natural Gas Supply in the European Part of the Unece Area Introduction: Energy Security // GASCENTRE, <http://www.gascentre.unece.org/minisitepub/rsng/2bis.htm>, [24.02.2011].

Самир Кулиев

КОНЦЕПТУАЛЬНЫЕ ПРОБЛЕМЫ ЭНЕРГЕТИЧЕСКОЙ БЕЗОПАСНОСТИ

Так как энергия стала очень важной для государств и обществ, это привело к появлению понятия “энергетическая безопасность”. Для обеспечения энергетической безопасности необходимо соблюдение всех мер безопасности, требуемых источником энергии. Гражданские войны, происходящие в мире, террористические акты, монополии на энергетическом

рынке, настойчивость некоторых стран в осуществлении ядерных программ и некоторые межгосударственные кризисы представляют угрозу для энергетической безопасности в данный момент. Если представить, что в XXI веке энергетическая безопасность и национальная безопасность страны составляют единое понятие, то государства и регионы, обеспечивающие энергетическую безопасность, быстро развиваясь, будут обладать очень важной ролью в глобализирующемся мире.

Ключевые слова: *энергия, энергетическая безопасность, региональное сотрудничество, энергетические ресурсы.*

Samir Guliyev

CONCEPTUAL ISSUES OF ENERGY SECURITY

The importance of energy for states and communities led the formation of the concept of “energy security”. To ensure energy security, from the energy source to the proper destination the security measures of the all elements must be taken. At the present time, civil wars in the world, terrorism, monopoly cases over the energy markets, some countries insistence on keeping on nuclear programs and some inter-state crises are one of the elements that threaten the energy security. In the XXI century, if we think that, the energy security carries the same meaning to national security of the country, the countries and regions which are securing the energy security will develop quickly and in its turn they will have a significant role in our globalizing world.

Key words: *energy, energy security, regional cooperation, energy resources.*

(Akademik İ.M.Hacıyev tərəfindən təqdim edilmişdir).

MÜƏLLİFLƏRİN NƏZƏRİNƏ

1. Jurnalın əsas məqsədi elmi keyfiyyət kriteriyalarına cavab verən orijinal elmi məqalələrin dərc edilməsindən ibarətdir.
2. Jurnalda başqa nəşrlərə təqdim edilməmiş yeni tədqiqatların nəticələri olan yığcam və mükəmməl redaktə olunmuş elmi məqalələr dərc edilir.
3. Məqalənin həmmüəlliflərinin sayının üç nəfərdən artıq olması arzuolunmazdır.
4. Məqalələrin keyfiyyətinə, orada göstərilən faktların səhhiyyəsinə müəllif birbaşa cavabdehdir.
5. Məqalələr AMEA-nın həqiqi və müxbir üzvləri və ya redaksiya heyətinin üzvlərindən biri tərəfindən təqdim edilməlidir.
6. Məqalələr üç dildə – Azərbaycan, rus və ingilis dillərində çap oluna bilər. Məqalənin yazıldığı dildən əlavə digər 2 dildə xülasəsi və hər xülasədə açar sözlər verilməlidir.
7. Məqalənin mətni jurnalın redaksiyasına fərdi kompyuterdə, A4 formatlı ağ kağızda, “14” ölçülü hərflərlə, səhifənin parametrləri yuxarıdan 2 sm, aşağıdan 2 sm; soldan 3 sm, sağdan 1 sm məsafə ilə, sətirdən-sətrə “defislə” keçmədən, sətir aralığı 1,5 interval olmaq şərti ilə rus və Azərbaycan dilində Times New Roman şriftində yazılaraq, 1 nüsxədə çap edilərək, disketlə birlikdə jurnalın məsul katibinə təqdim edilir. Mətnin daxilində olan şəkil və cədvəllərin parametri soldan və sağdan 3,7 sm olmalıdır.
8. Səhifənin sağ küncündə “12” ölçülü qalın və böyük hərflərlə müəllifin (müəlliflərin) adı və soyadı yazılır.
9. Aşağıda işlədiyi təşkilatın adı və müəllifin E-mail adresi, “12” ölçülü adi və kiçik hərflərlə yazılır (məs: AMEA Naxçıvan Bölməsi; E-mail: ada.nat.res@mail.ru). Daha sonra 1 sətir boş buraxılmaqla aşağıdan “12” ölçülü böyük hərflərlə məqalənin adı çap edilir. Sonra məqalənin yazıldığı dildə “10” ölçülü hərflərlə, kursivlə xülasə və açar sözlər yazılır.
10. Mövzu ilə bağlı elmi mənbələrə istinadlar olmalıdır və istifadə olunmuş ədəbiyyat xülasələrindən əvvəl “12” ölçülü hərflərlə, kodlaşdırma üsulu və əlifba sırası ilə göstərməlidir. “Ədəbiyyat” sözü səhifənin ortasında qalın və böyük hərflərlə yazılır.
Ədəbiyyat siyahısı yazıldığı dildə adi hərflərlə verilir. Məs:
Kitablar:
Qasimov V.I. Qədim abidələr. Bakı: Işıq, 1992, 321 s.
Kitab məqalələri:
Həbibbəyli I.Ə. Naxçıvanda elm və mədəniyyət /Azərbaycan tarixində Naxçıvan, Bakı: Elm, 1996, s. 73-91
Jurnal məqalələri:
Baxşəliyev V.B., Quliyev Ə.A. Gəmiqaya təsvirlərində yazı elementləri // AMEA Naxçıvan Bölməsinin Xəbərləri, 2005, № 1, s. 74-79
11. Məqalənin xülasəsində müəllifin adı və soyadı “12” ölçülü kiçik, qalın hərflərlə

lərlə; mövzunun adı böyük, qalın hərflərlə; xülasənin özü isə adi hərflərlə yazılır. Xülasə məqalənin məzmununu tam əhatə etməli, əldə olunan nəticələr ətraflı verilməlidir.

12. Məqalədəki istinadlar mətnin içərisində verilməlidir. Məs: (4, s. 15)
13. Məqalələrin ümumi həcmi, qrafik materiallar, fotolar, cədvəllər, düsturlar, ədəbiyyat siyahısı və xülasələr də daxil olmaqla 5-7 səhifədən çox olmamalıdır.
14. Məqaləyə müəlliflər haqqında məlumat (soyadı, adı və atasının adı, iş yeri, vəzifəsi, alimlik dərəcəsi və elmi adı, ünvanı, E-mail adresi, iş və ev telefonları) mütləq əlavə olunmalıdır.

QEYD: AMEA Naxçıvan Bölməsinin “Xəbərlər” jurnalına təqdim olunan məqalələrin sayının çoxluğunu və “Tusi” nəşriyyatının imkanlarının məhdudluğunu nəzərə alaraq bir nömrədə hər müəllifin yalnız bir məqaləsinin çap edilməsi nəzərdə tutulur.

AMEA Naxçıvan Bölməsinin elmi nəşri
№ 3 (24)

Nəşriyyatın direktoru: *Qafar Qərib*
Redaktor: *Zülfüyyə Məmmədli*
Korrektor: *Yelena Muxtarova*
Operatorlar: *İlhamə Əliyeva,*
Aynur Əliyeva
Proqramçı mühəndis: *Taleh Maxsudov*

Yığılmağa verilmişdir: 08.08.2011

Çapa imzalanmışdır: 06.09.2011

Kağız formatı: 70 x 108 1/16

20 çap vərəqi. 320 səhifə

Sifariş № 34. Tiraj: 300

AMEA Naxçıvan Bölməsinin “Tusi” nəşriyyatında çap edilmişdir.

Ünvan: *Naxçıvan şəhəri, Heydər Əliyev prospekti, 35.*

E-mail: tusinesr@rambler.ru